

INŠTITUT ZA NARODNOSTNA VPRAŠANJA
INSTITUTE FOR ETHNIC STUDIES
LJUBLJANA, 2006

RAZPRAVE IN GRADIVO / TREATISES AND DOCUMENTS

Revija za narodnostna vprašanja / Journal of Ethnic Studies

UDK-UDC 323.15.342.4 (058)

ISSN 0354-0286

ISSN 1854-7173 (e-izdaja)

UREDNIŠKI ODBOR – EDITORIAL BOARD

Dr. Katalin Munda Hirnök, dr. Charles Ingrao, dr. Boris Jesih, dr. Matjaž Klemenčič,
dr. Vera Klopčič, dr. Miran Komac, dr. Albina Nečak Lük, dr. Auguštín Malle,
dr. Mojca Medvešek (pomočnica odgovornega urednika), Milan Pahor,
dr. Albert F. Reiterer, Janez Stergar, dr. Irena Šumi, dr. Jernej Zupančič, dr. Mitja Žagar

ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHARGE

Dr. Boris Jesih / boris.jesih@guest.arnes.si

PREVODI / TRANSLATION

Marjeta Gostinčar Cerar, Jana Kranjec Menaše

OBLIKOVANJE / DESIGN

Jana Kuharič

ZALOŽIL IN IZDAL / PUBLISHED BY

Inštitut za narodnostna vprašanja / Institute for Ethnic Studies
SI, 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, tel.: +386 (0)1 20 01 87 0, fax +386 (0)1 25 10 964
e-mail: inv@inv.si

PREDSTAVNIK / REPRESENTATIVE

Dr. Mitja Žagar

Revija Razprave in gradivo je vključena v dve mednarodni bibliografski bazi podatkov:
CSA Sociological Abstracts in CSA Worldwide Political Science Abstracts.

The journal Treatises and Documents is listed in two international bibliographic data bases:
CSA Sociological Abstracts and CSA Worldwide Political Science Abstracts.

Objavljeni prispevki izražajo stališča avtorjev. / The published articles express authors' viewpoints.

REVJO SOFINANCIRA – CO-FINANCED BY

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Slovenian Research Agency

RAZPRAVE IN GRADIVO
TREATISES AND DOCUMENTS

50-51

80 LET
INŠTITUTA ZA NARODNOSTNA VPRAŠANJA

IZZIVI RAZISKOVANJA ETNIČNOSTI IN MANJŠIN
NA ZAČETKU 21. STOLETJA

KAZALO

ALBINA NEČAK LÜK	
80-LETNICA INŠTITUTA ZA NARODNOSTNA VPRAŠANJA V LJUBLJANI	6
DANILO TÜRK	
ETNOS IN DEMOS	26
DUŠAN NEČAK	
STANJE IN PERSPEKTIVE RAZISKOVANJA ETNIČNOSTI IN MANJŠIN V SLOVENIJI	38
BORIS JESIH	
RAZISKOVANJE ETNIČNIH ODNOSOV (ETNIČNOSTI) IN MANJŠIN V SOSEDNJIH DRŽAVAH IN SVETU	52
MATJAŽ KLEMENČIČ	
RAZISKAVE NA PODROČJU SLOVENSKEGA NARODNEGA VPRAŠANJA V SLOVENIJI PO LETU 1990	70
AVGUŠTIN MALLE	
SLOVENSKI ZNANSTVENI INŠTITUT (SZI) V CELOVCU	88
EMIDIO SUSIČ	
SLOVENSKI RAZISKOVALNI INŠTITUT SLORI, TRST	106
KATALIN MUNDA HIRNÖK	
RAZISKOVANJE ETNIČNOSTI IN MANJŠIN NA MADŽARSKEM – NA PRIMERU INSTITUCIONALIZACIJE	124
JADRANKA ČAČIČ-KUMPES, JOSIP KUMPES	
ETNIČNOST I ETNIČNE MANJŠINE U HRVATSKOJ: SKICA STANJA I PERSPEKTIVÂ ISTRAŽIVANJA	140
JANEZ STERGAR	
NEZNOSNA LAHKOST AVTOHTONOSTI?	
IRENA ŠUMI	
RAZISKOVANJE ODNOSOV ETNIČNOSTI IN MANJŠIN V SLOVENIJI: K PREUREJENI PERSPEKTIVI	156
HANNAH STARMAN	
TRAVMA, IDEOLOGIJE PRIPADNOSTI, NACIJA: NASTAVKI ZA TEORETSKI MODEL	
KULTUROTVORNEGA PRENOSA POSLEDIC MNOŽIČNEGA NASILJA	174
MARIJA JURIĆ PAHOR	
MEMORIJA IN SPOMIN V ČASU GLOBALIZACIJE	196
DUŠKA KNEŽEVIĆ HOČEVAR	
RODNOST, ETNIČNOST IN NACIJA: NEKATERI RAZMISLEKI O PREUČEVANJU DEMOGRAFSKIH	
ZNAČILNOSTI NACIONALNIH POPULACIJ	210
DAMIR JOSIPOVIČ	
RODNOSTNO OBNAŠANJE IN PRISELJEVANJE V SLOVENIJI V OBDOBJU PO DRUGI SVETOVNI VOJNI	232
ALENKA JANKO SPREIZER	
AVTOHTONOST V SLOVENSKEM NAROD(NOST)NEM VPRAŠANJU IN KONCEPT STAROSELSTVA:	
NASTAVKI ZA ANALIZO IDEOLOGIJ PRIMATA	248
GREGOR STARC	
ŠPORT KOT SOCIALNA ARENA NACIJE V SLOVENIJI	264
MITJA ŽAGAR	
ETNIČNI ODNOSI, NACIONALIZEM, MANJŠINE IN ČLOVEKOVE PRAVICE V JUGOVZHODNI	
EVROPI IN V EVROPSKIH OKVIRIH	280
SONJA NOVAK-LUKANOVIČ	
JEZIK IN KULTURA V RAZISKOVANJU MEDETNIČNIH ODNOSOV – PREDSTAVITEV IZBRANIH VIDIKOV	298
VERA KLOPČIČ	
EVROPSKI PRAVNI STANDARDI MANJŠINSKEGA VARSTVA	
URESNIČEVANJE IN DILEME RAZVOJA	316
RUDI RIZMAN	
PERSPEKTIVE RAZISKOVANJA ETNIČNOSTI IN MANJŠIN V 21. STOLETJU	334
AVTORJI	348

TABLE OF CONTENTS

ALBINA NEČAK LÜK 80TH ANNIVERSARY OF THE INSTITUTE FOR ETHNIC STUDIES OF LJUBLJANA	6
DANILO TÜRK ETHNOS AND DEMOS	26
DUŠAN NEČAK PRESENT SITUATION AND PERSPECTIVES OF THE ETHNICITY AND MINORITY RESEARCH STUDIES IN SLOVENIA	38
BORIS JESIŠ RESEARCH OF ETHNIC RELATIONS (ETHNICITY) AND MINORITIES IN THE NEIGHBOURING STATES AND IN THE WORLD	52
MATJAŽ KLEMENČIČ RESEARCH ON SLOVENE NATIONAL QUESTION IN SLOVENIA AFTER 1990	70
AVGUŠTIN MALLE SLOVENE RESEARCH INSTITUT IN CELOVEC (SZI)	88
EMIDIO SUSIČ SLOVENE RESEARCH INSTITUTE IN TRIESTE (SLORI).	106
KATALIN MUNDA HIRNÖK RESEARCH STUDIES OF ETHNICITY AND MINORITIES IN HUNGARY IN THE CASE OF INSTITUTIONALIZATION	124
JADRANKA ČAČIĆ-KUMPES, JOSIP KUMPES ETHNICITY AND ETHNIC MINORITIES IN CROATIA: AN OUTLINE OF THE SITUATION AND RESEARCH PERSPECTIVES	140
JANEZ STERGAR UNBEARABLE LIGHTNESS OF AUTOCHTHONISM?	
IRENA ŠUMI RESEARCHING ETHNICITY AND MINORITIES IN SLOVENIA: TOWARDS A REORGANISED PERSPECTIVE	156
HANNAH STARMAN TRAUMA, IDEOLOGIES OF BELONGING, NATION: TOWARDS A THEORETICAL MODEL OF A CULTURE-BUILDING TRANSMISSION OF MASS VIOLENCE	174
MARIJA JURIĆ PAHOR MEMORY AND REMEMBRANCE IN THE TIMES OF GLOBALIZATION	196
DUŠKA KNEŽEVIĆ HOČEVAR FERTILITY, ETHNICITY AND NATION: SOME REFLECTIONS ON THE STUDY OF DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF NATIONAL POPULATIONS	210
DAMIR JOSIPOVIČ REPRODUCTIVE TRENDS AND IMMIGRATION IN SLOVENIA IN THE PERIOD FOLLOWING WORLD WAR II.	232
ALENKA JANKO SPREIZER AUTOCHTHONISM IN THE SLOVENE NATIONAL ISSUE AND THE CONCEPT OF INDIGENOUSNESS: ELEMENTS FOR THE ANALYSIS OF PRIMACY IDEOLOGIES	248
GREGOR STARC SPORTS AS SOCIAL ARENA OF NATIONAL IDEA IN SLOVENIA	264
MITJA ŽAGAR ETHNIC RELATIONS, NATIONALISM, MINORITIES AND HUMAN RIGHTS IN SOUTH EASTERN EUROPE AND WITHIN EUROPEAN FRAMEWORK	280
SONJA NOVAK-LUKANOVIČ LANGUAGE AND CULTURE IN THE RESEARCH OF INTERETHNIC RELATIONS – PRESENTATION OF SELECTED ASPECTS	298
VERA KLOPČIČ EUROPEAN LEGAL STANDARDS OF MINORITY PROTECTION IMPLEMENTATION AND DEVELOPMENT DILEMMAS	316
RUDI RIZMAN PERSPECTIVES ON THE RESEARCH OF ETHNICITY AND MINORITIES IN THE 21ST CENTURY	334
AUTHORS	348

80-LETNICA INŠTITUTA ZA NARODNOSTNA VPRAŠANJA V LJUBLJANI

Začetki delovanja raziskovalne ustanove, ki danes nosi ime **Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani** (INV), segajo v prvo četrtino dvajsetega stoletja. Visoka okrogla obletnica že sama po sebi vzbuja spoštovanje, še toliko bolj, če je napolnjena z vsebinami in dosežki, ki so ključnega pomena za razvoj naroda in za njegovo dosedanje zgodovinsko pot. Raziskovanja Inštituta za narodnostna vprašanja so namreč ves čas posvečena bivanjskim vprašanjem slovenskega naroda in vprašanjem njegovega sobivanja z drugimi skupnostmi, in sicer znotraj slovenske države ter zunaj nje.

Izsledki teh raziskav so bili in so v dobršni meri vtankani v slovensko državno politiko. Slovenska politika se je na njih naslanjala in iz njih črpala tudi pri uveljavljanju svojih stališč in interesov na evropski in svetovni sceni: Raziskovanja sodelavcev Inštituta za narodnostna vprašanja, notranjih in zunanjih, so pomembno prispevala k oblikovanju standardov varovanja in pospeševanja pravic narodnih manjšin na univerzalni in regionalni ravni. Njihovo znanje je vtakano v številne dokumente o človekovih pravicah na različnih področjih: izobraževanju, kulturi, medijih, jeziku itd. O tem priča vrsta vsebinskih zadolžitev, ki so bile Inštitutu za narodnostna vprašanja zaupane v njegovi raziskovalni zgodovini od prvega seminarja Organizacije Združenih narodov na temo narodnih manjšin leta 1965 preko kongresa manjšin leta 1974 v Trstu in konference OECD **Vzgoja in izobraževanje v večkulturnih družbah** do aktualnega Mednarodnega centra za medetnične odnose in manjšine v Jugovzhodni Evropi, če jih omenim samo nekaj.

Premišljanja in raziskovanja ne le položaja narodnih manjšin, čemur se je Inštitut prvenstveno posvečal v zgodnjih obdobjih, temveč tudi vprašanj sobivanja različnih etnij, segajo v daljna šestdeseta leta. Že takrat je njegovo delo odzvanjalo v širšem evropskem prostoru. Strokovnjake iz vrst tako imenovanih evropskih ljudstev, Kataloncev, Valižanov, Škotov, je pritegovala slovenska izkušnja življenja v večnarodnostni državni združbi ter slovenska percepcija potreb manjšinskih narodnih skupnosti. V slovenski izkušnji so iskali smernice za oblikovanje lastnih modelov. Zanimalo jih je, na primer, urejanje etničnih in jezikovnih razmerij na ravni federacije in znotraj republik, model dvojezične vzgoje in izobraževanja je bil deležen posebne pozornosti in – kako aktualno to zveni – slovenske izkušnje z vidno dvojezičnostjo vključno s topografskimi napisi so želeli preizkusiti na svojih območjih.

Koncepti kulturnega pluralizma in večjezičnosti, ki jih Evropska zveza izpostavlja kot temeljne kamne v svoji zgradbi, imajo torej v Sloveniji dolgo tradicijo. Vgrajeni so v bivanjsko izkušnjo prebivalstva na jezikovno in etnično mešanih območjih, že več kot pol stoletja pa jih podpira dvojezični institucionalni sistem. Raziskave inštituta o medetničnih razmerjih in etnični identiteti ponujajo vedenje o delovanju tega sistema, predvsem pa o stališčih do etničnosti, kulture in jezika kot vrednot, opozarjajo na morebitne nevtrgalgične točke in zapolnjujejo bele lise v oblikovanju politike do tistih etnij v Sloveniji, katerih ustavna pravica do razvoja kulture in rabe svojega jezika (še) ni dorečena oziroma konkretizirana.

Inštitut, ki je na začetku svoje poti pozornost namenjal zlasti pripravam argumentacije za narodnoobrambno delovanje, torej vprašanju meja, položaju slovenske manjšine v tedanjih po 1. svetovni vojni nastalih državah in v tej luči tudi novonastalim manjšinam na ozemlju Slovenije, je v svoje raziskovanje vključeval vedno nova področja. Indikativno pa je, da se tematika meja ponovno pojavlja na repertoarju etničnih raziskav kot eminentna in aktualna tema, kljub tezi o izginjanju pomena meja, če že ne meja samih. Če je bila tematika v začetku pretežno v domeni raziskovanja zgodovinarjev, geografov, pravnikov in so se v raziskovanje le sporadično vključevali strokovnjaki drugih ved, se od zgodnjih šestdesetih let vse bolj intenzivno vključujejo stroke, kot so pedagogika, sociologija, politologija, etnologija, sociolingvistika, antropologija, itd. Danes so med sodelavci INV strokovnjaki s šestnajstih disciplinarnih področij, nadaljuje pa se večdesetletna praksa sodelovanja s strokovnjaki iz drugih raziskovalnih ustanov in univerz iz Slovenije in tujine. Ker etničnost in z njo povezani pojavi že po svoji naravi sodijo v raziskovalne domene različnih strokovnih in medstrokovnih disciplin, je treba poudariti tudi razvijanje metodologije večdisciplinarnega in meddisciplinarnega raziskovanja v sodelovanju s strokovnjaki drugih raziskovalnih ustanov.

INV je svojo visoko obletnico praznoval delovno. Tako je ob tej priložnosti v Prekmurju ponovno odprl raziskovalno izpostavo. V Lendavi, torej v samem osrčju čezmejne slovensko-avstrijsko-madžarsko-hrvaške regije, kjer prebivajo pripadniki različnih etnij, kjer že uspešno potekajo skupni projekti na drugih področjih, gospodarskem, turističnem, naj bi izpostava inštituta odigrala vlogo žarišča pri naboru raziskovalnih tem in sodelovanja strokovnjakov s celotnega območja na skupnih, tudi z evropskimi sredstvi podprtih projektih.

Osrednji slovesnosti je sledila znanstvena konferenca »Izzivi raziskovanja etničnosti in manjšin na začetku 21. stoletja«, usmerjena k temam, ki se kažejo kot aktualne za razvoj v prihodnosti. Pričujoča jubilejna številka revije *Razprave in gradivo* prinaša nekoliko dopolnjene prispevke s konference, ki je v treh tematskih sklopih – **Raziskovanje etničnih odnosov (etničnosti) in manjšin v sosednjih državah in svetu; Raziskovanje odnosov etničnosti in manjšin v RS in drugih nacionalnih prostorih, Manjšine danes in jutri: Dejavnik**

združevanja in razločevanja v Evropi in v svetu – obravnavala raziskovalni izplen in prihodnje raziskovalne načrte.

Raziskovalna bera INV kaže na verodostojno raziskovalno ustanovo z visoko usposobljenimi sodelavci, s sodobnim programom, za kar gre zahvala tudi kontinuiteti delovanja in prizadevanju več generacij strokovnjakov, ki so danes zaposleni na INV, na univerzah in drugih inštitutih oziroma so že sklenili svojo aktivno raziskovalno pot, pa kljub temu še vedno aktivno prispevajo k razvoju raziskovalne misli. Rezultati konference so pokazali, da so njegovi raziskovalni izsledki lahko koristni pri načrtovanju in uveljavljanju politike sobivanja in integracije različnih etnij v duhu evropskih norm.

Stvarnost, ki jo živimo, nas namreč opominja, da tovrstnim napovedim navkljub etnična tematika ni izginila z družbenega prizorišča. Nasprotno, etničnost ostaja ena od pomembnih sestavin človekove identitete. Prav zaradi njene manipulabilnosti in populistične priročnosti se ob različnem času in v različnih prostorih pojavlja kdaj v bolj kdaj v manj ostri luči. Neodvisna, znanstveno korektna presoja njene pojavnosti je pomemben prispevek razvijanju strategij sožitja in miru v družbi.

Zato sodelavcem INV ob visokem jubileju želim veliko svežih idej in čim več uresničenih načrtov, čim več posluha uporabnikov za bero, ki jo INV lahko ponudi, in da bi njihov znanstveni napor prinesel čim več zrnja in čim manj plev. Pa še na mnoga uspešna desetletja! Iskreno čestitam.

Dr. Albina Nečak Lük, red. prof. in znanstvena svetnica

Predsednica programskega odbora obeležitve

80-letnice Inštituta za narodnostna vprašanja

Slavnostni govor ob 80-letnici
Inštituta za narodnostna vprašanja
(Ljubljana, 17. novembra 2005)

Prispevek govori o pomenu pojmov etnosa in demosa v kontekstu sodobnih družbeno-političnih razmer ter o vlogi Inštituta za narodnostna vprašanja v tovrstnih razmerah v 20. stoletju. Zgodovinske izkušnje obeh pojmov predstavljajo podlago za znanstveno delo Inštituta.

Njegov predhodnik, Manjšinski inštitut, ki je nastal v političnih okoliščinah versajske mednarodne ureditve Evrope po 1. svetovni vojni, je dal resen prispevek k razpravi o manjšinski zaščiti v tem času. Po 2. svetovni vojni je v Evropi sicer v prevladal element demosa, medtem ko je bil etnos marginaliziran, kljub temu pa so bila manjšinska vprašanja rešena oziroma upravljana zelo različno. S koncem hladne vojne so v okviru novih političnih razmer etnična vprašanja zopet stopila v ospredje. V vsem tem času, predvsem od šestdesetih let dalje, je imel Inštitut za narodnostna vprašanja pomembno vlogo pri razvijanju znanstvenih metod ter odgovorov na področju političnega in mednarodnopravnega urejanja manjšinskih vprašanj, zlasti Slovencev v Avstriji in Italiji. Avtor omenja sodobna tematska področja, ki so deležna raziskovanj na Inštitutu. Poleg tradicionalnih so tu tudi položaj priseljencev v Sloveniji, ustavnopravna vprašanja, kot načelo nediskriminacije, problematika položaja Romov, upravljanje in reševanje konfliktov. Daljnosežen izziv za Inštitut je vprašanje, kaj lahko v bodoče prispeva k razumevanju etničnih pojavov v sodobnih družbenih razmerah in k urejanju vprašanj, ki izhajajo iz tega

Ključne besede: INV, zgodovina, vloga

ETHNOS AND DEMOS

CELEBRATORY SPEECH AT THE 80TH ANNIVERSARY OF THE INSTITUTE FOR ETHNIC STUDIES

The article discusses the significance of the notions of ethnos and demos within the context of contemporary socio-political conditions and the role of the IES in these conditions in the 20th century. Historic experiences of the two notions are the basis of the IES scientific work. Its predecessor, the Minority Institute, established in the political circumstances of the Versailles international regulation of Europe after the WW I, contributed significantly to the discussion of minority protection of that period. After the WW II, the element of demos prevailed in Europe, while ethnos was marginalized. Nevertheless, minority issues were treated differently. At the end of the Cold war, with new political conditions, ethnic issues regained importance. In all this time and especially since the 1960s, the IES had an important role in the development of scientific methods and solutions in the field of political and international legal regulation of minority issues, above all those concerning the Slovenes in Austria and Italy. The article lists contemporary topics, researched at the IES. Apart from the traditional ones, these are also the status of immigrants in Slovenia, constitutional and legal issues, such as the principle of non-discrimination, Roma issues, regulation and solving of conflicts. A far-fetching challenge for the IES may be its role in the future understanding of ethnic phenomena in contemporary social conditions and solving of the thereof arising issues.

Keywords: IES, history, role

Dva obraza iste kolektivne identitete naroda. Priznana sta od davnine in še dolgo bosta aktualna. Toda tako kot v zgodovinski perspektivi tudi v našem času spoznavamo, da si pogosto nasprotujeta ali pa sta tako daleč vsaksebi, da je videti, kot da nimata skupne vsebine. V govorici praktične politike pogosto eden izključuje drugega in v takih primerih ni pogojev za njuno vzajemno krepitev.

Demos je v pretežni meri sprejet kot temelj legitimne vladavine, kolektivne v svojem političnem izražanju, vendar utemeljene na spoštovanju avtonomije posameznika, njegovih temeljnih, to je individualnih pravic in njegove zasebnosti. Demos je v našem času na ta način sprejet kot moderna in postmoderna vrednota. Poleg svoje politične funkcije je tudi izrazito zaželen kot vrednota, ki je prijazna tržni ekonomiji in tehnološkemu razvoju, in po tej poti namenjena izboljšanju človeške blaginje nasploh.

Etnos, po drugi strani, je pogosto obravnavan kot nekaj predmodernega, kot nujnost človeške identitete. Sprejet pa je kot nekaj, kar je z moderno in s postmoderno družbo v najboljšem primeru združljivo, nikakor pa ni vrednota, ki obljublja prihodnost. Še vedno ga označuje tudi strah, to je strah pred drugačnim in tujim. To ni presenetljivo v luči izkušenj z nacionalističnimi manipulacijami etničnega. Zato je etnos ves čas nekoliko sumljiv. Njegovo kulturno izražanje je v najboljšem primeru sprejeto kot bogatitev – nikakor pa ne kot vitalna prвина – družbenega razvoja. V jezikovno in kulturno heterogeni skupnosti, kakršna je evropska, etnos preprosto mora biti sprejet, ni pa sprejet brez rezerve in ni mu priznan položaj zgodovinsko potrjene gonilne sile napredka.

Ta kratka definicija je seveda poenostavitev. Toda tovrstne poenostavitve so koristne, kadar nas opozarjajo na problem, ki zasluži globlje razmišljanje. Za slovenski narod ni težko najti argumentov, ki govorijo v prid takšnemu, globljemu razmišljanju o prepletanju etničnega in demokratičnega.

Za Slovence sta bila skoraj vso dosedanje zgodovino etnos in demos eno. V habsburški monarhiji, v kateri je slovenski narod preživel največji del svoje dosedanje zgodovine, je bil našim prednikom namenjen položaj podložnega in ne gospodujočega naroda. Ta položaj je bil še otežen z okoliščino, da je znatni del Slovencev živel zunaj meja svoje etnične matice, ki je bila na Kranjskem. Etnična podrejenost je bila povezana s politično neenakopravnostjo in z družbeno razslojenostjo. Prizadevanje za zedinjeno Slovenijo, najprej kot utopija, nato pa kot realno dosegljiv narodni program, je bilo zato vselej tudi program družbene in politične emancipacije in ne le etnično prizadevanje po bivanju v lastni domovini.

Slovenci spadamo torej med tiste narode, ki jim je bila etnična emancipacija bistvena prвина politične in osebne svobode. Etnos in demos sta bila največji del naše zgodovine eno, demokratičnih dosežkov pa ni bilo mogoče pričakovati

brez etnične svobode. Ta zgodovinska izkušnja, ki v mednarodnih primerjavah ni nekaj posebnega, četudi je v slovenskem primeru doživeta s posebno intenzivnostjo, je ustvarila podlago za znanstveno delo, ki mu je namenjena tudi današnja prireditev ob osemdeseti obletnici Inštituta za narodnostna vprašanja.

Inštitut je nastal kot Manjšinski inštitut, ki so ga ustanovile civilnodružbene organizacije v času po razpadu habsburške monarhije po koncu prve svetovne vojne. To je bil čas versajskega mednarodnega sistema in prodora načela o pravici narodov do samoodločbe. Slovenski narod je bil med dobitniki oziroma beneficiary tega zgodovinskega premika. Toda ta položaj je bil vse prej kot popoln ali dokončen. To so vedeli tudi iniciatorji Manjšinskega inštituta. Četudi je bil njihov pogled osredotočen na manjšinsko vprašanje in na neposredne potrebe Slovencev, pa je bila njihova iniciativnost sestavni del veliko širšega zgodovinskega procesa.

Razpad evropskih imperijev v prvi svetovni vojni se ni mogel končati z uveljavitvijo preproste in jasnega organizacijskega načela, kakršno je bilo načelo *uti possidetis*, ki je bilo z uspehom uporabljeno v dekolonizaciji Latinske Amerike v 19. stoletju. Načelo samoodločbe, ki je tedaj kot mobilizacijsko načelo uspelo, se je izkazalo kot problematično organizacijsko načelo za svet po prvi svetovni vojni. Uporabljeno je bilo selektivno in vselej v povezavi z drugimi prvinami, kot so bile geografske okoliščine, branljivost novih meja, naravni in drugi ekonomski viri in še druge. Nič čudnega torej, če so navzlic deklarirani vodilni vlogi načela samoodločbe, pravni strokovnjaki Društva narodov leta 1921 menili, da načelo o pravici narodov do samoodločbe še ni postalo pravilo pozitivnega mednarodnega prava. Teritorialna ureditev je bila izraz političnega kompromisa in izpostavljena kritiki in dvomu.

V takih razmerah je imelo manjšinsko vprašanje velik pomen. Več kot dvajset milijonov Evropejcev je živelo v položaju pripadnikov narodnih manjšin. Narodne manjšine so bile živ opomin nepopolnosti versajske ureditve in trajen izziv njeni politični stabilnosti. Terjale so znatno mero pozornosti in politične inovativnosti, če naj bi nastal dolgoročno stabilen mednarodni sistem. Slovenci so pri tem imeli aktivno vlogo, zlasti v Evropskem manjšinskem kongresu in preko njega v Društvu narodov. Ideje kolektivne manjšinske zaščite kot pogoja za uveljavitev dejanske enakopravnosti so dobile svoj konkretni izraz in so vplivale na razvoj mednarodne prakse in doktrine. Manjšinski inštitut v Ljubljani je torej dal resen prispevek k razpravi o problemih tedanjega časa.

Manjšinska vprašanja, izražena v tistem obdobju, so imela velik pomen za poznejšo politično zgodovino Evrope in sveta, veliko večjo, kot je svet pripravljen priznati. Pokazala so, kako teritorialna ureditev ne rešuje vseh temeljnih političnih vprašanj in kako načelo nediskriminacije še ne zagotavlja dejanske enakopravnosti med ljudmi in etnične stabilnosti. Pokazala so potencialno moč nevladnih orga-

nizacij, pa tudi potencialno nevarnost manipulacije manjšinskih vprašanj. V svoji skrajnosti je zloraba manjšinske problematike postala pomembna prvina nacistične politike, ki je naposled zrušila versajski sistem, in z njim mednarodni mir.

Če se s sedanje zgodovinske oddaljenosti ozremo na izkušnjo versajskega obdobja, ugotovimo, da poznejša obdobja niso odpravila njegovih problemov. Resda je z ustanovitvijo Organizacije združenih narodov in z izgradnjo novega mednarodnega sistema po drugi svetovni vojni postal mednarodni mir bolje zavarovan, zlasti zoper nevarnost direktnih spopadov med velikimi silami. Tudi manipulacij z manjšinskimi vprašanji je bilo manj. Tragična resnica zgodovine pa je v tem, da je bilo v Evropi med drugo svetovno vojno in neposredno po njej veliko »etničnega čiščenja« – če uporabim ta novejši in cinični termin. Okrog štirinajst milijonov ljudi je moralo zapustiti svoje domove ob koncu druge svetovne vojne. To je med drugim zelo poenostavilo evropski narodnostni zemljevid. Manjšin je bilo manj, postale so manjše, politične probleme v zvezi z njimi pa je bilo lažje obvladovati.

Tudi ta tragična izkušnja je svojevrstna zmaga demosa, oziroma njegovih bojevitih prvin, etnos pa je bil potisnjen na rob. Odprle pa so se tudi nove možnosti. V državah, kjer je prišlo do resničnega sprejetja kodeksa človekovih pravic in do krepitve politične demokracije, je bilo omogočeno »upravljanje« z manjšinskimi vprašanji in produktivno iskanje rešitev. Pa tudi to se v demokratičnem svetu ni dogajalo povsod in vselej. Slovenci v zamejstvu so tudi v teh razmerah pretrpeli marsikatero krivico. Še slabši položaj pa je bil v socialističnih družbah, kjer se je demos izrazil v svoji ideološki podobi, temelječi na iluziji ukinjanja razredne družbe. V teh deželah tudi upravljanje manjšinskih vprašanj največkrat ni bilo zadovoljivo, kar je, desetletja pozneje, prispevalo k izbruhu oboroženih konfliktov.

Ureditev po drugi svetovni vojni manjšinskega problema v resnici ni rešila, drugih etničnih vprašanj pa se je dotaknila le površinsko. Iluzije, da človekove pravice ali socialistična ureditev avtomatično rešujejo etnično vprašanje, so bile premočne. Konec hladne vojne in etnično nasilje, ki mu je sledilo, pa je hitro razblinilo dotedanje iluzije in manjšinska vprašanja so bila ponovno postavljena na dnevni red. Za današnjo Evropo je vprašanje etničnih odnosov eno kritičnih vprašanj – in sicer ne več kot manjšinsko vprašanje, ampak kot vprašanje odnosov v razmerah etnične heterogenosti. Etnos ni izgubil svoje pomembnosti, prej nasprotno, začenja se nov cikel, v katerem bodo imela etnična vprašanja, definirana na nov način, eno osrednjih mest v prihodnji evropski in tudi svetovni politiki.

Kako se je v teh razmerah znašel slovenski Manjšinski inštitut in njegov naslednik, Inštitut za narodnostna vprašanja?

Vsak poskus odgovora na to vprašanje se mora začeti s potrditvijo očitne in nujne resnice, da je Inštitut za narodnostna vprašanja delil usodo slovenskega naroda v vsej njeni politični kompleksnosti. To se je odrazilo na več ravneh.

Najelementarnejše se je vloga Inštituta izrazila na programski ravni, pri določanju prioritet. Inštitut je ob koncu druge svetovne vojne in na mirovni konferenci v Parizu odigral pomembno vlogo pri opremljanju jugoslovanske delegacije z informacijami in argumenti v pogajanjih o zahodni meji.

Pozneje se je izkazal v prizadevanju za izpolnjevanje mednarodnopравnih obveznosti, izhajajočih iz mednarodnopравnih aktov, ki so opredelili pravne podlage položaja Slovencev v Italiji in Avstriji. To je bilo težaško delo, kjer so znanstvene metode, zlasti zgodovinopisne in mednarodnopравne, v pomoč, vendar same po sebi še ne zagotavljajo zadovoljivih rezultatov. Ti so v vse preveliki meri odvisni od politične volje in političnih razmer. Inštitut je imel nehvaležno nalogo, da poskuša artikulirati odgovore na vprašanja, za katera se je vedelo, da niso odvisna od znanstvene resnice. Bili so tudi trenutki, ko se je pomanjkanje napredka krivično pripisovalo dozdevno prešibkim znanstvenim podlagam za politično in diplomatsko aktivnost. Navzlic temu pa je Inštitut z leti razvil pomemben korpus analitičnih dognanj in znanstvenih razlag. Njegova velika prednost je bila kontinuiteta, ki je tudi v evropskih in mednarodnih okvirih prispevala k temu, da je bil ob koncu hladne vojne Inštitut za narodnostna vprašanja eden tistih raziskovalnih centrov, ki so najboljše pripravljeni na razpravo o manjšinskih in drugih etničnih vprašanjih našega časa.

V šestdesetih letih prejšnjega stoletja se je Inštitut začel vključevati tudi v razprave Organizacije združenih narodov o manjšinski problematiki. Ta izkušnja je bila pomembna iz več razlogov. Prvič, Združeni narodi so že na začetku svojega obstoja razglasili diskontinuiteto s sistemom manjšinskega varstva iz časov Društva narodov in versajskega obdobja. To je bilo storjeno na podlagi pravno problematične doktrine o bistveno spremenjenih okoliščinah, znane tudi kot *clausula rebus sic stantibus*. Tak pristop je zahteval, da se vse razprave začnejo na novo. Vprašanje povezovanja individualnih človekovih pravic in posebnih, etničnih in kolektivnih pravic, motiviranih s potrebo po dejanski enakopravnosti, je bilo težje kot kdajkoli prej. Velika večina novih – pa tudi starih – držav, članic Združenih narodov, je bila in je še privržena viziji etnično nevtralne politične organiziranosti države. To je razpravo še otežilo. Upoštevanje te okoliščine je bila konferenca OZN o multinacionalnih družbah leta 1965 prva resnejša priložnost celovite obravnave etničnega pluralizma. Vloga Inštituta za narodnostna vprašanja pri tej konferenci je bila znatna in je prispevala k nadaljnjemu angažiranju Inštituta pri razpravah v Združenih narodih. Med temi je izstopal seminar o pravicah pripadnikov manjšin, organiziran pod okriljem Združenih narodov na Ohridu leta 1974, v letih zatem pa delo na jugoslovanskem osnutku deklaracije o pravicah manjšin, ki je bila

sprejeta, po dolгих letih pogajanj, v letu 1992. Da je ta jugoslovanska pobuda našla svoj zaključek v letu dokončnega razpada jugoslovanske države, je eden tragičnih paradoksov zgodovine. Še vedno pa ta deklaracija predstavlja najvišji dosežek Združenih narodov na področju problemov manjšin in je podlaga dejavnostim, ki jih lahko pričakujemo v prihodnje.

Poleg dejavnosti, povezanih z diplomatskimi prizadevanji, pa je Inštitut v tistem času pomembno prispeval tudi h graditvi slovenske politike do urejanja položaja italijanske in madžarske narodnostne skupnosti v Sloveniji, in na ta način tudi k inovativnosti na področju urejanja etničnih odnosov v sodobni Evropi.

Vse to so bili dosežki. Opaziti pa je treba tudi nekatere značilne probleme in področja, na katerih Inštitut za narodnostna vprašanja ni mogel razviti prave iniciative, predvsem zaradi političnih omejitev, pa tudi zaradi pomanjkljivosti v raziskovalnem, to je metodološkem pristopu.

V prvo kategorijo spada vprašanje razvoja političnega pluralizma med Slovenci zunaj meja Slovenije – v času pred njeno osamosvojitvijo. To vprašanje je bilo za tedanje čase preveč občutljivo in nazoren primer omejitev, ki so bile postavljene slovenskemu družboslovju. Politika si je ta vprašanja rezervirala kot področje, kjer sama določa meje spoznanja, in kjer sama izvaja svoje oblike političnega eksperimenta. Iz tega so nastali paradoksalni rezultati. Po eni strani so bili določeni aspekti političnega pluralizma v zamejstvu za raziskovalce tabu. To je veljalo zlasti za vse, kar se je tedaj opredeljevalo s pojmom t. i. »politične emigracije«. Prostora za resno politološko in zgodovinsko raziskovanje je bilo tu le bore malo.

Po drugi strani pa je tedanja slovenska politika živahno razvijala raznovrstne politične komunikacije in eksperimentirala z zamejskim političnim pluralizmom – predvsem v okviru takšnih kategorij, kot so enotni slovenski kulturni prostor, obmejno gospodarsko sodelovanje, odprta meja in odprta družba. Te kategorije so se vse bolj pogosto pojavljale v slovenskem političnem diskurzu in v medijih in so ves čas opozarjale na realnost političnega pluralizma – zunaj okvira tedaj prevladujoče politične ideologije socialističnega samoupravljanja. Povezovanje pojmov »odprta meja« in »odprta družba« je na tihotapski način, rekli bi v slogu Martina Krpana, v slovenskem političnem prostoru krepilo idejo političnega pluralizma in signaliziralo možnost obsežnejših političnih sprememb. Ti pojavi in njihov pomen za slovensko preobrazbo zaslužijo pozornost zgodovinarjev in so vredni nadaljnjega raziskovanja.

Inštitut za narodnostna vprašanja je v tistem obdobju opravil tudi začetno delo, povezano z rastjo etnične raznolikosti na Slovenskem. Pri tem ni imel političnih omejitev, temveč zlasti finančne in kadrovske, ki so upočasnili razvoj raziskovanja in graditev lastne metode. Kar dolgo pa je ostal pri začetkih, iz katerih so se šele

v zadnjih letih razvile nekatere pomembnejše raziskave. Tudi to področje ostaja aktualno za razširitev in poglobitev raziskovanja v prihodnje.

Današnji pogled na raziskovalno dejavnost Inštituta daje zanimivo in raznovrstno podobo. Tematika slovenskega narodnega vprašanja ostaja visoko na lestvici prioritet, skupaj z vprašanji položaja slovenskih narodnostnih skupnosti v Italiji, Avstriji in na Madžarskem in v drugih delih našega sosedstva in sveta. Tu si javnost zasluži bolj temeljite in kritične obravnave zunanje politike neodvisne Slovenije, ki je bila večkrat doslej – včasih bolj in včasih manj razumljivo – zadržana v podpori uveljavljanju pravic Slovencev v zamejstvu.

Položaj narodnostnih skupnosti in priseljencev v Sloveniji pridobiva vse pomembnejše mesto. Metodološka in teoretična vprašanja proučevanja etnične problematike in etničnih pojavov prihajajo bolj in bolj v ospredje. Pa tudi tu je še veliko nepojasnjene, vključno z vprašanjem, kako naj slovenski narod sedaj, v pogojih lastne državnosti in članstva v Evropski uniji opredeli svoj odnos do islamske skupnosti. Ne gre le za versko, ampak širše družbeno vprašanje in za sestavni del problematike, ki izhaja iz zgodovinskega neuspeha, urediti sožitje z različnimi islamskimi skupnostmi v evropskem, pretežno krščanskem okolju.

Dejavnosti Inštituta, tako tiste, kjer je Inštitut slovenska in mednarodna avantgarda, kot one, kjer je potrebna dodatna poglobitev, se dobro izražajo tudi v publikacijah Inštituta. Že bežen pogled na *Razprave in gradivo* pokaže nekaj temeljnih značilnosti njegovih današnjih rezultatov. Velik del pozornosti Inštituta je usmerjen k zgodovinski obravnavi »klasične« manjšinske problematike. Ta se nanaša tako na položaj Slovencev v sosednjih državah kot tudi na razvojne tendence v evropskem normativnem urejanju položaja manjšin in njihovih pripadnikov. Ta razprava je koristna, med drugim tudi zato, ker pokaže, kako trdovratna so temeljna vprašanja kolektivne zaščite manjšin, kako težko je formulirati pravno zadovoljive rešitve, zlasti v večstranskih mednarodnopravnih aktih, in kako zahtevna in politično občutljiva je pot njihovega uresničevanja. Institucionalni spomin, s katerim razpolaga Inštitut, je pomemben, ker omogoča realistično presojo sodobnih pravotvornih procesov in odgovor na vprašanje, kaj se lahko resnično predstavlja kot napredek.

Tudi razprava o ustavnopravni ureditvi se nadaljuje – in to je koristno, saj etnična heterogenost odpira zahteve po novih rešitvah, ki morajo biti v skladu z ustavnimi določili. V tem okviru bo treba nenehno razpravljati o razlagi in uporabi načela nediskriminacije kot temeljnega pravnega načela, ki odreja obseg posebnih pravic in manjšinskega varstva nasploh. Relativna nedoločenost načela nediskriminacije, njegovo prilagajanje potrebam časa in zlasti čedalje bolj zahtevna in subtilna razlaga, izražena v pravnih aktih, ponujajo še veliko možnosti za razpravo.

Nekatera vprašanja, ki se pojavljajo v tem kontekstu, so že deležna znatne poglobitve. Dober primer je problematika položaja Romov, tako v Sloveniji, kot tudi v Evropi nasploh. Vprašanja, ki so bila dolgo odrinjena ali obravnavana kot socialna in torej ne-etnična ali ne-politična, so sedaj v centru zanimanja. Videti je, kot da Evropa postopoma razvija zavest o pomenu reševanja romske problematike za boljšo kvaliteto družbenih odnosov v Evropi nasploh. Tu bodo potrebna še dolga leta resnega dela in preučevanja.

In naposled, v *Razpravah in gradivu* najdemo tudi obravnavo nekaterih vprašanj, ki so v dejavnosti Inštituta novost. Takšna so vprašanja upravljanja in reševanja konfliktov, vključno z oboroženimi konflikti, ki zadevajo položaj manjšin, in nekatere razprave o temeljnih teoretičnih vprašanjih etničnega. Pri teh temah se Inštitut srečuje s teorijami in z raziskovalnimi rezultati, ki so bili razviti v okvirih političnih ved, sociologije in filozofije. To so vede, ki etničnih pojavov ne obravnavajo kot osrednjih, ampak jih obravnavajo na podlagi lastne metodologije in epistemologije, tako kot vsa druga.

V interakciji med empiričnim, zgodovinopisnim in pravnim raziskovanjem etnične problematike, to je tradicionalnim delom Inštituta na eni strani, in dognanji avtorjev, ki jim etnična vprašanja niso primarna, nastajajo zanimive možnosti. Vprašanje, kaj lahko Inštitut v prihodnje prispeva k razumevanju etničnih pojavov v sodobnih evropskih in svetovnih družbenih razmerah in k urejanju vprašanj, ki izhajajo iz tega, je nov in daljnosežen izziv za Inštitut. Kako pomembna so nam ta vprašanja te dni, ko je val etnično izraženega in socialno pogojenega nezadovoljstva pretresel Francijo in posredno vso Evropo, ni treba posebej dopovedovati. O rešitvah za probleme, katerih akutni izraz vidimo vsak dan znova, moramo razmišljati vsi.

Kaj naj bodo torej temelji zaželeni smeri razvoja etničnih odnosov v evropskih družbah 21. stoletja?

Razmeroma čvrsto izhodišče zaželeni usmeritve najdemo v pojmi individualnih človekovih pravic in odgovornega državljanskega ravnanja. Spoštovanje človekovih pravic in z njim povezan državljanski pogum omogočata vsem, tako pripadnikom etničnih večin kot tudi pripadnikom etničnih manjšin, sobivanje in mirno urejanje odnosov v družbi. Priznanje etnične identitete in etnične raznolikosti na takšni podlagi je stvar civilnega poguma in ne ustvarja nevarnosti getoizacije, marginalizacije ali izključevanja. Prav nasprotno, je nujen pogoj kreativne družbene in politične interakcije.

Povedano še bolj direktno, priznanje etnične identitete in etnične raznolikosti na podlagi spoštovanja človekovih pravic je pomembno kot sredstvo za zavračanje pritiskov v smeri umetne integracije in asimilacije, pa tudi za odpravo vsakršne ideologije strahu.

Etnos in demos se na tej podlagi srečata bolj sproščeno, bolj konstruktivno in manj nasilno kot v kakršnem koli drugem kontekstu. Demos tu ni vladavina večine, ampak vladavina človekovih pravic in prava. Etnos pa ni izključevanje drugih na podlagi drugačnosti, ampak komunikacija z drugimi na podlagi skupnih vrednot. Tako je mogoče tudi bolj sproščeno in z manj ideološke obremenjenosti iskati konkretne rešitve, kot je zagotovitev dejanskih možnosti zaposlovanja, kvalitetnega izobraževanja, politične zastopanosti in kulturnih pravic. Priznanje etnične identitete in posebnih potreb pripadnikov depriviligiranih etničnih skupin je začetek vsake resne razprave, ki ima za končni cilj doseči civilizirano urejanje etničnih odnosov v družbi.

Seveda je tovrstne ideje še najlažje izraziti v obliki hipotez. Pot do kreativne politične artikulacije in nato do praktičnih rešitev pa je vselej vijugasta. In prav zato je delo raziskovalnih institucij, in med njimi zlasti tako izkušenih, kot je Inštitut za narodnostna vprašanja, dandanes velikega pomena.

V svojem govoru pred petimi leti, ob 75-letnici Inštituta za narodnostna vprašanja, je profesor Janko Pleterški citiral Leonida Pitamica, slovenskega pravnega misleca iz prve polovice dvajsetega stoletja. Pred približno osemdesetimi leti je Pitamic, skupaj z drugimi vizionarji svojega časa, razmišljal o prihodnji Evropi kot skupnem domu večinskih in manjšinskih narodov, v katerem bo manjšinskemu vprašanju odvzeta nekdanja ostrina. V Evropski uniji, pa tudi v širši Evropi, je ta vizija v nekaterih pogledih že uresničena. Izkušveno lahko potrdimo, da nekdanje ostrine manjšinskega vprašanja ni več. Vendar pa vprašanje manjšin ni prenehalo obstajati. Dobilo je nove kvalitete in nove oblike. Postalo je sestavni del bolj kompleksne etnične podobe, ki je Evropa še ne razume povsem. Boljše razumevanje pa je nujno potrebno, da bi se evropsko družbeno okolje resnično razvilo do tiste stopnje, ko sta etnos in demos samo dva obraza istega, vsak od njiju pomemben iz lastnih razlogov in oba v dinamični in produktivni interakciji. V tisti meri, v kateri bo prihodnja Evropa našla kreativne in v prihodnost usmerjene rešitve, bo tudi sposobna dati resničen prispevek k prežemanju kultur in civilizacij, kar je ena najbolj nujnih nalog na našem planetu.

Pomena znanstvene misli v tem naporu nikakor ne smemo podcenjevati. Vloga Inštituta za narodnostna vprašanja in mnogih drugih raziskovalnih in znanstvenih centrov bo nujna in aktualna še dolgo v prihodnost. Inštitutu in vsem njegovim sodelavcem čestitam ob osemdesetletnici in jim želim še veliko uspeha v prihodnje.

**STANJE IN PERSPEKTIVE RAZISKOVANJA
ETNIČNOSTI IN MANJŠIN V SLOVENIJI
(Uvodno predavanje na konferenci »Izzivi raziskovanja
etničnosti in manjšin na začetku 21. stoletja«
18.11.2005 v Ljubljani)**

Področje raziskovanja narodnega vprašanja je izrazito interdisciplinarno in multidisciplinarno. Trditve nekaterih strokovnjakov o upadu pomembnosti nacionalizma, nacionalne države in narodne identitete kot odločilnih družbenih dejavnikov oziroma procesov v svetu po padcu komunističnih režimov so se v realnosti kmalu izkazale za zgrešene. Manipulacija z narodno identiteto je danes najpomembnejši vzrok za družbene stranpoti in nestrpnosti. Z večjo mobilnostjo svetovnega prebivalstva pa so tako politiki kot raziskovalci poleg omenjenega področja soočeni s širokim spektrom vprašanj, ki se tičejo položaja in varovanja novodobnih manjšin, beguncev in azilantov.

Z naslovno problematiko se danes ukvarjajo različne raziskovalne inštitucije predvsem v okviru temeljnih raziskovalnih projektov. Največ raziskav je s področja etničnosti in narodnih manjšin, relativno malo pa s področja narodnega vprašanja. Pregled opravljenih raziskav na prvem področju v zadnjem desetletju kaže na tri tematske sklope: medetnični odnosi in etnična/narodna identiteta; klasične teme s področja poučevanja narodnih manjšin; proučevanje izseljenska/emigrantske problematike. To kaže na dejstvo, da je raziskovanje omenjenih področij nikakor ni v zatonu. Nadaljevanje proučevanja je torej potrebno na področju klasičnih kot novih problematik, večji poudarek pa bi bilo potrebno dati komparativnim temam. Poleg tega je na metodološko-disciplinarnem področju treba poglobljati multi- in interdisciplinarni pristop za celovitejšo sliko obravnavane tematike.

Ključne besede: narodno vprašanje, multi- in interdisciplinarni pristop

PRESENT SITUATION AND PERSPECTIVES OF THE ETHNICITY AND MINORITY RESEARCH STUDIES IN SLOVENIA
The research of ethnicity issue is distinctly inter- and multi-disciplinary. The claims of some experts about the decrease of significance of nationalism, national state and national identity as the primary social factors and processes in the world after the fall of communist systems, have soon turned out to be wrong. Manipulations of national identity are nowadays the most important cause of social intolerance. Due to the increasing mobility of the world population, politicians and researchers are faced with the wide spectrum of issues, concerning the status and protection of contemporary minorities, refugees and asylum seekers.

Different research institutions are nowadays dealing with this topic as part of fundamental research projects. The greatest number of research projects is from the field of ethnicity and national minorities, relatively less from the field of national question. The survey of the accomplished research in the former field during the last decade points at three topical clusters: inter-ethnic relations and ethnic/national identity, classical topics from the field of national minorities studies, emigration, thus proving that research of the above fields is certainly not declining. Further study is therefore necessary so in the field of classical as new topics; more emphasis, however, should be given to comparative topics. In the methodological and disciplinary field, the multi/interdisciplinary approach should be intensified to achieve a more all-embracing picture of the field.

Keywords: ethnicity question, inter- and multidisciplinary approach

Ne vem, ali sem prav jaz tisti poklicani, ki naj odgovori na v naslovu zastavljeno vprašanje. Sem pa zagotovo eden tistih, ki so se vso znanstveno kariero tako ali drugače ukvarjali tudi s problematiko, ki jo danes imenujemo raziskovanje etničnosti in manjšin, mi pa smo jo imenovali tudi raziskovanje narodnosti, narodnomanjšinskih vprašanj in varovanja narodnih manjšin, vprašanj narodne identitete in zavesti, temeljnih problemov sobivanja narodov, nekoliko pa tudi izseljeniška problematika in problematika diaspore, poenostavljeno – narodno vprašanje. Tematika torej, s katero so se in se ukvarjajo tudi raziskovalci današnjega slavljenca, Inštituta za narodnostna vprašanja, znanstvene ustanove, ki je bila desetletja dolgo nosilka tega specifičnega, v svojem temelju interdisciplinarnega raziskovanja.

Takih institucij je bilo po svetu malo, zato je bilo razmeroma malo tudi specializiranih raziskovalcev. Tudi doma je bila tovrstna raziskovalna dejavnost kljub inštitutu razdrobljena med različne visokošolske ustanove, znanstvene institute, predvsem pa zasidrana kot del raziskovanja posameznih znanstvenih disciplin. V prvi vrsti tistih, ki jih ponavadi nekoliko ohlapno imenujmo »nacionalne vede« – slovenistika, zgodovina, geografija, etnologija ... To pa seveda ne pomeni, da ne bi tudi raziskovalci drugih družboslovnih in humanističnih ved našli znanstvenega zanimanja za našeta vprašanja. Celovitega in vsebinsko zaokroženega preučevanja etničnosti in narodnih manjšin, torej narodnega vprašanja, si namreč ni mogoče predstavljati brez spoznanj pravne, ekonomske, sociološke, politološke, antropološke, filozofske, jezikoslovne in kar je še podobnih znanosti in njihovih specialnih raziskovalnih področij. Morda si lahko dovolim nekoliko preveč smelo trditev, da je potreba po njihovih dognanjih v najnovejšem času še mnogo večja, kot je bila v nekoliko bolj oddaljeni preteklosti. Gledano z današnjega zornega kota pa je zagotovo interdisciplinarni pristop – s čimer razumem sintezo in primerjavo rezultatov znanstvenega raziskovanja narodnega vprašanja – tisti, ki determinira današnjo potrebo in perspektivo nadaljnega preučevanja v naslovu referata zapisane tematike.

Preučevanje narodnih vprašanj je tudi v današnjem času ne samo potreba, temveč celo nujnost. Ni še tako dolgo, ko so nekateri vidni, tudi slovenski, znanstveniki prepričevali da je »bila v svojem času narodna identiteta na poti k sekularizirani moderni družbi politična nujnost. Danes pa je v svoji zahtevi po izključnosti, anahronizem«.¹ Prepričani so bili, da je čas nacionalizma minil ali je vsaj v zatonu. Da sodijo z njo povezana vprašanja, zlasti pa tako imenovana narodna identiteta, ki je gibalo etničnosti in narodnega vprašanja, v zgodovino, v 19. in 20. stoletje.



1 Andreas Moritsch, Narodna identiteta – nujnost ali anahronizem? V: Dušan Nečak (ur.), *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*, Ljubljana 1997, 40.

Podobno naj bi se godilo nacionalni državi. Tudi ta naj bi sodila v nek drug čas. Na njeno mesto naj bi stopile različne vrste integracij, demokratična preobrazba v nekdanjih komunističnih državah pa naj bi kar sama od sebe izničila mednacionalne napetosti in izbrisala narodnomanjšinske probleme. Skratka, »narodna identiteta je (naj bi bila) kot odločilen družbeni dejavnik časovno omejen pojav; kot se je nekoč pojavila, bo enkrat – kot vse, kar je pogojeno s časom – tudi izginila. Kdo živi v času, seveda nerad vidi, da je minljiv ne samo njegov realni čas, temveč tudi njegov idealni svet. Najbolj boleče je to spoznanje za ljudi, ki so ta idealni svet soustvarjali – v našem primeru za tiste, ki so si prizadevali za delitev sveta po narodnih identitetah oziroma entitetah.«²

Tako izrisani podoba usode nacionalizma in pomembnost narodnega vprašanja sta se pokazali za napačni. Treba se je (bilo) le ozreti okoli sebe in postalo je jasno, da čas nacionalizma nikakor ni minil, da se pomembnost narodne identitete ni v ničemer zmanjšala in da je potreba po preučevanju teh tematik danes morda še nujnejša, kot je bila v preteklosti. Domala vsi današnji mednarodni konflikti, še posebej tisti najbolj krvavi, temeljijo na nerešenih ali slabo rešenih narodnih vprašanjih. Prav manipulacija z narodno identiteto je danes najpogostejši vzrok za družbene stranutje, od nestrpnosti do neuresničevanja manjšinskega varstva. Sodobni »hitri čas« in neslutena mobilnost svetovnega prebivalstva, povezana z globalizacijo in socialno-ekonomskimi problemi »juga sveta«, so ne samo pred politike, temveč tudi pred raziskovalce narodnih vprašanj navrgla povsem nova, pomembna in brizantna vprašanja. Ta so povezana s tako imenovanimi novodobnimi manjšinami ter begunci in azilanti – z njihovim položajem in varovanjem – zaradi slabega socialno-ekonomskega položaja in različnih družbenopolitičnih vprašanj ter razočaranj (Nemčija, Francija ...) se porajata ksenofobija in nestrpnost – z vprašanjem njihove akulturacije in integracije, in še celo vrsto drugih. Dela torej ne za slovenske ne za tuje preučevalce etničnosti in manjšin v Sloveniji nikakor ne bo zmanjkalo.

Pri nas pa je bilo, če se ozrem le na zadnjih deset let, na tem področju opravljenega veliko dela, in to v vseh treh oblikah raziskovalnega dela, ki ga (so)financira pristojno slovensko ministrstvo: v temeljnih raziskovalnih projektih, ciljnih raziskovalnih projektih in aplikativnih raziskovalnih projektih. Obsežnost znanstvenega raziskovanja v posameznih družboslovnih in humanističnih disciplinah mi ni omogočala podrobne analize stanja, vendar je indikativno tudi to, kar je bilo za to priložnost mogoče napraviti.

1. Z naslovno problematiko se ukvarjajo raziskovalci omejenega kroga znanstveno-raziskovalnih institucij. Praviloma gre za raziskovalce Inštituta za narodnostna vprašanja, Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, Filozofske fakultete, Fakultete za družbene vede, Znanstvenoraziskovalnega središča oziroma Fakultete za humanistične vede Univerze na Primorskem, pa tudi ISH, Fakultete za podiplomski študij, Mirovnega inštituta, Geografskega inštituta iz Ljubljane, Visoke policijsko-varnostne šole Ljubljana, ECERS (Evropski center za etnične raziskave) Univerze v Mariboru in Pedagoške fakultete univerze v Mariboru. V obravnavanem času ni zaznani intenzivnega raziskovanja naslovne problematike na denimo pravnih ali ekonomskih fakultetah in njihovih raziskovalnih institucijah, podobno je stanje na področju raziskovanj znanstveno-raziskovalnih institucij, ki se ukvarjajo s šolsko in z izobraževalno problematiko.
2. Največ raziskovalne dejavnosti s področja raziskovanja etničnosti in manjšinskih vprašanj je osrediščeno v tako imenovanih temeljnih raziskovalnih projektih. Od približno petnajstih projektov, ki zajemajo tovrstno problematiko, je več kot dve tretjini temeljnih raziskovalnih projektov. Sledijo ciljni raziskovalni projekti, le za okus pa je tistih, ki so v gradivu uvrščeni med aplikativne. Iz pregledanega gradiva, ki pa ni popolno,³ je razbrati, da so bili ciljni raziskovalni projekti v zadnjih desetih letih štirje, aplikativna pa le dva. Karakteristično je torej temeljno raziskovanje problemov etničnosti in manjšin v Sloveniji, kar je na svoj način nenavadno, nikakor pa ne nepotrebno. Prav strokovna dognanja s področja raziskovanja narodnega vprašanja naj bi bila namreč tista, ki naj bi državi/politiki pomagala reševati zapletena medetnična vprašanja, konflikte in spore.
3. Morda je najbolj očitna značilnost raziskovanja narodnega vprašanja, da je bilo prijavljenih in da je šlo skozi evalvacijsko sito najmanj raziskovalnih projektov na specialnem raziskovalnem polju »Narodno vprašanje«. V posameznih letih le kaka dva ali trije projekti vseh vrst.
4. Iz prej navedenega samo po sebi izhaja, da je raziskovanje naslovne problematike, ki je po naravi stvari tako rekoč *ex gentibus* interdisciplinarno, večinoma potekalo v disciplinarnih okvirih po evalvacijskih kriterijih posameznih strok. Res je sicer, da so nekateri projekti v evalvacijo raziskovalnega polja »Narodno vprašanje« prišli iz posameznih disciplinarnih polj, vendar le takrat, kadar je v to polje svoj projekt uvrstil njegov prijavitelj/nosilec ali se je tako odločil disciplinarni »nacionalni koordinator«. Tudi zato je preglednost nad opravljenimi raziskavami otežena, načrtovanje in



3 Poročila o financiranju raziskovalne dejavnosti iz proračuna RS od 1996–(2001) 2003.

sistematičnost raziskovanja pa močno omejena oziroma domala v celoti prepuščena inventivnosti, sposobnosti in raziskovalnemu interesu posameznih raziskovalcev, projektnih skupin in raziskovalnih institucij. To se kaže tudi v prej ko ne razdrobljeni projektni problematiki in v izbiri aktualnih problemov. To pa seveda ne pomeni, da ni bilo na tem raziskovalnem področju opravljenega veliko dela tudi v zadnjih desetih letih.

5. Področje raziskav etničnosti in manjšin v Sloveniji, kot se kaže skozi od države (so)financirane projekte, bi lahko na načelni ravni razdelili v dve temeljni skupini: na področje raziskovanja narodnomanjšinskih problemov in na raziskovanje problematike izseljenstva in novodobnih manjšin. Oboje seveda v prvi vrsti temelji na raziskovanju elementa etničnosti. Že malo bolj podrobna analiza pa vendarle pokaže široko paleto tematskih sklopov.

A) Med najmočnejše zastopane sodi tematika medetničnih odnosov in etnične/narodne identitete. Na ravni raziskovanja te tematike v Sloveniji je (bil) zagotovo nosilni temeljni, izrazito interdisciplinarni projekt »Etnična identiteta in medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru«. V to tematsko skupino sodi tudi projekt »Medetnični odnosi v obmejnem prostoru med Slovenijo in Hrvaško«, v najnovejšem času pa projekt »Procesi etničnega razlikovanja v Sloveniji: soočenje percepcij«. Posebne pozornosti je (bila) deležna tudi problematika narodne identitete, še posebej v kontekstu povezovanja Slovenije v evropske integracije. V obravnavanem obdobju je bil prvi na to temo interdisciplinarni projekt »Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas«, vendar financiran s tujimi sredstvi. Če je ta projekt poskušal skozi zgodovinsko izkušnjo osvetliti naslovno problematiko in njen možen razvoj v prihodnosti, pa je projekt »Nacionalna identiteta v kontekstu nadnacionalnih integracij v Evropi« s sociološkega vidika obrnjen v prihodnost, podobno kot projekt »Globalizacija in kulturna identiteta«, katerega temeljni cilj je sicer proučevanje kulturne identitete v času intenzivnega procesa globalizacije na vseh področjih družbenega življenja, vendar se pri tem ni bilo mogoče izogniti njenemu vplivu na narodno identiteto. Povsem drug zorni kot vprašanja odnosa do narodne identitete so obravnavali pravniki v projektu »Pravni vidiki varstva nacionalne identitete s posebnim poudarkom na evropskem združevanju« ali pa v projektu »Slovenska (politična) nacija v procesu evropske integracije«. Med pravne vidike razpravljanja o položaju, statusu in pravicah narodnih manjšin sodi tudi proučevanje evropske manjšinskovarstvene zakonodaje. To je opravljeno vsaj na deskriptivni in analitični ravni.

Nikakor ne nepomemben vidik oblikovanja narodne identitete, to je ekonomski, so obdelovali v projektu »Vloga ekonomije in kulture v procesu formiranja slovenske nacionalne zavesti«. Paleto znanstvenih disciplin, ki so se ukvarjale s problematiko narodne identitete, dopolnjuje filozofija z raziskovalnim projektom

»Diskurzivna konstitucija nacionalne in kulturne identitete v obdobju reinvecije demokracije.«

Nosilec projekta »Etnična razsežnost integracijskih procesov v pluralnih družbah ter upravljanje in razreševanje konfliktov« je sicer pravnik, toda vsebina in rezultati tega projekta imajo širše družbene aplikacije. Da so integrativni procesi povezovanja Slovenije imeli pomembno, če ne celo vodilno vlogo pri načrtovanja raziskovanja etničnosti in narodnih manjšin pri mnogih družboslovnih in humanističnih vedah v zadnjih desetih letih, dokazuje projekt, katerega nosilec je geograf in se ukvarja z vlogo narodnih manjšin v procesu evropskega povezovanja – »Čezmejno povezovanje narodnih manjšin v procesih evropskega združevanja«. Sem sodi tudi projekt »Funkcija obmejnih in etnično mešanih območij v prekomejnih integracijskih procesih države Slovenije – primer slovenske Istre«. Oba projekta se sicer osredinjata na socialno geografijo, vključujeta pa tudi druge stroke. Najširše se je z geografskega vidika problemov raziskovanja etničnosti ukvarjal projekt »Etnična geografija Slovenije in skupnega slovenskega prostora«. Etničnost v novih državnopravnih okvirih pa je bila temeljno vodilo tudi pri projektu z naslovom »Etnični razvoj Slovenije in Slovencev v pogojih evropskega povezovanja«. Z vidika narodnomanjšinskih skupnosti pa se z domala enako tematiko ukvarja projekt »Manjšinske in etnične skupnosti in integracija Republike Slovenije v Evropsko unijo«. Iz analize diskurza se na naslovno tematiko ozira tudi projekt s področja jezikoslovja »Jezikovna pragmatika in nacionalistične ideologije v odnosu do procesa konstitucije nacionalnega v Sloveniji«. Na raznovrstnost identitet je opozarjal in jo razčlenjeval projekt »Identitete obalnih mest: Koper, Izola, Piran, 1945–1995«. O narodni in kulturni identiteti narodnostno mešanega in zato še posebej občutljivega območja vzdolž italijansko-slovenske meje pa razpravlja projekt »Narodna in kulturna identiteta na območju slovensko-italijanskega kulturnega stika v procesih evropske integracije«. Vsebinsko kompatibilen, vendar ne neposredno povezan s procesi evropskih integracij in globalizacijskih problemov je projekt »Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre«, ki nosi umetnostnozgodovinski in spomeniškovarstveni pečat. S problemi identitete tega dela slovenskega ozemlja, povezanimi z etničnostjo, pa se ukvarja projekt »Identiteta in etnična struktura slovenske Istre«, antropološki pristop pa izpričuje projekt »K (ljudski) religioznosti kot koroborativnem dejavniku etnične pripadnosti v Kanalski dolini«.

Že iz tega selekcioniranega in zaradi objektivnih razlogov nepopolnega, hitrega pogleda na del raziskovalne dejavnosti na področju etničnosti in narodnih manjšin, je mogoče sklepati, da je (bil) raziskovalec na področju narodnega vprašanja proces slovenske integracije v nove evropske povezave, v povezavi s (tudi teoretskimi) vprašanji, povezanimi z etničnostjo, pomenil velik izziv. Morda je prav zato na drugi strani mogoče ugotoviti, da gre pri tem bolj kot ne za raziskovanje, ki ima v prvi vrsti pomen za razvoj znanosti in šele na drugem mestu za

neposredno aplikacijo. To seveda nikakor ne pomeni, da so rezultati tega raziskovanja neuporabni v vsakdanji družbeni in politični praksi, le zavedati se je treba, da se bo, če/ko bo politika želela uporabiti rezultate tega raziskovanja, soočila z znanstvenim in ne z ekspertiznim diskurzom. Pri čemer se seveda zavedam, da so aplikativne obdelave naslovne tematike potekale, celo v večini, v okvirih tako imenovanih ekspertiznih programov posameznih raziskovalnih institucij. Zagotovo to velja za današnjega slavljenca. Te ekspertize so naročale in plačevale konkretne državne institucije, vendar jih v tem pregledu stanja raziskovanja etničnosti in narodnih manjšin nisem upošteval, ker za to nisem kompetenten in omenjenega gradiva tudi ne poznam.

Vsekakor pa je treba zatrditi, da se je slovenska družboslovna in humanistična znanost dobro in pravočasno odzvala na izzive časa, čeprav sam med projekti, ki jih tu obravnavam, pogrešam več raziskovanja s področja jezikoslovja, pravnih ved in še posebej ekonomske znanosti. Prav tako se mi zdi vredno pripomniti, da pogrešam komparativne študije, torej študije, ki bi problemom, najširše označeno, slovenskega narodnega vprašanja, nastavile ogledalo problemom primerljivih narodnih vprašanj drugih evropskih narodov in jih med seboj primerjale. Le v ilustracijo navajam primer, ki je bil obdelan v prvem od navedenih projektov, o vzporednicah in razlikah v narodnem oblikovanju Slovencev in Bretoncev. Prepričan pa sem, da je kaj takega mogoče tudi s primerjanjem problematike etničnosti in narodnih manjšin drugod po Evropi. V tej zvezi zagotovo pomeni pomemben korak v pravo smer pred nekaj leti ustanovljeni »Mednarodni center za medetnične odnose in manjšine v Jugozahodni Evropi«, ki ima sedež na Inštitutu za narodnostna vprašanja, in katerega temeljni cilj je prispevati h krepitvi človekovih pravic, k demokratizaciji in izboljšanju medetničnih odnosov v večkulturnih družbah JV Evrope. Posebno pozornost posveča narodnim manjšinam in pravicam oseb, ki pripadajo narodnim manjšinam, upoštevajoč obstoječe mednarodne standarde.

Razveseljivo je tudi dejstvo, da se med vedami in pristopi, ki se ukvarjajo s to tematiko, pojavlja čedalje več novih disciplin in področij.

B) Kot drugi tematski sklop, ki daje ton raziskovanju obravnavanega časovnega okvirja so, lahko bi temu celo rekli klasične teme s področja preučevanja narodnih manjšin, ne glede na to, ali sodijo med tako imenovane tradicionalne ali novodobne. V ta sklop sodijo s svojimi deli nekateri prej omenjeni raziskovalni projekti, npr. vsi projekti, ki so povezani z narodnostno mešanimi ozemlji v Sloveniji in zamejstvu. Med projekte, ki so se lotili do tedaj popolnoma neobdelane narodno-manjšinske problematike, sodi projekt »Nemci na Slovenskem«, na svoj način pa tudi projekt »Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije izven Slovenije«. V isto skupino bi lahko uvrstili še projekt »Medetnični odnosi v obmejnem prostoru med Slovenijo in Hrvaško«. V pregledanem gradivu je zaznavna odsotnost raziskovalnih

projektov, ki bi se neposredno dotikali problematike slovenske narodne manjšine na avstrijskem Koroškem in Štajerskem. Del odgovora na to vprašanje se zagotovo skriva v dejstvu, da je ta problematika vključena v širše zasnovane projekte, kot je denimo tisti o »Etnični identiteti in medetničnih odnosih v slovenskem etničnem prostoru« ali »Etnična geografija Slovenije in skupnega slovenskega prostora«, če oba projekta omenim le za ilustracijo. V najnovejšem času imamo pa vendar projekt, ki se ukvarja s to tematiko: »Vloga narodnih manjšin v čezmejnem sodelovanju po vstopu Slovenije v EU«. Veliko bolj prisotne so ciljne raziskave problematike Slovencev o zahodni meji. Mednje sodijo projekti: »Zahodna slovenska etnična meja, prebivalstvo in migracije (6.–20. st.)«, »Slovenci na Primorskem od razpada habsburške monarhije do priključitve 1918–1954«, »Slovensko-italijanski odnosi v sodobni zgodovini«, »Slovenski jezik na etnično mešanem ozemlju ob italijansko-slovenski meji«, »Pravni položaj slovenske manjšine v Italiji«, »Travma nasilja: Vpliv fašizma na prvo, drugo in tretjo generacijo« in »Dinamike političnega dogajanja, ideoloških in kulturnih premikov ter družbenogospodarskih in etničnih sprememb na Tržaškem«. Značilnost tega sklopa projektov je, da se z njo ukvarjajo praviloma, z eno samo izjemo, zgodovinarji. Očitno je v zadnjem času tudi strokovnjake veliko bolj okupirala dnevna politika v zvezi s slovensko manjšino v Avstriji, problematika Avstrijske državne pogodbe, dvojezičnih napisov, političnih nesoglasij znotraj manjšine in v dialogu z avstrijskimi oblastmi ... Vsekakor sem mnenja, da ne bi bilo odveč nekaj več znanstvene pozornosti posvetiti tudi tej konkretni problematiki, še zlasti sintezi njihovega razvoja, saj je monografija o povojni zgodovini koroških Slovencev, deležna mnogih kritik, pa tudi pohval, izšla že daljnega leta 1985. Zagotovo je čas za novo. Porabsko slovensko problematiko pokriva projekt »Slovenci v Porabju po letu 1989 – Vpliv tranzicije na Madžarskem na položaj ter narodno in kulturno identiteto Slovencev.«

Preučevanje problematike narodnih manjšin, ki živijo na ozemlju Slovenije, je večinoma »skrito« v projektih prvega tematskega sklopa. Neposredno povezan z madžarsko narodno manjšino oziroma se v pregledanem gradivu nanjo nanaša, je zgodovinski projekt »Odnos madžarske oblasti v času II. svetovne vojne do Slovencev«. Popolnoma na novo pa se odpira sklop preučevanja problematike tako imenovanih novodobnih manjšin v Sloveniji, to je pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije, ki živijo v Sloveniji, pa tudi Romov in Judov. Med konkretnimi tematikami iz tega sklopa je še posebej pomembna tista, ki obravnava probleme nestrpnosti in ksenofobije. Naj na tem mestu omenim le nekaj tipičnih projektov tega tipa – »Država – nacija in ksenofobija«, »Politični ekstremizem in nasilje do tujcev in drugačnih«, »Begunci v Sloveniji: kulturni, sociološki, ekonomski in politični vidiki in problemi« ter »Nacionalna varnost in medetnični konflikti«. Taka raziskovalna naravnost sodi med glavne smeri raziskovanja naslovne snovi tudi v Evropi in drugod po svetu. Če k temu dodamo, da so projektne skupine, ki se ukvarjajo s to problematiko, sestavljene iz strokovnjakov več znanstvenih disciplin

in različnih znanstvenoraziskovalnih organizacij, je prihodnja raziskovalna smer gotovo pravilno načrtovana.

C) Najmanjši, a zato nič manj pomemben del raziskovanja etničnosti opravljajo raziskovalci na področju preučevanja izseljenska/emigrantske problematike. Teme njihovih projektov so praviloma dovolj široke, med raziskovalci pa najdemo pretežno literarne zgodovinarje in zgodovinarje. Široko in zgodovinsko celovito je zastavljen projekt »Slovenski izseljenci in Evropa v 19. in 20. stoletju«. Podobna ugotovitev velja za projekt »Zgodovina izseljenstva Slovencev na obmejnih območjih med ZDA in Kanado v Kanadi« in za projekt »Slovenska izseljenska književnost«. Ožje, z izostrenim ciljem so zasnovani naslednji projekti: »Slovenski izseljenci na Švedskem in odnos slovenske (jugoslovanske) politike do njih«, »Vrhovi slovenskega emigrantskega slovstva: monografska zbirka«, »Izbrane slovenske naselbine in pomembni posamezniki v ZDA« in »Vloga zamejcev in izseljencev v procesu osamosvajanja in boja za mednarodno priznanje Republike Slovenije.«

Popolnoma se zavedam, da je podan pregled preučevanja etničnosti in narodnih manjšin nepopoln in omejen. Zavestno sem se namreč odločil, da v najbolj grobih črtah prikažem le sistematiko tistega dela zadevnega raziskovanja, ki se izhaja iz Poročil o financiranju raziskovalne dejavnosti iz proračuna Republike Slovenije. Ni mi šlo za podrobno obravnavo, temveč za oris stanja in tendenc pri raziskovanju naslovne tematike. Zato sem zagotovo izpustil kakšen pomemben element raziskovanja. Toda opravljeno delo dopušča nekaj sklepnih misli in te dovoljujejo tudi poskusi pogleda v prihodnost.

1. Raziskovanje etničnosti, narodnih manjšin in narodnega vprašanja v celoti je nujno potrebno in z novimi razmerami v državi in svetu nikakor ni v zatonu. Iz te ugotovitve izvira tudi prepričanje, da je v organizacijsko-raziskovalnem smislu še kako potrebna nekakšna oblika raziskovalnega polja »Narodno vprašanje«. Še več, v tem polju bi moral biti speljan evalvacijski postopek vseh tistih raziskovalnih projektov, ki se dotikajo narodnostne problematike, ne glede na temeljno disciplino, iz katere prihaja nosilec oziroma je bil vanjo uvrščen projekt. Večja koordiniranost in medinstitucionalno sodelovanje pri raziskovanju bi prispevalo k še uspešnejšemu delu.
2. Vsebinsko raziskovanje naslovne problematike zajema domala vsa relevantna področja. Na nekatere pomanjkljivosti, kakor jih sam vidim, sem opozoril že v besedilu. Glavne tendence prihodnjega raziskovanja in glavne vsebinske opredelitve bi morali nadaljevati po poti obdelovanja tako imenovanih »klasičnih tem«, in kot nove problematike, ki jo ponujajo nove razmere v družbi ter globalizacija in integracija sveta. Večji poudarek kot doslej bi bilo treba posvetiti komparativnim temam. To seveda ne pomeni zanemarjanja raziskovanja tako imenovanega slovenskega narodnega vprašanja, kakršen koli očitek, da se ga je doslej zanemarljivo, je brezpred-

meten, temveč pomeni le apel po še intenzivnejšem mednarodnem sodelovanju. Tudi raziskovalni poudarki v smeri raziskovanja odnosa »socialno : narodnostno« bi prispevali k celovitosti obravnavane tematike in njeni obogatitvi. Prav tako bi bilo treba več pozornosti kot doslej posvetiti raziskovanju problemov v zvezi z etničnostjo, s katero so se srečevali Slovenci v diaspori.

3. Na metodološko-disciplinarnem področju je nujno nadaljevati in poglobljati interdisciplinarni, večdisciplinarni, ali če hočete, naddisciplinarni pristop. Šele sinteza spoznanj več disciplin daje celovitejšo sliko obravnavane tematike. Zato je treba podpreti napore tistih raziskovalcev, ki razvijajo nove metodologije in pristope, obenem pa okrepiti temeljna, zlasti v sinteze usmerjena disciplinarna raziskovanja. Zgodovina in dosednji raziskovalni uspehi kar kličejo po sintetični obdelavi širših tem. Globinska obdelava ožjih tem je pri tem podlaga za kvalitetno sintezo.
4. Vse zapisano pa seveda nima prav velikega smisla, če rezultatov raziskovanja ni mogoče ali jih je težko objaviti. V disciplinarnem znanstvenem tisku je to sicer praviloma mogoče, vendar ostaja, kljub sodobnim tehničnim možnostim, mnogim zainteresiranim neznano. Ena sama specializirana revija *Razprave in gradivo* oziroma dve, če prvi prištejemo še »izseljensko« *Dve domovini*, je za opisano znanstveno produkcijo, še posebej za monografsko objavo rezultatov, premalo, saj jo praviloma zapolnijo že domači avtorji. Zato končujem tole moje, bolj glasno razmišljanje kot pa minuciozno analizo stanja, s predlogom današnjemu jubilarantu in financerjem raziskovalnega dela na tem področju, da še več pozornosti namenita izhajanju znanstvene monografske serije – *Etnične študije*.

RAZISKOVANJE ETNIČNIH ODNOSOV (ETNIČNOSTI) IN MANJŠIN V SOSEDNIH DRŽAVAH IN SVETU

V prispevku avtor opisuje razvoj raziskovanja na Inštitutu za narodnostna vprašanja, ki je bil ob svojem nastanku tipična narodnoobrambna inštitucija, skozi zgodovino pa se je razvil v moderno znanstveno inštitucijo. Vzporedno s tem so se razvile tudi »nove« teme, ki se jih raziskovalci lotevajo v spremenjenih razmerah. Sprva samostojnost slovenske države, pozneje pa njena integracija v evropske in evroatlantske povezave, sta raziskovalcem postavila vrsto novih nalog. Samo navidezno se je pojavila dilema, ali je sedaj še treba posvečati toliko raziskovalnih energij za področja, ki naj bi bila že dolgo raziskana, saj so tudi ta področja podvržena silovitim spremembam, ki prav tako narekujejo njihovo intenzivno raziskovanje, predvsem pa nove razmere za manjšine v sosednjih državah pomenijo enkratno priložnost za njihov nadaljnji obstoj in razvoj. Prav v identificiranju in usmerjanju teh priložnosti je naloga raziskovalcev največja.

Ključne besede: raziskovanje, Slovenci v sosednjih državah

RESEARCH OF ETHNIC RELATIONS (ETHNICITY) AND MINORITIES IN THE NEIGHBOURING STATES AND IN THE WORLD

The author describes the history of research at the Institute, which at the time of its founding was a typical patriotic institution but has later on evolved into a modern scientific institution. Parallel to altered circumstances new topics have emerged. First the independence of the Slovene state and later its becoming part of the European and Euroatlantic integrations have set a number of new tasks for the researchers. Only seemingly the dilemma appeared whether so much research energy needs to be focused on the fields long thoroughly studied, as these too are subject to major changes calling for their intense research. Above all, new conditions for minorities in neighbouring states represent a unique chance for their future and prosperity. The task of research workers is to identify and direct these opportunities.

Keywords: research, Slovenes in the neighbouring states

Inštitut za narodnostna vprašanja, ki je pred 80 leti nastal kot zasebna ustanova, je sicer skoraj vso pozornost namenjal manjšinam v sosednjih državah, sprva predvsem v Avstriji in Italiji, po vojni pa tudi na Madžarskem, vzporedno pa se je razvijalo tudi raziskovanje manjšin na ozemlju Slovenije. Sčasoma so se tako pri nas kot tudi drugje v svetu nakopičili tudi drugi problemi, ki so terjali pozornost znanosti. Teme raziskovanja so se z leti razširile. O tem so v pričujoči številki *Razprav in gradiva* objavljeni številni članki drugih avtorjev. To seveda še ne pomeni, da v prihodnje teme, kot je proučevanje položaja slovenskih manjšin v sosednjih državah, ne bodo imele ustrezne in zaslužene pozornosti. Po mojem mnenju bo treba prav na tem področju povečati obseg in število raziskav. Ne bi bilo najboljšo, če bi izhajali s stališča, da gre za tematiko, ki je raziskana v zadostni meri in zanjo ne potrebujemo novih raziskav. To nam narekuje predvsem dvoje. Prvič, klasični problemi, s katerimi se srečujejo slovenske manjšine v sosednjih državah, nikakor niso rešeni in so poleg politične pozornosti potrebni resnih strokovnih presoj, včasih tudi redefiniranja dosedanjega pojmovanja in obravnavanja, če pustimo ob strani, da tudi s strani takih ved, kot je zgodovina, obstajajo številne sive lise in neraziskana področja. Prav v tem je vloga Inštituta, kot je naš, neprecenljiva, saj je skozi desetletja prav na tem področju na njem nastalo največ raziskav, prav tako pa je zbrano gradivo nepogrešljiv vir za vsakršno raziskovanje tudi v prihodnje. In drugič, vprašanje manjšin in etničnosti v sodobnem času dobiva nove dimenzije.

V sodobni družbi so se pri oblikovanju in ohranjanju nacionalne identitete v pogojih multikulturalnosti in ob soočanju s procesi integracije in vplivi globalizacije razmere bistveno spremenile. V tem kontekstu se spreminjajo tudi narava, struktura in vloga nacionalne države. Narodno vprašanje tudi danes ni dokončno, so pa drugačne njegove dimenzije: področje politike zgublja na pomembnosti, prednost dobivajo druga področja, kot so kultura, jezik, vzgoja in izobraževanje (vključno z vzgojo za sožitje) in seveda tudi področje znanosti. Po vstopu Slovenije v EU pa se je pojavila vrsta novih situacij, ki so vzročno povezane z novim položajem, in prav tako terjajo resne strokovne analize.

Temu so podvržene tudi slovenske manjšine v vseh sosednjih državah, pri čemer moramo upoštevati, da je po letu 1991 sosednja država tudi Republika Hrvaška, v kateri prav tako biva slovenska narodna manjšina. Slovenci v sosednjih državah so razpeti, kot to imenuje Bufon (2005) »med teritorialnostjo in globaliza-



1 Uvodna razmišljanja moderatorja na delovni skupini z naslovom »Raziskovanje etničnih odnosov (etničnosti) in manjšin v sosednjih državah in svetu«. V delovni skupini so svoje poglede na obravnavno tematiko predstavili Matjaž Klemenčič, Avgustin Malle, Emidio Susi, Katalin Munda Hirnók, Jadranka Čačić Kumpes, Josip Kumpes in Janez Stergar.

cijo«. In ravno v tem je enkratna priložnost. Nedvomno je, da so ustvarjeni pogoji za to, da manjšine na obeh straneh meje postanejo komplementarna prednost za uspešen razvoj vsega prebivalstva, ki biva v tem prostoru. Lahko rečemo, da gre za priložnost, ki jo je treba ustrezno analizirati in predstaviti tako politični kot drugi javnosti. To bi nedvomno prispevalo tudi k preseganju upadanja državnega in javnega interesa za zamejstvo, ki naj bi ga povzročilo prepričanje, da se bo položaj Slovencev v sosednjih država izboljšal z vstopom Slovenije v EU (Stergar 2004).

Ni treba posebej poudarjati, da vse dobre politične odločitve temeljijo tudi na resnih strokovnih analizah. Kar se tiče politike Republike Slovenije do zamejstva, to ne drži zmeraj. Prav tako se na področju ukrepov v zvezi s položajem manjšin politika vse prevečkrat počuti samozadostno. Naj spomnimo, da je zadnji resen dokument o odnosu Slovenije, to je Resolucija iz leta 1996, nastal tudi na podlagi strokovnega posveta (»Manjšina kot subjekt«, 1995), ki ga je organiziral Inštitut. Nasprotno pa pri nastajanju Zakona o odnosih republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja, kolikor je meni znano, stroka sploh ni sodelovala.² Mogoče je tudi to razlog za precejšnje nezadovoljstvo manjšin s pripravljenim predlogom. Raziskovalci imamo včasih občutek, da delamo svoje raziskave »za predal« ter da jih tisti, ki kreirajo politiko do Slovencev v sosednjih državah, sploh ne upoštevajo oziroma niti ne poznajo. Menim, da je v tem odnosu še veliko maneverskega prostora. Seveda je tukaj na prvem mestu sodelovanje, ki predvideva tudi materialne posledice. Prav tako se mi zdi izrednega pomena prenašanje znanj, ki nastajajo v okviru naših raziskav, predvsem na generacije, ki prihajajo; treba bi jih bilo v večji meri vključevati v vzgojno-izobraževalne procese na vseh ravneh.

Sčasoma so v sosednjih državah nastale samostojne slovenske raziskovalne inštitucije. Čeprav so posamezne inštitucije med seboj povezane in opravljajo tudi skupne raziskave – v preteklosti je bilo tudi nekaj poskusov, da bi njihovo sodelovanje še bolj utrdili³ – trenutno nikakor ne moremo biti zadovoljni z medsebojno povezanostjo niti na inštitucionalni niti na raziskovalni ravni. Sporazumi o sodelovanju, ki jih je Inštitut za narodnostna vprašanja podpisal ob svoji 80-letnici, naj bi bili dodatna vzpodbuda za preseganje omenjenega stanja.⁴ Raziskave, ki jih vsi skupaj opravljamo, so lahko hkrati opora pri različnih oblikah delovanja slovenskih organizacij v sosednjih državah. Ugotovimo lahko, da nekatere iniciative s strani posameznih organizacij že obstajajo, a bi tudi na tem področju morali okrepiti skupno načrtovanje tistih raziskav, ki so v danem trenutku najbolj nujne,



2 Zakon je bil medtem že sprejet v Državnem zboru RS.

3 V mislih imamo 1. in 2. etnično delavnico štirih inštitutov leta 1989 v Kanalski dolini in Ljubljani.

4 Sporazume o sodelovanju je INV podpisal z Univerzo na Primorskem, s Slovenskim raziskovalnim inštitutom iz Celovca, Slovenskim raziskovalnim inštitutom SLORI iz Trsta, z Narodno in študijsko knjižnico iz Trsta, Slovenskim narodopisnim inštitutom »Urban Jarnik« iz Celovca. Poseben sporazum o sodelovanju pri izvajanju določenih projektov ima Inštitut tudi z Univerzo Alpe-Jadran iz Celovca.

in to skupaj z raziskovalnimi institucijami, ki so jih razvile slovenske manjšine, kot tudi z drugimi raziskovalnimi institucijami v tem prostoru. Na ta način bi bilo omogočeno veliko lažje načrtovanje posameznih ukrepov na vseh področjih delovanja manjšin, predvsem pa bi pri tem prišlo do njihove vsestranske afirmacije.⁵ Tega bi se morale zavedati tudi manjšine same. Včasih se zdi, da je za posamezne manjšinske organizacije najpomembnejše, da imajo dobre odnose s trenutno politično oblastjo v eni ali drugi državi, vse drugo, tudi raziskovalno delo, pa je drugotnega pomena.

Jasno je, da je za resno in kakovostno raziskovalno delo potrebna ustrezna in zagotovljena materialna podlaga. Na Inštitutu delimo usodo drugih slovenskih raziskovalnih institutov, saj je delež sredstev, ki jih slovenska država namenja znanosti, v primerjavi z drugimi, kljub deklarativnim političnim opredelitvam, sorazmerno nizek. Našo usodo, če ne še slabšo, delijo tudi slovenske raziskovalne institucije v sosednjih državah. Upajmo, da bo v prihodnje na tem področju prišlo do sprememb na bolje. Inštitut se je obdržal 80 let in prepričani smo, da bo deloval tudi v prihodnje. Vsekakor pričakujemo, da bo slovenska država v naslednjih letih povečala delež sredstev za raziskave, ki jih opravljamo na našem Inštitutu, kar še posebej velja za raziskave, ki se ukvarjajo s slovenskimi manjšinami v sosednjih državah, ki so bile neko obdobje materialno izrazito zapostavljene. Osebno menim, da je treba v prihodnje pozornost Slovincem v sosednjih državah na raziskovalnem področju še povečati, to pa bo mogoče le, če bo Republika Slovenija za tovrstne raziskave namenila bistveno več sredstev, kot jih.

Poznavanje in tudi zaznavanje problemov, ki jih proučujemo na našem Inštitutu, in njihovo uspešno reševanje je veliko ceneje, kot je gašenje požara, ker se zaradi zapiranja oči pred tovrstnimi problemi ta hitro sprevrže v požar, ki ga ni več mogoče pogasiti. Aktualni dogodki te dni po Evropi to najbolj potrjujejo.

Prispevki avtorjev, ki sledijo, bodo uvodna razmišljanja moderatorja delovne skupine nadgradili in v marsičem do podrobnosti potrdili.



5 Primer tovrstnega sodelovanja je nedvomno sodelovanje med Univerzo Alpe-Jadran v Celovcu in Inštitutom za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

LITERATURA

- BUFON, Milan (2004). *Med teritorialnostjo in globalizacijo: Sodobni problemi območij družbenega in kulturnega stika*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstvenoraziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- JESIH, Boris (ur.) (1996). *Manjšina kot subjekt*. Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, Inštitut za narodnostna vprašanja, Urad Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu.
1. in 2. etnična delavnica štirih inštitutov. *Razprave in gradivo* 23/1990. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Resolucija o odnosih s Slovenci po svetu. *Uradni list RS*, 35-2280/1996.
- STERGAR, Janez (2004). Slovenci v Avstriji kot eden prednostnih predmetov v slovenskih etničnih študijah. *Razprave in gradivo* 45, 90–105. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Zakon o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja. *Uradni list RS* 43/2006.

RAZISKAVE NA PODROČJU SLOVENSKEGA NARODNEGA VPRAŠANJA V SLOVENIJI PO LETU 1990

INV predstavlja danes eno najstarejših evropskih znanstvenih ustanov, ki svoje delo v celoti posveča proučevanju narodnostne in še posebej manjšinske problematike. Raziskovalci se ukvarjajo s številnimi področji raziskovanja položaja slovenskih avtohtonih manjšin v sosednjih državah, obeh avtohtonih manjšin v Sloveniji in Slovencev kot izseljenskih skupnosti zunaj slovenskega etničnega ozemlja. Pogoste so tudi raziskave položaja romske skupnosti in zgodovine Nemcev na območju današnje Republike Slovenije. Po osamosvojitvi Slovenije se je razmahnilo še raziskovanje t. i. »novodobnih manjšin«, ki jih predstavljajo priseljske skupnosti v Sloveniji. Na eni strani gre za priseljske skupnosti iz nekdanje Jugoslavije, ki so se v Sloveniji naselile od šestdesetih let 20. st. dalje, na drugi pa za priseljske skupnosti, ki so se v Sloveniji naselile šele po njeni osamosvojitvi.

Z raziskavami slovenskega narodnega vprašanja se ukvarjajo še raziskovalci na univerzah v Ljubljani, Mariboru in Kopru, na različnih inštitutih v okviru ZRC SAZU v Ljubljani, na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani itd. Ne gre pa prezreti tudi raziskav v okviru institucij slovenskih manjšin v Avstriji, Italiji in na Madžarskem.

Rezultat omenjenih proučevanj so številna dela, od katerih so bila mnoga objavljena tudi v uglednih tujih revijah oziroma zbornikih simpozijev. Samo raziskovalci INV so po letu 1990 v tujini objavili več kot 200 tiskanih prispevkov in šest knjig.

Ključne besede: slovensko narodno vprašanje, avtohtone manjšine, novodobne manjšine, priseljske skupnosti, slovensko izseljenstvo

RESEARCH ON SLOVENE NATIONAL QUESTION IN SLOVENIA AFTER 1990

Institute for Ethnic Studies (IES) is one of the oldest European scholarly institutions in which scholars almost exclusively deal with issues connected with ethnic, especially minority questions. Researchers devote their interdisciplinary research work to numerous and varied issues in research of the past and present of Slovene autochthonous minorities in the neighboring countries, of both autochthonous ethnic minorities in Slovenia (Italians, Hungarians), and Slovene ethnic communities outside Slovene ethnic territories. Researchers devote their time also to research on Roma, as well as to history of Germans in the present Republic of Slovenia. After Slovenia became an independent state, it became very popular to do research on so-called "new minorities," i.e. immigrants to Slovenia. They represent on the one hand immigrant communities from the former Yugoslav republics who settled in Slovenia en masse from 1960s onward, and on the other hand they represent also those ethnic groups who settled in Slovenia after it gained independence in 1991.

Besides the IES there are also other institutions in Slovenia in which researchers do similar research, i.e. universities in Ljubljana, Maribor, and Koper; different institutes of the Scientific Research Center of Slovene Academy of Arts and Sciences in Ljubljana, the Institute for Contemporary History, etc. Very significant is also research done by research institutes sponsored by different organizations of Slovene minorities in Austria, Italy, and Hungary.

The results are numerous books and scientific articles published in numerous international and Slovene reviews and other publications. The IES researchers alone have since 1990 published more than 200 articles and 6 books outside of the Slovene ethnic territories.

Keywords: slovene national question, autochthonous minorities, »new minorities«, immigrant communities, Slovene emigration.

S postopnim oblikovanjem nacionalnih držav od srede 19. stoletja so deli nekaterih evropskih narodov postali pripadniki »narodnih manjšin«, saj se politične meje, zlasti tiste, ki so nastale po prvi svetovni vojni, le redko prekrivajo z narodnostnimi mejami. Tako so v procesu oblikovanja nacionalnih držav na nekaterih obmejnih območjih ostala zunaj nacionalnih držav na eni strani obsežna narodnostno mešana območja, na drugi pa obsežna narodnostno homogena območja poselitve nekaterih narodov, ki so jih nove meje odrezale od matične države. Z novimi političnimi razmerami so se kmalu pojavili novi problemi in v zvezi s tem tudi potrebe po reševanju nacionalnih problemov manjšin ter problemov novo oblikovanih narodnostno mešanih ozemelj.

Slovensko narodno vprašanje predstavlja – zlasti za zgodovinarja – na eni strani problematiko odnosov pripadnikov slovenskega z drugimi narodi v večnacionalnih državah, v kateri so Slovenci živeli v preteklosti (to je Avstro-Ogrske in obeh Jugoslavij), kot tudi problematiko položaja Slovencev kot avtohtonih narodnih manjšin v sosednjih državah, na drugi strani pa tudi problematiko položaja obeh avtohtonih manjšin v Republiki Sloveniji, Romov in Slovencev kot izseljenskih skupnosti zunaj slovenskega etničnega ozemlja v Evropi ter čezmorskih državah. V zadnjih desetletjih obsega problematika slovenskega narodnega vprašanja tudi odnose Slovencev s priseljenskimi skupnostmi v Sloveniji.

Ob tem niti ni presenetljivo, da segajo prve raziskave problematike slovenskega narodnega vprašanja že v 19. stoletje, ko sta Urban Jarnik in Peter Kozler začela z znanstvenim zaznavanjem stanj in problemov narodnega obstoja Slovencev. Že konec 19. stoletja so se pojavila prizadevanja po institucionalizaciji raziskovalnega dela na področju slovenskega narodnega vprašanja. V začetku dvajsetih let 20. stoletja se je pojavila tudi zamisel o posebnem »manjšinskem inštitutu«, ki bi se znanstveno in sistematično ukvarjal z vprašanji, povezanimi z življenjem Slovencev zunaj meja tedanje jugoslovanske Slovenije. Takšno zamisel je narekovalo zlasti razkosanje poselitvenega prostora Slovencev med štiri države po prvi svetovni vojni.

Leta 1925 je pet narodnoobrambnih organizacij slovenske civilne družbe (Cirilmetodova družba, Gosposvetski zvon, Jadranska straža, Jugoslovanska straža in Slovenska straža) ustanovilo *Manjšinski inštitut*, ki je bil predhodnik današnjega Inštituta za narodnostna vprašanja. Pripravil je nekatera temeljna dela o problemih slovenske manjšine v Italiji in Avstriji. Za tedanje razmere kakovostne študije s področja zgodovine, prava in geografije so podale relativno dobro sliko o tedanjem položaju in problemih Slovencev v zamejstvu. Manjšinski inštitut je deloval do začetka druge svetovne vojne, nato pa je januarja 1944 njegovo delo znova zaživel v Znanstvenem inštitutu pri IO OF, ki se je s svojim Oddelkom za meje med pogajanji za mirovno ureditev po drugi svetovni vojni aktivno vključil

v diplomatska prizadevanja za nove slovenske meje. Na podlagi te organizirane dejavnosti je bil leta 1948 ustanovljen *Inštitut za narodnostna vprašanja* (dalje INV) pri Univerzi v Ljubljani, ki je prevzel tudi v prejšnjih desetletjih ustvarjeno in ohranjeno gradivo svojih predhodnikov. Leta 1956 je tedanja republiška oblast INV ločila od univerze in ga spremenila v samostojen znanstveni zavod, ki kot takšen deluje še danes. INV je danes ena najstarejših evropskih znanstvenih ustanov, ki svoje delo v celoti posveča proučevanju narodnostne, še zlasti pa manjšinske problematike.

Vse do konca sedemdesetih let 20. stoletja je v Sloveniji prevladovalo zgodovinsko, pravno in geografsko proučevanje slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem ter v Julijski krajini v Italiji. V tem obdobju so se INV na področju raziskav narodnostne in manjšinske problematike priključili še zgodovinarji in geografi Filozofske fakultete ter pravniki s Pravne fakultete Univerze v Ljubljani, začelo pa se je tudi raziskovanje na področju narodopisja in glasbene kulture, zlasti v Reziji in na Koroškem. V tem obdobju lahko sledimo tudi začetkom zbiranja dokumentacije in proučevanj zgodovine slovenskega izseljenstva v okviru Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, še zlasti pa zunaj te v Sloveniji privilegirane institucije, na obeh takratnih slovenskih univerzah.

Raziskovanje problemov slovenskega narodnega vprašanja je v Sloveniji doživel velik razmah zlasti v osemdesetih letih 20. stoletja. Razširilo se je na nekatere nove znanstvene discipline, s tem pa se je povečalo tudi število raziskovalnih institucij, ki so v svoje raziskovalne načrte vključile problematiko slovenskega narodnega vprašanja. Tako so se po osamosvojitvi Slovenije na INV začeli ukvarjati tudi z raziskovanjem problematike slovenskih priseljencev na območju držav nekdanje Jugoslavije. Z izjemo nekaterih obmejnih območij Hrvaške gre pri Slovencih na območju nekdanje Jugoslavije za priseljenke skupnosti in ne za avtohtone manjšinske skupnosti.

S problemi manjšin so se ob zaposlenih na INV ukvarjali tudi nekateri raziskovalci na Inštitutu za geografijo Univerze v Ljubljani. Proučevali so zlasti vprašanja položaja in zaščite slovenske manjšine v zamejstvu (v Avstriji, Italiji in na Madžarskem) ter italijanske in madžarske manjšine v Sloveniji. S temi vprašanji so se ukvarjali tudi nekateri raziskovalci na oddelkih za zgodovino in geografijo na obeh slovenskih univerzah. Medtem ko so zgodovinarji na ljubljanski univerzi proučevali predvsem vprašanja koroških Slovencev v Avstriji, so se geografi na ljubljanski univerzi, še zlasti zaposleni na Inštitutu za geografijo Univerze v Ljubljani, posvetili raziskavam socialnogeografskega položaja Slovencev v zamejstvu in italijanske ter madžarske manjšine v Sloveniji. Precejšnjo pozornost so namenjali tudi vprašanjem državnih meja, obmejnih območij in vprašanju manjšine kot dejavnika čezmejnega regionalnega sodelovanja in povezovanja. Na Univerzi v Mariboru pa so se zgodovinarji posvečali zlasti problematiki koroških in štajerskih Sloven-

cev ter slovenskih izseljencev (še zlasti v ZDA), geografi pa problematiki štajerskih in porabskih Slovencev.

Z manjšinskim vprašanjem so se ukvarjali tudi nekateri raziskovalci na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Večina njihovih del se nanaša na položaj Slovencev v Italiji. S proučevanjem avtohtonih slovenskih manjšin so se ukvarjali tudi člani posebnega Odbora SAZU. Od srede osemdesetih let 20. stoletja do leta 1991 je bil ta Odbor pod vodstvom Antona Vratuše del posebnega medakademijskega odbora akademij znanosti v Jugoslaviji. Leta 2001 je Vratuš nadomestil Jože Pirjevec. Rezultat dela omenjenega odbora po letu 1990 je pet publikacij, ki se ukvarjajo z vprašanjem Slovencev zunaj Republike Slovenije.¹

Z manjšinskim vprašanjem so se ukvarjali še drugi strokovnjaki, npr. pravniki, politologi, sociologi, etnologi, literarni zgodovinarji itd.

Raziskavam na področju slovenskega narodnega vprašanja so se pozneje pridružili tudi nekateri raziskovalci z Inštituta za slovensko izseljenstvo in Inštituta za etnologijo, ki delujeta v okviru ZRC SAZU v Ljubljani, ter nekateri raziskovalci z Znanstvenoraziskovalnega središča Univerze na Primorskem v Kopru. Ne gre pa spregledati tudi dela Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu in Slovenskega znanstvenega inštituta v Celovcu, ki se ukvarjata s številnimi odprtimi vprašanji slovenske manjšine v Italiji in Avstriji, ter drugih sorodnih institucij slovenskih manjšin v Avstriji, Italiji ter na Madžarskem. Obenem je treba opozoriti, da je kmalu po osamosvojitvi Slovenije prenehal z delom Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani, ki je v preteklosti opravil številne raziskave o Slovencih v zamejstvu ter o italijanski ter madžarski manjšini v Sloveniji.

Treba je še poudariti, da po osamosvojitvi Slovenije stopajo vse bolj v ospredje raziskave s področja položaja in zaščite romske skupnosti v Sloveniji ter o zgo-

● ● ●

1 Anton Vratuša (ur.), *Narodne manjšine: zbornik referatov in razprav na znanstvenem srečanju 30. in 31. marca 1989*. Ljubljana 1990: Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Čedomir Popov (ur.) in Anton Vratuša (ur.), *Narodne manjšine 2: Položaj hrvaške, slovenske in srbske manjšine na Madžarskem*. Ljubljana 1991: Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Boris Jesih (ur.), *Narodne manjšine 3: Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski – zbornik referatov na znanstvenem srečanju v Mariboru*, 25.–27. maja 1993. Ljubljana 1994: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 368 str.; Vera Klopčič (ur.), *Narodne manjšine 4: Živeti z mejo = A határral élni = Živjeti uz granicu = Leben mit der Grenze : Materinščina, dejavniki osebne in skupnostne narodnostne identitete = Az anyanyelv, az egyén és a közösség nemzeti identitásának tényezője = Materinski jezik, element osobnoga i zajedničkoga nacionalnog identiteta = Die Muttersprache als Faktor der persönlichen und gemeinschaftlichen nationalen Identität – zbornik referatov na znanstveno-kulturnem srečanju v Murski Soboti*, 5.–6. junija 1998. Ljubljana 2000: Inštitut za narodnostna vprašanja in Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Monošter/Szentgotthárd 2000: Zveza Slovencev na Madžarskem, 404 str.; Zorana Medarić, Mateja Sedmak, Nada Vilhar in Jože Pirjevec (ur.), *Narodne manjšine 5: Živeti z mejo, Slovenski kulturni prostor danes – zbornik referatov s sestankov: Znanstveni posvet o pomenu preučevanja narodnih manjšin* (Ljubljana, 4. 4. 2001), *Znanstveni posvet Slovenski kulturni prostor danes*, (Nova Gorica, 19. 10. 2001). Ljubljana 2002: Odbor SAZU za preučevanje narodnih manjšin in Inštitut za narodnostna vprašanja; Koper 2002: Znanstvenoraziskovalno središče Republike Slovenije, 140 str.

dovini – nekdanj številčne – nemške manjšine na območju današnje Republike Slovenije.

Razmahnilo se je tudi raziskovanje tako imenovanih »novodobnih« manjšin, ki jih predstavljajo priseljske skupnosti na območju Republike Slovenije. Pri tem gre na eni strani za raziskovanje priseljskih skupnosti z območij nekdanje Jugoslavije, ki so se v Sloveniji v glavnem naselili od konca šestdesetih let 20. stoletja, na drugi pa za raziskovanje priseljskih skupnosti, ki so se v Slovenijo naselile šele po osamosvojitvi Slovenije (npr. Kitajcev).

Vse te nove vsebine pa zahtevajo višja finančna sredstva, še zlasti, ker se iz kvot sredstev za raziskave s področja slovenskega narodnega vprašanja, kakršne so bile od konca osemdesetih let 20. stoletja, danes financirajo tudi projekti s področja raziskav »novodobnih« manjšin v Sloveniji, deloma pa tudi raziskovanja problematike slovenskih izseljencev. Glede na to, da gre pri tem za nove in doslej še neraziskovane tematike, bi bilo treba za tovrstne raziskave dobiti dodatne vire financiranja, ne pa da gre to raziskovanje na račun raziskovanja avtohtonih slovenskih manjšin, pa tudi avtohtonih Italijanov in Madžarov v Republiki Sloveniji, za katerega pogosto primanjkuje denarja.

Ker so se z vprašanji in problematiko slovenskega narodnega vprašanja ukvarjali številni raziskovalci, niti ni presenetljivo, da je bilo od leta 1990 objavljenih veliko prispevkov in monografij, ki so obravnavala vsa področja vsakdanjega življenja avtohtonih manjšin in njihove zgodovine. Ob tako razvejanem proučevanju je treba omeniti, da so mnoga dela slovenskih avtorjev izšla v tujini in bila objavljena tudi v uglednih tujih revijah oz. zbornikih simpozijev v tujini. Samo sodelavci INV smo tako v tujini objavili 214 tovrstnih prispevkov – poleg tega pa še šest knjig.

Raziskovalci z INV se ukvarjajo s številnimi področji raziskovanja slovenskih avtohtonih manjšin in obeh avtohtonih manjšin v Republiki Sloveniji pa tudi z raziskovanjem romske skupnosti in z zgodovino Nemcev na območju današnje Republike Slovenije. Glavna področja raziskovanja so (našteta po abecednem redu): antropologija, etnologija, jezikoslovje, narodno vprašanje, politologija, pravo, sociologija, zgodovina. Pri tem je treba poudariti, da gre le za okvirno delitev glede na doseženo izobrazbo in da pri svojem delu raziskovalci niso ozko vezani na svoje področje raziskovanja, ampak posegajo tudi na druga področja.

Tabela 1: Prispevki raziskovalcev INV o slovenskem narodnem vprašanju po letu 1990.

Raziskovalno področje	CLANKI						Znanstveni prispevki na konferencah in deli monografij	MONOGRAFIJE						Mentorstva				
	Izvirni in pregledni znanstveni članki			Strokovni članki in gesla v enciklopediji				znanstvene			strokovne							
	1.01, 1.02			1.04, 1.07, 1.09, 1.18				1.06, 1.07, 1.16, 1.17			2.01					2.02		
	sk	D	T	sk	D	T		sk	D	T	Sk	D	T			sk	D	T
Antropologija	6	4	2	3	2		8	4	4	2	1	1	2	1	1	4		
Etnologija	16	14	2	34	32	2	28	17	11	1	1							
Jezikoslovje	27	25	2	28	21	7	75	35	40	3	3		5	5		4	2	
Narodno vprašanje	20	12	8	9	9		35	16	19	1	1		5	5				
Politične vede	23	17	6	60	48	12	61	37	24	2	1	1	7	6	1	1	2	
Pravo	34	29	5	26	24	2	50	25	25	1		1	4	4		1	3	
Sociologija	11	10	1	10	5	5	19	8	11	3	2	1						
Zgodovinopisje	59	47	12	144	135	9	106	63	43	9	5	4	8	7	1	1	6	

Opombe: Sk – skupno število objav; D – objave v Sloveniji; T – objave v tujini.

Vir: COBISS 2005.

Z raziskavami na področju (socialne in kulturne) antropologije se ukvarja **Irena Šumi**, ki je do začetka devetdesetih let 20. stoletja velik del svojih raziskav posvetila proučevanju položaja slovenskih manjšin, zlasti Slovencev v Kanalski dolini v Italiji. V soavtorstvu s Salvatorejem Venossijem je objavila znanstveno monografijo *Govoriti slovensko v Kanalski dolini: (slovensko šolstvo od Marije Terezije do danes)*,² poleg tega pa je tudi avtorica znanstvene monografije *Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki presoji*,³ v kateri se s problemom etničnosti in obmejnosti ukvarja na splošno. Objavila pa je tudi več znanstvenih prispevkov, med katerimi je treba omeniti prispevek »What do State Borders Intersect? – Natives and Newcomers in Val Canale, Italy« v reviji *Focal – European Journal of Anthropology*.⁴ Bila je nosilka raziskovalnega projekta *Družbena (samo)regulacija ter procesi identifikacije in mobilizacije, Procesi etničnega razlikovanja v Sloveniji: soočenje s percepcijami* (rezultati so objavljeni v eno od števil revije *Razprave in gradivo*⁵), *Slovenci v prostoru nekdane Jugos-*

2 Irena Šumi, Salvatore Venosi, *Govoriti slovensko v Kanalski dolini: slovensko šolstvo od Marije Terezije do danes*. Trst 1995: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 183 str.

3 Irena Šumi, *Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana 2000: Založba ZRC, ZRC SAZU, 214 str.

4 Irena Šumi, »What do State Borders Intersect? – Natives and Newcomers in Val Canale, Italy«. *Focal – European Journal of Anthropology* št. 41/2003, 83–94.

5 Irena Šumi (ur.), *Percepcije etničnega razlikovanja v Sloveniji = Perceptions of ethnic differentiation in*

slavije izven Slovenije in *K (ljudski) religioznosti in koroborativnemu dejavniku etničnih pripadnosti v Kanalski dolini*. Sodeluje tudi pri projektu *Ohranjanje slovensčine pri avtohtonih slovenskih manjšinah v Italiji, Avstriji in na Madžarskem*, katerega nosilka je Majda Kaučič-Baša.

Etnološki vidik je prisoten v raziskavah **Katarine Munda-Hirnök**, ki se posveča v glavnem proučevanju slovenske manjšine v Porabju na Madžarskem in madžarske manjšine v Prekmurju.⁶ Kot soavtorica je sodelovala pri znanstveni monografiji z naslovom *Managing the mix thereafter: comparative research into mixed communities in three independent successor states* kot delu skupnega projekta na INV.⁷

Raziskovalki, ki proučujeta problematiko manjšin z vidika jezikoslovja, se pri svojem delu posvečata predvsem vprašanjem vzgoje in rabe jezika na dvojezičnih območjih. **Sonja Novak-Lukanović** se posveča vprašanju vzgoje in rabe jezika na dvojezičnih območjih v Sloveniji in zamejstvu, ki je bilo tudi tema njene doktorske disertacije z naslovom *Jezikovno prilagajanje na narodnostno mešanih območjih Slovenije*. Rezultate svojega dela je kot soavtorica predstavila v dveh znanstvenih (*The participation of parents, schools and the social surrounding in the implementation of the concept of bilingual education: case study in Managing the mix thereafter: comparative research into mixed communities in three inde-*

Slovenia (=Razprave in gradivo, 45). Ljubljana 2004: Inštitut za narodnostna vprašanja, 323 str.

6 Katalin Munda-Hirnök, »Summások apátistvánfalván az adatközlők visszaemlékezései tükrében«, *Savaria* št. 28/2004, 343–350; Katalin Munda-Hirnök, »Slovenski poljedelski sezonski delavci v Železni županiji v 20. stoletju«, V: Zoltán Ujváry (ur.), *Nemzetiség – identitás: a IV. nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai*. Békéscsaba = Debrecen 1991: Ethnica, 216–222; Katalin Munda-Hirnök, »Media in the ethnically mixed region of Lendava«, V: András Krupa, Ernő Eperjessy in Gábor Barna (ur.), *Kultúrák találkozása – kultúrák konfliktusai: (Az V. nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai Békéscsaba, 1993. október 7–9)*, Békéscsaba in Budapest 1995: Magyar néprajzi társaság, 157–161; Katalin Munda-Hirnök, »Mass Media in the Ethnically Mixed Regions (the Cases of Lendava and Monošter): Findings of the Research project Ethnic Identity and Interethnic Relations in the Slovene Ethnic Territory, Institute for Ethnic studies«, V: Imre Gráfik (ur.), *The Minorities at the Turn of Millennium (Chances, Possibilities, Challenges): Introductory Papers and Proposals: zu Diskussion anregende Vorträge und Thesen: vitaindító előadások és tézisek*. Budapest 2000: Kiadja a Magyar Néprajzi Társaság, 256–265; Katalin Munda-Hirnök, »A rábavidéki szlovének szerepe a határon átnyúló kapcsolatokban«, V: Mária Mohos (ur.), *A határ, amely elválaszt és összeköt: Mandulavirágzás tudományos napok 2002 március 4–8*. Pécs 2002, 113–124; Katalin Munda-Hirnök, »A magyarországi (Rába vidéki) szlovének kutatására irányuló törekvések Szlovéniában (Rövid áttekintés)«, V: László Sándor (ur.), *Érintkező kultúrák, kisebbségi értékek: (identitás, kultúra, kisebbség): magyar-horvát-szlovén kisebbségi tanulmányok*, Pécs 2001: MTA Pécsi Akadémiai Bizottság, 161–167; Katalin Munda-Hirnök, »The current situation of Slovenes in Hungary«, *Slovene Studies* let. 16, št. 2/1994, 83–97.

7 Albina Nečak-Lük (ur.), Sonja Novak-Lukanović (ur.), Boris Jesih, Katalin Munda-Hirnök, Renata Mejak, Mojca Medvešek, Attila Kovács in George Muskens (ur.), *Managing the Mix Thereafter: Comparative Research into Mixed Communities in Three Independent Successor States*. Ljubljana 2000: Institute for Ethnic Studies, 166 str.

pendent successor states)⁸ in dveh strokovnih monografijah o narodnih manjšinah v Sloveniji, ki so nastale kot del skupnega projekta na INV.⁹

Albina Nečak-Lük pa se ukvarja predvsem z vprašanjem rabe jezika ter problemi vzgoje in izobraževanja v večjezičnih okoljih, še zlasti na dvojezičnih območjih v Prekmurju in v Porabju. Je sourednica znanstvene monografije *Managing the mix thereafter: comparative research into mixed communities in three independent successor states*, soavtorica dveh strokovnih monografij o manjšinah v Sloveniji, ki sta izšli v angleškem jeziku kot rezultat projekta na INV, in avtorica strokovne monografije z naslovom *Language education policy in Slovenia*.¹⁰ Rezultate svojih raziskav je predstavila tudi v nekaterih tujih znanstvenih revijah, kot na primer prispevek »Slovene language issues in the Slovene-Hungarian borderland« v reviji *International Journal of Sociology of Language*.¹¹ Bila je tudi nosilka projekta *Etnična identiteta in medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru*, sedaj pa sodeluje pri projektu *Narodne manjšine v medetničnih odnosih po vstopu Slovenije v Evropsko unijo*, nosilca Borisa Jesiha.

Z raziskavami v okviru področja narodnega vprašanja se ukvarja geograf **Jernej Zupančič**, ki večino svojega raziskovalnega dela posveča problematiki koroških Slovencev. Rezultate svojih raziskav je objavil v znanstveni monografiji *Slovinci v Avstriji/The Slovenes in Austria*.¹² Objavljal je tudi v uglednih tujih revijah, kot na primer *GeoJournal*, *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft in Mosella*.¹³ Je tudi sodelavec projekta *Narodne manjšine v*



8 Renata Mejak in Sonja Novak-Lukanovič, *The Participation of Parents, Schools and the Social Surrounding in the Implementation of the Concept of Bilingual Education: Case Study* (=Ethnicity, 1). Ljubljana 1991: Inštitut za narodnostna vprašanja, 100 str.; Albina Nečak-Lük (ur.), Sonja Novak-Lukanovič (ur.), Boris Jesih, Katalin Munda-Hirnök, Renata Mejak, Mojca Medvešek, Attila Kovács in George Muskens (ur.), *Managing the Mix Thereafter: Comparative Research into Mixed Communities in Three Independent Successor States*. Ljubljana 2000: Institute for Ethnic Studies, 166 str.

9 Boris Jesih, Vladimir Klemenčič, Sonja Novak-Lukanovič, Albina Nečak-Lük, Peter Winkler, Mitja Žagar, Vera Klopčič (ur.) in Janez Stergar (ur.), *Ethnic Minorities in Slovenia: On the Occasion of the World Conference on Human Rights in Vienna, 14–25 June 1993*. Ljubljana 1993: Inštitut za narodnostna vprašanja = Institute for Ethnic Studies, 58 str.; Boris Jesih, Vladimir Klemenčič, Sonja Novak-Lukanovič, Albina Nečak-Lük, Peter Winkler, Mitja Žagar, Vera Klopčič (ur.) in Janez Stergar (ur.), *Ethnic Minorities in Slovenia: On the Occasion of the 6th European Conference of Border Regions in Ljubljana, 13–15 October 1994* – 2nd revised and enlarged ed. Ljubljana 1994: Inštitut za narodnostna vprašanja = Institute for Ethnic Studies, 70 str.

10 Albina Nečak-Lük, *Language Education Policy in Slovenia*. Ljubljana 2003: Ministry of Education, Science and Sport, Education Development Unit, 81 str.

11 Albina Nečak-Lük, Slovene Language Issues in the Slovene-Hungarian Borderland. *International Journal of Sociology of Language* št. 124/1997, 99–128; Albina Nečak-Lük in Dušan Nečak, »Slovene as a Minority Language: Historical Background and Sociolinguistic Prospects«. *Slovene Studies* let. 12, št. 2/1990, 169–181.

12 Jernej Zupančič, *Slovinci v Avstriji = The Slovenes in Austria* (=Geographica Slovenica, 32). Ljubljana 1999: Inštitut za geografijo = Institute of Geography, 246 str.

13 Jernej Zupančič, »Socialgeographic Transformation and National Identity – The Case of the Slovene Minority in Carinthia (Austria)«. *GeoJournal* let. 30, št. 3/1993, 231–234; Jernej Zupančič, »Grenzüberschreitende

medetničnih odnosih po vstopu Slovenije v Evropsko unijo in nosilec projekta *Mednarodna mobilnost slovenskega prebivalstva in razvoj identitete*. V preteklosti je bil tudi nosilec projektov na Inštitutu za geografijo Univerze v Ljubljani, in sicer: *Etnični razvoj Slovenije in Slovencev v pogojih evropskega povezovanja* in *Čezmejno povezovanje narodnih manjšin v procesih evropskega združevanja*.

S politološkega vidika proučujeta položaj manjšin Boris Jesih in Miran Komac. **Boris Jesih** se ukvarja z raziskovanjem problematike slovenskih manjšin po drugi svetovni vojni, še zlasti z vprašanjem koroških Slovencev. Na to temo je obranil doktorsko disertacijo z naslovom *Politična participacija narodnih manjšin: primer Koroških Slovencev* (kmalu bo izšla v knjižni obliki pri založbi Drava v Celovcu) in objavil precejšnje število izvernih in preglednih znanstvenih člankov.¹⁴ Je tudi soavtor dveh znanstvenih monografij (*Managing the mix thereafter: comparative research into mixed communities in three independent successor states*; *Vermögensentzug in Rückstellung und Entschädigung am Beispiel von Angehörigen der slowenischen Minderheit, ihrer Verbände und Organisationen*) in dveh strokovnih monografij (*Ethnic minorities in Slovenia: on the occasion of the World Conference on Human Rights in Vienna, 14–25 June 1993* in *Ethnic minorities in Slovenia : on the occasion of the 6th European Conference of Border Regions in Ljubljana, 13–15 October 1994*), ki sta izšli kot rezultat projekta na INV. Bil je tudi eden od urednikov in izdajateljev publikacije o Slovencih na Avstrijskem Štajerskem¹⁵ in je sourednik knjige o slovensko-avstrijskih odnosih v 20. stoletju.¹⁶ Je pa tudi nosilec projekta »Narodne manjšine po vstopu Slovenije v Evropsko unijo«.

Miran Komac je leta 1990 ubranil doktorsko disertacijo *Politična kultura, narodnostna identiteta, migracijski procesi in etnorazvoj: protislovja narodnostnega razvoja Slovencev v Videmski pokrajini* in se precej časa ukvarjal z vpra-

Pendelwanderung aus Slowenien nach Österreich und Italien«. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* jg. 144/2002, 145–157; Jernej Zupančič, »The Ethnic Development and Protection of National Minorities in Slovenia«. *Mosella* let. 27, št. 1–2/2002, 63–71.

14 Boris Jesih, »Die Slowenische Minderheiten in der Steiermark – ein völkerrechtliches oder ein politisches Problem?«. In: Christian Stenner (ur.), *Steirische Slowenen. Zweisprachigkeit zwischen Graz und Maribor*. Graz 1994: Alpen Adria Alternativ, 113–118; Boris Jesih, »Parties, elections and the Slovene minority in Austria«. In: Karl Cordell (ur.), *Ethnicity and democratisation in the new Europe*. London in New York 1999: Routledge, 106–116.

15 Avguštin Malle, Alfred Elste, Brigitte Entner, Boris Jesih, Valentin Sima, Heidi Wilscher, *Vermögensentzug, Rückstellung und Entschädigung am Beispiel von Angehörigen der slowenischen Minderheit, ihrer Verbände und Organisationen* (=Veröffentlichungen der Österreichischen Historikerkommission, Bd. 23/1). Wien in München 2004: Oldenbourg, 595 str.

16 Dušan Nečak, Boris Jesih, Božo Repe in Peter Vodopivec (ur.), *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slovenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert* (=Historia, 8). Ljubljana 2004: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 804 str.

šanji slovenske manjšine v Italiji ter italijanske in madžarske manjšine v Sloveniji. Rezultat tega dela je strokovna monografija *Varstvo narodnih skupnosti v Republiki Sloveniji*, ki je izšla tudi v madžarskem, italijanskem, angleškem ter španskem jeziku. Konec devetdesetih let 20. stoletja je preusmeril raziskovalno pozornost na raziskovanje percepcije slovenske integracijske politike med pripadniki priseljskih skupnosti z območja nekdanje Jugoslavije in v sodelovanju z Mojco Medvešek pripravil zaključno poročilo projekta *Percepcije slovenske integracijske politike*.¹⁷ V zadnjih letih je objavljala tudi v uglednih tujih revijah, kot na primer *Cambridge Review of International Affairs*, *Südosteuropa* in *Revista di llengua i dret*.¹⁸

Raziskovalci, ki delujejo na pravnem področju, se ukvarjajo v glavnem s problematiko položaja in zaščite manjšin. **Vera Klopčič** je poleg doktorske disertacije z naslovom *Individualni in kolektivni elementi v mednarodnem varstvu človekovih pravic: dokumenti Sveta Evrope o varstvu narodnih manjšin*, ki jo je ubranila na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, objavila še vrsto prispevkov o romski skupnosti v Sloveniji.¹⁹

Samo Kristen obravnava zgodovino nekdanje nemške manjšine v Sloveniji in zgodovino razmejitve med Italijo ter Jugoslavijo, ki je bila tudi tema njegove doktorske disertacije (*Proces jugoslovanske razmejitve z Italijo v luči diplomatske korespondence jugoslovanskih ambasad v Londonu, Washingtonu, Rimu, Parizu in Moskvi: medvojna zavezniška ozemeljska zagotovila Jugoslaviji in problem njihove recepcije in percepcije na jugoslovanski strani*). Z vprašanjem razmejitve se je ukvarjal tudi v svoji znanstveni monografiji z naslovom *Istrsko vprašanje: iz zgodovine slovensko-hrvaške razmejitve v Istri*.²⁰



17 Romana Bešter, Mitja Hafner-Fink, Petra Roter, Miran Komac (ur.) in Mojca Medvešek (ur.), *Percepcije slovenske integracijske politike: zaključno poročilo* – 2. natis. Ljubljana 2005: Inštitut za narodnostna vprašanja, 791 str.

18 Miran Komac, »The House on the Historical Fault: (or 'The Marathon Runners on Their Lap of Honour')«, *Cambridge Review of International Affairs* let. 12, št. 2/1999, 94–108; Miran Komac, »Minority Self-Government in Slovenia«, *Südosteuropa* let. 40, št. 7–8/2000, 358–374; Miran Komac, »The Protection of Ethnic Minorities in the Republic of Slovenia and the European Charter for Regional or Minority Languages«, *Revista di llengua i dret* št. 41/2004, 39–104.

19 Vera Klopčič, »The Legal Status of the Roma in Eastern and Central Europe«, *Donaauraum* let. 40, št. 1–2/2001, 71–83; Vera Klopčič, »Le droit des langues dans l'ex-Yugoslavie«, V: Henri Giordan (ur.), *Les minorités en Europe: droits linguistiques et droits de l'homme* (=Collection »Théorie, cultures et sociétés«). Paris 1992: Éditions Kimé, 325–344; Vera Klopčič, »Selfdetermination of Roma as a New Phenomenon«, V: Milan Predan (ur.), *Minorities and the Central European Initiative: On the Occasion of the 10th Anniversary of the CEI Instrument for the Protection of Minority Rights (1994–2004)*, [S. l.]: CEI Executive Secretariat, 2004, 44–47.

20 Samo Kristen, *Istrsko vprašanje: iz zgodovine slovensko-hrvaške razmejitve v Istri*. Ljubljana 2002: Društvo 2000 in Inštitut za narodnostna vprašanja, 162 str.; Samo Kristen, *Meje in misije: dileme slovensko-hrvaške razmejitve v Istri v vojaškem, političnem, diplomatskem in obveščevalnem metežu II. svetovne vojne*. Ljubljana 2006: Društvo 2000, Inštitut za narodnostna vprašanja, 410 str.

Mitja Žagar se ukvarja z regulacijo medetničnih odnosov ter s položajem in zaščito manjšin in drugih narodnih skupnosti v Sloveniji. Je soavtor znanstvene monografije *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook*. Uredil je tudi dva zbornika, ki se ukvarjata s problemi mednacionalnih odnosov in konfliktov: *The constitutional and political regulation of ethnic relations and conflicts: [selected papers]*²¹ in *Slovenija & evropski standardi varstva narodnih manjšin*.²² Objavil je tudi več prispevkov v uglednih tujih revijah, kot na primer v *Humana iura*.²³

S sociološkega vidika se raziskav slovenskega narodnega vprašanja loteva **Marija Jurić Pahor**. Večinoma se ukvarja z vprašanji dvojezičnosti in identitete naroda s stališča socialne psihologije ter s položajem Slovencev na Koroškem in v Italiji. Je avtorica oziroma soavtorica dveh znanstvenih monografij: *Zweisprachigkeit und Identität*²⁴ in *Narod, identiteta, spol*,²⁵ skupaj z Elke Tschernokoshewo pa je izdala in bila glavna avtorica knjige *Auf der Suche nach hybriden Lebensgeschichten: Theorie–Feldforschung–Praxis*.²⁶

Najštevilčnejša je skupina raziskovalcev, ki se s slovenskim narodnim vprašanjem ukvarja z vidika zgodovine. **Matjaž Klemenčič** se na eni strani ukvarja z raziskovanjem slovenskih izseljenskih skupnosti v ZDA, na drugi pa z raziskovanjem slovenskega narodnega vprašanja v Jugoslaviji ter zgodovine koroških in štajerskih Slovencev.²⁷ Njegovo raziskovanje na področju slovenskih izseljenskih skupnosti v ZDA posega na področje življenja in delovanja teh skupnosti, medtem ko raziskovalci na Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU raziskujejo literarno ustvarjanje ter podobe Slovenije pri izseljencih oziroma podobe Amerike in drugih priseljenjskih držav v očeh potencialnih izseljencev. S tega področja je objavil dve znanstveni monografiji (*Slovenes of Cleveland: the Creation of a New Nation and a New World Community: Slovenia and the Slovenes of Cleveland*,

21 Mitja Žagar, Boris Jesih in Romana Bešter (ur.), *The Constitutional and Political Regulation of Ethnic Relations and Conflicts: selected papers* (=Ethnicity, 2). Ljubljana 1999: Institute for Ethnic Studies, 324 str.

22 Miroslav Polzer, Liana Kalčina in Mitja Žagar (ur.), *Slovenija in evropski standardi varstva narodnih manjšin* (=Zbirka Slovenija in Svet Evrope, 21). Ljubljana 2002: Informacijsko dokumentacijski center Sveta Evrope pri NUK, Inštitut za narodnostna vprašanja, Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo, 161 str.

23 Mitja Žagar in Aleš Novak, »La protección de las minorías nacionales en la Europa Central y del este a través del derecho constitucional e internacional«. *Humana iura* 1998, 19–68.

24 Marija Jurić Pahor, Klaus-Börge Boeckmann, Karl-Michael Brunner, Mariola Egger, Georg Gombos in Dietmar Larcher, *Zweisprachigkeit und Identität* (=Disertacije in razprave, 16). Klagenfurt/Celovec 1988: Drava, 237 str.

25 Marija Jurić Pahor, *Narod, identiteta, spol* (=Knjižna zbirka Smeri), Trst 2000: ZTT/EST, 411 str.

26 Marija Jurić Pahor in Elka Tschernokoshewa, *Auf der Suche nach hybriden Lebensgeschichten: Theorie–Feldforschung –Praxis* (=Hybride Welten). Münster 2005: Waxmann.

27 V tisku pri Mohorjevi Založbi v Celovcu je knjiga *Koroški Slovenci v boju za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni*, katere soavtor je skupaj s svojim očetom, prof. dr. Vladimирjem Klemenčičem.

Ohio²⁸ in Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija²⁹). Rezultate raziskovanj s področja slovenskega narodnega vprašanja v Jugoslaviji je skupaj z **Mitjo Žagarjem** objavil v znanstveni monografiji *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook*.³⁰ Med drugim je skupaj z Jernejem Zupančičem leta 2004 v *Nationalities Papers* objavil prispevek »The effects of the dissolution of Yugoslavia on the minority rights of Hungarian and Italian minorities in the Post-Yugoslav states«,³¹ o izseljenskih problematikah pa je objavljal tudi v *Journal of American Ethnic History*.³²

Attila Kovacs se kot pripadnik madžarske manjšine v Sloveniji v svojih pri-spekih –večinoma v madžarskem jeziku – v glavnem ukvarja z njeno zgodovino. Je avtor znanstvene monografije v madžarskem jeziku (*Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*),³³ v kateri je analiziral agrarno refor-mo in kolonizacijo na območju Lendave in okoliških naselij po prvi svetovni vojni.

Vera Kržišnik Bukić se je do začetka 21. stoletja posvečala predvsem raziska-vam zgodovine slovenskih priseljenskih skupnosti na območju nekdanje Jugosla-vije. Pozneje se je preusmerila v proučevanje priseljenskih skupnosti z območja nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji. Rezultate teh raziskav je objavila v mnogih izvirnih in preglednih znanstvenih člankih ter v znanstveni monografiji *Narodnostna sestava prebivalstva v obmejnem prostoru med Slovenijo in Hrva-ško: statistični kazalci narodnostnega (samo)opredeljevanja in maternega jezika po popisu prebivalstva iz leta 1991 s posebnim poudarkom na Slovencih in Hrva-*



28 Matjaž Klemenčič, *Slovenes of Cleveland: The Creation of a New Nation and a New World Community: Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio*. Novo mesto, Ljubljana 1995: Tiskarna Novo mesto in Dolenjska založba, Scientific Institute of the Faculty of Arts, XXIV, 414 str.

29 Matjaž Klemenčič, *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Koloradu in v San Franciscu, Kalifornija*. Celovec, Ljubljana in Dunaj 1999: Mohorjeva založba, 509 str.

30 Matjaž Klemenčič in Mitja Žagar, *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook* (=Ethnic Diversity Within Nations). Santa Barbara, Ca. 2004: ABC-CLIO, XX, 426 str.

31 Matjaž Klemenčič in Jernej Zupančič, »The Effects of the Dissolution of Yugoslavia on the Minority Rights of Hungarian and Italian Minorities in the Post-Yugoslav States«. *Nationalities Papers* let. 32, št. 32/2004, 853–896.

32 Matjaž Klemenčič, »To Fellow Americanists: A Letter from Slovenia«. *The Journal of American History* let. 80, št. 3/1993, 1031–1034; Matjaž Klemenčič, »American Slovenes and the Leftist Movements in the United States in the First Half of the Twentieth Century«. *Journal of American Ethnic History* let. 15, št. 3/1996, 20–43.

33 Attila Kovács, *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*. Lendva 2004: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 461 str.

tih,³⁴ uredila pa je tudi zbornik prispevkov o Slovencih na Hrvaškem.³⁵ Njena raziskovanja o priseljenjskih skupnostih v Republiki Sloveniji z območja nekdanje Jugoslavije pa še niso objavljena v tiskani obliki.

Janez Stergar je avtor številnih prispevkov o koroških Slovencih ter večine enciklopedijskih prispevkov o koroških Slovencih, ki so izšli v različnih enciklopedijah v Republiki Sloveniji. Skupaj s Stefanom Karnerjem je uredil obsežen zbornik z naslovom *Kärnten und Slowenien – »Dickicht und Pfade«*.³⁶ Je tudi soavtor in sourednik (skupaj z Vero Klopčič) dveh strokovnih monografij (*Ethnic Minorities in Slovenia: On the Occasion of the World Conference on Human Rights in Vienna, 14–25 June 1993* in *Ethnic Minorities in Slovenia: On the Occasion of the 6th European Conference of Border Regions in Ljubljana, 13–15 October 1994*), ki sta izšli kot rezultat projekta na INV.³⁷

Allessandro Volk se v svojem raziskovalnem delu v glavnem ukvarja z istrskimi begunci (esuli) po drugi svetovni vojni, kar je bila tema tako njegove doktorske disertacije (*Naselitev istrskih beguncev (ezulov) v Tržaški pokrajini, 1945–1966*), kot tudi treh znanstvenih monografij.³⁸

Ob omenjenih raziskovalcih, ki večino ali pa vsaj precejšen del svojega znanstveno-raziskovalnega dela posvečajo proučevanju slovenskega narodnega vprašanja, so na INV zaposleni še nekateri mlajši sodelavci, kot na primer **Mojca Medvešek**, ki je leta 2003 obranila doktorsko disertacijo *Trendi medgeneracijske etnič-*

34 Vera Kržišnik Bukič, *Narodnostna sestava prebivalstva v obmejnem prostoru med Slovenijo in Hrvaško: statistični kazalci narodnostnega (samo)opredeljevanja in maternega jezika po popisu prebivalstva iz leta 1991 s posebnim poudarkom na Slovencih in Hrvatih*. Ljubljana 1997: Inštitut za narodnostna vprašanja, 138 str.

35 Vera Kržišnik Bukič (ur.), *Slovenci v Hrvaški: zbornik skupine avtorjev* (=Projekt Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije izven Slovenije, knj. 1). Ljubljana 1995: Inštitut za narodnostna vprašanja, 415 str.

36 Stefan Karner in Janez Stergar (ur.), *Kärnten und Slowenien – »Dickicht und Pfade«* (=Kärnten und die nationale Frage, Bd. 5). Klagenfurt/Celovec, Ljubljana, Wien 2005: Mohorjeva/Hermagoras, 416 str.

37 Boris Jesih, Vladimir Klemenčič, Sonja Novak-Lukanovič, Albina Nečak-Lük, Peter Winkler, Mitja Žagar, Vera Klopčič (ur.) in Janez Stergar (ur.), *Ethnic Minorities in Slovenia: On the Occasion of the World Conference on Human Rights in Vienna, 14–25 June 1993*. Ljubljana 1993: Inštitut za narodnostna vprašanja = Institute for Ethnic Studies, 58 str.; Boris Jesih, Vladimir Klemenčič, Sonja Novak-Lukanovič, Albina Nečak-Lük, Peter Winkler, Mitja Žagar, Vera Klopčič (ur.) in Janez Stergar (ur.), *Ethnic Minorities in Slovenia: On the Occasion of the 6th European Conference of Border Regions in Ljubljana, 13–15 October 1994* – 2nd revised and enlarged ed. Ljubljana 1994: Inštitut za narodnostna vprašanja = Institute for Ethnic Studies, 70 str.

38 Sandi Volk, *Ezulski skrbniki: vloga in pomen begunskih organizacij ter urejanje vprašanja istrskih beguncev v Italiji v luči begunskega časopisja 1945–1963* (=Knjižnica Annales, 20). Koper 1999: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstvenoraziskovalno središče Republike Slovenije, 290 str.; Sandi Volk, Vida Rožac-Darovec in Darko Darovec (ur.), *Istra v Trstu: naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem 1945–1966* (=Knjižnica Annales, 33). Koper 2003: Univerza na Primorskem, Znanstvenoraziskovalno središče in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko; Trst 2003: Narodna in študijska knjižnica, 348 str.; Sandi Volk, *Esuli a Trieste: bonifica nazionale e rafforzamento dell'italianità sul confine orientale*. Udine 2004: Kappa Vu, 370 str.

ne kontinuitete na narodno mešanih območjih ob slovenski meji, in pridobila tudi podoktorsko štipendijo. Predvideno je, da se bo ukvarjala s problematiko srbskih priseljencev v Republiki Sloveniji.³⁹ **Marko Zajc**, ki je velik del svojega dosedanjega raziskovalnega dela posvetil zgodovini žumberških Uskokov, je obrnil doktorsko disertacijo o zgodovini Slovencev na Hrvaškem.⁴⁰ **Hannah Starman** je sodelavka pri podoktorskem projektu *Judje v imaginariju etničnih razlikovanj v sodobni Sloveniji* in vodja mednarodnega projekta *Judje in antisemitizem v Sloveniji: holokavst in izkoreninjen spomin*, ki ga financira ameriška fundacija Rabi Israel Miller Fund for Shoah Research. O antisemitizmu v postkomunističnih deželah Srednje in Vzhodne Evrope je objavila prispevek v *Anthropological East European Review*.⁴¹

Na INV je zaposlena še mlada raziskovalka **Romana Bešter**, ki se ukvarja z ustavnim varstvom manjšin, o čemer je pisala tudi v svojem magistrskem delu *Primerjava nekaterih vidikov ustavne zaščite manjšin v državah članicah Sveta Evrope: manjšinsko varstvo v Svetu Evrope in ustavna ureditev manjšinskega varstva v državah članicah Sveta Evrope*. Mlada raziskovalka **Sara Brezigar** se ukvarja z vprašanjem promocije manjšinskih jezikov v Evropi in še zlasti na Tržaškem in Goriškem v Italiji, kar je bila tudi tema njene magistrske naloge z naslovom *Politike promocije manjšinskih jezikov: primer slovenske jezikovne manjšine v Italiji*. **Martina Bufolin** se bo ukvarjala s kitajsko priseljenko skupnostjo v Sloveniji, **Daniel Grafenauer** s problematiko koroških Slovencev,⁴² antropologinja **Špela Kalčič** z oblačilnimi praksami Muslimanov v Sloveniji, **Janez Pirc** pa z vprašanji priseljevanja iz Afrike v Evropsko unijo.

V preteklosti so na INV delovali še nekateri drugi raziskovalci. Na prvem mestu je treba omeniti nekdanje direktorje Silva Devetaka, Janka Jerija in Vladimirja Klemenčiča. **Silvo Devetak**, ki se s slovenskih narodnim vprašanjem ukvarja z vidika prava, je avtor dveh znanstvenih monografij. Prvo, z naslovom *Manjine*,



39 Danilo Dolenc, Ana Kralj, Andraž Melanšek, Petra Roter, Miran Komac (ur.) in Mojca Medvešek (ur.), *Simulacija priseljevanja v ljubljansko urbano regijo: analiza etnične strukture prebivalstva Mestne občine Ljubljana – zaključno poročilo*. Ljubljana 2005: Inštitut za narodnostna vprašanja, 370 str.

40 *Slovensko-hrvaški odnosi s posebnim ozirom na slovensko-hrvaškomejo 1830-1918* : doktorska naloga / Marko Zajc. - Ljubljana : [Marko Zajc], 2005. 382 f. - (Disertacije ; 61)

41 Hannah Starman, »Anti-semitism in Postcommunist Central and Eastern Europe«. *Anthropological East European Review* letn. 22, št. 2/2004, 65–75.

42 Danijel Grafenauer, »Kratka biografija slovenskih duhovnikov Podgorca, Ražuna in Limpla s poudarkom na njihovem delovanju v Akademiji slovenskih bogoslovcev v Celovcu«. V: Tina Bahovec (ur.), *Eliten und Nationwerdung: die Rolle der Eliten bei der Nationalisierung der Kärntner Slovenen* (=Unbegrenzte Geschichte, Bd. 10). Klagenfurt/Celovec, Laibach/Ljubljana, Wien/Dunaj 2003: Hermagoras/Mohorjeva 321–343.

ljudska prava, demokratija: mednarodna zaščita ljudskih i etničnih prava,⁴³ je objavil tik pred razpadom nekdanje Jugoslavije, drugo, z naslovom *Pravica do različnosti: pravno varstvo manjšin v Evropi*,⁴⁴ pa pri novem »Evropskem inštitutu za manjšine in regionalizem« na Univerzi v Mariboru. Ukvarja se tudi z odprtimi problemi pravnega varstva manjšin, in to tako v Republiki Sloveniji kot tudi pri slovenskih manjšin v zamejstvu.

S pravnega vidika se je s slovenskim narodnim vprašanjem ukvarjal tudi **Janko Jeri**, ki je avtor številnih del, med njimi tudi znanstvene monografije o zgodovini razmejitve med Slovenijo in Italijo (*Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni: tri faze diplomatskega boja*⁴⁵) in soavtor treh znanstvenih monografij o položaju Slovencev v Italiji (*Passato e presente degli Sloveni in Italia*,⁴⁶ *Slovinci v Italiji včeraj in danes*⁴⁷ in *Slovenes in Italy Yesterday and Today*⁴⁸), ki pa segajo v sredo sedemdesetih let 20. stoletja. Poudariti pa je treba, da je Jeri tudi v devetdesetih letih 20. stoletja nadaljeval z objavljanim zlasti enciklopedičnih prispevkov na obravnavano tematiko.

Geograf **Vladimir Klemenčič** je tudi v obdobju po letu 1990 objavil številne prispevke o socialnogeografskem razvoju slovenskih manjšin v zamejstvu in o madžarski in italijanski manjšini v Sloveniji. Je tudi eden od soavtorjev večjezične znanstvene monografije, ki obravnava probleme obmejne regije ob jugoslovansko-italijansko-avstrijski tromeji v osemdesetih letih 20. stoletja,⁴⁹ in soavtor dveh



43 Silvo Devetak, *Manjine, ljudska prava, demokratija: mednarodna zaščita ljudskih i etničnih prava*. Sarajevo 1989: Oslobodenje, 343 str.

44 Silvo Devetak, *Pravica do različnosti: pravno varstvo manjšin v Evropi*. Maribor 1999: ECERS, 361 str.

45 Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni: tri faze diplomatskega boja*. Ljubljana 1961: Cankarjeva založba, 378 str.

46 Milko Kos, Lavo Čermelj, Bogo Grafenauer, Janko Jeri in Gorazd Kušej, *Passato e presente degli Sloveni in Italia* (=Gli Sloveni in Italia, 2). Trieste 1974: Editoriale Stampa Triestina, 100 str.

47 Milko Kos, Lavo Čermelj, Bogo Grafenauer, Janko Jeri in Gorazd Kušej, *Slovinci v Italiji včeraj in danes* (=Slovinci v zamejstvu, 1). Trst 1974: Založništvo tržaškega tiska, 97 str.

48 Milko Kos, Lavo Čermelj, Bogo Grafenauer, Janko Jeri, in Gorazd Kušej, *The Slovenes in Italy Yesterday and Today*. Trst/Trieste 1974: Založništvo tržaškega tiska/Editoriale stampa triestina, 108 str.

49 Vladimir Klemenčič, Anton Gosar, Bruno Backé, Friedrich Zimmermann, Giorgio Valussi, Giovanna Meneghel, Mirko Pak (ur.) in Dušan Plut (ur.), *Tromeja: obmejna regija Jugoslavije, Avstrije in Italije – mednarodni meduniverzitetni geografski raziskovalni projekt / Das Dreiländereck: eine Grenzenregion Österreichs, Italiens und Jugoslawiens – eine internationale interuniversitäre geographische Projektstudie / Le tre regioni di confine: un'area transconfinaria tra Italia, Jugoslavia ed Austria – progetto di ricerca geografico interuniversitario ed internazionale / The Three Border Area of Austria, Italia and Yugoslavia: An International Research Project of Geographers from the Universities of Ljubljana, Klagenfurt, Udine and Trieste* (=Dela, št. 7). Ljubljana 1990: Oddelek za geografijo Filozofske fakultete, 184 str.

strokovnih monografij o manjšinah v Sloveniji, ki ju je izdal INV.⁵⁰ O tej problematiki pa je pisal tudi v uglednih tujih revijah, kot na primer *GeoJournal*.⁵¹

Poleg omenjenih so z INV sodelovali oziroma iz njega izšli še **Dušan Nečak**, ki je avtor nekaj znanstvenih monografij, v katerih obravnava zgodovino Slovencev na Koroškem (*Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976): osnutek za politično zgodovino*⁵²) ter zgodovino nemške manjšine v Sloveniji. Še pred letom 1990 je obranil doktorsko disertacijo z naslovom *Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni*, ki jo je pozneje objavil tudi v knjižni obliki.⁵³ Je tudi urednik zbornika znanstvenih prispevkov, ki obravnavajo zgodovino nekdanje nemške manjšine v Sloveniji (*Die 'Deutschen' in Slowenien (1918–1955): kurzer Abriss = 'Nemci' na Slovenskem (1918–1955): kratak oris*⁵⁴) in sourednik zbornika prispevkov o slovensko-avstrijskih odnosih v 20. stoletju.⁵⁵ Objavljal je tudi v uglednih tujih revijah, npr. *Osthefte, Südostdeutsches Archiv* itd.⁵⁶

Zgodovinar **Janko Pleterski** se je s problematiko koroških Slovencev ukvarjal tako rekoč vse življenje – od svoje doktorske disertacije leta 1962 (*Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914*) pa vse do svoje zadnje znanstvene monografije *Souveränität und ethnische Politik: Beiträge zur Geschichte der Slowenen in Österreich 1945–1976*,⁵⁷ ki je izšla leta



50 Boris Jesih, Vladimir Klemenčič, Sonja Novak-Lukanovič, Albina Nečak-Lük, Peter Winkler, Mitja Žagar, Vera Klopčič (ur.) in Janez Stergar (ur.), *Ethnic Minorities in Slovenia: On the Occasion of the World Conference on Human Rights in Vienna, 14–25 June 1993*. Ljubljana 1993: Inštitut za narodnostna vprašanja = Institute for Ethnic Studies, 58 str.; Boris Jesih, Vladimir Klemenčič, Sonja Novak-Lukanovič, Albina Nečak-Lük, Peter Winkler, Mitja Žagar, Vera Klopčič (ur.) in Janez Stergar (ur.), *Ethnic Minorities in Slovenia: On the Occasion of the 6th European Conference of Border Regions in Ljubljana, 13–15 October 1994* – 2nd revised and enlarged ed. Ljubljana 1994: Inštitut za narodnostna vprašanja = Institute for Ethnic Studies, 70 str.

51 Vladimir Klemenčič, »National Minorities as an Element of the Demographic and Spatial Structure of the Alpine-Adriatic-Pannonian Region«. *GeoJournal* let. 30, št. 3/1993, 207–214; Vladimir Klemenčič in Rado Genorio, »The New State of Slovenia and Its Function Within the Frame of Europe«. *GeoJournal* let. 30, št. 3/1993, 323–333.

52 Dušan Nečak, *Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945–1976): osnutek za politično zgodovino*. Ljubljana 1985: Borec, 212 str.

53 Dušan Nečak, *Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni*. Ljubljana 1982: Borec, 270 str.

54 Dušan Nečak (ur.), »Nemci na Slovenskem (1918–1955): izsledki projekta (=Razprave Filozofske fakultete), Ljubljana 1998: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 343 str.

55 Dušan Nečak, Boris Jesih, Božo Repe in Peter Vodopivec (ur.), *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju = Slovenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert* (=Historia, 8). Ljubljana 2004: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 804 str.

56 Dušan Nečak, »Einige grundlegende Angaben über das Schicksal der deutschen Volksgemeinschaft in Slowenien nach 1945«. *Südostdeutsches Archiv*, Bd. 26/27, 1993/1994, 163–171; Dušan Nečak, »Slowenische Historiographie: Das 'Projekt einer anderen Geschichte'«. *Österreichische Osthefte*, Jhrg. 44, Hf. 1/2–2002, 335–344.

57 Janko Pleterski, *Souveränität und ethnische Politik: Beiträge zur Geschichte der Slowenen in Österreich 1945–1976*. Iagenfurt/Celovec in Ljubljana 2004: Založba Wieser, Inštitut za narodnostna vprašanja, 267 str.

2004. V svojem obsežnem opusu se je ukvarjal zlasti z odnosom avstrijske države in slovenske politike do koroških Slovencev, z madnarodnopravnimi vidiki zaščite slovenske manjšine v Avstriji ter z vplivom manjšinske problematike na jugoslovansko/slovensko-avstrijske odnose. Večino njegovih prispevkov, ki obravnavajo omenjena vprašanja, je leta 2005 izdal v posebni publikaciji z naslovom *Avstrija in njeni Slovenci* Inštitut za narodnostna vprašanja.⁵⁸

Med nekdanjimi sodelavci INV je treba omeniti tudi zgodovinarja **Andreja Vovka**. Področje njegovega raziskovanja slovenskega narodnega vprašanja je zelo obsežno, prav tako tudi njegova bibliografija. Ukvarjal se je s problematiko beguncev s Primorske v Jugoslaviji med obema vojnama,⁵⁹ zgodovino slovenskih izseljencev v ZDA⁶⁰ in še bi lahko naštevali. Sodeloval je tudi v slovensko-italijanski zgodovinskokulturni komisiji.⁶¹

Renata Mejak se je ukvarjala v glavnem s problematiko madžarske manjšine v Sloveniji in slovenske manjšine na Madžarskem z vidika jezikoslovja. Svoja spoznanja je kot soavtorica objavila v dveh strokovnih monografijah⁶² in številnih izvirnih ter preglednih znanstvenih člankih.

Težišče raziskovalnega dela na področju slovenskega narodnega vprašanja pri sociologinji **Simoni Zavratnik-Zimic** predstavljajo raziskovanja nekaterih odprtih problemov koroških Slovencev na Koroškem, rezultate katerih je objavila v znanstveni monografiji *Pogovori s koroškimi Slovenci: o etnični identiteti, slovenščini, dvojezični vzgoji in samopodobi*.⁶³

58 Janko Pleterski, Boris Jesih (ur.), *Avstrija in njeni Slovenci: 1945–1976* (=Ethnicity, 4). Ljubljana 2000: Inštitut za narodnostna vprašanja, 263 str.

59 Andrej Vovko, »Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama«. *Zgodovinski časopis* let. 46, št. 1/1992, 87–92.

60 Andrej Vovko, »The Myth of America and the Society of St. Raphael«. *Slovene Studies* let. 13, št. 1/1991, 107–110.

61 France M. Dolinar, Branko Marušič, Boris Mlakar, Fulvio Tomizza, Lucio Toth, Fulvio Salimbeni, Elio Apih, Paola Pagnini, Angelo Ara, Giorgio Conetti, Raoul Pupo, Marina Cattaruzza, Andrej Vovko, Saša Vuga, Milica Kacin-Wohinz (ur.) in Nevenka Troha (ur.), *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956: poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije = I rapporti italo-sloveni 1880–1956: relazione della commissione storico-culturale italo-slovena = Slovene-Italian Relations 1880–1956: Report of the Slovene-Italian Historical and Cultural Commission*. Ljubljana 2001: Nova revija, 161 str.

62 Renata Mejak in Sonja Novak-Lukanovič, *The Participation of Parents, Schools and the Social Surrounding in the Implementation of the Concept of Bilingual Education: Case Study* (=Ethnicity, 1). Ljubljana 1991: Inštitut za narodnostna vprašanja, 100 str.; Boris Jesih, Katalin Munda-Hirnök, Renata Mejak, Mojca Medvešek, Attila Kovács, Albina Nečak-Lük (ur.), George Muskens (ur.) in Sonja Novak-Lukanovič (ur.), *Managing the Mix Thereafter: Comparative Research into Mixed Communities in Three Independent Successor States*. Ljubljana 2000: Institute for Ethnic Studies, 166 str.

63 Simona Zavratnik-Zimic, *Pogovori s koroškimi Slovenci: o etnični identiteti, slovenščini, dvojezični vzgoji in samopodobi*. Celovec, Ljubljana, Dunaj 1998: Mohorjeva založba, 132 str.

Geografinja **Karmen Medica** se ukvarja v glavnem z narodnostno problematiko Istre, ki je bila tudi tema njene uspešno ubranjene magistrske naloge z naslovom *Narodnostna in migracijska problematika slovenske Istre* in doktorske disertacije s temo *Od etničnosti do regionalizma, v pogojih obmejnosti – primer Istre*.

Danes se s problematiko Slovencev in Italijanov ob zahodni slovenski meji ukvarjajo tudi na Znanstvenoraziskovalnem središču Univerze na Primorskem v Kopru. Med tamkajšnjimi raziskovalci je treba v prvi vrsti omeniti zgodovinarja **Jožeta Pirjevca**, avtorja številnih prispevkov o zgodovini in položaju Slovencev v Italiji. Med temi so omembe vredne zlasti nekatere znanstvene monografije, ki jih je sam ali pa v soavtorstvu izdal po letu 1990, kot na primer *Storia degli sloveni in Italia: 1866–1998*⁶⁴ in *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*.⁶⁵ Ukvarjal se je tudi s položajem Slovencev v Jugoslaviji, kar obravnava v svojih preglednih knjigah o zgodovini Jugoslavije: *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije* (izšla tudi v češkem jeziku),⁶⁶ *Le guerre jugoslave: 1991–1999*⁶⁷ in *Jugoslovanske vojne: 1991–2001*.⁶⁸ Je tudi avtor več znanstvenih prispevkov v tujih revijah *Österreichische Osthefte*, *Slovene studies* in *Ethnos-Nation*.⁶⁹

Tudi **Milan Bufon**, ki se ukvarja s položajem Slovencev v Italiji z geografskega vidika, je rezultate svojega raziskovanja objavil v številnih izvirnih in preglednih znanstvenih člankih ter znanstvenih monografijah, v katerih obravnava številne aspekta iz življenja slovenske manjšine v današnjem času.⁷⁰ Je avtor več znan-



64 Jože Pirjevec, *Serbi, Croati, Sloveni: storia di tre nazioni* (=Universale paperbacks Il Mulino, 296). Bologna 1999: Il Mulino, 193 str.

65 Milica Kacin-Wohinz in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000* (=Zbirka Korenine). Ljubljana 2000: Nova revija, 336 str.

66 Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper 1995: Lipa, 461 str.; Jože Pirjevec, *Jugoslávie 1918–1992: vznik, vývoj a rozpad Karadjordjevičovy a Titovy Jugoslávie* (=Edice dějiny Evropy, sv. 1). Praha 2000: Argo, 537 str.

67 Jože Pirjevec, *Le guerre jugoslave: 1991–1999* (=Einaudi tascabili, Storia, 1035). Torino 2001: Giulio Einaudi, 748 str.

68 Jože Pirjevec, *Jugoslovanske vojne: 1991–2001*. Ljubljana 2003: Cankarjeva založba, 783 str.

69 Jože Pirjevec, »Das Bild des Slawen in der Italienischen publizistik des Adriaumes«, *Österreichisches Osthefte*, Jg. 33, hft. 1/2001, 27–34; Jože Pirjevec, »Italian Policy Toward the Slovenes from 1915 to 1994«, *Slovene Studies* let. 15, št. 1/2–2003, 63–73; Jože Pirjevec, »Die Slowenen in Italien«, *Ethnos-Nation* let. 3, št. 2/1995, 37–47; Jože Pirjevec, »Franz Joseph und die Slowenen – enttäuschte Liebe und lebendige Erinnerung«, *Österreichische Osthefte*, Jg. 38, Hft. 4/1996, 555–560.

70 Milan Bufon, *Sviluppo etnico e regionale delle aree di confine: il caso degli Sloveni nel Friuli-Venezia Giulia*. Trst/Trieste 1990: Slovenski raziskovalni inštitut/Istituto sloveno di ricerche/Slovene Research Institute, 67 str.; Milan Bufon, *Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost. Obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah: primer Slovencev v Furlaniji - Julijski krajini*. Trst 1992: Založništvo tržaškega tiska, 223 str.; Milan Bufon, *Življenje ob meji: prekomejne vezi in vrednotenje obmejnosti na Goriškem*. Trst/Trieste

stvenih prispevkov v uglednih tujih revijah, npr. *GeoJournal*, *Rivista geografica italiana*, *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*.⁷¹

Antropologinja **Mateja Sedmak**, ki se ukvarja z medetničnimi odnosi ob zahodni slovenski meji, je nekatere rezultate svojih raziskovanj strnila v znanstveni monografiji *Kri in kultura: etnično mešane zakonske zveze v Slovenski Istri*,⁷² zgodovinar **Aleksej Kalc** pa se v svojih izvirnih in preglednih znanstvenih prispevkih ukvarja zlasti z zgodovino tržaškega prebivalstva in zgodovino tržaškega šolstva.⁷³

Med sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino je treba omeniti zlasti zgodovinarjo **Milico Kacin Wohinz**, ki je sama ali v soavtorstvu objavila več znanstvenih monografij o Slovencih v Italiji v obdobju po prvi svetovni vojni: *Storia degli sloveni in Italia: 1866–1998*,⁷⁴ *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*⁷⁵ in *Vivere al confine: sloveni e italiani negli anni 1918–1941*.⁷⁶ Prav tako ne gre prezreti poročila o slovensko-italijanskih odnosih, večjezičnega zbornika, ki ga je uredila

1993: Slovenski raziskovalni inštitut/Istituto sloveno di ricerche/Slovene Research Institute, 84 str.; Milan Bufon, *Prostor, meje, ljudje: razvoj prekomejnih odnosov, struktura obmejnega območja in vrednotenje obmejnosti na Goriškem*. Trst 1995: Slovenski raziskovalni inštitut, 439 str.; Norina Bogatec in Milan Bufon, *Novi položaj slovenske manjšinske sole v Italiji = La nuova situazione della scuola Slovena in Italia*. Trst/Trieste 1996: Slovenski raziskovalni inštitut/Istituto sloveno di ricerche, 52 str.; Norina Bogatec in Milan Bufon, *Slovenske šole v Tržaški in Goriški pokrajini: vrtci in osnovne šole*. Trst 1996: SLORI, 181 str.; Norina Bogatec in Milan Bufon, *Slovenske šole v Tržaški in Goriški pokrajini: nižje in višje srednje šole*. Trst 1999: SLORI, 192 str.; Milan Bufon, *Confini, identità ed integrazione: nuove prospettive per l'Alto Adriatico*. Trieste 2002: SLORI, 261 str.; Milan Bufon, *Med teritorialnostjo in globalnostjo: sodobni problemi območij družbenega in kulturnega stika* (=Knjižnica Annales Majora). Koper 2004: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 322 str.

71 Milan Bufon, »Un caso di identità etnica e territoriale: gli Sloveni in Italia«. *Rivista geografica italiana* let. 98, št. 3/1991, 437–454; Milan Bufon, »Cultural and Social Dimensions of Borderlands: The Case of the Italo-Slovene Trans-border Area«. *GeoJournal* let. 30, št. 3/1993, 235–240; Milan Bufon, »Per una geografia delle aree di confine: il caso della regione transconfinaria Italo-Slovena nel goriziano«. *Rivista geografica italiana* let. 101, št. 4/2004, 577–605; Milan Bufon, »Social Integration in the Italo-Slovene Gorizia Transborder Region«. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* let. 87, št. 3/1996, 247–258.

72 Mateja Sedmak in Darko Darovec, *Kri in kultura: etnično mešane zakonske zveze v Slovenski Istri* (=Knjižnica Annales Majora), Koper 2002: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstvenoraziskovalno središče Republike Slovenije, 403 str.

73 Aleksej Kalc, »Zapiski k preučevanju zgodovine tržaškega prebivalstva v 18. in 19. stoletju: od demografske entitete k družbeno-kulturnemu tkivu«. *Traditiones* let. 32, št. 2/2003, 137–150; Aleksej Kalc, »Prispevek za zgodovino slovenskega šolstva na Tržaškem: primer šole na Katinari od ustanovitve 1791 do prvih let 19. stoletja«. *Acta Histriae* let. 12, št. 2/2004, 73–106.

74 Milica Kacin-Wohinz in Jože Pirjevec, *Storia degli sloveni in Italia: 1866–1998* (=Ricerche). Venezia 1998: Marsilio, 149 str.

75 Milica Kacin-Wohinz in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000* (=Zbirka Korenine). Ljubljana 2000: Nova revija, 336 str.

76 Milica Kacin-Wohinz, *Vivere al confine: sloveni e italiani negli anni 1918–1941*. Gorizia 2004: Goriška Mohorjeva družba, 332 str.

skupaj s sodelavko Nevenko Troha: *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956: poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije* = *I rapporti italo-sloveni 1880–1956: relazione della commissione storico-culturale italo-slovena* = *Slovene-Italian relations 1880–1956: report of the Slovene-Italian historical and cultural commission*.⁷⁷ Omembe vredni so tudi njeni prispevki v italijanskih revijah, kot npr. *Storia Contemporanea in Friuli*.⁷⁸

S položajem Slovencev v Italiji in še posebej z narodnostnimi razmerami na nekdanjem Svobodnem tržaškem ozemlju se ukvarja **Nevenka Troha**, sodelavka Inštituta za novejšo zgodovino. Med njenimi številnimi deli, ki se nanašajo na omenjeno problematiko, je treba izpostaviti znanstveni monografiji *Politika slovensko-italijanskega bratstva*⁷⁹ in *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*.⁸⁰ Je tudi avtorica prispevkov v številnih italijanskih revijah, kot npr. *Storia Contemporanea in Friuli*, *Quaderni Giuliani Storia* itd.⁸¹

Z vprašanjem italijanske in tudi madžarske manjšine v Sloveniji⁸² se v svojih objavljenih delih ukvarja tudi geograf **Peter Repolusk**, pomembno pa je tudi njegovo delo, v katerem obravnava prebivalstvo ob slovensko-hrvaški meji.⁸³ Geograf **Ludvik Olas** se je v nekaterih svojih izvirnih in preglednih znanstvenih



77 France M. Dolinar, Branko Marušič, Boris Mlakar, Fulvio Tomizza, Lucio Toth, Fulvio Salimbeni, Elio Apih, Paola Pagnini, Angelo Ara, Giorgio Conetti, Raoul Pupo, Marina Cattaruzza, Andrej Vovko, Saša Vuga, Milica Kacin-Wohinz (ur.) in Nevenka Troha (ur.), *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956: poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije* = *I rapporti italo-sloveni 1880–1956: relazione della commissione storico-culturale italo-slovena* = *Slovene-Italian Relations 1880–1956: Report of the Slovene-Italian Historical and Cultural Commission*. Ljubljana 2001: Nova revija, 161 str.

78 Milica Kacin-Wohinz, »Il clero sloveno della Venezia-Giulia«. *Storia contemporanea in Friuli* let. 21, št. 22/1991, 9–57; Milica Kacin-Wohinz, »La questione della minoranza slovena e croata nella politica del Partito comunista italiano: 1925–1935«. *Storia contemporanea in Friuli* let. 22, št. 23/1992, 27–85.

79 Nevenka Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva: (slovensko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe)*. Ljubljana 1998: Arhiv Republike Slovenije, 208 str.

80 Nevenka Troha, *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana 1999: Modrijan, 327 str.

81 Nevenka Troha, »La regione Giulia fra Italia e Jugoslavia. 1945–1947«. *Storia contemporanea in Friuli* let. 33, št. 34/2003, 9–47; Nevenka Troha, »La questione delle foibe nella storiografia slovena«. *Quaderni Giuliani Storia* let. 20, št. 2/1999, 329–340.

82 Peter Repolusk, »Družbeno gospodarske značilnosti narodnostno mešanega območja v Prekmurju«. V: Metka Špes (ur.), *Narodnostno mešana območja v SR Sloveniji: Prekmurje, Slovenska Istra* (=Geographica Slovenica, 16). Ljubljana 1985: Inštitut za geografijo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, 29–39, 102–115; Peter Repolusk, »Demografske in družbeno gospodarske značilnosti italijanskega prebivalstva na primeru narodnostno mešanih naselij Občine Piran«. V: Metka Špes (ur.), *Narodnostno mešana območja v SR Sloveniji: Prekmurje, Slovenska Istra* (=Geographica Slovenica, 16). Ljubljana 1985: Inštitut za geografijo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, 61–72, 155–168.

83 Peter Repolusk, »Elementi prebivalstvenega razvoja v obmejnih hrvaških občinah s poudarkom na Slovencih«. V: Vera Kržišnik Bukič (ur.), *Slovenci v Hrvaški: zbornik skupine avtorjev* (=Projekt Slovenci v prostoru nekdanje Jugoslavije izven Slovenije, knj. 1). Ljubljana 1995: Inštitut za narodnostna vprašanja, 261–284.

prispevkih med drugim ukvarjal s socialnogeografsko analizo prebivalstva v Prekmurju in Porabju⁸⁴ ter s problematiko Slovencev na avstrijskem Štajerskem.⁸⁵ Zgodovinar **Boris Gombač** večino svojega znanstveno-raziskovalnega dela posveča tržaškemu vprašanju v 19. in 20. stoletju. Rezultate svojih raziskav je objavil v več knjigah, med katerimi je treba omeniti zlasti *Trst-Trieste – dve imeni, ena identiteta : [sprehod čez historiografijo o Trstu 1719–1980]*, ki jo je objavil tudi v nemškem jeziku.⁸⁶ Omembe vredna je tudi monografija *Slovenija, Italija: od preziranja do priznanja*,⁸⁷ prezreti pa ne gre niti njegovih objav v tujih revijah, kot npr. v *Zeitgeschichte* in v zbornikih uglednih tujih založb.⁸⁸

Jezikoslovka **Inka Štrukelj**, ki se ukvarja zlasti z odnosi med jeziki ob zahodni slovenski meji, je uredila več zbornikov Društva za uporabno jezikoslovje.⁸⁹ Etnologinja **Pavla Štrukelj** pa se ukvarja s problematiko Romov v Sloveniji. O tem je med drugim objavila znanstveno monografijo *Tisočletne podobe nemirnih nomadov: zgodovina in kultura Romov v Sloveniji*.⁹⁰ O Romih v Sloveniji je pisala tudi v dunajski reviji *Ethnos*.⁹¹

Zgodovinar **Branko Marušič** v svojih prispevkih predstavlja zgodovino in pravni položaj primorskih Slovencev v 19. in 20. stoletju.⁹² V preteklosti se je s pro-

84 Janja Turk, Ludvik Olas, »Socialnogeografska analiza slovenskega Porabja na Madžarskem«. *Razprave in gradivo* št. 9–10/1979, 137–148; Ludvik Olas, »Geografski oris Prekmurja«. V: Metka Špes (ur.), *Narodnostno mešana območja v SR Sloveniji: Prekmurje, Slovenska Istra* (=Geographica Slovenica, 16). Ljubljana 1985: Inštitut za geografijo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, 15–19, 89–92.

85 Matjaž Klemenčič in Ludvik Olas, »Demografske strukture prebivalstva«. V: Boris Jesih (ur.), *Narodne manjšine 3: Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski*. Ljubljana 1994: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 73–81.

86 Boris M. Gombač, *Trst-Trieste – dve imeni, ena identiteta: sprehod čez historiografijo o Trstu 1719–1980*. Ljubljana, Trst 1993: Narodni muzej, Tržaška založba, 181 str.; Boris M. Gombač, *Trieste-Trst – zwei Namen, eine Identität: Spaziergang durch die Historiographie der Stadt Triest 1719–1980* (=Ost-, Mittel- und Südosteuropäische Literatur-, Theater- und Sprachwissenschaft, Bd. 5). St. Ingbert 2002: Röhrig, 234 str.

87 Boris M. Gombač, *Slovenija, Italija: od preziranja do priznanja* (=Zbirka Vrag ali mejak?, knj. 1). Ljubljana 1996: Debora, 157 str.

88 Boris M. Gombač, »Triest zwischen Mythos und Realität. Ein Spaziergang durch die Geschichte«. V: *Zeitgeschichte* let. 27, št. 1/2000, 3–21.

89 Inka Štrukelj (ur.), *Minority languages at the border*. Ljubljana 1993: Društvo za uporabno jezikoslovje, 201 str.; Inka Štrukelj (ur.) in Emidij Susič (ur.), *Narodne manjšine danes in jutri – zbornik*. Trst 1994: SLORI, 209 str.; Inka Štrukelj (ur.), *Kultura, identiteta in jezik v procesih evropske integracije*. Ljubljana 2000: Društvo za uporabno jezikoslovje Slovenije, 2 zvezka, 304 in 343 str.

90 Pavla Štrukelj, *Tisočletne podobe nemirnih nomadov: zgodovina in kultura Romov v Sloveniji*. Ljubljana 2004: Družina, 335 str.

91 Pavla Štrukelj, »Die Kultur der Roma in Slowenien – zur Bedeutung traditioneller ethnischer Überlieferungen und der Förderung der kulturellen Aktivitäten in der heutigen Zeit«. V: Vera Klopčič in Miroslav Polzer (ur.), *Wege zur Verbesserung der Lage der Roma in Mittel- und Osteuropa: Beiträge aus Österreich und Slowenien* (=Ethnos, 54). Wien 1999: Braumüller, 87–95.

92 Branko Marušič, Daniel Jarc, Lojzka Bratuž, Marko Waltritsch, Aldo Rupel, Franc Kralj in Luigi Tavano,

blemi slovenskega narodnostnega vprašanja ukvarjal tudi **Rado Genorio**. Težišče njegovega dela je bilo raziskovanje problematike madžarske in italijanske manjšine v Sloveniji⁹³ ter proučevanje slovenskega izseljenstva v Argentini in Kanadi.⁹⁴

Iz tega kratkega pregleda je razvidno, da so največ pozornosti slovenskemu narodnemu vprašanju – tako na INV kot tudi drugi raziskovalci v Sloveniji – posvečali geografi in zgodovinarji. Seveda pa to ne pomeni, da so prispevki raziskovalcev drugih znanstvenih disciplin »manj pomembni«.

Tabela 2: Prispevki drugih raziskovalcev v Republiki Sloveniji o slovenskem narodnem vprašanju po letu 1990.

Raziskovalno področje	CLANKI						Znanstveni prispevki na konferen- cah in deli monografij	MONOGRAFIJE						Mentor- stva			
	Izvirni in pregledni znanstveni članki			Strokovni članki in gesla v enci- klopediji				znanstvene			strokovne						
	1.01, 1.02			1.04, 1.07, 1.09, 1.18				1.06, 1.07, 1.16, 1.17			2.01				2.02		
	sk	D	T	sk	D	T		sk	D	T	sk	D	T		sk	D	T
Antropologija	6	5	1	4	2	2				1	1						
Etnologija				8	6	2	5	4	1	1	1						
Geografija	52	37	15	34	23	11	86	41	45	10	2	8	5	5		4	2
Jezikoslovje	23	17	6	16	16		22	14	8	2	2		3	2	1		1
Pravo	11	6	5	17	13	4	19		19	1	1						4
Sociologija	2	2											1	1			
Zgodovinopisje	77	45	32	91	75	16	110	75	35	33	17	16	8	2	6	9	2

Opombe: Sk – skupno število objav; D – objave v Sloveniji; T – objave v tujini.

Vir: COBISS 2005.

Gorizia 1001–2001: Slovenci v Gorici = gli Sloveni di Gorizia. Gorica 2002: SLORI – Slovenski raziskovalni inštitut = Istituto sloveno di ricerche, 335 str.; Branko Marušič (ur.), Stane Granda (ur.), Petra Svöljšak (ur.), *Zahodno sosedstvo: slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne.* Ljubljana 1996: Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, 234 str.

93 Vladimir Klemenčič in Rado Genorio, »The New State of Slovenia and its Function Within the Frame of Europe«, *Geojournal* let. 30, št. 3/1993, 323–333.

94 Rado Genorio, *Slovenci v Kanadi = Slovenes in Canada* (=Geographica Slovenica, 17). Ljubljana 1989: Institut za geografijo Univerze Edvarda Kardelja, 184 str.; Rado Genorio, »Socialnogeografske značilnosti razvoja poselitve Slovencev v Buenos Airesu«, *Socialna geografija v teoriji in praksi* (=Geographica Slovenica, 23). Ljubljana 1992: Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani, 423–438.

Omeniti je še treba, da so se s slovenskim narodnim vprašanjem z različnih vidikov ukvarjali še mnogi drugi raziskovalci, ki v tem pregledu niso posebej omenjeni. Ob tem se že vnaprej opravičujem vsem tistim, ki jih v tem pregledu nisem omenil, pa tudi za morebitne napake pri navedbah del.

Ob koncu naj ponovim, da raziskovanje priseljenskih skupnosti na območju Republike Slovenije, pa tudi raziskave problematike slovenskih izseljencev v Evropi in v prekomorskih državah terjajo dodatna, višja finančna sredstva, še zlasti, ker se iz kvot sredstev za raziskave s področja slovenskega narodnega vprašanja, kakršne so bile od konca osemdesetih let 20. stoletja, še danes financirajo tudi ti projekti. Zato bi bilo za raziskovanje »novodobnih« manjšin treba pridobiti dodatne vire financiranja v Republiki Sloveniji, ne pa da gre to raziskovanje na račun raziskovanja avtohtonih slovenskih manjšin, pa tudi avtohtonih Italijanov in Madžarov v Republiki Sloveniji, za katerega pogosto primanjkuje denarja.

Avstrijski in slovenski raziskovalci ocenjujejo asimilacijo kot dolgotrajen proces, na katerega vplivajo številni družbeni dejavniki. Nekateri raziskovalci zato govorijo o »strukturalnem nasilju«. Rešitev etničnih vprašanj je izvedljiva v sodelovanju med manjšino in večino v obliki, kot sta ga predlagala NSKS in ZSO v skupni spomenici oktobra 1955. Programsko financiranje poleg projektnega dela omogoča delo »zamejskih« raziskovalnih inštitutov, vendar morajo biti njihovi sodelavci bolj vključeni v strokovno izpopolnjevanje v Sloveniji, poleg strokovnega pa je neobhodno potrebno tudi sodelovanje s strokovnimi administrativnimi strukturami. Na univerzah naj bi si prizadevali za redno raziskovanje etničnih vprašanj, zlasti sociolingvističnih. Zaradi novega načina načrtovanja in financiranja raziskovalnega dela bo treba najti nove oblike sodelovanja med inštituti in raziskovalci v Avstriji in Sloveniji. Ob temeljnih raziskavah, ki so potekale v tesnem sodelovanju z avstrijskimi raziskovalci in raziskovalnimi ustanovami, je treba opozoriti na aplikativne raziskave, ki so za obstoj slovenske narodne skupnosti na Koroškem prvotnega pomena. Pogoj uspešnega raziskovalnega dela pa sta dobra knjižnica in sodoben strokovni arhiv.

Ključne besede: raziskovalni projekti, sodelovanje, Slovenija, Koroška

SLOVENE RESEARCH INSTITUT IN CELOVEC (SZI)

Austrian and Slovene researchers estimate assimilation as a long-term process, affected by several social factors. Some researchers talk about »structural violence«. The solution of ethnic problems depends on such cooperation between minority and majority as was proposed by the National Council of Carinthian Slovenes and Association of Slovene Organizations in a joint memorandum, dating from October 1955. Program funding, together with project funding, provides ground for the work of the research institutes in the neighbouring countries; however, their research staff has to have the chance of receiving additional professional education in Slovenia. Cooperation with respective administrative institutions is necessary as well. Ethnic, especially sociolinguistic issues, should be the subject of regular research at the universities. Due to the new system of research work planning and funding, new ways of cooperation between institutes and researchers in Austria and Slovenia will have to be developed. Apart from the basic research projects, taking place in close cooperation between Slovene and Austrian researchers, it is necessary to point out the importance of applicative research projects, which are indispensable for the Slovene ethnic community in Carinthia. Also indispensable for successful research work are a well supplied library and modern archives.

Keywords: research projects, cooperation, Slovenia, Carinthia

V obliki tez ali preprostih razmišljanj bom povedal nekaj misli o pogojih raziskovalnega dela in raziskavah, ki jih je v preteklih letih opravil SZI.

PRIČAKOVANJA

Ni dvoma, da poklicni raziskovalci in honorarni sodelavci celovških inštitutov delajo pod neugodnimi administrativnimi pogoji. V obeh primerih so raziskovalci in upravitelji obenem, sledili pa naj bi administrativnim ukrepom in navodilom znanstveno-raziskovalne narave v Avstriji in Sloveniji. Pričakovanja o delu obeh inštitutov so precejšnja, odvisna od človeka ali institucije, ki jih izraža. Pri tem so zaznavne razlike med partnerji ali interesi v Sloveniji in Avstriji. Predvsem družbenopolitični delavci v Sloveniji bi pogosto radi odgovor na vprašanje, kako upočasniti ali zaustaviti procese raznarodovanja med slovenskim prebivalstvom na Koroškem. Učinkovitega odgovora na to vprašanje v preteklih desetletjih ni znal dati nihče, oziroma se je odgovor omejeval na ugotovitev, da je pač treba počakati na spremembo mentalitete večinskega prebivalstva, ki naj bi v manjšini končno prepoznalo nekaj pozitivnega, in bilo tako zrelo za pozitivno manjšinsko zaščito. O možnostih (kolektivnega) napredovanja in razvoja narodne skupnosti pa so itak govorili le njeni pripadniki. Ponovno lahko le opozorimo na nekatere mehanizme in vzroke številčnega nazadovanja slovensko govorečega prebivalstva oziroma slovenske narodne skupnosti na Koroškem. V tem smislu so se trudili številni raziskovalci, katerih raziskovalni rezultati veljajo še danes: od Frana Zwittra in Boga Grafenauerja preko Janka Pleterskega, Vladimirja Klemenčiča in Dušana Nečaka do sedanjih sodelavcev INV in drugih raziskovalcev v Ljubljani in drugod po Sloveniji. V bistvu so njihove številne ugotovitve leta pozneje, pa vendar, potrdili tudi avstrijski družboslovci. Njihov inovativni doprinos je, da so asimilacijo označili kot dolgotrajnejši proces, ki se ne konča z menjavo jezika. Opozorili so še na družbene pritiske, ki so izoblikovali vrsto kategorij slovensko govorečega prebivalstva glede na njihovo narodno in jezikovno (kulturno) zavest. Kje je na primer vsebinska razlika med Franom Zwittrom (*Etnične in družbene osnove koroškega vprašanja*, 408) in Arnolda Suppana (*Die österreichischen Volksgruppen*, 138)? Hanns Haas je že pred davnimi leti govoril o »strukturnem nasilju«, o njegovih nosilcih in možnostih, kako ga preseči. Eno mogočo pot sta dolgo pred raziskovalci nakazala Narodni svet koroških Slovencev in Zveza slovenskih organizacij na Koroškem s svojo skupno Spomenico avstrijski zvezni vladi z dne 11. oktobra 1955. V preambuli sta povabila avstrijske vladne in politične strukture, da z zastopniki slovenske narodne skupnosti poiščejo možnosti realizacije sedmega člena avstrijske državne pogodbe. Organizaciji sta v Spomenici zapisali svoje zamisli reševanja, vsebinskega odgovora na te poglede z avstrijske strani pa nikoli ni bilo. Na Koroškem se je te tematike lotil tisk in ne glede na svojo ori-

entacijo, zamisli pavšalno zavrnil kot »skrajno pretirane«. Obenem zastopnikom manjšine nikoli ni odmeril zadostnega prostora, da bi ti predstavili svoja gledanja. Manjšina med večinskim prebivalstvom dolgo ni imela in ni našla pogovornega partnerja. Polagoma je politika individualnega vključevanja pripadnikov manjšine obrodila le nekatere sadove. Manjšinske problematike pa so se predstavniki večinskega prebivalstva praviloma lotevali pred razpustom parlamenta in pod hudim časovnim pritiskom. Ob tem pa so se stalno skušale profilirati deloma skrajno desničarske sile in organizacije. Kako je mogla Socialistična stranka Avstrije po izkušnjah svojega predsednika Bruna Kreiskykega v Celovcu (glej kanclerjeve spomine, kjer govori o največji nacistični povojni demonstraciji v Avstriji) pristati na trostrankarski sporazum, je ena izmed ugank, s katero morajo danes živeti številni njeni člani in simpatizerji.

KAKO SE ORGANIZIRATI?

Reforme, ki potekajo na raziskovalnem področju v Avstriji, bodo že v kratkem zahtevale odgovor o njuni prihodnji organiziranosti, da bosta lahko konkurirala za raziskovalna sredstva v Avstriji, tudi od SZI in SNIUJ. Sodelavci se bodo morali podrediti na univerzah veljavnim standardom – morali se bodo habilitirati. Kako najti odgovor na zahtevo, da mora imeti raziskovalni inštitut določeno število visoko kvalificiranih sodelavcev, da bo v prihodnje kot tak sploh priznan? V Avstriji so prav v teh tednih ukinili vrsto Boltzmannovih inštitutov, ker ti niso imeli izgledov za doseganje potrebnega števila sodelavcev. Nekaj se jih je združilo v večje enote s točno izdelanim raziskovalnim profilom. Kako torej najti formalizirane oblike sodelovanja z inštituti v Avstriji in Sloveniji, ki bodo odgovarjale smernicam? Obenem pa velja poudariti, da v večjih enotah želimo še naprej uveljavljati svoje lastne raziskovalne načrte. Do tedaj naj bi veljalo predvsem v zvezi z odnosi s slovenskimi administrativnimi in znanstvenimi strukturami, da bo treba:

- a) še nekaj časa vztrajati pri »programskem financiranju«;
- b) obenem s pomočjo obeh inštitutov urediti vključevanje slovenskih koroških raziskovalcev, ki delujejo na področjih, ki jih celovška inštituta ne pokrivata, v znanstveno-raziskovalno dejavnost v Sloveniji;
- c) razmišljati o strokovnem izpopolnjevanju mladih raziskovalcev iz vrst slovenske narodne skupnosti v okviru specializiranega programa na eni izmed slovenskih univerz (interdisciplinarnost ponudbe, ki bi bila vabljiva seveda za vse »zamejce«);
- č) ustvariti možnosti, da se mladi koroški Slovenci vključijo tudi v program »mladih raziskovalcev«, ali slične, s ciljem načrtnega kadrovanja;

- d) v skupne programe univerz v Celovcu, Vidmu in Kopru, ki so v pripravi, vključiti tudi manjšinski aspekt (morda s težiščem, ki ga celovška instituta ne pokrivata – npr. sociolingvistika, specifičnost dvojezičnega poučevanja, tako teoretično kot metodološko začenši z dvo- in večjezičnimi vrtci; razmišljanja o vsebinah permanentnega dopolnilnega strokovnega in jezikovnega izobraževanja vzgojnega in pedagoškega kadra);
- e) bolje urediti štipendiranje »zamejcev« in s tem povezanega mentorstva;
- f) priznati status založb v »zamejstvu« glede na točkovanje objav (celovška inštituta občasno objavljata tudi sama, največ pa v sodelovanju z Mohorjevo založbo, Založbo Drava in Založbo Wieser);
- g) urediti objavlanje pri avstrijskih, nemških ... založbah tudi glede jezika (kaj pomeni objava izvirnega članka v slovenščini (ali dvojezična objava) npr. v kakem zborniku referatov pri renomirani znanstveni založbi v Avstriji, objava v »tujem« jeziku velja več);
- h) pri razpisih ne izključevati »zamejcev« (z omejitvami, kot so bile – podpora **posvetom v RS** ne glede na vsebino posveta);
- i) vključitev programov (ali dela teh) obeh celovških inštitutov v program znanstveno-raziskovalnega sodelovanja med RS in Avstrijo;
- j) razčistiti status obeh inštitutov pri Agenciji za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije;
- k) ohraniti in izgraditi vezi s pristojnim strokovnim ministrstvom in administrativnimi strukturami, ki delujejo v RS na znanstveno-raziskovalnem področju.

Mimogrede opozarjamo, da bi bilo zelo škodljivo, če bi RS ukinila obvezen izvod za SŠK v Celovcu. Njeni fondi so pač pomembni za vsakdanje delo raziskovalcev v Celovcu in tudi za študente celovške univerze.¹

DOKUMENTACIJSKI IN INFORMACIJSKI CENTRI IN KLJUB TEMU BREZ VEČJEGA PREGLEDA

Seveda se v Avstriji številni raziskovalci ukvarjajo z etničnostjo in manjšinami oziroma narodnimi skupinami. Občasno se tudi univerze pojavljajo kot iniciatorke te raziskovalne dejavnosti, vendar ne moremo govoriti o tem, da bi bil to njihov permanentni raziskovalni program. Naj opozorim le na že pred leti usahlo



¹ Se je medtem že zgodilo ob medli »obljubi«, da bo nakup literature v prihodnje financiral Urad Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu.

dejavnost Delovne skupine Avstrijske rektorske konference, ki je iniciirala nekaj raziskav, o številnih temah pa je bila prepričana, da bi jih bilo treba raziskovalno obdelati. Celovška univerza oziroma njeni inštituti so občasno prirejali posvete, ki so bili namenjeni povsem manjšinskim vprašanjem (zadnji tak je bil maja 2005) ali pa so bili v veliki meri z njimi povezani. Vendar ne moremo trditi, da bi imeli pregled nad raziskavami, ki potekajo na tem področju.

V CENTRU PROBLEMATIKE: JEZIK, VZGOJA IN IZOBRAŽEVANJE

Stvari lahko obračamo, kakor koli hočemo in želimo. Dejstvo je, da je jezik najpomembnejši razpoznavni znak pripadnikov slovenske narodne skupnosti na Koroškem, je medij, s katerem skupnost raste ali pa propade. Zato bo treba vsem vprašanjem v zvezi z jezikom, posvetiti posebno pozornost. Na tem področju imamo usposobljene raziskovalce, predvsem sociolingviste. Naj jih navedem nekaj, ki v okviru svoje raziskovalne dejavnosti upoštevajo tudi slovensko jezikovno komponento, in to največkrat primerjalno: Gero Fischer, Rudolf de Cillia, Ruth Wodak, Brigitte Busch, Georg Gombos, Vladimir Wakounig. Zakaj jih navajam? Veliko govorimo o dvo- in večjezičnih vrtcih na Koroškem. Medtem ko enojezični javni vrtci največkrat delujejo brez jezikovno-pedagoških konceptov, so ti za dvo- in večjezične zasebne vrtce, ki so v rokah »manjšine«, pogoj za subvencioniranje. Vsi zasebni vrtci so izdelali tovrstne koncepte. Vendar je treba s tem delom nadaljevati. Zanj je treba kvalificirati ljudi, ki bodo znali programe posredovati vzgojiteljicam/vzgojiteljem, in celotno dejavnost razširiti še na področje elementarnega šolstva. Od medle reforme Pedagoških akademij v Avstriji ne moremo pričakovati perspektivnih idej za izboljšanje dvojezičnega pouka na koroških osnovnih šolah. Cilj prizadevanj slovenskih predstavnikov mora biti: če postanejo pedagoške akademije polnopravne pedagoške fakultete, potem morajo razviti dejavnost na raziskovalnem in izobraževalnem področju. Na prihodnji pedagoški fakulteti v Celovcu mora imeti svoje mesto tudi slovenščina, sodelavci ustreznega inštituta pa morajo biti strokovno usposobljeni po univerzitetnih normah. Pri tem seveda ne kaže absolutirati slovenske problematike (slovenščine) in jo raziskovati ločeno od splošnih etničnih vprašanj. Tudi tukaj utegnejo biti naporu uspešnejši s primerjalnim pristopom – vedeti, kakšno je lastno stanje in ga soočiti s položajem drugih. V to smer so že delno tekla prizadevanja preteklih let.²

Že dalj časa se pojavlja problem, kako posredovati otrokom drugi jezik, ki ga ne obvladajo ali le nezadostno oziroma marginalno. Kako v zgodnji mladosti



2 Opozarjam le na Letna poročila Deželnega šolskega sveta za Koroško, Oddelka VII Manjšinsko šolstvo, ki jih že vrsto let pripravlja Tomaž Ogris in Teodor Domej, in na publikacijo Josef Hieden in Karl Heinz Abl (izd.), *Förderung von Minderheitensprachen im mehrsprachigen Raum in der Lehrerbildung. Experten.* Klagenfurt 2005.

posredovati otroku tretji jezik? Vsa razmišljanja in vsi načrti v Avstriji gredo v smer, da bodo v prihodnje prištevali angleščino in računalniško opismenjevanje k temeljnim kvalifikacijam mladega človeka, kot to danes velja za branje, pisanje in računanje. V nekem osnutku o izobraževalni dejavnosti je rečeno, da bomo morali učiteljem dopovedati, da se reforme na področju izobraževanja začenjajo pri njih in ne pri otrocih in da bo moralo postati dopolnilno izobraževanje obvezujoče. Reakcija na taka razmišljanja pa ni vzpodbudna, da bi še naprej razmišljal v tej smeri. Vemo, da težav z večjezičnostjo nimajo le starši – politiki (zeleni Joško Vlasich, socialdemokrat Norbert Darabos in ÖVP-jevec Niki Berlakovich) v Gornji Pulji (Oberpullendorf), temveč množica staršev, ki na Koroškem prijavlja svoje otroke k dvojezičnemu pouku. In še opozorilo: starše bo treba v večji meri vključevati v izobraževalne procese.

Na področju vzgoje in izobraževanja pa je tudi pomembno, da imajo raziskovalci dostop do demografskih podatkov in da so jim odprta vrata v vzgojne in izobraževalne ustanove.

NOV NAČIN PROJEKTNEGA FINANCIRANJA

Zvezno ministrstvo za prosveto (pouk), znanost in kulturo (sekcija zunajuniverzitetna raziskovalna dejavnost) je spremenilo sistem financiranja oziroma sofinanciranja projektov. V avstrijskem primeru gre za usmerjanje zunajuniverzitetne raziskovalne dejavnosti v obliki raziskovalnih težišč za določeno obdobje, kjer domala ni mogoče uveljaviti specifične narodnostne problematike. Etničnost in manjšine bo treba zaradi tega umeščati in zasidrati kot del splošnih raziskovalnih programov na področju humanističnih, družbenih in kulturnih ved. V tem sistemu so tudi prednosti. Posamezni raziskovalec se lahko bolj vključi v znanstveni diskurz in vzbuja interes sogovornikov za svoje raziskovalno delo.

ŠIROKO SODELOVANJE IN INTERDISCIPLINARNI PRISTOP

SZI je v preteklih letih izvedel več projektov s poudarkom na polpretekli zgodovini koroških Slovencev in na predšolski vzgoji ter področju elementarne šole:

- a) sodelovanje pri komisiji zgodovinarjev Republike Avstrije pod vodstvom predsednika upravnega sodišča Clemensa Jablonerja, ki nam je konkretno olajšalo oziroma kar odprlo pot do virov, do katerih sicer ne bi imeli dostopa. Knjiga A. Malleja i. dr., *Vermögensentzug, Rückstellung und Entschädigung am Beispiel von Angehörigen der slowenischen Minderheit, ihrer Verbände und Organisationen* je sestavni del velikega projekta, s čimer ima končno poročilo tudi veliko večjo publiciteto;

- b) drug tak projekt, pri katerem so sodelovali tudi nekateri kolegi iz Slovenije, je projekt »Koroška in nacionalno vprašanje«, ki ga je vodil Stefan Karner. Ne smemo pozabiti, da je bil projekt zamišljen v okviru t. i. »okrogle mize«. Seveda je vprašanje, ali pri takem projektu lahko sodeluješ; menimo, da je treba, vendar si mora vsak zagotoviti popolno raziskovalno svobodo in objavo svojega prispevka. V tem primeru je treba opozoriti še na to, da so slovenski raziskovalci že pred tem dokazali svojo usposobljenost. Pod vodstvom Andreja Moritscha so položili temelj z zbornikom *Koroški Slovenci 1900–2000* in tudi to je bilo mogoče le na podlagi kontinuiranega in načrtnega dela. Založbi Mohorjeva in Heyn sta leta 2005 izdali Karnerjev projekt v petih zajetnih zvezkih.
- c) Tretji projekt zadeva »Dvo- in večjezičnost v predšolski dobi in na elementarni stopnji«, ki ga je vodila frizijska skupnost, sofinancirala pa Evropska unija. Kot partnerji smo k uspehu projekta prispevali na podlagi izkušenj dela v naših vrtcih. Z avstrijske strani je bilo posredno priznано tudi delo celovškega vrtca SŠD. Sodelavki vrtca Mili Kunčič in Miriam Strmenik sta pod vodstvom sodelavke SZI Vide Obid pripravili publikacijo *Skozi leto* (Celovec 2003).

SZI se je vključil v pripravo in izdelavo raziskovalnih težišč na področju humanističnih, družbenih in kulturnih ved v Avstriji za obdobje do leta 2010. V program raziskav je predlagal vključitev treh specifičnih manjšinskih projektov. Vendar še ne vemo, kako se bodo stvari na tem področju razvijale naprej. S konkretnim raziskovalnim projektom se je vključil tudi v raziskovalni program NODE (New Orientations for Democracy in Europe), o katerem bodo odločali konec leta 2005, in sicer s projektom »Ljudska štetja v Avstriji«. Pri tem je seveda upošteval smernice Evropske unije in njene cilje, ki so tudi podlaga za razvoj koroških Slovencev. Konkuriranje za ta sredstva je mogoče le v tesni kooperaciji z »nacionalnimi« (v našem smislu avstrijskimi) raziskovalnimi ustanovami in »tujimi« (v našem primeru »domačimi slovenskimi« v RS, na primer INV).³

ZAHTEVA PO »APLIKATIVNIH, UPORABNIH« RAZISKAVAH

Omeniti je treba še problem, s katerim smo dnevno soočeni. »Posebno kvalificirana javnost« sprašuje po smislu našega dela in verjetno jih ni malo med funkcionarji manjšinskih organizacij, ki so mnenja, da je popolnoma odveč. Pričakujejo pa »aplikativne« raziskave, ki bi jih lahko v vsakem trenutku »potegnili iz predala«.



3 Projekt v končni fazi izbora ni bil izbran in je izpadel.

Med uporabnimi raziskavami, ki bi jih bilo dejansko treba nujno izvesti, bi med drugimi navedli:

- a) kadrovsko načrtovanje na področju vzgoje in izobraževanja;
- b) spremljanje reform na področju šolstva in uveljavljanje lastnih manjšinskih pogledov;
- c) raziskavo o medijski oskrbi slovensko govorečega prebivalstva na Koroškem;
- d) študentsko in poklicno usmerjanje.

Prispevek oriše zgodovino in prihodnje smernice delovanja Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu. Ustanovljen je bil leta 1974, pobuda zanj pa se je porodila že v desetletju prej, ko se je utrdilo prepričanje, da bi morala slovenska narodna skupnost v Furlaniji – Julijski krajini imeti ustanovo, ki bi se lahko hitro odzivala na dinamične procese v njenem okolju in lastni sredini. Poleg primarnih ciljev raziskovanja in delovanja, se angažira tudi na področju izobraževanja ter spodbuja in usmerja študentsko raziskovanje. Ob temeljnih, teoretskih raziskovalnih projektih, se v vse bolj udeležuje pri aplikativno usmerjenih raziskavah ter projektih, ki bodo služili ugotavljanju in odpiranju novih razvojnih perspektiv slovenske manjšine. SLORI s svojim delovanjem pomaga pri uspešnejšem oblikovanju čezmejne povezanosti oziroma integracije.

Ključne besede: SLORI, slovenska manjšina, Italija, raziskovalni projekti

SLOVENE RESEARCH INSTITUTE IN TRIESTE (SLORI).

The article deals with the history and future of the Slovene Research Institute in Trieste. Founded in 1974, the initiative for its establishment was given already a decade earlier, due to the growing belief that the Slovene national community in the Friuli Venezia Giulia needed an institution which could quickly respond to dynamic processes in its environment. Aside from the primary research and action goals, SLORI is also active in the field of education, stimulating and organizing students' research work. Apart from the basic, theoretic research projects, SLORI is ever more active in the field of applicative research which gives ground to the assessment and opening of new development perspectives of the Slovene minority. SLORI is instrumental in contributing to the cross-border cooperation and integration..

Keywords: SLORI, Slovene minority, Italy, research projects

1. UVOD

Slovenski raziskovalni inštitut – SLORI se v sklopu družboslovnih ved že več kot trideset let znanstveno in strokovno posveča etnični in medetnični problematiki Slovencev, ki bivajo v Italiji, točneje v deželi Furlaniji - Julijski krajini.

V začetku šestdesetih let se je znotraj slovenske narodne skupnosti v Italiji začela širiti potreba po ustanovi, ki bi nudila analize, študije ter gradivo tako za politične in strokovne razprave o njenem manjšinskem položaju kakor tudi za ugotavljanje stanja in načrtovanje njenega razvoja na kulturnem, političnem in gospodarskem področju.

Potreba se je porodila zato, ker si je od prvih povojnih let narodna skupnost prizadevala, da bi dosegla čim boljše opredelitve pravic v sklopu vsedržavne in deželne zakonodaje, v vedno večji meri pa se je ta potreba kazala na vseh tistih področjih, ki so zahtevala globlje, tehtnejše in temeljitejše poznavanje lastnih možnosti za ohranjanje, organiziranje in razvoj manjšinske skupnosti. Obenem sta želja in zahteva po oblikovanju ustanove, ki bi znanstveno in strokovno raziskovala manjšinsko problematiko, izvirali iz težnje, da bi bila slovenska narodna skupnost v Italiji subjekt tudi na tem področju. Edino manjšinska raziskovalna ustanova bi se namreč lahko v zadostni meri posvečala razvejani in kompleksni problematiki, s katero se je morala soočati, obenem pa bi lahko pri raziskovalni dejavnosti v največji mogoči meri upoštevala stanje, namere in cilje lastne skupnosti. V vodilnih strukturah manjšine se je čedalje bolj širilo in utrjevalo pripričanje, da mora imeti slovenska narodna skupnost takšno ustanovo, ki se bo lahko hitro odzivala na dinamičen proces dogajanj, in ga analizirala ter tako odgovarjala ne le na izzive in spremembe v širšem in ožjem okolju, pač pa tudi v svoji sredini.

Zamisel o raziskovalnem inštitutu se je začela uresničevati v letih 1972–73. Na IX. rednem občnem zboru Slovenske kulturno-gospodarske zveze (SKGZ) 12. decembra 1972 je bil najprej ustanovljen referat za raziskave pri SKGZ, ki naj bi v čim krajšem času dokončno izpeljal zamisel o ustanovitvi inštituta. V ta namen so stekle nekatere raziskave, predvsem pa evidentiranje kroga sodelavcev, ki naj bi tvorili podlago za ustanovitev raziskovalnega inštituta.

Mednarodna manjšinska konferenca, ki se je odvijala v Trstu, in je zahtevala strokovno kvalificirano prisotnost Slovencev, je pospešila zadnje priprave na ustanovitev raziskovalne enote: 21. junija 1974 je bil Slovenski raziskovalni inštitut – SLORI tudi formalno ustanovljen.



1 Gradivo za prispevek sem črpal iz publikacije *SLORI 30*, raznih poročil o delovanju Inštituta in iz »Predloga programske usmeritve Slori«, ki ga je pripravil predsednik Znanstvenega sveta dr. Milan Bufon.

Od vsega začetka je SLORI sodeloval z dvema znanstvenima ustanovoma iz Slovenije, in sicer z Inštitutom za narodnostna vprašanja in Inštitutom za geografijo v Ljubljani.

Med letoma 1976 in 1983 so poleg glavnega sedeža v Trstu začeli delovati sedeži v Gorici, Čedadu in Kanalski dolini. SLORI je v sorazmerno kratkem času uspešno dosegel cilj, da je slovensko narodno ozemlje na področju raziskovalne dejavnosti od Kanalske doline do Milj obravnaval kot celoto.

Po začetni dobi se je SLORI-jeva programska usmeritev strokovno-raziskovalne dejavnosti razvijala na treh ravneh:

- osnovne ali temeljne raziskave, to je raziskave s pretežno teoretičnimi oprijemi;
- uporabne raziskave, to je širše in pomembnejše raziskave empirične narave, ki naj bi bile v splošno korist manjšinske skupnosti;
- »hitra pomoč«, to je sprotne manjše raziskave in ekspertize kot odgovor na povpraševanje ustanov, organizacij, itd.

Te ravni raziskovanja so se z blagimi odmiki, ki so bili odvisni predvsem od zunanjih okoliščin, do danes uspešno in funkcionalno dopolnjevale.

2. DEJAVNOST SLOVENSKEGA RAZISKOVALNEGA INŠTITUTA VČERAJ, DANES IN JUTRI

Slovenski raziskovalni inštitut je s časom tudi za širšo javnost postal priznana raziskovalna ustanova. Vzpostavil je stike in sodelovanje z vrsto znanstvenih in raziskovalnih ustanov ter univerz tako v Sloveniji in Italiji kot tudi v drugih deželah. Od začetka delovanja je SLORI izdal, samostojno in deloma v sodelovanju, nad 125 večinoma strokovnih in znanstvenih publikacij. K tem je treba prišteti vsa tista dela, ki so jih sodelavci Inštituta objavili v drugih znanstvenih in strokovnih publikacijah, na krajevni in širši mednarodni ravni.

Med primarne cilje raziskovanja in delovanja v okviru manjšinskega družbenega okolja je Inštitut od ustanovitve uvrščal izobraževanje. Tej tematiki se bo SLORI posvečal tudi v prihodnje, pri čemer bo treba zlasti poglobljati šolsko problematiko, predlagati nove modele izobraževanja in povezovanja med šolo in družbenim okoljem, predvidevati pa tudi prihodnje smeri razvoja šolske mreže po vstopu Slovenije v Evropsko zvezo. S periodičnimi monitoražami bo treba slediti bodisi razvoju strukturalnih dimenzij v slovenskih šolah ter njihovemu družbenemu okolju, kot tudi motivacijam za vpis v šole s slovenskim in z italijanskim učnim jezikom. Raziskovanje na tem področju pa bo nujno upoštevalo na eni strani soci-

olingvistične procese, na drugi pa usmeritve pri narodnostnem samoopredeljevanju prebivalcev etnično mešanega okolja in razvoja medetničnih odnosov.

SLORI je od vsega začetka skrbel za izpopolnjevanje mladine na raziskovalnem, pa tudi na drugih področjih: organiziral je vrsto seminarских srečanj in nudil pomoč študentom pri njihovih raziskavah in diplomskih nalogah ter pri organizaciji Mladinskih raziskovalnih taborov sodeloval z Narodno in študijsko knjižnico v Trstu.

Posebno v zadnjih letih si je SLORI prizadeval, da se še bolj razširi in okrepi krog mlajših sodelavcev in raziskovalcev, ki so nujno potrebni, če hoče odgovarjati na pereča vprašanja, ki izvirajo iz hitrega spreminjanja družbenega okolja in medetničnih odnosov. V ta namen si je Inštitut zadal nalogo, da na razne načine spodbuja, usmerja in pomaga pri dodiplomskem in podiplomskem izobraževanju slovenskih zamejskih študentov. Od leta 1997 se je na razpise za diplomske naloge prijavilo 79 diplomirancev: 36 nalog je bilo nagrajenih in 9 objavljenih. Od leta 2000 je bilo 29 študentom omogočeno sofinanciranje podiplomskega študija. S takimi pobudami se odpirajo možnosti, da SLORI pritegne v konkretno sodelovanje nove in mlajše raziskovalne moči.

Nenadomestljivo vlogo v prihodnje bo moral Inštitut odigrati tudi pri usmerjanju v učinkovitejše dodiplomsko in podiplomsko izobraževanje mladih, posredovanju med različnimi slovenskimi in italijanskimi univerzitetnimi okolji ter v neutrudni skrbi za to, da se slovenski manjšinski intelektualni potencial ne izgubi in razprši, temveč utrdi in okrepi. Posebno pozornost bo zato treba nuditi oblikovanju ustreznega informacijskega omrežja ter z njim povezani »banki znanja«. Glede ohranjanja in razvijanja slovenskega intelektualnega in splošnega potenciala Slovencev v Italiji bo še posebej treba preučevati strukturo, obseg in dinamiko slovenske prisotnosti zunaj avtohtonega manjšinskega okolja, zlasti v italijanskem okolju.

S prirejanjem in sodelovanjem na kongresih, posvetih in okroglih mizah krajevnega, nacionalnega (slovenskega in italijanskega) in mednarodnega značaja o različnih aktualnih in temeljnih aspektih položaja in razvoja Slovencev v Italiji posebej ter manjšinske problematike sploh, bo tudi v prihodnje – kot je že v preteklosti – Inštitut izpolnjeval svojo izredno pomembno »naravno« vlogo: ob posredovanju raziskovalnih rezultatov bo širil in spodbujal intelektualno razmišljanje.

Glede na današnje in prihodnje izzive se mora SLORI še naprej aktivno vključevati v proces opredeljevanja in prilagajanja novim razmeram in hkrati z lastnim strokovnim ter znanstvenim delovanjem pomagati k boljšemu razumevanju novih problemov na različnih področjih družbenega življenja in medetničnih odnosov v ožjem in širšem okolju.

Pomembna naloga Inštituta je sodelovanje pri plodnejšem prodiranju v manjšinski prostor, v zadnjem obdobju posebej z raznimi organizacijami in ustanovami. Temeljna raziskovalna usmerjenost Inštituta naj bi bila tudi v prihodnje taka, da bo ob projektih, ki bodo nadaljevali dosedanjo dokaj uspešno raziskovalno tradicijo kvalitetnega znanstvenega »samoopazovanja«, s katero so sodelavci Inštituta kljub sorazmerno skromnim kadrovskim in finančnim možnostim prispevali ne ravno zanemarljiv delež v slovensko, a tudi širšo družboslovno zakladnico, razvijal projekte bolj aplikativnega značaja, ki bodo pomagali pri ugotavljanju in odpiranju novih razvojnih perspektiv in samemu uveljavljanju slovenske manjšine v etnično mešanem okolju.

Na ta način bo slovenska manjšina, ki živi v Italiji, še prodorneje posegala na področje socio-kulturnega posredovanja med slovensko in italijansko stvarnostjo, v vidiku evropskih mednarodnih integrativnih procesov pa je neobhodno potrebno in iz komparativnega vidika izredno koristno, da se čim trdneje poveže z drugimi manjšinskimi okolji ne le v okviru tako imenovanega alpsko-jadranskega in srednjeevropskega prostora, pač pa tudi v širši evropski kontekst.

Glede na dejstvo, da postaja meja med Italijo in Slovenijo vedno bolj propustna in bo kmalu predstavljala »črto«, ki bo zgolj upravne narave, ni težko pričakovati, da bo na območju, kjer je naseljena slovenska manjšina, zaživelo vse bolj intenzivno socio-kulturno posredovanje med slovenskim in italijanskim etnično-nacionalnim prostorom, kar bo nedvomno pospešilo promocije in »trženje« lokalne in regionalne specifike obmejnih kulturnih prostorov.

V potrditev usmeritve, ki si jo je zadal Inštitut, bi na kratko podčrtali nekaj pobud, ki jih je uresničil v zadnjem petletnem obdobju; v bistvu so to pobude, ki dajejo neko posebno značilnost njegovemu znanstvenemu in strokovnemu, pa tudi širše kulturnemu delovanju.

Inštitut je z vrsto sodelavcev aktivno sodeloval pri Programski konferenci, za katero sta dali pobudo krovni organizaciji, Slovenska kulturno-gospodarska zveza (SKGZ) in Svet slovenskih organizacij (SSO); s tem tvornim sodelovanjem, ki je vključevalo tudi tri empirične raziskave, je Inštitut nudil svoje strokovno znanje pri opredeljevanju splošnih strateških smernic prihodnjega delovanja in razvoja manjšinske skupnosti na vseh področjih družbenega življenja. SLORI je tako ureničeval tisto programsko usmeritev pri strokovno-raziskovalni dejavnosti, ki si jo je zadal že pred 20 leti, in se nanaša na izvajanje uporabnih raziskav, to je širših in pomembnejših analiz in raziskav empirične narave, ki naj bi bile v splošno korist raznim ustanovam in drugim subjektom manjšinske skupnosti.

V zadnjem petletnem obdobju je bil SLORI tudi nosilec ali partner pri vrsti projektov v sklopu »Programa evropske pobude Interreg IIIA Italija-Slovenija 2000–2006«. Pomembno se nam zdi omeniti vsaj tri:

- projekt LIBRIS, s katerim je ob sodelovanju drugih ustanov in organizacij (posebno Narodne in študijske knjižnice – NŠK) napravil prvi konkreten korak v smeri uresničitve Dokumentacijskega in informativnega središča Slovencev v Italiji;
- projekt »Večine spoznavajo manjšine«, ki ob sodelovanju ustanov in organizacij slovenske manjšine v Italiji in italijanske manjšine v Sloveniji širi poznavanje dveh obmejnih manjšin ter pospešuje njuno sodelovanje;
- projekt »Informarsi, studiare e lavorare senza confini / Informirati se, študirati in delati brez meja«, ki naj bi pomagal pri izobraževalnem in poklicnem čezmejnem usmerjanju med Slovenijo in Italijo; za projekt, pri katerem sodeluje SLORI z vrsto drugih ustanov in zavodov – med njimi s Slovenskim deželnim zavodom za poklicno izobraževanje – je odgovorna deželna uprava Furlanije - Julijske krajine.

Kar je pri teh pobudah še posebno razveseljivo, je dejstvo, da so se v te in druge projekte, ki jih tu ne omenjamo, vključili predvsem mlajši raziskovalci in sodelavci.

Inštitut je torej ob temeljnih, bolj teoretskih raziskovalnih projektih, s katerimi so njegovi raziskovalci in sodelavci prispevali kvaliteten delež v slovensko, a tudi širšo družboslovno zakladnico, razvijal projekte bolj aplikativnega značaja, ki so bili usmerjeni v iskanje odgovorov in reševanje različnih problemov, s katerimi se na tem jezikovno in etnično mešanem okolju srečuje slovenska manjšina v Italiji. Te naj bi bile tudi smernice za prihodnje delovanje.

V zadnjem času smo bili priče zanimivemu in za manjšino razveseljivemu pojavu: povečalo se je zanimanje in povpraševanje po informacijah, ki se tičejo manjšinske skupnosti same, in čezmejnih odnosov v procesu pospešenega preoblikovanja obmejnega prostora (na primer vstop Slovenije v EU).

Pri zagotavljanju ustreznega odgovora na omenjeno rastoče povpraševanje in na današnje ter prihodnje zahteve bo tudi z ozirom na potrebo po racionalizaciji in potenciranju obstoječih manjšinskih ustanov zelo koristno funkcionalno sodelovanje med različnimi ustanovami slovenske manjšine v Italiji, na podlagi katerega bi lahko Inštitut tvorno pomagal pri oblikovanju v omrežje povezanih raziskovalnih in dokumentacijsko-informacijskih jeder za potrebe slovenske manjšine in njenega učinkovitega (tudi elektronskega) povezovanja s slovenskim, z italijanskim in s širšim evropskim prostorom.

To sodelovanje bi se izkazalo za zelo dragoceno tudi z vidika ustanovitve nekaterih zaželenih slovenskih kulturnih centrov ali »žarišč« na območju, kjer živijo Slovenci v Italiji, ki bi nastali s pomočjo Republike Slovenije in na podlagi morebitnega meddržavnega in medmanjšinskega sporazuma (zrcalni italijanski

kulturni centri bi lahko nastali na območju, ki ga naseljuje italijanska skupnost v Sloveniji). Pri tej, verjetno velikopotezni, a prepotrebni pobudi, bi SLORI v sodelovanju z drugimi manjšinskimi ustanovami, predvsem z Narodno in študijsko knjižnico – NŠK, lahko posredoval primerno strokovno pomoč tako vsebinske kot operativne narave. Strokovno pomoč bi takemu kultumemu centru nudil SLORI v kooperaciji z drugimi manjšinskimi ustanovami tudi pri promociji območij slovenske naselitve, na primer pri oblikovanju turistično-kultume ponudbe Kraškega parka (obmejnega ali čezmejnega), Rezije, Benečije ali Kanalske doline, urejanja muzejev in drugih razstavnih in informativnih objektov.

Upoštevaajoč tudi nekatere nedavne premike in procese na krajevnem in evropskem prizorišču – odobritev zakonov za zaščito slovenske in drugih jezikovnih manjšin v Italiji, vstop Slovenije v Evropsko zvezo, pospeševanje mednarodnih integracijskih procesov – bo Inštitut nadaljeval in utrjeval filozofijo raziskovanja, ki jo je razvil v zadnjih letih, sledeč vodilu »misliti globalno, delovati lokalno«, kjer je »globalno« ožja in širša evropska stvarnost, »lokalno« pa manjšinsko družbeno okolje. V tem smislu pa mora biti Inštitut vgrajen v oba prostora, zlasti pa seveda v slednjega, kjer ne more ostati indiferenten do procesov, ki se tičejo vsebinske in strukturne reorganizacije manjšinske družbe oziroma njenega nadaljnjega razvoja, ne le zato, ker je temu vprašanju posvečal ustrezno pozornost že v preteklosti, ampak predvsem zato, ker bo ravno od te reorganizacije odvisna tudi njegova prihodnja vloga in eksistenčni smisel.

Vse to bo pripomoglo tudi k uspešnejšemu oblikovanju modelov čezmejne povezanosti ali integracije, ob upoštevanju historično enotnih družbenih in kulturnih prostorov in načrtovanju skupnih scenarijev kulturnega, družbenega in prostorskega razvoja in skupnega koriščenja in racionalizacije obmejnih storitev.

3. SKLEP

Sintetično lahko povzamemo naslednje temeljne dejavnosti, v katere bo Inštitut tudi v prihodnje usmerjal lastne energije in prizadevanja:

- oblikovanje lastne raziskovalne dejavnosti in sodelovanje v drugih raziskavah, ki so usmerjene k odkrivanju in interpretiranju manjšinske in etnične problematike, medetničnim in medkulturnim odnosom, planiranju družbenega, kulturnega in gospodarskega razvoja ter izobraževalnih procesov in problemov v etnično mešanih in obmejnih okoljih ter drugih splošnih in specifičnih aspektov slovenske manjšine v Italiji;
- posredovanje raziskovalnih izkušenj in ugotovitev v publikacijah rednega in izrednega značaja tako v slovenskem kot v drugih jezikih;

- nudenje dokumentacijsko-informativnih storitev in gradiva, ekspertnega znanja in druge pomoči zunanjim interesentom in porabnikom;
- spodbujanje intelektualnega razmišljanja in prirejanje simpozijev, srečanj in predstavitev knjig o različnih aktualnih ali temeljnih aspektih položaja in problemov Slovencev v Italiji, kakor tudi splošnih aspektov manjšinskega življenja in interetničnih ali medkulturnih odnosov;
- dograjevanje ustrezne notranje organiziranosti za doseganje zastavljenih ciljev ter sooblikovanje razvojnih strategij v okviru manjšine;
- sodelovanje in funkcionalno povezovanje z drugimi ustanovami Slovencev v Italiji pri oblikovanju mreže kulturnih, informativnih in dokumentacijskih središč;
- sodelovanje s slovenskimi, z italijanskimi in mednarodnimi sorodnimi znanstvenimi, raziskovalnimi ali manjšinskimi organizacijami, vključevanje v regionalne ali mednarodne manjšinske informacijske mreže, posredovanje znanstvenih in raziskovalnih izkušenj v italijansko-slovenskem in mednarodnem prostoru;
- spodbujanje in usmerjanje dodiplomskega in podiplomskega izobraževanja med mlajšo generacijo Slovencev v Italiji.

Usmerjenost prihodnjih raziskovalnih programov in specifičnih projektov pa mora, po našem mnenju, vsekakor izhajati:

- a. iz dejstva, da je asimilacijski proces v večji ali manjši meri prisoten pri večini manjšinskih jezikovnih in narodnih skupnostih, tudi pri Slovencih v Italiji, in da je ta proces tesno povezan s socializacijskim procesom in njegovimi dejavniki (agensi) ter
- b. iz teoretsko-analitične razdelitve etnične in medetnične problematike na naslednje tri sklope:
 1. na dimenzije, faktorje ali spremenljivke, ki se tičejo same manjšinske skupnosti, njene značilnosti in ravni organiziranosti ali strukturiranosti tako na kulturnem, kot na gospodarskem, političnem oziroma splošno družbenem področju,
 2. na dimenzije, faktorje ali aspekte, ki s neposredno povezani z medetničnimi odnosi, posebno na relaciji dveh akterjev, to je večina-manjšina, oziroma treh akterjev, in sicer večina-manjšina-matica,
 3. ter na psihosocialne aspekte pripadnikov tako manjšinskih kot večinskih skupnosti na etnično-jezikovnem mešanem območju ali, z drugimi besedami, na specifična stališča in vedenja, kot so etnocentrizem, etnična »distanca«, predsodki, stereotipi, diskriminacija in podobno.

Lahko sklenemo z ugotovitvijo, da dela za Slovenski raziskovalni inštitut,  e želi razvijati manjšinski potencial, kakor tudi druge potenciale slovensko-italijanskega obmejnega prostora, ne manjka in ne bo manjkalo niti v prihodnje, saj bo od kvalitete in intelektualne razgledanosti pripadnikov manjšine nenazadnje odvisno njeno uveljavljanje v evropsko vse bolj odprtem prostoru. Za izpolnjevanje zgoraj zastavljenih ciljev, ki jih bo Inštitut lahko dosegal le v sodelovanju z drugimi manjšinskimi organizacijami in ustanovami, bosta seveda potrebni ustrezna finančna dotacija ter kadrovska zasedba, pa tudi okrepljena organizacijska in koordinacijska struktura.

RAZISKOVANJE ETNIČNOSTI IN MANJŠIN NA MADŽARSKEM – NA PRIMERU INSTITUCIONALIZACIJE

Osrednji del prispevka obravnava bistvene pojave in tendence v razvoju institucionalizacije raziskovanja etničnosti in manjšin na Madžarskem od prve polovice dvajsetega stoletja, ko se pojavi potreba po znanstveni disciplini, ki bi se ukvarjala z manjšinami, oziroma o umestitvi te discipline v institucionalne okvire, pa do danes.

Pregled raziskovanja porabskih Slovencev, čemur je namenjen zadnji del prispevka, kaže, da se slovenska manjšina sooča s problemom pomanjkanja lastnih raziskovalcev (pomanjkanjem manjšinske elite nasploh) različnih znanstvenih profilov (prisotna je le etnologija in jezikoslovje) in s pomanjkanjem institucionalne infrastrukture.

Ključne besede: narodne in etnične manjšine, porabski Slovenci, Madžarska, raziskovanje, institucionalizacija

RESEARCH STUDIES OF ETHNICITY AND MINORITIES IN HUNGARY IN THE CASE OF INSTITUTIONALIZATION

The article focuses on the essential phenomena and tendencies in the development of institutionalization of research studies of ethnicity and minorities in Hungary ever since the 1st half of the 20th century, when the need of a social discipline as would deal with minorities appeared (or rather, the need to place this discipline within institutional framework), till the present day. The survey of research studies on the Porabje Slovenes, to which the last part of the article is dedicated, shows that the Slovene minority is faced with the problem of the lack of its own researchers (the lack of minority elite in general) of different scientific profiles (with the exception of ethnology and linguistics), as well as with the lack of institutional infrastructure.

Keywords: national and ethnic minorities, the Porabje Slovenes, Hungary, research studies, institutionalization

1. ORGANIZIRANOST RAZISKOVANJA DO LETA 1989

Na Madžarskem se že na koncu dvajsetih, zlasti pa v tridesetih letih 20. stoletja pojavi potreba po znanstveni disciplini, ki bi se ukvarjala z manjšinami, oziroma po umestitvi te discipline v institucionalne okvire, predvsem v zvezi z raziskovanjem Madžarov zunaj Madžarske. Raziskovanje manjšin na Madžarskem je dobilo mesto v raziskovalnem programu Univerzitetnega manjšinskega inštituta (Egyetemi Kisebbségi Intézet) v Pécsu. To je vzpodbudno vplivalo zlasti na nekatere etnološke na Inštitutu Teleki (Teleki Intézet), ki so svoje raziskave razširili na jezikovne otoke na Madžarskem. Tako so nastale odlične, metodološko še danes poučne družbeno-etnografske monografije o nemškem prebivalstvu v Harti in o slovaškem prebivalstvu v Nyíregyházi. Za nemško inteligenco in preko njih na raziskave o nemški kulturi je bila vzpodbudna usmeritev t. i. *Sprachinselforschung*, ki je v tridesetih letih 20. stoletja izhajala iz Nemčije. Podobnih raziskav, ki bi obravnavale druge manjšine na Madžarskem, v tem obdobju ne zasledimo.¹

Po 2. svetovni vojni je bila ideološko in politično občutljiva narodnostna oziroma manjšinska problematika na Madžarskem zelo skromno navzoča. Raziskave o manjšinah se pojavljajo na eni strani v šablonskih, ideološko obarvanih brošurah, na drugi strani pa v malo manj ideoloških bibliografskih izdajah. V tem obdobju ne moremo govoriti o samostojnih institucionalnih okvirih, čeprav so se nekatere knjižnice, muzeji in univerzitetni oddelki ukvarjali tudi s tovrstnimi raziskavami. Raziskave o manjšinah so tudi pozneje potekale v centralistično financiranih raziskovalnih programih: po letu 1948 se je začel raziskovalni program »Zgodovina vzhodne Evrope«, v njegovem okviru se je v prvi vrsti raziskovala zgodovina narodnosti na Madžarskem. V obdobju partijske države so raztreseno izhajale lokalno- in kulturnozgodovinske študije in publikacije. Leta 1961 je Madžarsko etnološko društvo izdelalo obsežne predloge za etnološko raziskovanje manjšin, kar se je uresničilo šele v začetku 70. let 20. stoletja.

Takrat so organizirali prvo mednarodno konferenco o etnološkem raziskovanju narodnosti (organizator konference je bila Etnološka raziskovalna skupina pri Madžarski akademiji znanosti) v Békéscsabi² in na novo ustanovili Narodnostni oddelek pri Madžarskem etnološkem društvu. Na pobudo Madžarskega etnološkega društva so domoznanske in etnološke sekcije pri manjšinskih zvezah v jeziku narodnih manjšin začele izdajati publikacijo *Etnološke razprave o narod-*



1 Glej: A. Gyivicsán, A magyarországi nemzetiségi kutatások intézményesítéséről. V: *Magyarságkutatás 1995–1996*, Budapest 1996, 249.

2 Od takrat konferenco redno organizirajo vsakih pet let. Referate objavijo v publikaciji.

nih manjšinah (Nemzetiségi Néprajzi Tanulmányok). Serije od takrat redno izhajajo, njihovo skupno število je sedaj več kot šestdeset.³

V akademskih krogih so leta 1975 izdelali nov vzhodnoevropski program, v njegovem okviru pa narodnostni program. Vodja programa, akademik Endre Arató, je želel tako vsebinsko kot institucionalno obnoviti raziskovanje s poudarkom na državni mreži in z umestitvijo na univerzitetne oddelke. Niti vsebinski niti formalni okviri tega programa se niso uresničili. V 80. letih lahko kot nov pojav registriramo povečanje števila raziskav, ki se ukvarjajo s tradicionalnimi vprašanji narodnostnih manjšin na Madžarskem, kot npr.: kolonizacija v 18. in 19. stoletju, deportacija po 2. svetovni vojni, politika izobraževanja ipd. Leta 1985 so v okviru programa znanstvene strategije (TS 4) izdelali nov manjšinski raziskovalni program (pri njegovi pripravi je sodelovalo deset priznanih raziskovalcev, med drugimi Ferenc Glatz, György Szépe, Anna Gyivicsán, Rudolf Joó), ki temelji na modernih znanstvenih principih. Program je vzpodbujal tako zgodovinske raziskave kot raziskave sodobnega časa, poudarjal je potrebo po primerjalnih in interdisciplinarnih raziskavah. Program se je s stremljenjem po celovitosti in z vključevanjem različnih znanstvenih disciplin opiral na ozke institucionalne temelje, in sicer na dve raziskovalni enoti narodnostnih manjšin, ki sta delovali pri knjižnicah: na narodnostno raziskovalno skupino pri Državni knjižnici Gorki (danes Državna tujejezična knjižnica) in na raziskovalno skupino Madžarov pri Državni knjižnici Széchényi.⁴ V tem obdobju smo priča razširitvi raziskovalnih tem, prejšnje tabu teme so postale predmet zanimanja, delajo se zgodovinske in sociološke raziskave, zgodovinski demografski elaborati, didaktične raziskave ipd.

2. INSTITUCIONALIZACIJA PO LETU 1989

Na procese v raziskovanju etničnosti in manjšin na Madžarskem po letu 1989, kot so okrepljena institucionalizacija, delitev dela, dvig strokovnosti pri raziskavah, so nedvomno vplivale tako družbene in politične spremembe v tem obdobju kakor tudi opazni pojavi etnične renesanse.

2. 1 USTANAVLJANJE MANJŠINSKIH INŠTITUTOV

V letih 1989–90 so se na pobudo manjšinskih intelektualcev in upoštevajoč možnosti za samoorganiziranje ustanovili prvi manjšinski raziskovalni inštituti, delovne skupine, ki se v okviru metode samospoznavanja ukvarjajo s tradicijo in

3 V začetku 90. let 20. stoletja je bila v petih zvezkih objavljena serija o Romih.

4 Mária Demeter Zayzon, A nemzeti és etnikai kisebbségek kutatása Magyarországon (Történeti előzmények és mai helyzetkép). V: *Regio. Kisebbségi szemle*, 1998/4, 111–133; A. Gyivicsán, prav tam, 249–255.

sedanjostjo. (Leta 1989 so Slovaki v Békéscsabi kot prvi ustanovili Slovaški raziskovalni inštitut; leta 1990 je bil v Szegedu na Filozofski fakulteti Attila József poleg Oddelka za Slavistiko na pobudo Sklada »Miloša Crnjanskega« ustanovljen Srbski Inštitut; leta 1991 je bila ustanovljena Nemška raziskovalna skupnost v Pécsu, pri raziskovanju nemške manjšine ima pomembno vlogo tudi Germanistični inštitut na Filozofski fakulteti Eötvös Lóránd v Budimpešti; leta 1993 je bil v Gyuli ustanovljen Raziskovalni inštitut Romunov na Madžarskem; še isto leto je bil v Pécsu ustanovljen Raziskovalni inštitut Hrvatov, ki od leta 1995 deluje pod imenom Društvo hrvaških znanstvenih raziskovalcev.)⁵

Sprejetje manjšinskega zakona (1993)⁶ in volitve manjšinskih samouprav (1994–1995) so posredno vplivale na ustanovitev novih manjšinskih raziskovalnih institucij. (Inštitut za bolgarski jezik – 1996, ki deluje v okviru Bolgarske državne samouprave; Raziskovalni inštitut Rusinov – 1996; sredi 90. let so ustanovili Raziskovalni inštitut Romov v Budimpešti.)⁷

Raziskave omenjenih inštitutov vključujejo področja v zvezi manjšinami, kot so: zgodovina, literatura, jezik, kultura, etnologija, identiteta ipd. Raziskave temeljijo na t. i. disciplini samospoznavanja. Manjšinski inštituti usmerjajo pozornost tudi v vzgojo nove generacije raziskovalcev in skrbijo za ohranjanje snovne in nesnovne dediščine, za ustvarjanje pogojev za gojenje znanosti v maternem jeziku, za izdajanje znanstvenih publikacij in strokovnih revij, za organiziranje simpozijev in znanstvenih konferenc. Ti inštituti so pomembni tudi za manjšinsko izobraževanje.

2. 2 RAZŠIRITEV RAZISKOVALNE MREŽE USTANOV VEČINSKEGA NARODA

Pri raziskovanju narodnih in etničnih manjšin imajo poleg t. i. manjšinskega samoraziskovanja pomembno vlogo tudi akademske družboslovne institucije ter različne visokošolske, muzejske in knjižnične družboslovne raziskovalne delavnice, kjer potekajo manjšinske raziskave.

V družboslovnih inštitutih Madžarske akademije znanosti so že tudi prej potekale etnične in manjšinske raziskave. Na pobudo predsednika Akademije so leta 1996 začeli nacionalni strateški raziskovalni program v okviru akademske institu-



5 Mária Berényi, A hazai kisebbségi kutatóintézetek működésének egyes kérdéseiről. V: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest 2001, 152–153.

6 Zakon o pravicah narodnih in etničnih manjšin priznava individualne in kolektivne pravice manjšinskim skupnostim. Eno temeljnih načel zakona je aktivna zaščita manjšin, ki pomaga pri ohranitvi identitete pripadnikov narodnih in etničnih manjšin.

7 M. Berényi, prav tam, 153.

cionalne mreže. Del tega programa je bil projekt z naslovom »Manjšinsko vprašanje v Srednji Evropi«, ki se je izvajal v okviru Akademске delavnice za raziskovanje manjšin, ustanovljene aprila leta 1998 z namenom, da bi koordinirala večplastna vprašanja v zvezi z raziskavami, in ne nazadnje tudi z namenom, da bi raziskovali Madžare zunaj Madžarske. V programu Akademске delavnice za raziskovanje manjšin sodelujejo raziskovalne institucije in ustanove, pri katerih je raziskovanje manjšinske problematike postalo sestavni del njihovega programa. Akademška delavnica za raziskovanje manjšin od leta 2001 deluje kot samostojna akademška raziskovalna institucija z imenom Raziskovalni inštitut za etnične in narodne manjšine (Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet MTA).⁸ Inštitut s svojimi raziskovalnimi programi, publikacijami, prireditvami in nastajajočo podatkovno bazo prispeva k strokovni integraciji raziskav v zvezi z nemadžarsko populacijo na Madžarskem, Madžarov zunaj Madžarske ter Romov v Vzhodni in Srednji Evropi. Naj omenim še Inštitut László Teleki (Teleki László Intézet),⁹ ustanovljen leta 1999 z združitvijo Madžarskega inštituta za zunanje zadeve in Inštituta za srednjeevropske študije. V Inštitutu sta dva centra: Center za zunanjepolitične študije in Center za srednjeevropske študije. Manjšinska problematika dobiva pomembno vlogo tudi v mreži regionalnih raziskovalnih inštitutov Madžarske akademije znanosti, v okviru civilnih združenj in raziskovalnih skupnosti. Uveljavile so se lokalno-zgodovinske raziskave na pobudo in s finančno podporo lokalnih ali državnih manjšinskih samouprav.

Od leta 1996 poteka serija posvetov z naslovom »Delavnice za raziskovanje manjšin« v organizaciji Urada za narodne in etnične manjšine (Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal).¹⁰ Ti posveti pospešujejo vzpostavitev stikov in dotok informacij med različnimi raziskovalnimi institucijami, delavnicami, oziroma med lokalnimi in državnimi manjšinskimi samoupravami in civilnimi organizacijami. Teme posvetov so raznolike, na pobudo manjšinskih raziskovalcev in samouprav so pregledali najnovejše rezultate na področju manjšinskih raziskav in tudi potrebe raziskovanj v prihodnosti. Del referatov objavijo v različnih strokovnih revijah (*Regio. Kisebbségi Szemle; Pro Minoritate, Kisebbségkutatás, Nemzetiségi Néprajzi Tanulmányok, Ethnographia* itd.) ali v spletnih publikacijah urada. Specifična tematska WEB izdaja urada je *Kisebbségkutatás / Research on Minorities*, ki objavlja informacije, analize, študije s področja raziskovanja narodnih in etničnih manjšin na Madžarskem v madžarskem, angleškem oziroma v jeziku manjšin.¹¹



8 Glej: <http://www.mtaki.hu>

9 Glej: <http://www.telekiintezet.hu>

10 Glej: <http://www.nekh.gov.hu/main.php?folderID=1314>

11 Demeter Zayzon M., prav tam, 111–133.

3. RAZISKOVANJE PORABSKIH SLOVENCEV

Porabski Slovenci v primerjavi z drugimi etničnimi in narodnimi manjšinami na Madžarskem, kakor tudi z drugimi slovenskimi manjšinami v zamejstvu, nima jo lastnih raziskovalnih institucij. Številčno skromni strokovni kadri, med njimi posamezni raziskovalci, so se izoblikovali dokaj pozno, šele v drugi polovici 70. let 20. stoletja.¹²

Podatki o raziskovanju slovenske manjšine na Madžarskem v zadnjih treh desetletjih govorijo o prepletenosti prizadevanj slovenske manjšine same, večinskega naroda in države matičnega naroda.

Kakor pri drugih narodnih in etničnih manjšinah na Madžarskem, je treba tudi pri slovenski manjšini v prvi vrsti omeniti t. i. lastno raziskovanje. V obravnavanem obdobju opazamo opazne rezultate na področju etnologije. Glavni nosilki sistematičnega etnološkega dela sta etnologinji Marija Kozar-Mukič (edina profesionalna raziskovalka med porabskimi Slovenci, ki živi na Madžarskem) in Katalin Munda Hirnök¹³ (zaposlena na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani). Kozar-Mukičeva je doslej objavila več kot dvesto znanstvenih in poljudnoznanstvenih spisov ter šest knjig v slovenskem in madžarskem jeziku.¹⁴ Uredila je tudi štiri dvojezične zvezke *Etnologija Slovencev na Madžarskem*. Porabje je prav po njeni zaslugi etnološko najtemeljiteje raziskano območje zunaj državnih meja Slovenije. Na področju jezikoslovja so nastale pomembne publikacije, predvsem slovarji Franceka Mukiča, ki so rezultat dolgoletnega zbiranja terenskega gradiva.¹⁵

Madžarski raziskovalci so v preteklosti problematiko slovenske manjšine na Madžarskem raziskovali le sporadično. Med razloge lahko uvrstimo dejstvo, da je bilo Porabje kot obmejno območje težko dostopno, gibanje je bilo ovirano, razi-

12 Gre predvsem za manjšo skupino strokovnjakov (ki so končali študij na Visoki učiteljski šoli Berzsenyi Dániel v Szombathelyu ali na Filozofski fakulteti v Ljubljani), ki organizirajo življenje manjšine, urejajo časopis, vodijo radijsko postajo, vodijo kulturne skupine in skupine za ohranjanje izročila, spodbujajo združevanje na področju manjšinske kulture.

13 Katalin Munda Hirnök se je v svojih etnoloških razpravah ukvarjala predvsem s sezonstvom, z vlogo ljudske kulture in načina življenja pri opredeljevanju in ohranjanju narodne identitete porabskih Slovencev, s imenovanjem Slovencev na Madžarskem ter sestavljanjem kronološke etnološke bibliografije Slovencev na Madžarskem.

14 Marija Kozar-Mukič, *Slovensko Porabje / Szlovénvidék*. Ljubljana, Szombathely 1984 (Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja – 20. stoletje / A szlovén etnika terület néprajzi topográfiája – 20. század); ista, *Felsőszölnök/Gornji Senik*. Szombathely, Ljubljana 1988 (*A szlovének életmódja a huszadik században. Monográfiák / Način življenja Slovencev v dvajsetem stoletju*. Monografije); ista, *Etnološki slovar Slovencev na Madžarskem / A magyarországi szlovének néprajzi szótára*. Monošter, Szombathely 1996; ista, *Felsőszölnök. Száz magyar falu könyvesháza*. Budapest 2000; ista, Dolnji Senik/Alsószölnök/Unterzemming. Dolnji Senik 2001; ista, *A magyarországi szlovének*. Budapest 2003.

15 Francek Mukič, *Madžarsko-slovenski frazeološki slovar*. Szombathely 1993; isti, *Porabsko-knjižnoslovensko-madžarski slovar*. Szombathely 2005.

skovalci niso bili večši slovenščine itd. Od osemdesetih let 20. stoletja, zlasti pa po spremembi družbeno-političnega sistema na Madžarskem, se je znanstveno zanimanje za porabske Slovence začelo postopoma povečevati. To potrjujejo nekatere izvedene raziskave inštitutov: skupna madžarsko-slovenska raziskava iz leta 1984,¹⁶ raziskava »Asimilacija in menjava jezika med Slovenci na Madžarskem«, ki jo je izvedel Gallupov inštitut iz Budimpešte leta 1993,¹⁷ raziskava o vseh manjšinskih časopisih na Madžarskem, ki je bila izvedena po naročilu Javnega sklada za narodne in etnične manjšine na Madžarskem, in opravljena leta 1998;¹⁸ terenske raziskave posameznih študentov in raziskovalcev ter organiziranje znanstvenih in strokovnih posvetovanj, ki obravnavajo problematiko slovenske manjšine.

Raziskovanje Porabja je bilo v Sloveniji dolga desetletja zaradi pripadnosti Madžarske k vzhodnemu bloku težko izvedljivo. Kljub temu smo že od 70. let 20. stoletja priča terenskim raziskavam, ki jih izvajajo predvsem etnološke inštitucije,¹⁹ dialektološkim²⁰ in geografskim raziskavam in nenazadnje, zlasti po letu 1990, tematsko različnim raziskavam Inštituta za narodnostna vprašanja.²¹

16 Državna knjižnica Maksim Gorki iz Budimpešte in Inštitut za narodnostna vprašanja sta leta 1984 izpeljala skupno slovensko-madžarsko raziskavo v dveh narodnostno mešanih naseljih, v Porabju (Gornji Senik) in v Prekmurju (Dobrovnik). Več o tem glej: *Madžari in Slovenci: Sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji*. Ljubljana 1987.

17 Več o tem glej: Péter Radó, *Asszimiláció és nyelvváltás a magyarországi szlovének körében*. V: *Regio. Kisebbségi szemle*, 1996/1, 142–170.

18 Več o tem glej: Marijana Sukič, Raziskavi ob Rob. V: *Porabje*, 1998, 9, 1.

19 Sodelavci Sekcije za glasbeno narodopisje Inštituta za slovensko narodopisje (danes Glasbenonarodopisni inštitut) so zbirali in raziskovali glasbeno narodopisno gradivo, sodelavci Inštituta za slovensko narodopisje pa ljudsko pripovedništvo, bukovniško izročilo, ljudske pesmi (Milko Matičetov, Zmaga Kumer), šege (Niko Kuret, Helena Ložar-Podlogar), družino in sorodstvo (Mojca Ravnik). Več o tem: Katalin Munda Hirnök, *Etnološko raziskovanje manjšin v Sloveniji / Kisebbségi néprajzi kutatások Szlovéniában*. V: *Etnologija Slovencev na Madžarskem 2. / A magyarországi szlovének néprajza 2*. Budimpešta/Budapest 1999, 129–143.

20 Od slovenskih dialektologov sta se s porabskim narečjem največ ukvarjala Tine Logar in Zinka Zorko. Proučevala sta predvsem glasoslovje.

21 V letu 2005 potekajo naslednji tematsko usmerjeni temeljni projekti in ciljni raziskovalni projekti, ki jih razpisuje Agencija za raziskovalno dejavnost R Slovenije, in ki vključujejo tudi problematiko slovenske manjšine na Madžarskem: a) Politika velesil in drugih držav v devetdesetih letih 20. st. s posebnim ozirom na vlogo manjšin iz vrst jugoslovanskih narodov v sosednjih državah, izseljencev iz nekdanje SFRJ ter manjšinskih skupnosti na območju nekdanje SFRJ, nosilec projekta: prof. dr. Matjaž Klemenčič; b) Narodne manjšine v medetničnih odnosih po vstopu Slovenije v Evropsko unijo (EU), nosilec projekta: dr. Boris Jesih.

Ciljni raziskovalni program »Konkurenčnost Slovenije 2001–2006«: Strategija RS za oblikovanje skupnega slovenskega kulturnega prostora ter opredelitev institucionalnih in razvojnih usmeritev po vstopu v EU, nosilec projekta: doc. dr. Jernej Zupancič (FF, Oddelek za geografijo); Percepcija kulturne in jezikovne raznolikosti v obmejnih območjih, nosilka projekta: dr. Sonja Novak Lukanovič.

Zaključeni projekti: Etnična identiteta in medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru, nosilka: prof. dr. Albina Nečak Lük, obdobje trajanja projekta: 1992–junij 2001; Slovenci v Porabju po letu 1989: vpliv tranzicije na Madžarskem na položaj ter narodno in kulturno identiteto Slovencev, nosilka: dr. Katalin Munda Hirnök, obdobje trajanja projekta: 1999–junij 2001.

Podatki o raziskovanju slovenske manjšine na Madžarskem kažejo, da se slovenska manjšina sooča s problemom pomanjkanja lastnih raziskovalcev (pomanjkanje manjšinske elite nasploh) različnih znanstvenih profilov (prisotna sta le etnologija in jezikoslovje) in s pomanjkanjem institucionalne infrastrukture.

Za pospešitev celostnega raziskovanja porabskih Slovencev bi bil lahko izziv ustanovitev raziskovalne skupine s sedežem v Porabju, ki bi vključevala predvsem študente različnih smeri (s ciljem, da bi se postopoma usposobili za raziskovalce), ki študirajo na madžarskih in slovenskih univerzah,²² strokovne kadre, ki delujejo v različnih inštitucijah v Porabju, kakor tudi tiste, ki živijo zunaj avtohtone poselitve. Ta skupina (poznavajoč probleme okolja) bi lahko dajala pobude in usmeritve raziskovalcem in ustanovam za raziskovalne projekte (zlasti aplikativne, ki bi nudile konkretne rešitve predvsem na tistih področjih, ki so vitalnega pomena za to območje, kot. npr.: gospodarstvo, turizem, varovanje kulturne dediščine ipd.).

Iz te raziskovalne skupine pa bi lahko čez čas nastal raziskovalni inštitut bodisi pod okriljem Zveze Slovencev na Madžarskem ali pod okriljem Državne slovenske samouprave (take primere poznamo pri drugih manjšinah na Madžarskem). To predvideva tako

Sporazum o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji (1992),²³ kakor tudi Resolucija o položaju avtohtonih slovenskih manjšin v sosednjih državah in s tem povezanimi nalogami državnih in drugih dejavnikov Republike Slovenije (1996).²⁴

Raziskovalna inštitucija porabskih Slovencev bi lahko postala partner v raziskavah večinskega in matičnega naroda, kakor tudi v mednarodnih raziskavah, še zlasti pri čezmejnih projektih.



22 Po daljšem časovnem premoru se je v krogu porabske mladine ponovno povečalo zanimanje za študij v Sloveniji. Naloga manjšinskih struktur v Porabju je, da že zdaj za te študente izdelajo strategijo kadrovanja.

23 6. člen Sporazuma vsebuje naslednje: »Popisnici podpirata znanstveno raziskovanje in proučevanje pravic manjšin, njune preteklosti in sedanjega položaja. V ta namen podpirata sodelovanje manjšin pri teh raziskavah, ustanavljanje, delovanje in sodelovanje manjšinskih raziskovalnih organizacij in znanstvenih ustanov podpisnic ter jim omogočata raziskovanje manjšinskih vprašanj na njunih ozemljih.«

24 4. poglavje Resolucije »Osnovna področja sodelovanja republike Slovenije s slovenskimi avtohtonimi manjšinami v sosednjih državah« vsebuje naslednje: »IV. Znanost: Republika Slovenija podpira delo znanstveno-raziskovalnih ustanov avtohtonih manjšin. Pri sklepanju in izvajanju splošnih sporazumov o znanstvenem sodelovanju vključuje raziskovalce oziroma raziskovalne ustanove slovenskih avtohtonih manjšin v zamejstvu. Ne glede na doseženi položaj znanstvenih ustanov slovenskih avtohtonih manjšin v sosednjih državah zagotavlja stalna sredstva za temeljne potrebe njihovega delovanja. Republika Slovenija vključuje znanstvene in raziskovalne zmogljivosti slovenskih avtohtonih manjšin v zamejstvu v raziskovalno dejavnost Slovenije. To še posebej velja za vključevanje znanstvenih ustanov v Sloveniji in slovenskih avtohtonih manjšin v sosednjih državah, ki proučujejo nacionalno vprašanje.«

LITERATURA

- GYIVICSÁN, Anna (1996). A magyarországi nemzetiségi kutatások intézményesítéséről. *Magyarságkutatás 1995–1996*. TLA Budapest, 249–257.
- DEMETER ZAYZON, Mária (1998). A nemzeti és etnikai kisebbségek kutatása Magyarországon (Történeti előzmények és mai helyzetkép). *Regio. Kisebbségi Szemle*, 4, 111–133.
- BERÉNYI, Mária (2001). A hazai kisebbségi kutatóintézetek működésének egyes kérdéseiről. *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest, 152–158.
- TILKOVSZKI, Lóránt (1998). *Nemzetiségi politika Magyarországon*. Debrecen.
- CSEFKÓ, Ferenc; PÁLNÉ KOVÁCS, Ilona (ur.) (1999). *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest.
- MUNDA HIRNÖK, Katalin (1999). Etnološko raziskovanje manjšin v Sloveniji / Kisebbségi néprajzi kutatások Szlovéniában. *Etnologija Slovencev na Madžarskem 2. / A magyarországi szlovének néprajza 2*. Budimpešta/Budapest, 129–143.
- RADÓ, Péter (1996). Asszimiláció és nyelvváltás a magyarországi szlovének körében. *Regio. Kisebbségi Szemle*, 1, 142–170.
- Madžari in Slovenci: Sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji*. Ljubljana 1987.
- SUKIČ, Marijana (1998). Raziskavi ob rob. *Porabje*, 9, 1.
- KOZAR-MUKIČ, Marija (2003). Pregled etnološkega dela pri Slovencih v Porabju v zadnjem desetletju. V: K. Munda Hirnök; P. Sketelj (ur.), *Odstrta dediščina: Etnološko delo in muzejske zbirke Slovencev v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji. Zbornik s treh posvetov*. Knjižica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 35. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 48–55.
- SZARKA, László (1997). A magyarországi történetírás helyzete és feladatai. *Kisebbségkutatás*, 1, 29–36.

ETNIČNOST I ETNIČKE MANJINE U HRVATSKOJ: SKICA STANJA I PERSPEKTIVÂ ISTRAŽIVANJA

U radu se daje pogled na istraživanja etničnosti i etničkih manjina u Hrvatskoj od početka devedesetih godina do najnovijih na prijelazu stoljeća. Autori se najprije osvrću na određivanje i shvaćanje pojmova manjine i etničnosti u istraživačkome kontekstu, na neke aspekte utjecaja društvenoga konteksta na istraživače i na njihov pristup problematici te, posljedično, na samo istraživanje. U nastavku razmatranja jednostavnom tematskom analizom sadržaja inicijalno su sistematizirane istraživačke teme u sklopu etničke i manjinske problematike od početka devedesetih godina do 2005. prema znanstvenim disciplinama i istraživačkim institucijama koje se njima bave. Na osnovi uvida u glavne teme istraživanja skicirano je stanje (multidisciplinarnost, kritičko analiziranje prava manjina, kritičko razmatranje nacionalizma, diskurzivna okrenutost kulturnom pluralizmu i različitosti, pretežno dinamičko poimanje kulture, etničnosti i identiteta) te su naznačene neke perspektive istraživanja etničnosti i etničkih manjina u Hrvatskoj na početku 21. stoljeća.

Ključne besede: etničnost, etničke manjine, etnička različitost, nacionalizam, istraživanje etničnosti, Hrvatska

ETHNICITY AND ETHNIC MINORITIES IN CROATIA: AN OUTLINE OF THE SITUATION AND RESEARCH PERSPECTIVES

The paper presents an overview of research on ethnicity and on ethnic minorities in Croatia from the early 1990's until the most recent years at the turn of this century. The authors first review definitions and understandings of the concepts of minority and of ethnicity in the research context, as well as some aspects pertaining to the influence of the social context on researchers and on their approach to the subject and, consequently, to their research. Next, using a simple form of thematic content analysis, research themes in the framework of ethnic and minority topics from the early 1990's until 2005 are initially systematised, according to scientific disciplines and research institutions dealing with these themes. Based on their examination of the main research themes, the authors give an outline of the situation (the multidisciplinary approach, critical analysis of minority rights, critical examination of nationalism, discourse focused on cultural pluralism and diversity, a prevalently dynamic understanding of culture, ethnicity and identity) and indicate some new perspectives in regard to ethnic and minority research in Croatia at the start of the 21st century..

Keywords: ethnicity, ethnic minorities, ethnic diversity, nationalism, ethnicity research, Croatia

UVOD

I prošlost i sadašnjost hrvatskoga društva predstavljaju pravu riznicu za istraživanje etničkih pojava, a stvarne prilike u njemu žude za rješenjima koja bi društvena znanost morala ponuditi. To mišljenje ne potkrepljuje samo etnička struktura hrvatskoga društva (v. tablicu 1) nego i njezine promjene tijekom povijesti (v. grafikon 1). Hrvatsko je društvo, naime, oduvijek bilo i još jest višetetničko. Unatoč relativno visoku stupnju nacionalne homogenosti (prema popisu stanovništva iz 2001. Hrvati čine 89,63 % stanovništva Hrvatske), u Hrvatskoj su, unutar preostalih desetak posto stanovništva, zakonski priznate 22 nacionalne manjine sa svim pravima koja proizlaze iz toga statusa.¹

Tablica 1: Etnička struktura Hrvatske prema popisu 2001.*

<i>Etnička skupina</i>	<i>Broj</i>	<i>%</i>	<i>Etnička skupina</i>	<i>Broj</i>	<i>%</i>
Hrvati	3.977.171	89,63	Rusini	2.337	0,05
Srbi	201.631	4,54	Ukrajinci	1.977	0,04
Bošnjaci	20.755	0,47	Rusi	906	0,02
Talijani	19.636	0,44	Židovi	576	0,01
Mađari	16.595	0,37	Poljaci	567	0,01
Albanci	15.082	0,34	Rumunji	475	0,01
Slovinci	13.173	0,30	Bugari	331	0,01
Česi	10.510	0,24	Turci	300	0,01
Romi	9.463	0,21	Austrijanci	247	0,01
Crnogorci	4.926	0,11	Vlasi	12	0,00
Slovaci	4.712	0,11	Ostali	21.801	0,49
Makedonci	4.270	0,10	Nacionalno neizjašnjeni	89.130 (reg. 9302)	2,01 (0,21)
Nijemci	2.902	0,07	Nepoznato	17.975	0,41

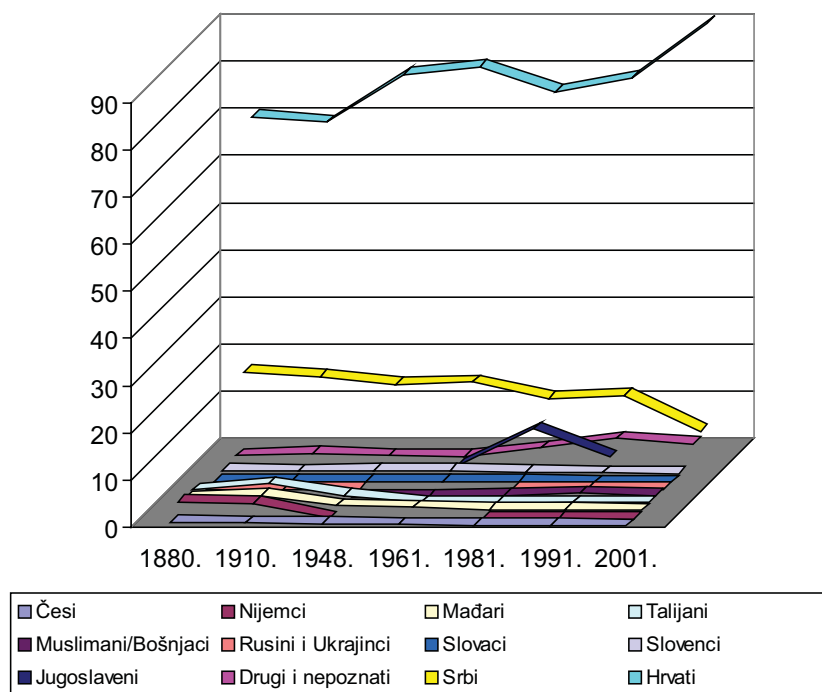
* Ukupno: 4.437.460

Izvor: Popis stanovništva 2001.



1 Prema čl. 5 Ustavnoga zakona o pravima nacionalnih manjina iz 2002. nacionalnom manjinom smatra se »skupina hrvatskih državljana čiji pripadnici su tradicionalno nastanjeni na teritoriju Republike Hrvatske, a njeni članovi imaju etnička, jezična, kulturna i/ili vjerska obilježja različita od drugih građana i vodi ih želja za očuvanjem tih obilježja« (www.nn.hr/clanci/sluzbeno/2002/2532.htm).

Grafikon 1: Promjene etničke strukture u Hrvatskoj od 1880. do 2001. (%)



Izvori: *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991. po naseljima*, 1998; *Popis stanovništva 2001.*

Prisutnost i brojnost manjinskih skupina uvjetovane su društvenim i političkim prilikama u državnim zajednicama u okviru kojih se nalazila današnja Hrvatska. Njihovo naseljavanje, koje je započelo u dalekoj prošlosti, uglavnom je bilo posljedica kretanja stanovništva unutar tadašnjih državnih granica i prisilnih migracija iz susjednih zemalja. Istodobno, budući da je od početaka masovnijih migracija, tj. od kraja 19. stoljeća, Hrvatska bila emigracijska zemlja, domicilno stanovništvo uglavnom je napuštalo zemlju. Tek u najnovije vrijeme, na samom kraju 20. stoljeća, Hrvatska polako postaje i imigracijska (i tranzitna) zemlja, što bi u narednom razdoblju moglo utjecati na nove promjene njezine etničke strukture. Od prvih popisa stanovništva u 19. stoljeću pa sve do posljednjega 2001., uočava se nacionalnomogenizacijska tendencija u promjenama etničke strukture (udio Hrvata je sa 69,83 % 1880. godine narastao na 89,63 % 2001.) s određenim oscilacijama u razdoblju od sedamdesetih godina prema kraju 20. stoljeća (udio Hrvata je s 80,29 % 1961. godine pao na 75,07 % 1981., a od tada ponovno raste) te postupno

opadanje ili u najboljem slučaju stagnacija broja pripadnika povijesnih, autohtonih manjinskih skupina. Te su promjene uočljivije u razdobljima velikih društveno-političkih previranja, osobito u razdobljima nakon ratova koji su uvijek, na svojevrsan način, bili i etnički obilježeni. Tako se, primjerice, nakon Prvoga svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije smanjio udio dotadašnjih politički i gospodarski dominantnih, a brojčano manjinskih etničkih/nacionalnih skupina (njemačke, mađarske i talijanske). Potom, nakon Drugoga svjetskog rata, smanjio se udio njemačke, austrijske i talijanske manjine, a nakon posljednjega ratnog sukoba početkom devedesetih, u kontekstu raspada SFRJ, udio Srba, najbrojnije nacionalne manjine u Hrvatskoj, pao je s 12,16 % 1991. godine na 4,54 % 2001. (v. grafikon 1).² Dakle, već i same brojke implicitno traže odgovore na pitanja o odnosima između etničkih skupina, o etničkim identitetima, položaju etničkih skupina i razinama njihovih prava i upućuju na mogući predmet istraživačkog interesa. Znanstveni interes, pored toga, potiče i činjenica da je sama hrvatska etnija prema svojim obilježjima heterogena, s nizom subetničkih podjela uvjetovanih društveno-povijesnim razvojem i prilikama (Čačić-Kumpes i Heršak, 1994; Čapo Žmegač, 1994; Stančić, 2002).

I slabom poznavatelju povijesti hrvatskoga društva poznato je da su tu povijest, uz druge činioce, umnogome oblikovali upravo odnosi moći između pojedinih etničkih skupina i za pojedino društveno-povijesno razdoblje osebujan odnos elita na vlasti prema problemima etničnosti i nacionalnome pitanju. Etničke teme zaokupljaju podjednako hrvatske političare i mislioce tijekom 19. kao i prve sociologe i etnologue početkom 20. stoljeća. Već u spisima Ivana Mažuranića (Mažuranić, 1848/1997) nalazimo, primjerice, svojevrsni protomultikulturalizam, u jugoslavenstvu Josipa Jurja Strossmayera integracijske ideje (*Strossmayerova čitanka*, 1924) te gotovo moderno poimanje etničnosti u Mihovila Pavlinovića (Pavlinović, 1875/2000). Zarana se, dakle, na svojevrsan način postavljaju pitanja etničkoga identiteta, prava na različitost i ravnopravnost etničkih skupina. Sva su ta promišljanja prethodila znanstvenoistraživačkoj djelatnosti koja je već u počecima razvoja pojedinih disciplina u Hrvatskoj obuhvatila proučavanje etničke problematike. Spomenimo samo utjecaj Antuna Radića (usp. Čapo Žmegač, 1994; Rihtman-Auguštin, 1998) i ulogu hrvatskih etnologa na tome području (Milovana Gavazzija, primjerice) te sociologa Dinka Tomašića (Tomašić, 1938/1997).

Istraživanje etničnosti i manjina u Hrvatskoj, kako na samim počecima tako i poslije, bilo je u mnogim aspektima obilježeno društvenim i povijesnim prilikama u kojima se odvijalo. Očitovalo se to u izboru istraživačkih tema, metodologiji



2 Valja napomenuti da podaci popisa stanovništva 2001. nisu posve komparabilni s podacima prethodnih popisa stanovništva zbog različite popisne metodologije pa navedeni podatak ponajprije služi kao ilustracija trenda.

istraživanja, pa čak i u mogućnosti da se provodi istraživanje te trajno osjetljive teme. Prema pojedinim društveno-povijesnim razdobljima mogla bi se napraviti i periodizacija istraživanja etničnosti i manjina s posebnim obilježjima istraživanja za svako pojedino razdoblje. Ovdje ćemo se ponajprije osvrnuti na istraživanja na prijelazu stoljeća/tisućljeća i na perspektive istraživanja. Prije toga osvrnut ćemo se na probleme koji su također na svojevrsan način obilježili istraživanje etničnosti i manjina. Riječ je o određenju i shvaćanju pojmova manjine i etničnosti u istraživačkom kontekstu te o nekim aspektima utjecaja društvenoga konteksta na istraživače, na njihov pristup problematici te, posljedično, na samo istraživanje.

ETNIČNOST I (ETNIČKE) MANJINE: O POJMOVIMA I DRUŠTVENOME KONTEKSTU ISTRAŽIVANJA

Opće je prihvaćeno da je koncept manjine kompleksan, a njegova uporaba delikatna jer implicira stigmatizaciju time što upućuje bilo na prikraćenost u pravima, bilo na brojčanu ili pak statusnu inferiornost. No, složenijim i delikatnijim od određivanja pojma manjine pokazalo se definiranje manjinskih skupina kojima je etničnost glavno razlikovno obilježje. Primjetljivo je da se pojmu manjine izbjegava pridjenuti odrednica etničko ili nacionalno. Često se, naime, govori samo o »manjinama«, premda je to opći termin, viši rodni pojam i za nedominantne skupine koje se mogu identificirati prema drugim diobenim načelima (poput subkulturnih obilježja) mimo etničnosti. Taj je problem od samih početaka regulacije manjinskih prava ostao otvoren do današnjih dana. Naime, otkako se u međunarodnome pravu postavio problem odnosa prema manjinskim etničkim skupinama, pojavio se i problem njihova naziva i definiranja. Dok se u devetnaestom stoljeću prije svega govorilo o vjerskim i jezičnim manjinama, plemenima različitim prema vjeri i jeziku i sl., nakon Prvoga svjetskog rata naizmjenice su se upotrebljavali pojmovi rasne i etničke manjine, usporedno s pojmovima jezične i vjerske manjine (usp. Vukas, 1978) te nacionalne manjine.³ U skladu s razmišljanjem o stigmatizirajućem učinku pojma manjine u šezdesetim godinama dvadesetoga stoljeća, u Jugoslaviji je, pa tako i u Hrvatskoj, pojam nacionalne manjine zamijenjen iznova oživljenim pojmom narodnosti. Manjinske skupine koje su se prema etničkim obilježjima razlikovale od narodnosti i konstitutivnih jugoslavenskih naroda, a nisu imale matičnu državu, nazivane su etničkim skupinama. Tijekom devedesetih godina dvadesetoga stoljeća pojmu narodnosti pripri-

● ● ●

3 Prve manjine koje su tijekom povijesti spominjane u međunarodnim ugovorima i propisima pojedinih zemalja, a čija su se prava na svojevrsan način štitila, bile su vjerske manjine. Tako se, primjerice, Vestfalskim mirovnim ugovorom (1648.) ugovorena vjerska tolerancija odnosila ponajprije na prava vladara na slobodu vjeroispovijesti, a Patent o toleranciji Josipa II. (1781.) štitio je prava samo službeno priznatih vjerskih zajednica itd.

sana je u Hrvatskoj ideološka stigma,⁴ a u političku i pravnu uporabu ponovno je uveden pojam nacionalne manjine. U znanstvenoj terminologiji rabe se i pojmovi autohtone i alohtone manjine.

Za razliku od pojma (etničke/nacionalne) manjine koji je etabliran u hrvatskome pravnom, političkom i znanstvenom rječniku, pojam etničnosti znatno se manje upotrebljavao. Rabile su se ponajprije određene njegove inačice s pridjevom etnički – etnička skupina, etnički identitet odnosno izvedenice iz pojma etnos. Uvođenje pojma etničnosti u hrvatsku znanstvenu terminologiju suočavalo se s problemima koji su bili slični onima u nekim drugim europskim zemljama. Naime, stari se predmet znanstvenoga interesa vezan uz odnose među skupinama, migracije, modernizaciju i slične teme okrenuo novim teorijskim i empirijskim pitanjima u društvenim znanostima. To je od sedamdesetih godina izazvalo bujanje istraživačkih projekata, pa i oblikovanje novih znanstvenih disciplina (poput sociologije etničnosti). Podrijetlom iz američke teorije, pojam etničnosti teško se probijao u Europu, premda ona, zbog svoje etničke raznolikosti, postojanja velikog broja autohtonih jezika, religijskih skupina, malih naroda koji nestaju itd., predstavlja pravi rasadnik istraživačkih tema. Otpor se temeljio na tumačenju da pojam može imati analitički potencijal u američkim prilikama, ali da ne odgovara europskima koje obilježavaju homogene nacionalne države. Uistinu, u Americi se u početku taj pojam upotrebljavao etnocentrički. Pojmom *ethnicity* označavalo se drugoga, onoga koji ne pripada većinskoj, dominantnoj (angloameričkoj) skupini. Istina je i to da nije posve nestala sklonost prema takvoj uporabi pojma etničnosti. U anglosaskom svijetu preživljava tendencija da se pridjev etnički rabi kada se govori o onima za koje se misli da su različiti u odnosu na pretpostavljenu domaću većinsku normu.⁵ Na frankofonskom području pojam etničnosti gotovo je nepoznat do sredine osamdesetih godina 20. stoljeća. No i od tada se rijetko upotrebljava, a to čini uglavnom dio onih istraživača koji se bave problemima imigracije i nacionalizma. S jedne se strane otpor opravdava bojazni da će se aktualizirati rasne i rasističke teorije iz 19. stoljeća,⁶ a s druge strane ponavlja se priča



4 Unatoč činjenici da su se sve intervencije, pa i one terminološke naravi, događale na poticaj tadašnje političke elite, ideološka stigma koja se pripisuje uvođenju pojma narodnosti ne čini se do kraja opravdanom. Naime, pojam narodnosti nije ideološki artefakt komunističke elite tadašnje Jugoslavije, već je ona iskoristila ponešto zapušten pojam koji se rabio između dva svjetska rata i koji je imao različita značenja, između ostaloga i značenje nacionalne manjine (v. npr. Masnata, 1933; Ratković, 1935).

5 »Dok se etničke manjine spominju često, ne mogu dozvati u sjećanje da sam ikada čuo pojam 'etnička većina' u britanskom kontekstu ... Englezi su sebe skloni zamišljati kao *individuume, a na druge gledaju kao na članove nekih skupina*« (Mason, 1991: 199).

6 U 19. stoljeću etničkom terminologijom služilo se da bi se označilo rasne posebnosti. Dok su anglosaske društvene znanosti uvođenjem neologizma etničnost uglavnom prekinule s rasističkim teorijama, francuski izraz ostao je povezan s rasističkim teorijama i supstancijskim konceptom kulture. Tako se u Francuskoj pojam etničnosti još često doživljava kao eufemizam za rasu (v. Martiniello, 1995: 14–16). Bourdieu, primjerice, kaže da su etnija i etničnost »znanstveni eufemizmi kojima se zamjenjuje pojam 'rase', koji je, međutim, još prisutan

o neprimjenjivosti američkog »izuma« na europske, poglavito francuske prilike. Nesklonost uporabi pojma etničnosti u francuskoj znanstvenoj tradiciji pripisuje se i »manjku interesa koji su francuske društvene znanosti tradicionalno pokazivale prema međuetničkim odnosima i problemima manjina« (Poutignat i Streiff-Fenart, 1995: 21–22; usp. Schnapper, 1998). No, apriornom odbacivanju teorijskih konceptata koji dolaze izvana suprotstavljaju se druga stajališta koja kažu da bi ono moglo osiromašiti (frankofonske) društvene znanosti (Martiniello, 1995: 12). Slično kao u Francuskoj, premda u različitim društveno-povijesnim okolnostima i unekoliko različito motivirano, i u Hrvatskoj se izbjegavala uporaba pojma etničnosti, a etnički odnosi počeli su se proučavati relativno kasno. Jedino je službeno priznavanje prava na različitost etničkih skupina gotovo uvijek bilo neupitno.

Odakle tolik otpor prema pojmu etničnosti, te zašto se istraživanje etničkih odnosa (i) u Hrvatskoj javlja relativno kasno? S jedne strane riječ je o trajnome teorijskom prijeporu o preklapanju i razlikovanju odrednica etničkoga i nacionalnoga (v. npr.: Banton, 2004; Conversi, 2004; Fenton, 2004) i mogućnosti operacionalizacije pojma etničnosti u istraživanju konkretnih društvenih procesa (v. npr. Vrcan, 2002). Također, barem dio odgovora moglo bi se potražiti u intelektualnom etnocentrizmu o kakvu govori Pierre Bourdieu. Naime, kada Bourdieu kaže »da smo svi mi provincijalci, zatvoreni u svoje posebne intelektualne tradicije i da smo svi ugroženi nekim oblikom intelektualnoga etnocentrizma« (Bourdieu, 1992: 39), on prije svega misli na našu ugroženost time što dopuštamo kategorijama povijesno konstituiranoga mišljenja, koje su u najvećoj mjeri povezane s našim obrazovanjem, da misle umjesto nas. Obrazovanje nas istodobno potiče i sputava tako što nas s jedne strane opskrbljuje korisnim znanjima i stvara preduvjete da sami stvaramo nova, a s druge nas pak strane može, ako ne uočimo dominaciju obrazovanjem stečenih struktura razumijevanja i taksonomija i ne uspijemo joj se oduprijeti, onesposobiti za kreativno razmišljanje. Osim tih unutarnjih cenzora, koji i jesu najrigorozniji, postoji i društvena cenzura čiji je pritisak golem, osobito u totalitarnim režimima.

Stoga za, makar i površnu analizu znanstvenih istraživanja na području etničnosti i manjina, općenito pa tako i u Hrvatskoj, nije dovoljno uzeti u obzir samo njihove rezultate nego u određenoj mjeri i strukturu mišljenja istraživača kao i društveno-povijesne okolnosti istraživanja. Iako takav zadatak nadilazi namjeru ove skice stanja i perspektiva istraživanja etničnosti i manjina u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća, iziskuje barem nekoliko napomena.

S obzirom da nije moguće na jednostavan način razmotriti epistemološke tradicije u hrvatskoj društvenoj znanosti, osvrnut ćemo se samo na nekoliko točaka

vezanih uza službeni odnos prema problemima etničnosti i manjina koji je dominirao u društvu i napose u obrazovanju u drugoj polovini 20. stoljeća. U državi izrasloj na ruševinama prethodnice koju se smatralo »tamnicom naroda«, nacionalnom pitanju i međunacionalnim odnosima pridavala se posebna važnost, premda se to kosilo s osnovama službene ideologije utemeljene na ideji diktature proletarijata i internacionalizma. Pokušaj kompromisa sastojao se od nekoliko međusobno nespojivih dijelova: a) službeno verificiranog izvora teorijskog promišljanja nacionalnog pitanja (u djelima teoretičara, ideologa i političara Edvarda Kardelja) kojeg se valjalo pridržavati ako se namjeravalo javno djelovati, b) neupitne i nedodirljive dogme sadržane u temeljnoj vrijednosti »bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti« i dobro formuliranoj ideji, ali s kastriranom mogućnošću ostvarenja – »pravu naroda na samoodređenje do odcjepljenja«, c) zakonodavstva otvorenog prema etničkim i kulturnim različitostima i d) zataškavanja problema vezanih uz etničnost i manjine i sankcioniranja kritičnosti u odnosu na dominantnu normu. Za te igre rigidnosti (prakse) i deklarativne otvorenosti (ideja), u kojoj je rigidnost redovito pobjeđivala, istraživanje etničkih odnosa dugo je bilo tabuizirano. »Stajališta su bila podijeljena na službeni antinacionalizam i ostala, među kojima je bilo, uvjetno govoreći, i nezavisnih kritičkih stajališta prema nacionalizmu« koja su se »nalazila pod jakim pritiskom službenog antinacionalizma kojeg je svatko morao prihvatiti otvoreno ili prešutno ako je htio biti istraživačem u takvom režimu« (Katunarić, 2003: 28–29). Međuetnički odnosi počeli su se sustavnije znanstveno istraživati tek s liberalizacijom društvenoga poretka, tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća.⁷

Prigovori, brojem i/ili katkad rezultatima, skromnim priložima sociologije etničnosti toga razdoblja upućuju na problem autocenzure istraživača i/ili ispitanika te metodološke nedostatke nekih istraživanja koja, primjerice, nisu uspjela predvidjeti ratni (Štulhofer i Matić, 1992), etnonacionalno mobilizirani sukob, koji je pratio raspad socijalističke Jugoslavije. Nije ga predvidjelo ni posljednje veliko istraživanje međuetničkih odnosa u Hrvatskoj provedeno krajem 1989. U vrijeme interpretacije rezultata tog istraživanja istraživači su se našli u raskoraku između društvene zbilje i tih rezultata koji su objavljeni u knjizi *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj* (1991). Dobiveni podaci pokazali su nisku razinu etnocentrizma i vjeru u mogućnost međuetničkoga sklada. U vrijeme njihova objavljivanja društvena ih je stvarnost potpuno demantirala. Ipak, nagovještaj sukoba mogao se nazrijeti. Uočena je, naime, visoka razina patrijarhalnosti i autoritarnosti, što je zajedno s relativno visokom apstinencijom od odgovora na pitanja vezana uz etničku distancu upućivalo na zapaljivost materijala, a fitilj,



7 Iscrpan bibliografski pregled radova o nacionalnom pitanju, etničnosti i etničkim manjinama objavljenih od 1975. do 1990. v. u: Milinković, 1992.

pokazivalo je to istraživanje, nije bio u etničkim skupinama nego drugdje. Na taj eruptivni sklop u svojoj je analizi opomenuo Vjeran Katunarić dodajući da, u uvjetima etnonacionalnih sukoba, »nova politička energija teško se može preusmjeriti i rastvoriti u obrasce pluralne demokracije« jer ona »više pogoduje izgradnji autoritarnog režima« te s tim u vezi pesimistički zaključuje ono što je stvarnost tijekom sljedećih godina potvrdila: »Čak ako nova država prihvaća i uvodi višestranački i parlamentarni sistem, sve dok traju etnonacionalni sukobi i opasnost od rata etnopolitička mobilizacija i autoritarno političko vodstvo imaju prednost pred pluralnom demokracijom.« Posljedično, »politika etničke mobilizacije pokreće mehanizme društvenih predrasuda. Predrasude učvršćuju ili povećavaju etničku distancu, usporedo jačajući etnocentrizam« (Katunarić, 1991: 131). Kasnija istraživanja etničke distance u Hrvatskoj pokazala su koliko je to točno.⁸

Ako je u socijalističkoj Hrvatskoj dominirao službeni antinacionalizam, onda bi se u određenom smislu moglo reći da ga je nakon državnog osamostaljenja smijenio neslužbeni, ali društveno prilično značajno pozicionirani nacionalizam. Upravo je nacionalizam, unatoč pluralističkom valu koji je počeo zapljuskivati razne sfere društvenoga života, bio važnim razlogom tendencije gotovo potpuna odbacivanja pojma etničnosti zbog njegove navodne »neprisposobivosti« hrvatskim prilikama.⁹ Pojam, naime, na određen način nije prošao na testu političke podobnosti jer se u novostvorenoj državi čija je vladajuća politika bila usmjerena na nacionalnu homogenizaciju i na mobilizaciju nacionalnoga osjećaja doimao kao prijetnja, kao pokušaj degradacije napokon ostvarena »nacionalnog sna« o vlastitoj (nacionalnoj) državi.

Druga poteškoća pred kojom su se našli znanstvenici na području istraživanja etničnosti u tome razdoblju bio je zahtjev za objektivnošću. Ta uobičajena norma i uzus poziva u jednom je trenutku postala višestruka cenzorska instancija jer su se hrvatski znanstvenici na tome ionako osjetljivom istraživačkom području, slijedom društveno-povijesnih okolnosti, našli u situaciji višestruke provjere svoje objektivnosti. Pritom je malo tko, uključujući svjetsku znanstvenu javnost, pokušao odrediti objektivnost na neki drugi način nego terminom neutralnosti. Objektivnost, međutim, ne podrazumijeva isključivo neutralnost već ponajprije odgovornost i pravednost (Fay, 1996).

8 Istraživanja etničke distance tijekom devedesetih godina pokazala su visoko izraženu etničku distancu, osobito prema nekim manjinskim skupinama u Hrvatskoj. Neka novija istraživanja pokazuju da se razina etničke distance smanjuje, ali je i dalje prilično izražena, osobito prema pojedinim skupinama (Romima, Albancima i Srbima) i različito u pojedinim hrvatskim regijama (v. Malenica, 2003; Banovac, 2004; usp. Šiber, 1997).

9 Tu se misli na pokušaj izbjegavanja pojma etničnosti zato što podsjeća na nacionalističkoj ideologiji nepoželjnu etničku i kulturnu različitost, a ne na pokušaj argumentacije osporavanja analitičke vjerodostojnosti toga pojma u onom dijelu u kojem se nastoji objasniti sukob u Hrvatskoj s početka devedesetih godina 20. stoljeća (v. Vrcan, 1999, 2002).

ISTRAŽIVANJE ETNIČNOSTI I ETNIČKIH MANJINA U HRVATSKOJ NA PRIJELAZU STOLJEĆA I NJEGOV INSTITUCIONALNI OKVIR

Znanstvenim istraživanjem etničnosti i manjina u Hrvatskoj bave se znanstveni instituti te istraživači i istraživačke skupine na pojedinim fakultetima. Znanstveni institut s duljom tradicijom kojemu je to ujedno i glavno istraživačko područje jest Institut za migracije i narodnosti (IMIN), a neki specifični aspekti istraživanja zastupljeni su i u okviru pojedinih projekata Instituta za etnologiju i folkloristiku (IEF). No valja spomenuti i da pojedini istraživački projekti drugih društveno-znanstvenih instituta makar djelomično dodiruju to područje (projekti Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu /IDIZ/, Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, Hrvatskoga instituta za povijest, Instituta za međunarodne odnose /IMO/, Instituta za antropologiju), osobito otkako je porastao interes za te teme. Također valja spomenuti i prinos pojedinih fakulteta i odsjekâ pojedinih fakulteta. Istraživanja s područja etničnosti znatnije su provedena u okviru Odsjeka za sociologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, a pojedini aspekti etničke i manjinske problematike istraživani su na Odsjeku za povijest, Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju, Odsjeku za psihologiju i Odsjeku za pedagogiju FF-a, na Fakultetu političkih znanosti (FPZ), na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkoga fakulteta u Zagrebu, na pravnim i ostalim filozofskim fakultetima u Hrvatskoj itd.

Bavljenje manjinama i etničnošću u posljednjem desetljeću dvadesetoga stoljeća u Hrvatskoj bilo je inducirano s više strana. Ono je, naime, višestruko kontekstuirano: a) velikim etničkim preporodom i povećanim interesom za proučavanje etničnosti i manjina unutar svjetske znanosti; b) hrvatskim društveno-povijesnim prilikama natopljenima pitanjima vezanima uz etničku problematiku; c) širim postmodernim kontekstom i naglašavanjem potrebe priznavanja prava na etničku i kulturnu različitost, bilo da je riječ o kontekstu globalizacijskih procesa ili pak eurointegracijskom odgovoru na njih.

Slijedom povijesnih događaja i društvenih promjena javila su se i pitanja prisilnih migracija, redefiniranja položaja manjina te, u novije vrijeme, pitanja o naznakama etničke različitosti uvjetovane novim migracijskim tokovima.¹⁰

Složenost i isprepletenost svih tih pitanja utjecale su na izbor istraživačkih tema što smo ih jednostavnom tematskom analizom sadržaja inicijalno sistematizirali prema znanstvenim disciplinama koje se njima bave (v. tablicu 2).¹¹



10 Selektivan bibliografski pregled radova o etničnosti, nacionalizmu i etničkim manjinama objavljenih od 1991. do 2000. v. u: Kumpes, 1993, 1997, 2000; v. također: Baráth, 2000; Baranović i Jokić, 2004.

11 Istraživačke teme sistematizirane su prema upisanim radovima istraživačkih projekata u bazi podataka Hrvatske znanstvene bibliografije CROSBİ (<http://bib.irb.hr>), odnosno prema objavljenim radovima na pojedinim projektima koji se bave problematikom etničnosti i manjina i s njima povezanom problematikom. Riječ je o objavljenim knjigama, poglavljima u knjigama i člancima u znanstvenim časopisima. Dodatno (i kontrol-

Tablica 2: Istraživačke teme u sklopu etničke i manjinske problematike od početka 1990-ih do 2005. godine prema disciplinama i istraživačkim institucijama

Discipline	Teme	Institucije*
Sociologija	teorija etničnosti, etnička distanca, etnički i nacionalni identitet, nacija, nacionalizam, moć i etnonacionalizam, etničnost i promjene u obrazovnom diskursu, nacionalna povijest u udžbenicima, definiranje etničkih manjina, mediji i nacionalne manjine, stavovi o manjinama, nove etničke manjine, multikulturalizam, interkulturalizam, interkulturno obrazovanje, kontroverzije oko afirmativne akcije, percepcija Drugoga, obrazovanje i manjine, manjine i poslijeratna reintegracija, politika i etničnost, regionalizam i etničnost, modernizacija i etničnost, migracije i etničnost, religija i etničnost, obrazovanje i etničnost, kreiranje etničnosti, dijaspora	IMIN, IDIZ, Odsjek za sociologiju FF u Zagrebu, Institut Pilar
Povijest	multikulturalnost prostora, etničnost i povijest, percepcija Drugoga, oblikovanje hrvatske nacije, uloga etničkih manjina u gospodarstvu, položaj manjina	IMIN, Odsjek za povijest FF u Zagrebu, Hrvatski institut za povijest
Politologija	manjinska prava, kulturna autonomija, manjine i prekogranična suradnja, mediji i nacionalne manjine, kulturne politike, integracijske politike, etnički aspekti sigurnosti, manjine i demokracija, manjine i izbori, manjine i europske integracije, položaj manjina u Hrvatskoj	FPZ, IMIN, IMO
Demografija	promjene etničke strukture, utjecaj rata na demografske promjene, demografski aspekti oprosta u ratom zahvaćenim područjima	IMIN, Institut Pilar, Geografski odsjek PMF-a

no) pretražen je i katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice, koji obuhvaća i radove koji nisu nastali u okviru znanstvenih projekata. U nastavku će osvrt na istraživačke teme u sklopu etničke i manjinske problematike od početka devedesetih do 2005., zbog opsežnosti građe, biti potkrijepljen uglavnom samo knjigama, često zbornicima radova, svojevrsnim forumima bavljenja etničkom problematikom. Ne ulazeći u detaljnu analizu i valorizaciju istraživačkih prinosna na području etničnosti i manjina, na osnovi uvida u glavne teme istraživanja samo ćemo skicirati stanje i perspektive istraživanja etničnosti i manjina na prijelazu stoljeća u Hrvatskoj. Ipak, važno je napomenuti da za svako podrobnije upoznavanje s rezultatima na tome istraživačkom području valja konzultirati znanstvene časopise, od kojih upućujemo na specijalizirane multidisciplinarne *Migracijske i etničke teme*, zatim na časopise *Narodna umjetnost*, *Etnološka tribina* i *Studia ethnologica Croatica*, te pojedine brojeve časopisa *Revija za sociologiju*, *Društvena istraživanja*, *Politička misao*, *Collegium Antropologicum*, kao i na časopise koji se bave pravnom i povijesnom tematikom.

Etnologija i kulturna antropologija	identitet, subetnički identitet, etnički aspekti svakodnevice, etnomitovi, teorija etničnosti	IEF, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju FF u Zagrebu
Psihologija	etnička distanca, etnički sukob, nacionalni identitet i međunacionalna tolerancija, nacionalni stereotipi, poslijeratni međuetnički odnosi	Odsjek za psihologiju FF u Zagrebu, FPZ
Pravo	zaštita manjina i manjinskih jezika, pravni položaj nacionalnih manjina, međunarodno pravo i nacionalne manjine	Pravni fakulteti
Pedagogija	etnička distanca, interkulturalizam, interkulturalno obrazovanje, obrazovanje za civilno društvo	Odsjek za pedagogiju FF u Zagrebu
Sociolingvistika	jezik kao etnički marker, etnomitovi	IEF, FPZ
Kulturna geografija	kulturni pejzaž i etničnost, kognitivne mape	IMIN

* Navedene su istraživačke institucije kojima je istraživanje etničnosti i etničkih manjina te s njima povezana problematika glavno (IMIN), istaknuto specifično (IEF) ili značajnije parcijalno (ostali) područje istraživanja.

Uvidom u tablicu 2 može se razaznati dva osnovna obilježja istraživanja etničnosti i manjina u Hrvatskoj: mnoštvo tema i tematska isprepletenost disciplina. No uvidom u objavljene tekstove stječe se potpunija predodžba o tim istraživanjima u proteklome razdoblju, koja ugrubo uključuje sljedeća obilježja:¹²

1. usustavljivanje znanja i istraživanja etničke problematike
2. raznorodnost tema
3. uvjetovanost izbora tema društvenim kontekstom, posebice ratom u Hrvatskoj
4. veća usredotočenost na raščlanjivanje daleke i bliže prošlosti radi razumijevanja etničkih odnosa, a manje na primijenjena istraživanja usmjerena na rješavanje identificiranih problema
5. metodološko i sadržajno preklapanje pojedinih disciplina

Usustavljivanje znanja i istraživanja etničke problematike odraz je pokušaja da se suvremeno istraživanje etničnosti i manjina u Hrvatskoj oslanja na najnovija

● ● ●

¹² Premda se naše razmatranje prije svega odnosi na sociološki pristup problematici etničnosti i manjina, pokušat ćemo u naznakama predočiti ukupnu pokrivenost etničke i manjinske problematike.

dostignuća discipline, tj. da se prate najnovija dostignuća, primjene u istraživanju te da se istraživanje etničnosti u hrvatskome društvu posveti podjednako razumijevanju prošlosti i njezina naslijeđa, analizi sadašnjosti i predviđanja budućih procesa, kao i da se teorijski pridonese cjelokupnoj disciplini. S tim su ciljem i izvršeni radovi u knjige *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa* (Čičak-Chand i Kumpes, 1998), *Kultura, etničnost, identitet* (Čačić-Kumpes, 1999), *Etničnost i povijest* (Heršak, 1999) i *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske* (Mežnarić, 2002a), koje problematiziraju pitanje odnosa kulture, etničnosti, nacije i identiteta i u kojima autori imaju na umu i društvenu stvarnost i recentna znanja na području o kojem govore, a teorijske pojmove najvećim dijelom ne promišljaju na esencijalistički način. Iz njihove kritičke intonacije proizlazi i veća usmjerenost traženju izlaza, smjerova u kojima bi valjalo krenuti te usmjerenost uspoređivanju (Europe i Hrvatske), a manje je analizâ uzroka i stanja (Čičak-Chand i Kumpes, 1998; Čačić-Kumpes, 1999). Nadalje, istraživači se bave povijesnim razvojem etničkih pojava, a usmjereni su ponajprije na hrvatski povijesni sklop (Heršak, 1999) da bi, napokon, što otvorenije i eksplicitnije progovorili o problemu etničnosti i identiteta u ujedinjenoj Europi, ali i u zemljama koje su, poput Hrvatske, izvan prvoga europskoga kruga, te o predodžbi da »Europa stvara novi identitet, ali taj ne poništava stare 'etničnosti' i identitete, nego ih, koliko može, usklađuje« (Mežnarić, 2002b: 23).

Osobit prinos usustavljivanju bavljenja etničnošću jest slojevita analiza teorija etničnosti, nacije i nacionalizma u knjizi *Sporna zajednica* Vjerana Katunarića (2003) u kojoj se, za razliku od svih dosad viđenih sličnih pregleda najnovijih spoznaja o podrijetlu, razvoju i mogućoj budućnosti nacije i nacionalizma, na bivša realsocijalistička društva jugoistočne i istočne Europe i raspad njihovih više-nacionalnih država gleda iznutra, s dubljim razumijevanjem, analitički i kritički. Analizirajući raspad nadnacionalnih država i nadnacionalnih ideologija autor u nacionalizmu vidi saveznika velikih ideologija i sustava moći čiji cilj nije demokracija nego totalitarizam, a u nacijama mjesto ključnih borbi suvremenog doba. Knjiga je unekoliko nastavak prethodnog autorova razmatranja o nacionalizmu, gdje obrazlaže svoje mišljenje da je to suvremeni fenomen starih korijena usko povezan s »vrtuljkom trojstva« kulture, ekonomije i politike, tj. različitim rasporedom funkcija moći u pojedinim konkretnim društvima (Katunarić, 1994).

Uočena raznorodnost tema u uskoj je vezi s uvjetovanošću izbora tema društvenim kontekstom s jedne strane i prethodnim istraživanjima na tome području s druge strane. Društveni kontekst u najširem smislu obilježavaju globalizacijski procesi koji su iznjedrili pitanja etničke i kulturne različitosti, zatim eurointegracijski procesi u čijoj je potki uspostavljanje ravnoteže između priznavanja prava na različitost i nadnacionalnog udruživanja nacionalnih država kao jedinstven europski odgovor na globalizaciju, te napokon hrvatske prilike u kojima se, uza sve ostale tranzicijske procese, iznova propituje mogućnost zajedničkog života u

različitosti, s osobitim osvrtnom na uzroke i posljedice etnonacionalnog sukoba. Otuda i teorijske rasprave i analize koje pokrivaju različita područja etničnosti u rasponu od najopćenitijih tema o multikulturalnosti suvremenih društava, pa tako i hrvatskoga, o politikama reguliranja kulturne i etničke različitosti i njihovim perspektivama (Katunarić, 1997; Čačić-Kumpes, 2004; Mesić, 2004),¹³ o problemima europske sigurnosti i etničkih sukoba (Tatalović, 2003), nacionalnim manjinama u tranzicijskome društvu, manjinama i europskim integracijama, manjinama općenito i manjinama u Hrvatskoj (Tatalović, 1997, 2005; Domini, 2002; Mesić, 2003; Čačić-Kumpes i Kumpes, 2005) do konkretnih raščlambi hrvatske etničke situacije, bilo da je riječ o regionalnom identitetu (Banovac, 1998) ili o problemima subetničke identifikacije prisilnih migranata (Čapo Žmegač, 2002).

Istraživanja hrvatskoga društva umnogome su potaknuta dvjema važnim povijesnim činjenicama, obilježjima državnog osamostaljenja i ratom koji ga je pratio, što je na svojevrsan način usmjerilo i zbog svoje aktualnosti gotovo ograničilo izbor istraživačkih tema. O ograničenju se govori samo uvjetno, jer neočekivanost i okrutnost društvenih događaja nije usmjerila istraživačku pažnju samo hrvatskih znanstvenika na te teme.¹⁴ Nacionalistički diskurs koji je pokrenuo etnonacionalnu mobilizaciju u Hrvatskoj i događaji koji su uslijedili nisu mogli proći bez teorijskog promišljanja, kao ni teme koje je taj diskurs nametnuo: hrvatski nacionalni identitet, etnogeneza Hrvata, odnos prema drugome i različitome, pitanja tolerancije, zajedničkoga života (ili popularnije inačice »suživota«) te uzroka, posljedica i razrješenja (uglavnom politički generiranoga) etnonacionalnog sukoba.

Razmatranje nacionalnoga identiteta u hrvatskoj znanosti uglavnom slijedi određena načela suvremene epistemologije procesnosti, pa se tako o njemu pretežno misli u kategorijama procesa i interakcije (v. npr. Banovac, 1998; Čačić-Kumpes, 1999; Čapo Žmegač, 2002; Mežnarić, 2002a; Katunarić, 2003; Sekulić *et al.*, 2004), ali ima i esencijalističkih tumačenja identiteta (o tome v. Čapo Žmegač, 2005). Takva tumačenja identitet vide, na ovaj ili onaj način, kao u osnovi stalno isti i nepromjenjiv, što dovodi do toga da »*svaki pokušaj definiranja (hrvatskoga) identiteta završava u fiksaciji, koja je neprimjerena biti identiteta* kao stalne mijene ili 'promjenjive istosti'« (Čapo Žmegač, 2005: 2).

S identitetskom groznicom iznova su oživjele i spekulacije oko hrvatske etnogeneze. Pokušaji da se objektivno razmotre teorije o podrijetlu Hrvata (Budak, 1995) isprepleću se s raspravama o tome tko su i odakle su došli Hrvati, zapleteni-



13 O politikama reguliranja kulturne i etničke različitosti, posebno o multikulturalizmu i interkulturalizmu, vidjeti bibliografski pregled u: Baranović i Jokić, 2004.

14 U jednom trenutku mnogi su pokušali razumjeti i analizirati etnonacionalizam i ratni sukob na hrvatskome primjeru, tako da bi se mogla sastaviti pozamašna bibliografija radova na tu temu (v. Kumpes, 1993, 1997, 2000; Baráth, 2000).

ma u mreže političke mobilizacije i »malograđanskog historicizma« koji je, kao što je davno zamijetio Miroslav Krleža, samo paučina, ali paučina koja »može zamutiti i najbistrije oko« (Krleža, 1971: 598).

Nacionalistički diskurs, utvrđeno je, potporu traži u zajedničkoj prošlosti i osjećaju ugroženosti skupine. Njegov politički proizvod tijekom devedesetih godina bila je etnomobilizacija, ali i masovno okretanje prema reinterpretaciji hrvatske prošlosti u višenacionalnim državama kojima je pripadala. Hrvatska nacija našla se u potrazi za samoobjašnjenjem i rekonstrukcijom slike o sebi, za što je bila potrebna objektivna znanstvena rekonstrukcija povijesti. Naime, politička manipulacija prošlošću i diskurzivna zasićenost javnoga prostora reinterpretacijama povijesnih položaja etničkih/nacionalnih skupina i njihovih odnosa pripomogle su da se iskristalizira potreba propitivanja etničkog aspekta povijesti. Naime, bez razumijevanja prošlosti ne može se razumjeti ni sadašnjost, koja je »samo mali dio u usporedbi s dugom prošlošću tijekom koje smo se oblikovali i iz koje potječemo« (Durkheim 1990: 18–19), niti se može ozbiljno projektirati budućnost. Historijsko proučavanje trebalo bi omogućiti razumijevanje razloga događaja i pregled pogrešaka i zaštititi nas od »neofobije i neofilije«, tj. od nepromišljena straha od novoga i od upuštanja u promjene (Fenton, 1984: 153). No, povijesni razvoj nacije i etničkih odnosa osjetljive su teme premeđene raznim aspektima »intelektualnog etnocentrizma«. Stoga je i moguće uz argumentiranu analizu oblikovanja i razvoja hrvatske nacije kao dijela općeg, ponajprije europskog fenomena nacije i nacionalizma u 19. stoljeću (Stančić, 2002) i uz povijesna istraživanjima što se otvaraju novim istraživačkim pristupima (poput kulturne historije) i interdisciplinarnosti (npr. Roksandić, 2004) uočiti i takve primjere koji pod egidom historiografije proizvode i/ili oživljavaju mitove i jednostrano tumače povijesna zbivanja i procese.

Uz problematiku nacije, nacionalnog identiteta i nacionalizma (Leroćić, 1998; Katunarić, 2003; Dugandžija, 2004) društveno-povijesna zbivanja tijekom devedesetih godina dvadesetoga stoljeća nametnula su u središte pažnje istraživača (i to ne samo hrvatskih) etnonacionalni sukob i mogućnosti njegova razrješenja. Slijedom zbivanja nizale su se i istraživačke teme od, primjerice, etnografskog presjeka ratne svakodnevice (Čale Feldman, Prica i Senjković, 1993) do sociološke analize društvene uvjetovanosti nacionalizma i uzroka sukoba (Štulhofer, 1993; Županov, 1998, 1999; Sekulić *et al.*, 2004) te etnološkog razmatranja posljedica prisilnih migracija i subetničkoga identiteta na primjeru srijemskih Hrvata koji su se tijekom rata doselili u Hrvatsku (Čapo Žmegač, 2002). Smisao tih istraživanja jest nada da objektivno sociološko, etnološko, antropološko ili/i povijesno razumijevanje svih tih pojava i procesa može pridonijeti prevladavanju predrasuda i stereotipa o drugima i o sebi samima, razbijanju zabluda i mitova koji pothranjuju sukob i pripomoći u traženju realnih opcija zajedničkog života u užem i širem okruženju.

Stjecajem okolnosti u istraživanjima etničke problematike u Hrvatskoj u prvom se planu, osim većinskih Hrvata, pojavljuju Srbi, etnička kategorija koju se ponajprije povezuje s etnonacionalizmom i ratnim sukobom u Hrvatskoj (v. npr. Čale Feldman, Prica i Senjković, 1993; Pupovac, 1999; Žanić, 1999; Katunarić, 2003; Sekulić *et al.*, 2004).¹⁵ Položajem i pravima drugih etničkih skupina, a osobito procesima unutar njih bavilo se manje i sporadično. Istaknutije su još zastupljena istraživanja talijanske manjine (v. npr. Radin, 1998–1999) te donekle mađarske (v. npr. Domini, 2002). Unatoč društvenoj dominaciji pitanja prava na etničku i kulturnu različitost i prava manjina u političkom prostoru hrvatskoga društva, ona se u znanstvenome polju uglavnom zadržavaju na općoj razini normativnog istraživanja i deskriptivnoga kritičkog pregleda stanja etničkih/nacionalnih manjina u Hrvatskoj (v. npr. Domini, 2002; Tatalović, 2005) te propitivanja kulturnih politika u etnički i kulturno pluralnim društvima (Katunarić, 1997; Švob-Đokić, 1997; Čačić-Kumpes, 1999; Mesić, 2004).

Napokon, i u Hrvatskoj je, kao i diljem svijeta, uočljiva sve učestalija pojava da se bavljenje etničkom problematikom širi izvan uobičajenih disciplina (sociologija, antropologija, etnologija) ili pak disciplina koje su se bavile njezinim specifičnim aspektima (pravo, politologija, demografija itd.). S jedne strane to je obogatilo perspektive gledanja na probleme etničnosti, potpomoglo sveobuhvatnost razumijevanja problema i napose dokumentiranja građe za daljnja istraživanja. Došlo je i do metodološkog preklapanja, pa su se tako primjerice anketna istraživanja i odgovarajuće (ali katkad i reducirane) obrade podataka počele upotrebljavati izvan disciplina iz kojih potječu (sociologija, psihologija). Takvi disciplinarni izleti, s druge strane, uključuju mogućnost da se istraživački instrumentarij ne poznaje dovoljno, da se istraživanje provodi zdravorazumski, što može rezultirati nepouzdanosti rezultata. No, unatoč tome upozorenju, ne treba zaboraviti da promjenjivost i jest vodeća vrlina intelektualnoga svijeta koja je potkopala legitimnost granica znanstvenih disciplina, a njih bi trebalo preispitati i rekonstruirati (usp. Wallerstein, 1995).

Unatoč nekim problemima koje je donijela masovnost, znanstvena istraživanja hrvatskih prilika donijela su uočljiv napredak u razvoju istraživanja etničnosti i manjinske problematike i njihovih spoznaja koje unapređuju razumijevanje situacije. Rezultat je, pojednostavljeno rečeno, uočljiv na više razina: na razini znanstvenoga diskursa, kritičnosti prema dosadašnjim istraživačkim dostignućima pojedinih znanstvenih disciplina na tome području u Hrvatskoj i šire, interpretacijskoj razini, aktualnosti i znanstvenoj objektivnosti.



15 Iscrpan bibliografski pregled znanstvenih i publicističkih radova o Srbima u Hrvatskoj v. u: Milinković, 2001.

UMJESTO ZAKLJUČKA: NEKE PERSPEKTIVE I IZAZOVI ISTRAŽIVANJA ETNIČNOSTI I ETNIČKIH MANJINA U HRVATSKOJ NA POČETKU 21. STOLJEĆA

Etničnost i manjine trajan su i izazovan predmet istraživanja, a teme proizlaze iz društveno-povijesnoga konteksta i višestruko se nameću. Nameću ih ponajprije nagomilana neriješena pitanja iz prošlosti, zataškavana »službenim antinacionalizmom« koji nije samo potaknuo autocenzuriranje ispitanika nego i na određen način ograničavao same istraživačke pothvate. Nameće ih i proteklo ratno razdoblje koje zahtijeva distanciranu i kritičku analizu s jedne i traženje rješenja s druge strane. Napokon, istraživanje etničnosti i manjina u vrijeme paralelnih procesa poput globalizacijskih i eurointegracijskih valja tako i kontekstuirati prateći novije pojave i procese u tradicionalno multikulturnome hrvatskom društvu. Valja, naime, napomenuti da su posljedice raspada bivše Jugoslavije vezane uz etničnost i manjine samo djelić mozaika pitanja koja se postavljaju u narednome razdoblju. Europska integracija, kao i u primjerima većine europskih zemalja, u hrvatskome slučaju ne postavlja samo pitanje položaja hrvatske etnije u Europi nego i moguće oblike življenja hrvatske multikulturnosti, regionalnog povezivanja i regionalnih identiteta. Nadalje, noviji migracijski tokovi, koji su dramatično započeli prisilnim migracijama na kraju 20. stoljeća, a nastavljaju se nereguliranom imigracijom, što potencijalno dovodi i do nastanka »novih manjina« (usp. Božić, 1998), mijenjaju etničku sliku Hrvatske. Sve veći broj kineskih, rumunjskih i ukrajinskih imigranata svojom prisutnošću nameće, između ostaloga, pitanja odnosa prema različitosti i pitanja reguliranja statusa koje nadilazi uobičajena rješenja prava i položaja nacionalnih manjina što se, zasad, odnose samo na hrvatske državljane »tradicionalno nastanjene« u Hrvatskoj.

K tomu, kao intrigantan istraživački poticaj nameće se analitički potencijal nadnacionalnoga integracijskog iskustva (kako hrvatskog tako i drugih srednjoeuropskih zemalja) koji bi mogao biti osnovica za razumijevanje i programiranje novih integracijskih procesa.

Dosadašnja istraživanja na području etničnosti i manjina potvrdila su da je riječ o istraživački iznimno osjetljivim temama i da im treba pristupiti s mnogo pažnje, istraživačke vještine i teorijskoga znanja. Pokazalo se da je svaka istraživačka faza jednako važna i da nema do kraja spremnih obrazaca prema kojima se može istraživati, osobito u turbulentnim vremenima. Naime, važnost koju neko društvo pridaje etničnosti odražava se na pojedinačne i kolektivne odgovore u smislu oblikovanja identiteta (Jenkins, 1996), etničke mobilizacije ili pak indiferentnosti i slično. U skladu s time ni ispitanici ni istraživači na području etničnosti ne mogu izbjeći učinke društvenog utjecaja bez obzira na kojem se dijelu kontinuuma nalazio njihov odgovor, konformiraju li se s tim utjecajem, pokušavaju li biti neutralni ili mu se suprotstavljaju. Podsjetimo li se usto na probleme »intelektualnog etno-

centrizma« i društvene cenzure, uvidjet ćemo koliko je važno na tom, nerijetko emocionalno nabijenom istraživačkom području kombinirati različite istraživačke postupke i osvijetliti predmet istraživanja s različitih strana kako bismo dobili relevantne i maksimalno objektivne rezultate. Multidisciplinarnost, koja je, kako smo vidjeli, poprilično zastupljena u istraživanju etničke problematike, dobar je smjer u kojem se krenulo u ostvarivanju toga zadatka. Međutim, takvo, moglo bi se reći intuitivno traženje odgovora u vlastitome dvorištu, nije dovoljno. Granice između disciplina umnogome su prijedene, potrebno ih je još više proširiti i koncipirati uistinu interdisciplinarna istraživanja kakva kompleksnost etničke problematike zahtijeva.

Valja spomenuti još jedan istraživački problem koji se u Hrvatskoj posebno iskristalizirao u mnogobrojnim istraživanjima na područjima koja su bila zahvaćena ratom, a na kojima je istraživao svatko tko je uspio namaknuti ikakva sredstva za istraživanje. Naime, izdvojio se jedan aspekt istraživačke etike – mjesto ispitanika u istraživanju. Uobičajeno je da se odgovori ispitanikâ analiziraju i da na kraju, u najboljem slučaju, ispitanici dobiju povratnu informaciju o objavljenim rezultatima istraživanja. Sve se to događa s plemenitom namjerom obogaćivanja teorijskih znanja, razumijevanja društvenih (etničkih) procesa i eventualnog utjecaja na te procese. Posljednje spomenuto upravo je ono što mnogi ispitanici, a osobito je to bio slučaj s ispitanicima u osjetljivim i teškim životnim prilikama kakve su bile ratne i poslijeratne u Hrvatskoj, iskazuju u razgovorima s istraživačima kao želju. Oni, naime, žele da istraživanje barem neizravno utječe na poboljšanje kvalitete njihova života.

No koliko se taj cilj društvenih istraživanja, implicitan u svim, a i eksplicitno naznačen u mnogim istraživačkim projektima, ostvaruje? Kolik je utjecaj društvenih znanosti na društvo, možda najbolje govori kritička opaska I. Wallersteina prema kojoj je njihov zadatak da, nakon što je dosegnuta točka puna skepticizma, zadrže i ostvare društvenu ulogu koju su dugo stvarale (Wallerstein, 1995). Njihovi bi rezultati, naime, trebali biti osnova za koncipiranje društvenih promjena. Inače bi to umjesto njih mogle učiniti vlasti odnosno političari, što oni, uostalom, najčešće i čine.

LITERATURA

- BANOVAC, Boris (1998). *Društvena pripadnost, identitet, teritorij: sociološko istraživanje regionalne pripadnosti u Istri*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- BANOVAC, Boris (2004). »(Re)konstrukcija socijalnog prostora periferije: prilog istraživanju kolektivnih identiteta u hrvatskoj periferiji«, *Revija za sociologiju*, god. 35, br. 3-4, str. 95-112.
- BANTON, Michael (2004). »Are Ethnicity and Nationality Twin Concepts?«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, god. 30, br. 4, str. 807-814.
- BARANOVIĆ, Branislava, JOKIĆ, Boris (2004). »Selektivna bibliografija na temu multi/interkulturalizma«, *Povijest u nastavi*, god. 2, br. 2 (4), str. 415-431.
- BARÁTH, Árpád (2000). »Social Scientists on Ethnic Relations in Croatia after 1989: Content Analysis of an Annotated Bibliography«, *Migracijske teme*, god. 16, br. 1-2, str. 167-191.
- BOURDIEU, Pierre (1992). »Thinking about Limits«, *Theory, Culture & Society*, god. 9, br. 1, str. 37-49.
- BOURDIEU, Pierre (2001). *Langage et pouvoir symbolique*. Paris: Fayard.
- BOŽIĆ, Saša (1998). »Etničnost migrantskih zajednica: nastajanje novih manjina«, u: Čičak-Chand, Ružica, Kumpes, Josip (ur.). *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 85-100.
- BUDAK, Neven (ur.) (1995). *Etnogeneza Hrvata / Ethnogeny of the Croats*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- CONVERSI, Daniele (2004). »Can Nationalism Studies and Ethnic/Racial Studies be Brought Together?«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, god. 30, br. 4, str. 815-829.
- ČAČIĆ-KUMPES, Jadranka (ur.) (1999). *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- ČAČIĆ-KUMPES, Jadranka (2004). »Politike reguliranja kulturne i etničke različitosti: o pojmovima i njihovoj upotrebi«, *Migracijske i etničke teme*, god. 20, br. 2-3, str. 143-159.

- ČAČIĆ-KUMPES, Jadranka, HERŠAK, Emil (1994). »Neki modeli uređivanja etničkih i kulturnih odnosa u višetničkim i višekulturnim društvima«, *Migracijske teme*, god. 10, br. 3–4, str. 191–199.
- ČAČIĆ-KUMPES, Jadranka, KUMPES, Josip (2005). »Etničke manjine: elementi definiranja i hijerarhizacija prava na razliku«, *Migracijske i etničke teme*, god. 21, br. 3, str. 173–186.
- ČALE FELDMAN, Lada, PRICA, Ines, SENJKOVIĆ, Reana (ur.) (1993). *Fear, Death and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991–1992*. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research, Matrix Croatica, X-Press.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (1994). »Plaidoyer za istraživanje (nacionalnog) identiteta u hrvatskoj etnologiji«, *Etnološka tribina*, br. 17, str. 7–23.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (2002). *Srijemski Hrvati: etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb: Durieux.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (2005). »'Promjenljiva istost': procesnost i otvorenost hrvatskih identiteta«, Interdisciplinarni skup Annales Pilar 2005. *Globalni i lokalni izazovi identitetu i razvoju Hrvatske*, Zagreb, 9. prosinca.
- ČIČAK-CHAND, Ružica, KUMPES, Josip (ur.) (1998). *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- DOMINI, Mirjana (2002). »Hrvatska«, u: *Manjine i prekogranična suradnja u alpsko-jadranskom prostoru: verzija na hrvatskom jeziku* (ur. Mirjana Domini). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, str. 157–220.
- DUGANDŽIJA, Nikola (2004). *Etnonacionalni sindrom: između čovječanstva i plemena*. Zagreb: Durieux.
- DURKHEIM, Émile (1990). *L'évolution pédagogique en France*. Paris: Presses Universitaires de France.
- FAY, Brian (1996). *Contemporary Philosophy of Social Science*. Cambridge, Mass.: Blackwell.
- FENTON, Steve (s Robertom Reinerom i Ianom Hamnettom) (1984). *Durkheim and Modern Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FENTON, Steve (2004). »Explaining Ethnicity«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, god. 30, br. 4, str. 831–835.
- HERŠAK, Emil (ur.) (1999). *Etničnost i povijest*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- JENKINS, Richard (1996). *Social Identity*. London – New York: Routledge.

- KATUNARIĆ, Vjeran (1991). »Dimenzije etničke distance u Hrvatskoj«, u: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj* (ur. Mladen Lazić). Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, str. 129–139.
- KATUNARIĆ, Vjeran (1994). *Bogovi, elite, narodi: studija*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- KATUNARIĆ, Vjeran (ur.) (1997). *Multicultural Reality and Perspectives in Croatia*. Zagreb: Interkultura.
- KATUNARIĆ, Vjeran (2003). *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- KRLEŽA, Miroslav (1971). »Teze za jednu diskusiju iz 1935«, u: Krleža, Miroslav. *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*. Zagreb: Zora, str. 479–606.
- KUMPES, Josip (1993). »Nacionalizam, etnički sukob i rat: selektivna bibliografija (1991–1993)«, *Migracijske teme*, god. 9, br. 3–4, str. 325–343.
- KUMPES, Josip (1997). »Nacionalizam, etnički sukob i rat: selektivna bibliografija (1994–1996)«, *Migracijske teme*, god. 13, br. 1–2, str. 85–131.
- KUMPES, Josip (2000). »Etničnost, nacija, nacionalizam: selektivna bibliografija (1997–2000)«, *Migracijske teme*, god. 16, br. 4, str. 393–424.
- LEROTIĆ, Zvonko (1998). »Građanski nacionalizam i etnonacionalizam«, u: Čičak-Chand, Ružica, Kumpes, Josip (ur.). *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 223–234.
- MALENICA, Zoran (2003). »Etničke predrasude i socijalna distanca u hrvatskom društvu danas«, u: *Nacionalne manjine, II: Zaštita manjinskih prava u Hrvatskoj* (ur. Stojan Obradović, Siniša Tatalović). Split: Stina, str. 44–53.
- MARTINIELLO, Marco (1995). *L'ethnicité dans les sciences sociales contemporaines*. Paris: Presses Universitaires de France.
- MASNATA, Albert (1933). *Nationalités et fédéralisme*. Lausanne: Payot.
- MASON, David (1991). »The Concept of Ethnic Minority: Conceptual Dilemmas and Policy Implication«, *Innovation*, god. 4, br. 2, str. 191–209.
- MAŽURANIĆ, Ivan (1848/1997). »Hrvati Madjarom«, u: Šicel, Miroslav (ur.). *Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MESIĆ, Milan (2003). »Europski standardi manjinske zaštite i položaj manjina u Hrvatskoj«, *Revija za sociologiju*, god. 34, br. 3–4, str. 161–177.

- MESIĆ, Milan (ur.) (2004). *Perspectives of Multiculturalism – Western and Transitional Countries*. Zagreb: Faculty of Philosophy Press, Croatian Commission for UNESCO.
- MEŽNARIĆ, Silva (ur.) (2002a). *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- MEŽNARIĆ, Silva (2002b). »Etničnost, nacija, stabilnost: osuvremeniti okvir promišljanja«, u: Mežnarić, Silva (ur.). *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 9–24.
- MILINKOVIĆ, Bosiljka (1992). *Bibliografija radova o nacionalnom pitanju i međunacionalnim odnosima*. Zagreb: IDIS.
- MILINKOVIĆ, Bosiljka (2001). *O Srbima u Hrvatskoj: selektivna bibliografija 1984.–1999. godine*. Zagreb: SKD »Prosvjeta«.
- Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991. po naseljima*, 1–5 (ur. Jakov Gelo *et al.*) (1998). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- PAVLINOVIĆ, Mihovil (1875/2000). »O narodnosti obzirom na jugo-slovenstvo / Slovinski navrtci«, u: Pavlinović, Mihovil. *Izabrani politički spisi* (izbor i uvodna studija Nikša Stančić). Zagreb: Golden marketing, Narodne novine, str. 190–219.
- Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj* (ur. Mladen Lazić) (1991). Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Popis stanovništva 2001*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske [www.dzs.hr].
- POUTIGNAT, Philippe, STREIFF-FENARD, Jocelyne (1995). *Théories de l'ethnicité*. Paris: Presses Universitaires de France.
- PUPOVAC, Milorad (1999). *Čuvari imena: Srbi u Hrvatskoj i raspad Jugoslavije*. Zagreb: SKD »Prosvjeta«.
- RADIN, Furio (1998–1999). »L'identit etnica: aspetti ascriviti«, *Ricerche sociali*, br. 8–9, str. 13–61.
- RATKOVIĆ, Stjepan (1935). *Što je narod: rasa, pleme, narodnost, nacija*. Zagreb: Tiskara narodne prosvjete.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (1998). »Etnički identitet – etnocentrizam – nacionalizam«, u: Čičak-Chand, Ružica, Kumpes, Josip (ur.). *Etničnost, nacija*,

identitet: Hrvatska i Europa. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 47–56

ROKSANDIĆ, Drago (2004). *Etnos, konfesija, tolerancija*. Zagreb: SKD »Prosvjeta«.

SCHNAPPER, Dominique (1998). *La relation à l'Autre. Au cœur de la pensée sociologique*. Paris: Gallimard.

SEKULIĆ, Duško *et al.* (2004). *Sukobi i tolerancija: o društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.

STANČIĆ, Nikša (2002). *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.

Strossmayerova čitanka (ur. Milan Prelog) (1924). Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina.

ŠIBER, Ivan (1997). »War and the Changes in Social Distance Toward the Ethnic Minorities in Croatia«, *Politička misao*, god. 34, br. 5, str. 3–26.

ŠTULHOFER, Aleksandar (1993). »Testirajući teorije etničkog sukoba: Occamova oštrica i početak rata u Hrvatskoj«, *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 2–3 (4–5), str. 365–382.

ŠTULHOFER, Aleksandar, MATIĆ, Davorka (1992). »Sociologija etničkih odnosa: skica jednog promašaja«, u: Čaldarović, Ognjen, Mesić, Milan, Štulhofer, Aleksandar (ur.). *Sociologija i rat*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, str. 63–74.

ŠVOB-ĐOKIĆ, Nada (ur.) (1997). *The Cultural Identity of Central Europe*. Zagreb: Institute for International Relations, Europe House.

TATALOVIĆ, Siniša (1997). *Manjinski narodi i manjine*. Zagreb: Prosvjeta.

TATALOVIĆ, Siniša (2003). *Etnički sukobi i europska sigurnost*. Zagreb: Politička kultura.

TATALOVIĆ, Siniša (2005). *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*. Split: Stina.

TOMAŠIĆ, Dinko (1938/1997). *Politički razvitak Hrvata: rasprave i eseji*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, Naklada Jesenski i Turk.

VRKAN, Srđan (1999). »Znakovita zbrka oko etničkog«, u: Čačić-Kumpes, Jadranka (ur.). *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 15–39.

VRKAN, Srđan (2002). »Etničko kao krinka za nacionalizam«, u: Mežnarić, Silva (ur.). *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske*.

Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 187–199.

VUKAS, Budislav (1978). *Etničke manjine i međunarodni odnosi*. Zagreb: Školska knjiga.

WALLERSTEIN, Immanuel (1995). »What Are We Bounding, and Whom, When We Bound Social Research«, *Social Research*, god. 62, br. 4, str. 839–856.

ŽANIĆ, Ivo (1999). »Kosovski mit i jugoslavenska mentalna sukcesija«, u: Čačić-Kumpes, Jadranka (ur.). *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 191–203.

ŽUPANOV, Josip (1998). »Etničnost i politika na europskom geopolitičkom prostoru«, u: Čičak-Chand, Ružica, Kumpes, Josip (ur.). *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 199–221.

ŽUPANOV, Josip (1999). »Etničnost i kultura: politička mobilizacija i opstanak«, u: Čačić-Kumpes, Jadranka (ur.). *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 173–182.

NEZNOSNA LAHKOST AVTOHTONOSTI?

»Autohtonosti« kot ustavnega kriterija za opredelitev oz. konstituiranje narodne manjšine ne velja obravnavati lahkotno in podcenjujoče niti v zelo načelnih teoretičnih razpravah. Večina – sicer nestandardiziranih – definicij narodne manjšine namreč upošteva neko obliko avtohtonosti, tradicionalne oz. dlje časa trajajoče povezanosti z ozemljem »klasičnih« oziroma »zgodovinskih« narodnih manjšin, ki se niso selile, ampak jih je zgodovina z državno mejo ločila od matičnega naroda. Že ob začetku nastajanja evropskih manjšinskih dokumentov so jasno razmejili klasične narodne manjšine od migrantov, azilantov, beguncev, Romov – »popotnikov« in drugih »novih manjšin«. Vzpostavljati antagonizem med posebnimi pravicami vsake od teh deprivilegiranih skupin ter med temeljnimi človekovimi pravicami vsakega posameznika je neproduktivno dejanje.

Ključne besede: avtohtonost, narodne manjšine, manjšinska zaščita

UNBEARABLE LIGHTNESS OF AUTOCHTHONISM?

»Autochthonism« as the constitutional criterium for the definition or constituting of a national minority should not be taken lightly or underrated, not even in very fundamental theoretical discourses. The majority of – indeed non-standardized – definitions of national minority do give consideration to a certain form of autochthonism, of traditional or lengthy connectedness with the territory of »classical« or »historic« national minorities, which had not been migrating, but were separated, due to historic events, from their parent nation by a state border. At the very beginning of formation of European minority documents, classical national minorities were clearly distinguished from migrants, asylum seekers, refugees, Roma – »travellers« and other »new minorities«. To establish an antagonism between the special rights of each of these deprivileged groups and the fundamental human rights of each individual is an unproductive deed.

Keywords: autochthonism, national minorities, minority protection

V delovni skupini, ki obravnava predvsem raziskovanje manjšin v sosednjih državah, kamor seveda sodijo tudi »moji« koroški Slovenci kot »klasična narodna manjšina«, se bom omejil predvsem na nekaj opozoril, zakaj »avtohtonosti« kot kriterija za opredelitev oz. konstituiranje narodne manjšine ne velja obravnavati lahko in podcenjujoče. Vsaj trije razpravljavci v naši skupini so namreč že načenjali vprašanje definicije avtohtonosti, posebej pa avtohtonost Slovencev v 17 občinah na hrvaški strani slovensko-hrvaške meje (po letu 1990 naj bi postali klasična narodna manjšina ne glede na spreminjajočo se obravnavo v Ustavi RH), ki jim stoji nasproti 19 obmejnih slovenskih občin z opaznim deležem hrvaškega prebivalstva.¹ Poleg tega slišimo, da naj bi v vzporedni delovni skupini naše konference ena od referentk »zelo zabavno poročala o uporabi termina avtohtonost«, o čemer pa se bomo lahko poučili šele ob branju zbornika.

»Zabavno« pa je bilo v zadnjih mesecih npr. opazovati, kako zgodovinarska kolegica, »izkušena raziskovalka« (njena lastna zapisana oznaka) našega inštituta, ki novodobno konstituiranje slovenske manjšine na Hrvaškem zavzeto in vztrajno argumentira (tudi) z »izrazito etnično avtohtonostjo« Slovencev – posebej v Zagrebu in na Reki,² v močno partijskem prikazu položaja imigrantskih skupnosti v RS pride mdr. do sklepne ugotovitve *ex cathedra*: »Stroka doma in na tujem ter ocene mednarodnih političnih institucij ugotavljajo preživelost in neustreznost uporabe pojma avtohtonost v Ustavi in zakonih v RS.«³

Na interni inštitutski obravnavi omenjene »tajne« raziskave sem 15. 2. 2005 kolegici že povedal, da očitno ni popolnoma informirana o »stroki doma in na tujem«. Tudi zase kot zgodovinarja ne trdim, da obvladam vso za to vsebino relevantno domačo in tujo, pravno in širšo družboslovno literaturo. Že na podlagi svojega (občasnega) aktivnega sodelovanja pri nastajanju mednarodne manjšinske zaščite pa sem jeseni 1993 lahko referiral o »klasičnih razhajanjih o avtohtono-



1 Kakopak »avtohtonih«, o čemer prim. npr. Emil Lučev, *Autohtonost Hrvata u Sloveniji. – Migracijske i etničke teme*, Zagreb, 16 (2000) 3, str. 301–303.

2 Prim. npr. Vera Kržišnik-Bukić, *Slovenci na Hrvaškem in slovensko narodno vprašanje. – Razprave in gradivo* (1998) 33, str. 7–30. Moja teta v Zagrebu je tam prav tako malo pripadnica avtohtone slovenske narodne manjšine kot druga teta v švicarskem Baslu, ženin (slovenski) sorodnik v Splitu ali kot mamini sestrični v Gradcu in celo v Celovcu – žal!

3 Tako Vera Kržišnik-Bukić na str. 333 raziskave Vera Klopčič, Miran Komac, Vera Kržišnik-Bukić, *Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji – ABČHMS v RS...*, INV 2003. Ista avtorica podobno v časopisnem članku »Neavtohtone« narodne manjšine v Sloveniji. – *Delo*, 19. 11. 2004, kjer trdi: »Relevantni mednarodnopravni dokumenti pri obravnavi narodnomanjšinske tematike že vsaj desetletje ne uporabljajo več termina avtohtonost,« a nadaljuje: »Vsebinsko je pojem le delno opuščen, kajti večinoma ga, v ekvivalentni pridevniški obliki, zamenjuje termin tradicionalen.« Nekaj pozneje pa v pogovoru za *Delo*, 29. 12. 2004 (»Desetina prebivalstva Slovenije odrinjena na stranski tir«) trdi: »RS uradno posega po pojmu avtohtonosti, ki pa v Evropi ni več v uporabi in ga zamenjuje pojem tradicionalnosti.«

sti in znanem teritoriju kot konstitutivnem predpogoju narodnih manjšin (ali se avtohtonost pridobi v 30 letih, v treh generacijah ali v 100 letih stalne naseljenosti; novi madžarski zakon predvideva slednji kriterij, za Slovence in njihove sosede pa bi lahko veljalo tudi tisoč let in še kaj povrh), vprašanju državljanstva pripadnikov manjšin itd.«⁴

Dalje sem opozoril »na vedno širši krog prepričanih v to, da je po desetletjih oklevanja treba normirati zaščito avtohtonih, tradicionalno naseljenih narodnih manjšin, ki se niso selile, ampak jih je zgodovina z državno mejo ('nenaravno') ločila od matičnega naroda. Že v svojem mandatu ministrom in strokovnjakom je parlamentarna skupščina SE jasno razmejila klasične narodne manjšine od migrantov, azilantov, beguncev in drugih 'novih manjšin'. Na silo vzpostavljati navidezni antagonizem med posebnimi pravicami vsake od teh občutljivih in deprivilegiranih skupin ter med temeljnimi človekovimi pravicami vsakega posameznika, je neproduktivno dejanje. Tudi mednarodno zagotovljene posebne pravice otrok, žensk ali invalidov /.../ niso v opreki z univerzalnimi človekovimi pravicami.«⁵

Da je nabor posebnih pravic, ki jih mednarodno, bilateralno in domače pravo zagotavlja klasičnim, tradicionalnim oz. avtohtonim narodnim manjšinam, drugačen oziroma večji v primerjavi s pravicami novih manjšin, migrantskih skupin, razpršenih manjšin ali ostankov manjšin, je znano. Ni težko pojasniti, zakaj je tako. Ali si kdo predstavlja, da bo zaradi Slovencev na hrvaški Reki tam kdaj stal dvojezični napis »Rijeka – Reka« in da bo v istrskem Peroju s črnogorskim prebivalstvom napis v cirilski pisavi? Na drugi strani se cirilskega napisa na ljubljanski železniški postaji in na poštah žigih nekateri še spominjamo; ali utegnemo še kdaj dočakati cirilski kažipot vsaj v ljubljanskih Fužinah? Ali so Slovenci v 17 obmejnih hrvaških občinah že kdaj pomislili na zahtevo po samoodločbi in priključitvi k osrednji Sloveniji, tako kot so to npr. delali koroški Slovenci 1918-20 ter ponovno med drugo svetovno vojno in v desetletju po njej?

Vprašanje avtohtonosti z različnimi avtohtonističnimi teorijami je že poldrugo stoletje tema obravnav ne le v slovenskem zgodovinopisju, ampak tudi pri Hrvatih,

● ● ●

4 Janez Stergar, Nastajanje evropske manjšinske zaščite /referat z mednarodnega simpozija »Evropa in narodne manjšine na pragu tretjega tisočletja«, Gorica, 26.-27. 11. 1993/. – *Razprave in gradivo* (2001) 38/39, str. 164–171, cit. na str. 169. Zadevno dokumentarno gradivo iz let 1990–1994 hrani INDOK INV. Z ene od sej odbora za manjšine Sveta Evrope mi je ostal v spominu pogovor, v katerem je švedski ekspert izjavil, da načelno sami lahko dodelijo status (avtohtone) narodne manjšine tudi zgolj trem Srbom, ki bi se priselili pred tednom dni. Brez odgovora pa je ostalo moje vprašanje, ali bi v nabor njihovih manjšinskih pravic poleg cirilskega napisa za Stockholm vključili tudi upravno avtonomijo z lastno milico (kar je bilo tedaj zelo aktualno v naši bližini). Španec je pristavil, da Nemci lahko pokupijo še več od polovice Mallorce, kjer mdr. že imajo nemški radio in časopis, a ustavnega statusa narodne manjšine oz. konstitutivnega naroda Španije ne bodo dobili.

5 Prav tam, cit. na str. 170.

Makedoncih, Albancih⁶ in še kom. V okvir omenjene »stroke doma in na tujem« vsekakor sedaj sodijo tudi naši inštitutski kolegi (predvsem mednarodni pravniki in politologi), ki so se v zadnjem času o »preživelosti« avtohtonosti izrazili nekoliko drugače od naše zgodovinarske kolegice: npr. Vera Klopčič,⁷ Mitja Žagar,⁸ Miran Komac,⁹ Boris Jesih¹⁰ in Jernej Zupančič.¹¹ Vladimir Klemenčič je »starejši« avtor, ki se ne brani uporabe termina avtohtonost,¹² enako Marko Terseglav.¹³ Milan Bufon uporablja izraze avtohtono prebivalstvo, avtohtono poselitveno ozemlje, avtohtona lokalna skupnost, ko obravnava slovensko manjšino v Italiji.¹⁴ Marina Lukšič-Hacin o avtohtonih kulturah ter avtohtonih etničnih manjšinah in avtohtonem prebivalstvu govori na šestih straneh ene od svojih novejših knjig.¹⁵ Mateja Sedmak v slovenski Istri pozna avtohtone in priseljene.¹⁶

Termin oziroma kriterij avtohtonosti v svojih objavah uporabljajo strokovnjaki Ministrstva za kulturo in Statističnega urada RS ter seveda uradniki različnih ravni. Razprava o avtohtonosti na TV Slovenija s klicajem odmeva v publicistiki,¹⁷ kjer govore tudi o avtohtonem prebivalstvu, avtohtoni civilizacijski tradiciji ter avtohtonih sodržavljanih.¹⁸ Slovenska manjšinska koordinacija – SLOMAK predstavitev



6 Tu naj kot »ocvirek« zapišem, da je pokojni akademik profesor Bogo Grafenauer ugovarjal avtohtonosti Albancev na večjem delu Kosova, ker naj bi po njegovem vedenju praktično vsi v družinski oz. rodovni tradiciji ohranjali spomin na kraj (v Albaniji), od koder naj bi se priselili predniki.

7 Matjaž Hanžek, Vera Klopčič, Je ustavno razlikovanje avtohtonih in neavtohtonih narodnih skupnosti izključujoče? – *Večer*, 20. 5. 2002, str. 4.

8 Mitja Žagar, Vprašanja in problemi manjšin v mednarodnih odnosih /intervju Janezu Korošču/. – *Svobodna misel*, 28. 1. 2005, str. 12–13.

9 Npr. v svojih obširnih uvodnih pojasnilih v knjigi Miran Komac, Dean Zagorac (ur.), *Varstvo manjšin : uvodna pojasnila & dokumenti*, Ljubljana 2002. Prim. še Miran Komac, Mojca Medvešek (ur.), *Percepcije slovenske integracijske politike : zaključno poročilo*, 2. natis, Ljubljana 2005.

10 Boris Jesih, Italijani in Madžari v Sloveniji v perspektivi slovenskih etničnih studij – Participacija v politiki in pri urejanju javnih zadev. – *Razprave in gradivo* (2004) 45, str. 106–125.

11 Jernej Zupančič, *Slovenci v Avstriji*, Ljubljana 1999.

12 Npr. v pogovoru s Sašom Schrottom, Manjšine in meje kot dejavniki povezovanja. – *2000*, (1997) 96/97, str. 61–72.

13 Marko Terseglav, Avtohtonost in etnični simboli. – *Zbornik radova XXXVI kongresa : Savez udruženja folklorista Jugoslavije ...*, Beograd 1989, str. 125–127.

14 Milan Bufon, *Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost : Obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah : Primer Slovencev v Furlaniji - Julijski krajini*, Trst 1992.

15 Marina Lukšič-Hacin, *Multikulturalizem in migracije*, Ljubljana 1999.

16 Mateja Sedmak, Dinamika medetničnih odnosov v slovenski Istri: avtohtoni versus priseljeni. – *Annales* 14 (2004) 2, str. 291–302.

17 Marija Vodišek, Avtohtonost! – *Demokracija*, 6. 1. 2005, str. 65.

18 Pavel Ferluga, Priseljenci in identiteta gostiteljev. – *Delo*, 5. 8. 2006 (Sobotna priloga).

Slovencev v štirih sosednjih državah naslavlja z »The autochthonous Slovene minorities«,¹⁹

Najbolj reprezentativna organizacija evropskih narodnih manjšin FUENS imenuje svoj predlog manjšinske zaščite »Listina za avtohtone, narodne manjšine v Evropi«,²⁰ Ali so na Nizozemskem morda že odpravili uradno razlikovanje med avtohtonimi in alohtonimi državljani? V ustavni in pravni praksi »kontinentalne« manjšinske zaščite vsekakor še veljajo tudi nekatere druge opredelitve, ki so ekvivalentne avtohtonosti, kot npr. »wohnhaf und beheimatet« v Avstriji (prej tudi izrecno »autochton«, »eigentlich eingeborene« in »bodensässig«), v Nemčiji »traditionell ansässig«. Na zanimive in aktualne povezave do »indigenous peoples« v zadnjem času opozarja Avstrijec Heinz Tichy,²¹ ki ni le mednarodnopravni strokovnjak, ampak ima tudi velike praktične izkušnje pri urejanju manjšinskega varstva. Na spletnem brskalniku je okoli milijon zadetkov na »avtohton« in »avtohtonost«; čeprav jih je večina verjetno povezana z naravoslovjem, dvomim, da so naši teoretiki kdaj preverili in zavrnili vse te, razmeroma sodobne primere rabe. Za kratek *memento* v diskusiji o avtohtonosti naj bo povedano dovolj!

Rabo kriterija »avtohtonosti« v slovenskem ustavnem in zakonskem redu so v zadnjih letih resda večkrat problematizirali (Komisar Sveta Evrope za človekove pravice,²² Varuh človekovih pravic RS, nekateri slovenski politiki oz. poslanci DZ, družboslovci in publicisti²³), a – kolikor vem – tudi po večkratnem razsojanju Ustavnega sodišča RS ostaja sporno predvsem pomanjkanje kriterijev za ugotavljanje avtohtonosti. »Neustavnost ustave« bo torej potrebno pri avtohtonosti iz njenega 5. in 64. člena ugotavljati in izpodbijati ter nato odpravljati z običajnimi pravnimi in političnimi postopki, pri čemer aferško časopisno nastopaštvo ne pomaga najbolj.²⁴



19 Tako na <http://www.slovak.net/>.

20 Gl. na www.fuen.org/pdfs/20060525Charter_EN.pdf.

21 Heinz Tichy, »Indigenous Peoples« and »National/Ethnic Minorities«: Two Legal Terms seen from a European Point of View. – Fritz Peter Kirsch, Waldemar Zacharasiewicz (Hgg.), *Möglichkeiten und Grenzen des Multikulturalismus : Der Schutz sprachlich-kultureller Vielfalt in Kanada und Europa ...*, Wien 2004, str. 75–85. Tichy na str. 84 narodne manjšine loči od etničnih po tem, da slednje nimajo matične države (»kin-state«).

22 V zvezi s priporočili komisarja je za nas zanimiva obrazložitev Vlade RS: »O avtohtonem značaju ali zgodovinski poseljenosti skupnosti se običajno govori, če je ta skupnost na območju živila vsaj dve generaciji.«

23 Na <http://www.krtaca.si> je npr. »liberalni multikulturalist« Will Kymlicka spodbudil prispevka Julije Sardelić o problematiki 65. (romskega) člena Ustave RS ter Mira Samardžije o »avtohtonosti« kot orodju diskriminacije »ustavno nepriznanih manjšin« oziroma »etničnih manjšin s področja bivše SFRJ« v Sloveniji.

24 Tako sodim tudi po treh primerih lastnega (razmeroma uspešnega) vpletanja v oblikovanje ustavnih norm, ko za to nisem bil posebej honoriran, ampak sem agiral kot »neravnodušni državljan«. Nič pa nisem imel z uvajanjem kriterija avtohtonosti.

Poleg komisarja SE za človekove pravice, Visokega komisarja za narodne manjšine OVSE, Evropske komisije za boj proti rasizmu in nestrpnosti ter zunanjega ministrstva ZDA je poleti 2005 posebej izrazil zaskrbljenost nad razliko v statusu »avtohtonih« in »neavtohtonih« (novih) romskih skupnosti v Sloveniji še Odbor ZN za človekove pravice. Dovolj močan razlog za sodelovanje več naših inštitutskih sodelavcev pri pripravljanju slovenskega (in prvega evropskega?) systemskega zakona o urejanju položaja romske skupnosti, hkrati pa tudi za obravnavo problematike v inštitutski reviji in v medijih. Dvomim pa, da je bilo pri tem potrebno anatemizirati ne le kriterij avtohtonosti, ampak tudi »nemoralne strokovnjaške narodnjake«. ²⁵ Alenka Janko Spreizer se je po pogovorih z več sodelavci INV in po pretresu nekaj njihovih objav pridružila mnenju Irene Šumi, da smo se raziskovalci »slovenskega narodnostnega vprašanja« (navednice v besedilu!) tudi z nekritično rabo termina avtohtonost vpregli v »nacionalistično« slovensko državno politiko. ²⁶ »Ko to tamo pjeva« o nemorali in nacionalizmu?

Kljub uveljavljenemu vedenju, da je »avtohtonost« prišla v slovensko ustavo z amandmaji leta 1989, inštitutska »izkušena raziskovalka« z začetka te diskusije kot »gostujoče pero« v osrednjem slovenskem dnevniku omenja »od leta 1974 priznani ustavni status avtohtonih narodnih skupnosti / avtohtonih narodnih manjšin«. Prav tako zmotno pa trdi, da je bil šele z ustavo iz leta 1991 »uveden različen pravni status« za Italijane in Madžare ter Rome in pripadnike nekdanjih jugoslovanskih »narodov in narodnosti«. ²⁷

Za svoj skrajšani naslov medijsko razvpite »tajne« raziskave o pripadnikih narodov nekdanje Jugoslavije v RS, in sicer »ABČHMS v RS«, kolegica zapiše, da »ni plod ravno takojšnje, a vendarle dokaj hitre njene raziskovalne reakcije«. ²⁸ V kvaliteto take »raziskovalne reakcije« sem podvomil že na omenjeni interni inštitutski obravnavi. Menim namreč, da je opredelitev nepopolna in žaljiva, ²⁹ čeprav naj bi po kolegičinem prepričanju prispevala k »dostojanstvu njihovega imena«. Kje pa je pri »ABČHMS« npr. dostojanstvo po kolegi »etnično izčiščenih« ali »izbrisanih«



25 Irena Šumi, Etnično razlikovanje v Sloveniji: izbrane problematizacije. – *Razprave in gradivo* (2004) 45, str. 14–47. Na str. 28 se mdr. ironizirajoče sprašuje: »Ali so se pripadniki 'novih' manjšin v Sloveniji znašli prisilno ali prostovoljno? Ali slovenstvo izumira? Ali je ustavni koncept 'avtohtonizma' pravičen? /.../ S kakšnimi predstavami operira nacija o izumiranju slovenstva? Kako se je lahko zgodilo, da je koncept 'avtohtonosti', ki je z vsakega strokovnega stališča brez pomena, v Sloveniji postal ustavna kategorija?« Prim. še Irena Šumi, Damir Josipovič, Avtohtonost kot resna grožnja manjšini. – *Večer*, 25. 3. 2006, str. 40–41.

26 Alenka Janko Spreizer, »Avtohtoni« in »neavtohtoni« Romi v Sloveniji: socialna konstrukcija teritorialnega razmejevanja identitet. – *Razprave in gradivo* (2004) 45, str. 202–225.

27 Vera Kržišnik-Bukić, »Neavtohtone« narodne manjšine v Sloveniji. – *Delo*, 19. 11. 2004.

28 Tako Vera Kržišnik-Bukić na str. 7 v op. 3 omenjene raziskave iz decembra 2003.

29 O tem npr. Marko Crnkovič, ABČHMS sem, je mati d'jala. – *Dnevnik*, 20. 1. 2005, str. 5: »Da so omenjeni 'kolektivno neprepoznavni' lahko pomisli samo nekdo, ki si je zanje izmislil oznako 'ABČHMS' – kar je še bolj žaljivo, kot če bi jih obkladal s čefurji.«

Muslimanov (10.467 naštetih v popisu 2002), ki pač niso vsi iz Bosne in se niso izjasnili za (nove) Bošnjake, dalje 8062 »trdovratno« opredeljenih za Bosance in 527 za Jugoslovane? Slednji ter 499 Nemcev, 470 Ukrajincev, 451 Rusov, 273 Čehov in 259 Turkov v popisnih rezultatih iz 2002 šestkrat demantira njeno objavljeno trditev: »Vse druge narodnostne skupine so bile izrazito maloštevilne, nobena med njimi ni presegala 250 prebivalcev.«³⁰

Tu naj še pripomnim: enako žaljiva je po mojem mnenju uporaba termina »Nemci« (v narekovajih) kot skupne oznake za ostanke nekdanje močne nemške manjšine v Sloveniji, Avstrije in Nemce, ki jih popisujejo statistiki, »Kočevarje – staroselce«, »Staroavstrijce« ipd. Tudi pri avtorju/ih tega publicističnega izuma je bila »raziskovalna reakcija« brzopleta ...³¹

Za prehod na še eno vprašanje, ki ga na INV obravnavamo bolj »lahkotno« ali sploh ne – to je »slovenstvo« – naj uporabim kar svoj citat, resda iz nastopa v koroškem zamejstvu: »Naša ustava ne opredeljuje Republike Slovenije le kot 'države vseh svojih državljanek in državljanov', ampak jo utemeljuje tudi z 'neodtujljivo pravico slovenskega naroda do samoodločbe' in v preambuli ugotavlja, da smo (prav z RS in samo v njej!) 'izoblikovali svojo narodno samobitnost in uveljavili svojo državnost'. Slovenska narodna samobitnost in državnost pa sta vrednoti, ki jim šolski sistem ob pomanjkljivi državljanski vzgoji ne posveča posebne pozornosti.«³²

Večkrat je bila že deležna posmeha »rasistična« določba 5. člena Ustave, da »Slovenci brez slovenskega državljanstva lahko uživajo v Sloveniji posebne pravice in ugodnosti,« čeprav bi tu težko trdili, da analognih »privilegijev« ne predvidevajo tudi številne ustave in zakoni drugih (bližnjih nam) držav. In, glej šmenta! V 6. členu Ustave je za osnovo zastave RS vzeta kar »slovenska narodna zastava« in ne kaj univerzalnega ali vsaj nadnacionalnega. V istem členu je za himno Slovenije določena »Zdravljica« tistega pijanega Franceta, ki mu je po glavi rojila »slovenšna cela«, čeprav je hkrati nazdravljal »vsem narodom.«

30 Vera Kržišnik Bukič v pogovoru z Matjažem Albrehtom, Desetina prebivalstva Slovenije odrinjena na stranski tir. – *Delo*, 29. 12. 2004. Ista kolegica v pogovoru z Borutom Mekino, Tajne raziskave na Inštitutu za narodnostni. – *Večer*, 23. 11. 2004, str. 5, na vprašanje, ali »bi te nove manjšine morale imeti predstavnika v parlamentu?«, odgovarja: »Logično je, da ta zgodba vodi, seveda čez čas, k njihovi politični udeležbi v parlamentu ali drugje.« Ob kolegičinem siceršnjem lahkotnem, vizionarskem predlaganju ustavnih in drugih sistemskih sprememb v Sloveniji ter ob njenem poudarjanju, da so nove manjšine desetkrat številnejše od avtohtonih, bi lahko tudi »znanstveno natančno« določili, da bodo »čez čas« v Državnem zboru RS te imele »so ungefähr zwanzig« predstavnikov, za predstavnike v bodočih »kantoni« pa se bomo že še dogovorili...

31 Dušan Nečak (vodja projekta in ur.), *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955 : izsledki projekta*, 2. /razširjena/ izdaja, Ljubljana 2002.

32 Janez Stergar, Ali bo slovenstvo še vrednota v Evropski zvezi in v 21. stoletju? – *Ko ne bo več meja (zbornik predavanj) : 2. strokovno-znanstveni posvet, Št. Peter pri Št. Jakobu v Rožu*, 8. november 2003, Ljubljana 2004, str. 94–97, cit. na str. 96.

Veliko tem za prav, kritično usmerjeni in čisti, teoretski »znanstveni diskurz«.

Sam pa sem si dovolil, da sem se pridružil (redkim) opozorilom »na nevarnosti postopne 'prijazne smrti' ne le slovenskih manjšin v zamejstvu, ampak tudi slovenstva v sami Republiki Sloveniji. **Ob prelomu tisočletja v nobeni državi število tistih, ki se izjavljajo za Slovence po narodnosti, ni upadalo tako močno kot prav v Republiki Sloveniji.** V Sloveniji sicer delež narodnostno opredeljenih Slovencev med celotnim prebivalstvom vztrajno pada že vse od konca druge svetovne vojne in se je v odstotkih gibal takole: leta 1948 – 97,00, 1953 – 96,52, 1961 – 95,65, 1971 – 94,04, 1981 – 90,77, 1991 – 88,31 ter leta 2002 samo še 83,06 %. V obdobju slovenske samostojnosti pa je – kakor se to že nepričakovano in paradoksalno sliši – naglo upadalo tudi absolutno število prebivalcev RS, ki so se po narodnosti opredelili kot Slovenci. Med popisoma 1991 in 2002 je to število padlo od 1,689.657 na 1,631.363 ali za 58.294 duš, v povprečju torej vsak dan za 14,5. Ob popisu 2002 je resda 1,723.434 prebivalcev RS (ali 33.046 več kot enajst let poprej) navedlo, da je njihov materni jezik slovenski, a 92.071 med njimi se jih iz takih ali drugačnih razlogov ni izjavilo za Slovence po narodnosti. /.../ Milivoja Šircelj je /.../ objavila zelo podrobno in bogato dokumentirano študijo 'Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije : Popisi 1921–2002.' /.../

Položaj in perspektive so še bolj dramatične, ker študija Širceljeve potrjuje podmeno, da je slovenstvo kot vrednota v manjši meri prepoznano med mlado generacijo, ki skladno z globalnimi modernizacijskimi procesi išče tudi racionalno osnovo in 'tržno vrednost' svojih vrednot. Med mlajšimi starostnimi skupinami je bil ob popisu 2002 v RS delež narodnostno opredeljenih ('narodno zavednih') Slovencev tudi pod 80 % ali celo samo 77 %; tako je v prihodnje pričakovati še nadaljnje padanje tako njihovega deleža kot tudi števila. V občini Jesenice je bilo že leta 2002 samo 66 % slovenskega prebivalstva (Delo, 3. 11. 2003). Opisano stanje oziroma vrednotenje 'slovenstva' v matični državi Republiki Sloveniji bi težko označili kot občudovanja vredno in obetavno. A že v tridesetih letih preteklega stoletja sta predstavnika dveh zelo različnih polov slovenske politike – dr. Anton Korošec in Edvard Kardelj–Sperans – prišla do enake ugotovitve, da bo država Slovencev privlačna za zamejce, samo če bodo v njej polno in zadovoljno zaživel 'matični' Slovenci sami.«³³

S tem se vračam k osrednji vsebini delovne skupine: raziskovanju manjšin v sosednjih državah. Ob 80-letnici INV si dovljujem ponoviti še eno svojo pripombo oziroma opomin: »Iz polpreteklega obdobja pa so velikemu številu poznane subtilne oblike diskriminacije oz. odrivanja v nedominanten položaj (resda ne na narodnostni, ampak ideološko-politični podlagi), ko s(m)o bili hitro stigmatizirani



33 Prav tam, cit. na str. 95.

za 'klerikalca', 'nacionalista', na našem Inštitutu za narodnostna vprašanja še za nesodobnega in z razvojem skreganega 'brambovca'.³⁴ Novo dostopni arhivi nas seznanjajo, da je 12. 3. 1949 Udba izstavila naslednjo kvalifikacijo: »Ta inštitut je sploh lepa zbirka bivših iredentističnih voditeljev.«³⁵ Sedanje generacije na inštitutu ne bi rad primerjal z velikimi predhodniki, se pa (predvsem medsebojne) obtožbe in diskvalifikacije stopnjujejo z novim naborem oznak, ki jih ne bom ponavljal, saj ste jih zainteresirani lahko slišali ali prebrali že preveč. Tako kot v preteklosti, ta podtikanja največ povedo o njihovih avtorjih samih.

To velja tudi za loputanje z vrati na slavnosti ob osemdesetletnici inštituta.³⁶ Svetujem: ob odhodu ne ugašati inštitutskih luči, ker nekateri očitno še kar o(b)stajamo!

34 Janez Stergar, Identiteta in manjšina, zavest in odnosi z matico : Nekaj uvodnih tez na posvetu Sveta slovenskih organizacij v Gorici 24. 4. 1998. – *Koroški vestnik* 32 (1998) 1, str. 43–50, cit. na str. 47.

35 Citirano po: Tatjana Rejec, *Partija in tigrovc*, Ljubljana 2006, str. 33.

36 Čeprav se ob inštitutskem jubileju in po njem nekaj kolegov, pravzaprav kolegic, ob vključevanju »sovražnega govora« trudi v javnosti relati »pvizirati ali izničevati očitne in merljive inštitutske dosežke zadnjega desetletja ter ustvarjati vtis – v preteklosti že videnege – »izjemnega stanja«, bi kot priča in kronist za inštitutska dogajanja uporabljal bolj umirjene, običajne oznake, vključno z sobivanjem in mestoma plodnim medsebojnim vplivanjem različnih panožnih raziskovalnih pristopov. Pred desetletjem sem kot publicist priostril: »Nastanek samostojne slovenske države je bil zamišljen predvsem oz. tudi kot zgodovinski dosežek slovenskega naroda ter kot zaščita, garancija njegovega obstoja. Zdi pa se, da je Pandorina skrinjica z narodnostnimi tegobami že lahkomiselnost odprta. Ali mar ob sedanjih manjšinskih in mejnih peripetijah 'Nova revija' že pripravlja novo tematsko (recimo 'brambovsko') številko, ali SAZU sklicuje nov posvet 'I, kaj bi Slovenci z državo?', ali civilna družba ne ustanavlja 'Slovenske domovinske službe' (po pre-očitnem zgledu na koroški Heimatdienst).« Prim.: Janez Stergar, Tajnice in fikusi se menjavajo, manjšine ostajajo. – *Razgledi* 47 (1998) 3, 4. febr., str. 3. Sam doslej pobude za »Slovensko domovinsko službo« še nisem dal, niti še nisem zaprosil, da me v RS zaščitijo vsaj po konvencijah ILO št. 107 in 169 o domorodnih ljudstvih. Z veseljem pa prisluhnem, kako (še ne) triletna vnukinja Ana opozarja na pravilno rabo slovenske dvojine: »Sva šli, babica, saj sva dve puncici!«

RAZISKOVANJE ODNOSOV ETNIČNOSTI IN MANJŠIN V SLOVENIJI:¹ K PREUREJENI PERSPEKTIVI

Čeprav se Inštitut za narodnostna vprašanja po osmih desetletjih obstoja in delovanja navidez anahronistično še vedno bori s kaj zunajznanstvenimi uzurpacijami svojega polja preučevanja, prispevki drugega panela jubilejne konference v letu 2005 kažejo, da slovenske etnične študije in študije nacionalizma vendarle obsegajo znaten strokoven krog, ki Inštitut člansko presega, pri katerem pa ima Inštitut vendarle odločilne formativne zasluge. Šest prispevkov zaporedoma avtorjev politologinje mednarodnih odnosov Hannah Starman, sociologinje Marije Jurič Pahor, antropologinje Duške Knežević Hočevar, geografa in demografa Damirja Josipoviča, ter antropologov Alenke Janko Spreizer in Gregorja Starca veže tematska nit: od teoretizacije nacionalnega spominjanja preko ideologij nacije in avtohtonizma do teoretizacije manifestativnega nacionalizma, ki se ponovno okorišča s kolektivnim spominom.

Ključne besede: etnične študije, nacionalizem, teorija travme, spomin in memorija, demografija, rodnost

RESEARCHING ETHNICITY AND MINORITIES IN SLOVENIA: TOWARDS A REORGANISED PERSPECTIVE

Although the Institute for Ethnic studies after eight decades of its existence and work still fights, somewhat anachronistically, various extra-scientific usurpations of its field of investigations, the contributions to the second panel of the jubilee conference in 2005 show that Slovenian ethnic studies encompass as substantial professional circle that goes beyond the associates of the Institute itself, but for whom the Institute was decisively formative. The six contributions from, in order of appearance: IR specialist Hannah Starman; sociologist Marija Jurič Pahor; anthropologist Duška Knežević Hočevar; geographer and demographer Damir Josipovič, and anthropologists Alenka Janko Spreizer and Gregor Starc, are bound by a joint thematic thread: from theoretisations of (national) memory to ideologies of nationalism and »autochtonism« to theoretisations of manifest nationalism which, again, uses collective memory as a key concept.

Keywords: ethnic studies, nationalism, theory of trauma, memory, demography, natality

Pričujoče spremno besedilo k objavi znanstvenih besedil, ki so bila predstavljena na konferenci ob častitljivi osemdeseti obletnici nastanka in delovanja Inštituta za narodnostna vprašanja, se mora najprej ustaviti ob avtorjih samih. Nastopajoči v drugem panelu te konference, ki je nosil gornji naslov, namreč nikakor niso bili izbrani naključno. Gre za strokovnjake z različnih področij preučevanja odnosov etničnosti in nacionalizma, ki bi jih radi označili kot srednjo generacijo, vendar ne v kakem starostnem smislu: v tem pogledu gotovo spadajo v različne generacije. Osrednost, središčnost njihovega strokovnega dela je tista, ki nam narekuje tak epitet, določili bi ga pa takole: v enotno strokovno generacijo te avtorje veže dejstvo, da so v polju preučevanja odnosov etničnosti in nacionalizma v Sloveniji sicer ne edini, vendar med prvimi, ki so vsak na svojem disciplinarnem in problemskem področju uveljavili pomembno preurejeno, procesualno, kompleksno in striktno analitsko perspektivo. S tem so preučevanje specifične realitete modernosti, odnosov etničnosti, ki jih zaznamuje utrjena in z mogočnimi mehanizmi oblasti in ideologij zavarovana predstava o neprehodni drugačnosti med človeškimi skupnostmi, elevirali na raven mednarodne znanstvene razprave in komunikacije.

Takoj moremo opaziti tudi, da polovica teh avtorjev danes ni zaposlenih v Inštitutu za narodnostna vprašanja: prav vsi pa so imeli, in še imajo, z inštitutom tesne vezi, bodisi mentorske, raziskovalne, projektne. Zato je njihovo strokovno delo za Inštitut posebej laskavo priznanje: raziskovalno, angažirano aplikativno in pri posameznikih tudi pedagoško delo, ki ga Inštitut v zadnjih desetletjih goji zlasti na področju teorije etničnosti in nacionalizma, in na področju aktualnih, sinhronih preiskav situacij odnosov etničnosti v sodobni Sloveniji in zunaj nje, je proizvedlo za slovenske razmere kaj številčno strokovno skupnost, ki to delo nadaljuje in širi tudi zunaj Inštituta. Tako se »matičnost« Inštituta potrjuje na najboljši možen način: ne z birokratskimi lestvicami, pravilniškimi merili in statutarnimi proklamacijami, temveč z živim, produktivnim, prodornim, vrhunskim strokovnim delom.

Slednje slejkoprej še naprej zadeva ob mnoge zunajstrokovne ugovore in odpore, ki še vse prevečkrat prihajajo iz formalno znanstvenih vrst, in ob času tega zapisa žal zaznamujejo tudi stanje duha v Inštitutu samem. V svojem enainosemdesetem letu Inštitut na način, ki se navidezno predstavlja kot strokovna



1 Pričujoča besedila (dr. Hannah Starman, dr. Marija Jurić Pahor, dr. Duška Knežević Hočevar, dr. Damir Josipovič, dr. Alenka Janko Spreizer, dr. Gregor Starc) so nastala kot prispevki na konferenci ob 80. obletnici delovanja Inštituta za narodnostna vprašanja, v 2. delovni skupini z naslovom *»Raziskovanje odnosov etničnosti v Republiki Sloveniji«*. Moderatorica panela sem bila podpisana; poročevalka je bila kolegica dr. Mojca Medvešek, vabljen diskutant pa kolega dr. Miran Komac in dr. Vera Kržišnik Bukič. – Avtorjem prispevkov se zahvaljujem za komentarje in dopolnitve tega uvoda.

kontroverza med konservativnim narodnjaštvom in zahtevami po striktno analitskem znanstvenem početju, v resnici pa gre za uzurpacijo znanstvene etike iz kaj zasebnih, zunajznanstvenih nagibov, doživlja še eno, vsiljeno prevpraševanje svojega obstoja in poslanstva. Bolj ali manj znotraj Inštituta so se namreč pojavile tendence po reprimativizaciji znanstvenega programa, ki v imenu »narodne stvari« eksorcirajo teoretsko produkcijo in v stalinistični maniri miselne policije identificirajo »napačna« in »neprimerna« strokovna zanimanja: s povsem zunajstrokovnimi argumenti, ali pa celo kar brez njih, so se pod udarom znašli ukvarjanje z imigracijo (iz bivših jugoslovanskih republik in drugih, bolj oddaljenih prostorov, npr. Afrike, Kitajske), preučevanje historičnih manjšin na tleh današnje Slovenije (npr. slovenskih Judov), preučevanje sodobnih veroizpovednih slojitev slovenskih državljanov (npr. slovenski muslimani), preučevanje procesov etničnosti v situacijah postsocializma in postkolonializma, preučevanje mednarodnih pravnih okvirov regulacije odnosov etničnosti in nacionalizmov, kar so vse teme, ki jih je Inštitut v svoj repertoar večinoma privedel v zadnjem desetletju s svojimi najmlajšimi sodelavci in ob znatnem, pretehtanem strokovnem naporu.² Reprimativizacijska uzurpacija ob tem brez kakršnihkoli strokovnih pojasnil, ki jih seveda ne more imeti, vztraja na biologističnih kriterijih razpoznav predmeta preučevanja (»čisto slovenstvo«), na zastarani sistematiki, ki je produkt komunističnih ideoloških nivelizacij (»zamejci«, »izseljenci«, »zdomci«), in na psevdolegalizmu (»avtohtoni manjšini«).

Strukturo, nazorsko podstat in cilje takega strokovnjaštva sem podrobno analizirala že drugje (Šumi 2004:14–44); na tem mestu naj ponovim le zaključno diagnozo, ki tako uzurpacijo znanstvenega polja označuje za hkrati neetično (ker je zavestna odpoved strokovnosti in znanju pri znanstveniku pač goljufigija) in dejansko, dokazljivo družbeno škodljivo, ker ne proizvaja analize, ki bi služila splošnemu izboljšanju življenja in plodnemu samorazumevanju skupnosti, temveč reciklira razlikovalno, ljudsko, zdravorazumsko, v bistvu rasistično ideologijo, ki se lažno predstavlja kot »zavednost« in »patriotizem«: s tem pač potrjuje veljavnost znanega angleškega pregovora, ki svari, da patriotizem ni vedno socialno angažirano delovanje članov skupnosti usode, ki ji pravimo nacija, ampak žal tudi poslednje zatočišče premnogih falotov, ki s svojo »produkcijo« gotovo ne spadajo v znanstveno polje. Toda ob analitski produkciji, ki jo je na jubilejni konferenci ob osemdesetletnici Inštituta predstavila skupina avtorjev prispevkov drugega panela, so ti poskusi uzurpacije vendarle komajda kaj več kot smešni in pravza-



2 Eden od začetnih rezultatov tako pretehtanega strokovnega napora je bil dokument z naslovom *Izhodišča znanstvenoraziskovalnega dela v Inštitutu za narodnostna vprašanja*, ki datira v leto 2000. V tem dokumentu so člani tedanjega Znanstvenega sveta INV skušali formulirati znanstveno polje Inštituta in načine strokovnega dela. ZS INV je dne 11. 1. 2001 dokument sprejel in potrdil.

prav kar dobrodošlo kontrastno ozadje, ki omogoča jasnejšo prepoznavo zrn med plevelom.

Prvi dve avtorici tukaj prinešenih prispevkov se obračata k specifični teoretizaciji mentalitetnih dispozitivov, ki jih povzroči skupinska travma: torej kolektivno izkustvo skrajnih oblik množičnega nasilja. Prispevka kolegic Hannah Starman in Marije Jurić Pahor sta v svojih tematizacijah komplementarna: prva avtorica se v sestavku z naslovom: *Travma, ideologije pripadnosti, nacija: nastavki za teoretski model kulturotvornega prenosa posledic množičnega nasilja* na primeru holokavsta posveča izrisu teorije travme kot novejšega analitskega okvira za razumevanje kolektivnih racionalizacij takih zgodovinskih dogodkov, ki se vrstejo v skupinske ideologije, v pravno normiranje skupnosti, v nacionalne mednarodne politike, v šolstvo, v javne diskurze, torej v vse mehanizme družbenega življenja kake (nacionalne) skupnosti: s privedbo povsem drugovrstne evidence, psihiatrične o disfunkcionalni družini, pa Starman uvede tudi izviren teoretski model medgeneracijske transmisije, ki ta mehanizem prenosa, na videz konverzno, uspešno razrešuje psihologističnih in sploh zdravorazumskih interpretacij (na primer, o »narodnem značaju«, če navedemo le eno, hudo zastarano paradigmo, ki pa ima med Slovenci vendarle precejšnjo tradicijo). Izkaže se, da je množična travma za skupnost tako globoko in tako daljnosežno formativna, da ji je mogoče pripisati »kulturotvornost«, kot to imenuje avtorica: socialne predelave travmatične zgodovinske epizode odločilno formirajo socialno in politično kulturo (nacionalne) skupnosti. Ob tem se bralcu zlahka porajajo možne aplikacije modela: slovensko nacionalno skupnost med drugim zaznamujejo venomer zelo visoke statistike o samomorilnosti, alkoholizmu, nasilništvu v družini, torej znaki vztrajnih travmatičnih disfunkcij v družbenih odnosih (in spremljajoča ljudska teorija, ki govori npr. o »hlapčevski naravi« Slovencev in o njihovi kulturni, jezikovni, biološki »ogroženosti«), ki so značilne tudi npr. za nekdanje kolonizirane populacije, katerih zgodovina vključuje množične pomore in več desetletne ali celo večstoletne odnose slojne podreditve. Transmisija kulture travme očitno lahko vztraja po več stoletij in tako skozi različne družbene predelave postane jedrni del »kulture«.³

Prispevek avtorice Marije Jurić Pahor z naslovom *Memorija in spomin v času globalizacije* pregleduje drugačno odmevnost in relevantnost teorije travme: rekli bi, njeno univerzalizacijo skozi razprave o holokavstu (šoa) in teoretizacijo memorije in spomina. Transmisivnost, trajanje te travme in njenih posledic skozi čas avtorica predstavi kot bistveno, konstitutivno sestavino sodobne globalnosti, torej kot enega od formativnih diskurzov sodobnosti, ki je vse prej kot kak vedno



3 O možnih transmisijah in fiksacijah posledic travme smo kolegica dr. Hannah Starman, prof. dr. Daniel Wildcat in podpisana pripravili seminar za študente v dneh med 19. in 21. aprilom 2005 na Haskell Indian Nations University v Kansasu v ZDA.

bolj oddaljujoč se spomin. S tem oriše bistvo teoretizacij kolektivnega spomina, ki vztrajajo, da se spomin ne »pogreza«, ampak reciklira skozi nenehno obnavljanje in nove pomenske naložbe. Tudi ob tem članku bralcu zlahka pridejo na misel možne aplikacije za domačo rabo: javni govor o »kulturnem boju«, o kontroverzi partizanstvo-domobranstvo v Sloveniji, ta čas ni morda nekakšno nerelevantno »pogrevanje preteklosti« nostalgikov, ki naj bi živečih generacij ne zanimala, temveč dobeseden, neposredovan pogovor nas o nas v in o aktualnem trenutku, ki se tematično ovija v *lieu de memoire* druge svetovne vojne. V tem diskurzu prepoznavamo aktualne provincialne oblastne boje, nepietetno surovost povzpetniškega narcizma, zgodovinsko, kulturno utrjeno (rekli bi, travmatizirano) izmikanje napravam pravnega reda in nominalne demokratičnosti skozi nezmagljivo areno kuloarja in nepotizmov, in prav gotovo tudi goljufivo »strokovnjaštvo«. Avtorica po teh možnih aplikacijah ne posega – se pa zadržuje pri izrazih travme fašizma ob robih slovenske države, na avstrijskem Koroškem in na Tržaškem, in razpoznava nesorazmerne težave s predelavo spomina v postsocializmi v primeri z drugimi evropskimi nacijami – in prispevek zaključuje v zmerno konstruktivnem tonu: govorjenje o spominjanju ni neplodno, ni izguba časa, ni nerelevantno, ampak je pogoj prepoznavanja sodobnega trenutka, ideološka operacija, ki je zgodovinsko sicer morda vodila predvsem h konsolidaciji nacionalnih skupnosti (te svoj spočetni trenutek praviloma vežejo na kako kolektivno travmo, npr. osvobodilno vojno, revolucijo, odcepitev ...), dandanes pa vsaj v evropskem kontekstu vodi k nacionalne okvire presegajoči univerzalizaciji zavesti. V tem smislu je spominanje šoa prepoznano kot jedrni del konstitutivnega, kohezivnega, skupnega evropskega spomina.

Naslednja dva prispevka, kolegov Duške Knežević Hočevar in Damirja Josipoviča, se posvečata prav konsolidaciji nacionalnih skupnosti, tokrat z vidika zgodovinskih ideoloških operacij ustvarjanja nacionalnega članstva. Demografija, veda, katere rojstvo je spremljevalni pojav, kataložni mehanizem postanka sodobne nacije, je sama utemeljena v nekaterih razpoznavnih aksiomih, ki imajo izrazito predteoretsko, torej zdravorazumsko in ideološko podstat. Numerična mahinacija, ki jo država popularizira skozi enega svojih temeljnih nadzornih projektov, ljudsko štetje, ima ozadno teorijo, ki nacionalne populacije gleda kot amalgamat starostnih, spolnih in izobrazbenih kontingentov, te pa določa peščica reificiranih določnic: jezik, veroizpoved, izjavljena »narodna« pripadnost, ter seveda propenzija k reprodukciji. Knežević Hočevar v sestavku z naslovom *Rodnost, etničnost in nacija: nekateri razmisleki o preučevanju demografskih značilnosti nacionalnih populacij* v svoji analizi strukture demografskega nazora (teoriji prvega in drugega demografskega prehoda) prepričljivo izriše kot zunajteoretski konstrukt, ki je tak predvsem zato, ker svojo interpretativno in projektivno moč izvaja iz preeminentne predstave o idealnem ali »pravilnem« »stanju nacije«: o minimalni, ugodni in nezadostni rodnosti; o kulturni in jezikovni homogenosti, ki nastopata

kot zakrinkani biologistični premisi o »krvi« (in ki povsem spregleduje dejstvo, da s preštevanjem jezikovnih, verskih in narodnih samoizjavljanj nikakor ni mogoče preštovati incidence kulturnih repertoarjev, temveč zgolj strategije ideološkega samopredstavljanja in upravljanja z javnimi identitetami); in seveda o deteriorizaciji domnevno »naravne« socialne ženskosti, ki se skorajda nalašč maliciozno vedno bolj odpoveduje svojemu »naravnemu« poslanstvu, torej rojevanju otrok (in tako umetno konstruiranemu kontingentu, »ženskam v rodni dobi«, pripiše zavesten socialni smisel, ki ga nikakor ne more imeti). Skozi avtoričin prispevek bralec jasno ugleda matematične mehanizme, ki v jezik preštevalnih kategorij prevajajo oblastno zavarovano nacionalno ideologijo in se zato v svoji diagnostiki in prognostiki venomer motijo, saj imajo očitno napačna, torej zunajanalitska izhodišča: vera v prevladujočo »katoliškost« Irske ali Italije, ki naj bi sama na sebi zagotavljala višjo rodnost, se npr. izkaže za natanko diametralno napačno. »Posledično«, pravi Knežević Hočevanar,

tudi preučevanja prebivalstvene dinamike ni več mogoče ločevati od preučevanja etničnosti, nacionalizma in mednarodnih zadev, pri čemer je nujno nanovo ovrednotiti še vedno prevladujoč 'statistični realizem'

- prav gotovo, saj so odnosi etničnosti in nacionalizma po svoji naravi ideološki mehanizmi, ki urejajo ljudsko razumevanje moderne družbenosti. Avtoričina argumentacija bralca tudi tokrat navaja na mnoge premisleke: med drugim na analitsko možnost, da ideologijo in odnose etnične razlike zagledamo kot mehanizme, ki nominalno sicer ustanavljajo neprehodne odnose med neodpravljlivo, pač »izvorno različnimi«, ki pa v resnici prikrivajo drugačne, manj mitske neprehodnosti: predvsem slojne. Obča ideologija modernosti, ki je defevdalizirane evropske populacije pred kakim stoletjem in pol konsolidirala v neprehodne »narode« in »etnične skupine«, namreč o slojni razliki pod pritiskom ideologij enakosti meni, da je povsem prehodna: da je torej slojni preboj vsakemu posamezniku dostopen, pa temu očitno ni tako. Vedno bolj je jasno, da je vstavljenost v sloj veliko težje prebijati kot meje med »etničnimi skupinami«, to pa zaradi inherentnega ideološkega trika vsake zahodne demokracije: medtem ko se demokratični pravni red (ki temelji na moči materialne lastnine) ne more vzpostaviti drugače kot skozi vertikalno slojno delitev nacionalne populacije (in bi lahko, denimo, težave z vzpostavljanjem odnosov demokracije v postsocializmi, zlasti popoln kolaps sodstva, videli natančno kot manko razslojenosti nacionalne populacije), demokratične ideologije venomer deklarativno in normativno vztrajajo na vsakršnih družbenih enakostih. Enakost kot vrhovna ideologija (zahodnoevropske) demokracije se nam torej lahko analitsko kaže kot mehanizem vzdrževanja bistvenih, slojnih neprehodnosti znotraj nacionalne populacije.

Prispevek Damirja Josipoviča z naslovom *Rodnostno obnašanje in priseljevanje v Slovenijo v obdobju po drugi svetovni vojni* nadaljuje nekako tam, kjer

se poprejšnji sestavek konča: z analizo popisno zaznanih »etničnih« razlik, torej navideznih neprehodnih razlik, znotraj slovenske nacionalne populacije. Za topiko svoje razprave jemlje statistične interpretacije imigracij ljudi iz bivših drugih republik Jugoslavije v Slovenijo. Avtor obseže čas od petdesetih let prejšnjega stoletja, ko se je ta imigracija začela, pa vse do sodobnega trenutka, ki ga zaznamuje osamosvojitve Slovenije v začetku 90. let. Njegove ugotovitve koroborirajo dognanja, ki jih podaja Knežević Hočevar: razbijajo javne predsodke (ki jih gotovo generirajo ideološko obremenjene »strokovne« interpretacije statistik), po katerih govorci slovenskega jezika (v ideologiziranem jeziku pač »čisti« Slovenci) progresivno »izumirajo«, nadomeščajo in izpodrivajo pa jih tujerodci, ki da so bistveno bolj rodovitni. »Obstoj in vztrajnost teh pogledov kaže«, meni Josipovič,

da družba in njeni notranji segmenti, zlasti producenti humanistično-družboslovne vednosti niso naredili dovolj, da bi razjasnili situacijo, saj so bili pogosto sami podvrženi predsodkovni miselnosti in retoriki ter tako marsikdaj niso uspeli ubežati zunajstrokovnosti presoje.

Josipovičeva analiza pokaže, da je kontekstualna interpretacija popisnih podatkov spet diametralno drugačna: da imajo imigrantske »skupnosti« (ki seveda komaj kje v Sloveniji dosegajo kolikor toliko strnjeno poseljenost in socialno kohezivnost, in je v tem smislu njihova »skupinskost« matematično izpeljana, ne kaka sociološka realiteta) še nižje rodnostne stopnje od »čistih« Slovencev; da so med njimi posebej rodnostno ogrožene urbanizirane populacije; in da raba slovenskega jezika kot prvega jezika od desetletja do desetletja narašča. V nadaljevanju se Josipovič sicer interpretativno podreja teorijama o prvem in drugem demografskem prehodu, vendar ju analitsko razgali kot imeni za procese, ki imajo povsem drugačne vzročne plati, potek in rezultate od tistih, ki jih vidita tako strokovnjaštvo kot od strokovnjaštva informirana javnost. Predvsem gre za kolizijo dveh imperativov: ideološkega, ki kot rešitev neugodne demografske situacije promovira višjo rodnost v smeri »krvne čistosti« nacije, ta pa je v bistvu mehanizem prikrivanja očitno veliko bolj realitetnega dejstva, da je Slovenija za razmere postindustrijskega razvoja populacijsko podhranjena, in to prej kot zaradi relativne maloštevilnosti zlasti zaradi neprimerne slojne (izobrazbene in poklicne) strukturiranosti nacionalne populacije: to pa spet lahko, kot smo rekli zgoraj, gledamo kot izrazito tranzicijski problem slovenskega postsocializma.

Naslednji prispevek, avtorice Alenke Janko Spreizer z naslovom *Avtohtonost v slovenskem narod(nost)nem vprašanju in koncept staroselstva: nastavki za analizo ideologij primata*, pogloblja prav analizo ideologij »krvne čistosti« in zgodovinske in prostorske preeminence ali primata: avtorica se loteva legalističnih in v ljudsko vednost potonelih nocij o »avtohtonosti«. Z detajlirano presojo izvora koncepta »avtohtonosti«, ki ga razpoznava kot v slovenski legalistični diskurz (saj gre pri tem za ustavno kategorijo) privedenega iz situacij pokolonialnega sveta,

zaokroži razpravo o indigenosti (avtohtonosti, staroselskosti), ki je bistven, neposreden nasledek procesov, ki so sredi prejšnjega stoletja deklarativno, mednarodno obvezujoče, in na nacionalnih ravneh z vpeljavo legalne kategorije »prvotnih« (to pomeni, predkolonialnih) populacij regulirale posledice razpada kolonializma tako, da so ostankom koloniziranih populacij oskrbele pravni temelj za pokolonialno politično organizacijo. Avtoričina izvajanja napeljujejo na misel, da je bil koncept »avtohtonosti«, v ustavi neodvisne Slovenije podedovan iz zadnje socialistične ustave, vpeljan nereflektirano, predvsem pa brez kakršnekoli zaznavne potrebe. Bralec je v skušnjavi, da bi tudi tukaj videl na moč škodljivo roko pomanjkljivo izobraženega domačega strokovnjaštva, ki je vodila pero piscev ustave. Po eni strani gre najbrž za znano lastnost strokovnjškega govora, ki zelo rad nereflektirano vsrka simptome zahodnega strokovnega govora, pri tem pa jih pomensko udomači v laično, zunajanalitsko rabo. Take udomačitve so bili v slovenskem preučevanju »narodnega vprašanja« deležni na primer analitski termini »etnična skupina« (ki jo domače strokovnjaštvo enači z legalno kategorijo narodne manjšine), »etnična meja« (ki je postala bodisi »krivična državna meja« bodisi ideološka »meja slovenskega etničnega ozemlja«), in močno sestavljen koncept »etnične identitete« (ki se je doma kratkomalo izenačil z »narodnostno zavednostjo«; prim. Šumi 2000:132). Bralcu ustave je namreč jasno, da je bila intenca piscev zgolj poudariti izrazito »našost« (npr. Slovencev ob mejah Slovenije), in izrazito zgodovinskost (npr. Italijanov in Madžarov v obmejnih prostorih Slovenije); ker so ti domačijski nociji po nepotrebnem, in verjetno zaradi neznanja, izenačili z mednarodnopravno kategorijo staroselstva, pa so Sloveniji nakopali potencialno zelo daljnosežne komplikacije. Samo Ustavno sodišče je namreč presodilo, da vsebine atributa avtohtonosti v ustavi niso pojasnjene; toda avtohtonost kot legalni instrument vendarle grozi, da bo Slovenija čez desetletja postala konglomerat cele vrste »avtohtonih skupnosti« (več o tem v: Šumi in Josipovič 2006). - Ne gre pa podcenjevati niti načina, kako ustavno avtohtonost interpretira in si jo prisvaja vsakršna javnost v Sloveniji: Janko Spreizer meni, da

persistenten diskurz o avtohtonosti, za katerega je značilna vsebinska praznina, predstavlja nevarnost manipulacij, ki se v svojih skrajnostih kažejo kot politične in akomodirajo sovražni govor do domnevnih tujcev.

Kako nepredvidljive posledice ima lahko nereflektirana strokovnjaška raba znanstvene terminologije, pa avtorica razgrinja v nadaljevanju svojega prispevka, ko preiskuje javne rabe »avtohtonosti« v sodobni Sloveniji: od nekoliko humornega komercialnega oglašanja npr. pohorskega granita, ki da odjemalčevemu domu »podeli avtohtonost«, pa vse do javnih debat (na svetovnem spletu), kjer je »neavtohtonost« že sinonim za osovraženo tujost.

Da pa je tujost vendarle hudo volatilna kategorija, pokaže prispevek Gregorja Starca z naslovom *Šport kot socialna arena nacije v Sloveniji*, ki se ukvarja z ana-

lizo športa: teh »banalnih telesnih praks«, ki so v nacionalnem okviru in v okviru ideologije nacije povzdignjene v točko masovne identifikacije. Uvodoma avtor ugotavlja, da je uveljavljanje množičnih, militantno urejenih športnih praks ena od prvih, konstitutivnih potez nastanka nacij sredi 19. stoletja. Teoretsko se avtor okorišča predvsem s Halbwachsovimi idejami kolektivnega spominjanja in izumljanja tradicij – tematika, ki njegov prispevek učinkovito poveže v krog s prvoprinešeni ma – in Andersonovo analizo popularizacije nacije kot »imaginirane« skupnosti. Posebej se posveča usodi dveh zvrsti rekreativnih praks znotraj slovenske nacionalne ideologije izza časa prvih odločnih oddaljevanj Slovenije od Jugoslavije sredi osemdesetih let: smučarije in nogometa. Ta dva športa sta začetkoma v diametralno nasprotnem odnosu: prvi je »starosveten«, od zdavnaj, pač »avtohton« (Valvasor in bloške smuči); drugi je še od časov sokolstva stigmatiziran kot divji, balkanski, eratičen, nasproten slovenski mentaliteti. Vendar se iz tega zaničevanja mahoma povzdigne v sila slovensko stvar, ko se je nacionalna reprezentanca nepričakovano, leta 2000, uvrstila na evropsko prvenstvo. Mahoma je nogomet postal »zavržena«, vendar vsekakor zelo »slovenska tradicija«. Z zatonom uspehov reprezentance po letu 2004 se je racionalizacija povrnila k nociji o tujosti nogometa; toda avtorjeva analiza se posveča predvsem dejstvu, da v slovenski nacionalni športni areni nikakor ne more priti do »hibridizacije«, torej procesa sinkrazije izvornosti in prisvojitve, ki je značilna za mnoge, zlasti zunajevropske nacije:

Zaradi delovanja nacionalistične logike je šport v obdobju slovenskega osamosvajanja in po njem ohranjal idejo nacionalne čistosti in že vnaprej negiral možnost hibridne nacije, s čimer je dobršnemu delu slovenskih državljani onemogočil enakopravno javno delovanje v družbi. S tega vidika lahko zgodbo športa v procesu izgradnje slovenske nacije označimo kot zgodbo o neuspehu, saj mu ni uspelo preseči etničnega razločevanja kot osnovnega merila pripadanja naciji, ampak je v določenem trenutku celo postal sredstvo discipliniranja, vzgajanja, civiliziranja, asimilacije, skratka slovenizacije tistih, ki niso ustrezali hegemonim merilom nacionalne čistosti.

Starc argumentacijo predhodne avtorice dograjuje, ko ugotavlja, da se je avtohtonost vgradila tako rekoč v vsako racionalizacijo in interpretacijo; da je torej postala sinonim za slovenski »krvni« ekskluzivizem. V tej točki pač lahko prepoznamo neposredno in otipljivo škodljivost strokovnjaštva, ki je prvi producent in popularizator domače vednosti o etničnosti in nacionalizmu. Avtor zaključuje s takimle predlogom:

Mogoče bi veljalo celo razmišljati o Centru za postkolonialne študije Slovenije, ki bi že na institucionalni ravni preusmeril raziskovalne interese v bolj plodne in verodostojne študije od tistih, ki nenehno rekreirajo in izumljajo čistost in avtohtonost.

S to mislijo bi radi sklenili, le da bi jo hkrati konkretizirali: Inštitut za narodnostna vprašanja je zaradi svoje zgodovine in znanstvenoraziskovalnih vsebin, ki mu pritičejo, nedvomno prvi poklican, da uveljavi znanstven program raziskovanja odnosov etničnosti in nacionalizma; če mu bo to uspelo, bo v dogledni prihodnosti slovenski strokovnjakarski parakolonializem, ta izrazito protipatriotski, neevropski in zunajznanstveni projekt, le še stvar raziskovanja nedavne nacionalne preteklosti in bizarnosti njenih tranzicijskih stranpoti. Prispevki s tukaj prinesenega dela konference ob osemdeseti obletnici Inštituta so kar najboljši obet.

TRAUMA, IDEOLOGIJE PRIPADNOSTI, NACIJA: NASTAVKI ZA TEORETSKI MODEL KULTUROTVRNEGA PRENOSA POSLEDIC MNOŽIČNEGA NASILJA

Avtorica v članku analizira učinek množičnih travmatizacij na nastajanje in (pre)oblikovanje identitetnih izrekaj (vse do procesov etničnosti) skozi kombinacijo izsledkov klinične psihiatrične prakse in družboslovnih teoretičnih dognanj. Prispevek se v prvem delu osredotoča na naravo in strukturo fenomena travme in njegov neposreden učinek na samorazumevanje prizadetega posameznika v odnosu do sebe in okolja. V drugem delu besedila je na primeru preživelih holokaust in njihovih potomcev predstavljen model mehanizma vertikalnega oz. medgeneracijskega prenosa travme. Pri tem se avtorica opira na izsledke klinične psihološke prakse obravnave disfunkcionalnih družin, predvsem model narcistične družine, ki sta ga razvila psihologa in terapevta, Stephanie Donaldson-Pressman in Robert M. Pressman. S pomočjo rezultatov raziskav, ki jih je sociolog Kai Erikson opravil v skupnostih, ki so preživele različne vrste katastrof, avtorica v tretjem delu na primeru Judov v Izraelu analizira dinamiko družbenih odnosov, ki jo povzroči množična travmatizacija, zlasti v segmentu, ki se nanaša na tvorjenje in ohranjanje skupnosti na osnovi skupne travmatične izkušnje, in na interakcijo takih skupnosti s širšim okoljem.

Ključne besede: travma, množično nasilje, ideologije pripadnosti, vertikalni prenos travme, horizontalni prenos travme, družbena travma, Izrael, holokaust

TRAUMA, IDEOLOGIES OF BELONGING, NATION: TOWARDS A THEORETICAL MODEL
OF A CULTURE-BUILDING TRANSMISSION OF MASS VIOLENCE

The author analyses the impact of massive traumatising on emergence and (trans)formations of identity claims (all the way to the processes of ethnicity) through a combination of research results stemming from both clinical psychiatric practice and social scientific theoretical investigations. In the first part, the article focuses on the nature and the structure of trauma and its immediate impact on both the victim's self-understanding and her perception of the surrounding environment. Using the example of the Holocaust survivors and their offspring, the second part proposes an explanatory model for the mechanism of vertical i.e. intergenerational transmission of trauma. The author relies on the results obtained in clinical psychological practice through treatment of dysfunctional families, especially on the narcissist family model developed by psychologists and therapists Stephanie Donaldson-Pressman and Robert M. Pressman. On the basis of the research conducted by sociologist Kai Erikson in disaster stricken communities and using the example of the Jewish community in Israel, the author analyses the dynamics of social relations which emerge as a result of massive traumatising, especially those segments that form and sustain communities on the basis of shared traumatic experience, and studies the interaction of such communities with their broader social environment.

Keywords: trauma, massive violence, ideologies of belonging, vertical transmission of trauma, horizontal transmission of trauma, social trauma, Israel, Holocaust

Kratek pregled ključnih politoloških del, ki obravnavajo vprašanja nacionalizma, etničnih in verskih konfliktov itd. kaže, da se analiza povezav med množičnim nasiljem in skupinskimi pripadnostmi osredotoča zlasti na dve vprašanji: ali in kako nacionalizem, etničnost, verska pripadnost itd. povzročajo množično nasilje (genocid, etnično čiščenje ...), in kako čimbolj učinkovito upravljati s temi pripadnostmi na nekonflikten način?¹ Nacionalizem kot ideologija in praksa pripadanja nacionalni skupnosti je tako razumljen kot »najpogostejši vir političnega konflikta in nasilja v svetu«, poslanstvo strokovnjakov pa se omejuje na iskanje načinov, kako »obvladovati temno stran nacionalizma in njegove dobro poznane nasilne ekscese, kakršna sta etnično čiščenje in genocid« (Hechter: 2001: platnica).

Te in podobne analize temeljijo na podmeni, da so etnične, nacionalne, verske in druge t.i. identite nekakšna univerzalna danost, da imajo razpoznavne lastnosti, in da je treba najti najbolj ustrezen način upravljanja z njimi, ki bo spodbujal uveljavljanje 'dobrih' plati in brzdal 'slabe'. Antropološki pristop k vprašanju 'etničnih konfliktov' takšnim poenostavitvam najbolj sistematično oporeka in vztraja, da npr. etničnost nikakor ni lastnost posameznikov in skupin, temveč se konstituira kot poseben socialni proces v interakciji med ljudmi, da se napaja iz zgodovine, spominov, pozab, interpretacij in invencij (prim. Šumi 2000; Eller 1999) ter da konflikt še zdaleč ni kratkomalo nasledek kake »objektivne« »etnične« različnosti.

Če etničnost pojmuje kot razlikovalni proces identifikacije drugega in sebe v odnosu do drugega, se nam med drugim odpre povsem nov pogled na množično nasilje. Kakšna identitetna izrekanja in pripadnosti pri preživelih povzroči izkušnja množičnega nasilja? Če množično nasilje povzroči prelom v vrednostni in pripadnostni strukturi preživelega posameznika celo tako, da pride do oblikovanja novih odnosov etničnosti (kar se je po drugi svetovni vojni nedvomno zgodilo), potem lahko rečemo, da je travma množičnega nasilja ključni početni mehanizem tega preloma v socialnih procesih in njegovih posledic.

Ena od možnih poti analize učinka množičnih travmatizacij na nastajanje in (pre)oblikovanje identitetnih izrekanih (vse do procesov etničnosti), ki jo bo ta članek predlagal, je skozi kombinacijo izsledkov klinične psihiatrične prakse in družboslovnih teoretičnih dognanj. V prvem delu prispevka se bom osredotočila



1 Glej na primer Cozic, Charles (1994). *Nationalism and ethnic conflict*. San Diego, CA : Greenhaven Press. Brown, Michael E. (ed). (2001). *Nationalism and Ethnic Conflict*. The MIT Press. Gurr, Ted, R. (2000). *Ethnic Conflict in World Politics*. New York: Westview press. Hechter, Michael. (2001) *Containing nationalism*. Oxford: Oxford University Press. Ulrich Schneckener; Stefan Wolff (2004). *Managing and Settling Ethnic Conflicts: Perspectives on Successes and Failures in Europe, Africa, and Asia*. New York: Palgrave Macmillan. Mann, Michael (2004). *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press. Byman, Daniel (2002). *Keeping the Peace: Lasting Solutions to Ethnic Conflicts*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

na naravo in strukturo fenomena travme in njegov neposreden učinek na samorazumevanje prizadetega posameznika v odnosu do sebe in okolja. Pri tem bom posebej izpostavila ključni post-travmatski pojav, preoblikovanje in revalorizacijo temeljnih medčloveških odnosov, kakor ju izpelje travmatizirani posameznik, kar je ključnega pomena za razumevanje mehanizma vertikalnega in horizontalnega prenosa travme in s tem njene družbene dimenzije. To bo storjeno v drugem delu besedila, na primeru preživelih holokavsta in njihovih potomcev, ki je primeroma najboljše raziskan, skozi obravnavo mehanizma medgeneracijskega prenosa travme na ti. drugo generacijo, torej potomce preživelih masovnega nasilja. Klinična psihološka praksa obravnave disfunkcionalnih družin, predvsem model narcistične družine, ki sta ga razvila psihologa in terapevta Stephanie Donaldson-Pressman in Robert M. Pressman, ponuja pomembne uvide v mehanizme vertikalnega prenosa travme. S pomočjo izsledkov sociologa Kaia Eriksona v skupnostih, ki so preživele različne vrste katastrof, pa bom v tretjem delu na primeru Judov v Izraelu analizirala dinamiko družbenih odnosov, ki jo povzroči množična travmatizacija, zlasti v segmentu, ki se nanaša na tvorjenje in ohranjanje skupnosti na osnovi skupne travmatične izkušnje, in na interakcijo takih skupnosti s širšim okoljem.

TRAVMA NA RAVNI POSAMEZNIKA: UNIČENJE TEMELJNIH EKSISTENČNIH PREDPOSTAVK

V medicinski literaturi se koncept psihološke travme nanaša na izkušnjo, ki je tako strahovita, da prizadene strukture uma: »psihološko travmatičen dogodek, ki je zunaj polja običajne izkušnje«, in »ki bi povzročil hude simptome stiske pri večini ljudi« (Janoff-Bulman 1985: 16). Travmo tako hkrati opredeljuje narava travmatičnega dogodka samega in njegove posledice, se pravi, dolgotrajne psihološke poškodbe. Z drugimi besedami: da je dogodek travmatičen, mora biti tako boleč, da bi povzročil travmatizacijo pri večini ljudi, ne glede na specifične lastnosti vsakega posameznika ali celo na ti. razlike v kulturnih pripadnostih. »Travma ima to lastnost, da spremeni en oster rez v dolgotrajno duševno stanje ... Trenutek postane obdobje; dogodek postane stanje« (Erikson 1994: 230). Tako je razlika med vzrokom in posledico zabrisana, zaradi česar se novejšje definicije travme osredotočajo na povzročeno psihološko škodo in ne na dogodek, ki jo je povzročil. Takšna – procesualna – definicija omogoča analizo travme tudi v situacijah, v katerih travmatični šok ni nenaden in kratkotrajen, temveč je travma posledica sistematičnega in dolgotrajnega nasilja, zlorab, mučenj. V praksi klinična travma obsega oba zgoraj navedena elementa: udarec, ki je tako poguben, da »uniči običajne varovalne sisteme, ki dajejo ljudem občutek nadzora, povezanosti in smisla« (Herman 1994: 33), in klinične simptome posttravmatskega stresnega sindroma (PTSD). Avtorji Green, Lindy in Grace med dogodke, ki lahko

povzročijo dolgotrajne psihološke poškodbe pri žrtvah oz. pričah, štejejo »fizično zlorabo ali telesne poškodbe, izpostavljenost ekstremnemu nasilju ali groteskni smrti« (1985: 406). »V vsakem primeru,« piše psihologinja Judit Herman, »je glavna lastnost travmatičnega dogodka ta, da zbuja občutek nemoči in popolne groze« (1994: 34). Nevropsihiatrinja Nancy Andreasen je to opisala kot občutke »silnega strahu, nemoči, izgube nadzora in nevarnosti popolnega uničenja« (1985: 918). Izpostavljenost ekstremnim dogodkom in spremljajoča izkušnja viktimizacije vodi v »izgubo ravnotežja. Svet nenadoma zleti s tečajev. Stvari ne funkcionirajo več, kot so včasih« (Bard in Sangrey 1979: 14). Podobno Herman pravi, da do travmatičnih reakcij pride, ko kakršnakoli »akcija ne prinese rezultata«, in ko »ni mogoč niti upor niti pobeg« (1994: 34). Travmatični dogodki razbijejo konstrukcijo jaza, »uničijo sisteme prepričanj, ki osmišljajo človekove izkušnje« in »poteptajo žrtvino vero v naravni ali božji red« (Herman 1994: 50). Viktimizacija uniči temeljne predpostavke o sebi in svetu: prepričanje v načelno neranljivost svoje osebe, percepcijo okolja, ki je smiselno, razumljivo in naklonjeno, ter pozitivno samovrednotenje.

Izkušnja viktimizacije najprej uniči percepcijo o lastni načelni neranljivosti. Psihoanalitičarka Martha Wolfenstein je zapisala, da žrtev čuti »nemoč v boju z nezadržnimi silami ... in strah, da se ji zdaj lahko zgodi karkoli. Počuti se ranljivo« (1957: 159). Izgubo občutka varnosti pogosto spremljata huda stiska in popolna nemoč. Ta nova percepcija ranljivosti se izraža v »strahu pred ponovitvijo« (Janoff-Bulman 1985: 19). Žrtev, ki v svojem izkustvu nosi tako epizodo, pričakuje, da se bo ta ponovila, in živi v »kroničnem strahu pred neizbežno in grozečo pogubo, pred nečem strahovitim, ki je ves čas tik na tem, da se uresniči« (Hilberman 1980: 1341). Kot je to opisal psihoanalitik in tesni sodelavec antropologa Ralpha Lintona, Abram Kardiner, je to zato, ker »je celotni aparat za uglašeno, usklajeno in smiselno delovanje uničen ... percepcije postanejo netočne in preplavljene s smrtno grozo, koordinacijske funkcije presoje in razločevanja odpovejo [in] agresivni impulzi postanejo neorganizirani in nepovezani s trenutno situacijo« (Kardiner in Spiegel 1947: 186). Ko je človekov sistem samoobrambe enkrat izpostavljen travmatičnemu dogodku, je ves čas na preži, in »vsaka komponenta običajne reakcije na nevarnost, tudi ko ni več koristna, vztraja v spremenjenem in pretiranem stanju še dolgo po tem, ko dejanska nevarnost mine« (Herman 1994: 34). Viktimizacije, ki jih povzroči sočlovek, še posebej hudo načnejo zaupanje v ljudi, zato imajo tudi psihološko in socialno težje posledice kot npr. naravne nesreče. Žrtve človeškega nasilja izgubijo občutek, da so varne in da živijo v okolju, ki jim je naklonjeno; okrog sebe razpoznavajo grozeč in zlonameren svet, v katerem živijo slabi, nepredvidljivi in nenaklonjeni ljudje. Skratka, travma

spodkoplje oziroma uniči običajen občutek relativne varnosti pri prevzemanju iniciativ, ki dopušča učenje na napakah. Za kronično travmatizirane

Ljudi ima vsaka poteza potencialno strahovite posledice. Ni prostora za trivialnosti, napake ali improvizacije (Herman 1994: 91).

Nenehno pričakovanje nevarnosti in zoženo polje varnosti v prevzemanju iniciativ pričata o fenomenu, ki ga je psihiater Robert Jay Lifton označil za »vvedenje, ki ga preganja smrt« (Lifton 1980: 118). Pogled na svet, ki si ga žrtve izoblikujejo po travmatični izkušnji, je pogosto globoko pesimističen, kot kaže ta izsek pričevanja Irene W., Judinje, ki je preživela holokavst:

Ja, vedno je tu; pogled na svet, celotni pogled na svet ... ki ga preveva skrajšen pesimizem, občutek, ki ga imaš ... da poznaš resnico o ljudeh, o človekovi naravi, o smrti, da resnično poznaš resnico tako, kot je drugi ljudje ne ... To je popolna odsotnost vere v ljudi, na vseh področjih, v politiki in drugod: nekaj slišiš, misliš si pa nekaj povsem drugega. Rečeš si: 'Ah, jaz že vem, kako je to v resnici' (Langer 1991: 59).

Travmatična izkušnja uniči tudi predpostavko o razumljivem in smiselnem svetu, v katerem vladata red in pravičnost. V takšnem svetu »vemo, kaj lahko pričakujemo, in zakaj se negativne stvari dogajajo« (Janoff-Bulman 1985: 20). Sistem, v katerem dobre, nedolžne ljudi in otroke stradajo, mučijo, ponižujejo in pobijajo kot mrčes, uniči temeljno predpostavko o delovanju sveta. Leo G., preživeli holokavsta, tako opisuje nenadomestljivo izgubo podobe o svetu, ki je imel smisel:

Kako lahko po tem, kar si preživel, kar si videl, greš in delaš za denar, greš in se voziš z avtomobilom ... Kako lahko? ... Moral bi se, kot nekateri, umakniti od življenja, zato, ker je nesmiselno, ker ni ničemur podobno. Jaz in ljudje, ki smo to preživeli, vemo, da nima smisla. Nič se ne ujema. Nič nima smisla. Nič tega ne opravičuje. Da lahko naprej živiš, če veš, kakšen je svet, ali kakšen je bil (Langer 1991: 147).

Za preživele je ključno, da osmislijo svojo viktimizacijo in preživetje, zlasti, če je viktimizacija nesmiselna in preživetje arbitrarno. Po travmatizaciji, ki jo prinaša množično nasilje, je izjemno težko ponovno najti smisel; značilno pa se pojavijo različne racionalizacije, ki jih pogosto spremlja bes na svet, na druge, nase – na vse, kar žrtve ni pripravilo na tako zlovesč svet. Kot je zapisal eden najvidnejših strokovnjakov za holokavst, Lawrence Langer: »Ta posplošena sovražnost do realnosti ... izraža ... mržnjo do sveta, ki je posameznika prevaral, ker je uveljavil vrednote, ki so se izkazale za neuporabne v času katastrofe« (1991: 92). Bronia K. je tako v svojem pričevanju dejala: »Vzgojeni smo bili na preveč humanističen način. Naučili smo se ljubiti, ne ubijati. Zdaj pa se moramo naučiti ubijati in se boriti« (Langer 1991: 100).

Predpostavka o lastni vrednosti je tesno povezana s predpostavko o smiselnem in pravičnem okolju, in je tudi uničena po travmatični izkušnji: slednja pri žrtvah

aktivira negativne samopodobe. Dojemajo se kot slabotne, nemočne, prestrašene, ponižane in nesposobne, da bi ubranile sebe in svoje bližnje, zaradi česar jih preganjata občutka krivde in osramočenosti (Horowitz et al. 1980). Občutek krivde pri preživelih se odraža v vprašanju: 'Zakaj sem preživel, če so vsi drugi umrli?', izhaja pa iz spomina na

nemoč, da bi [žrtve] reagirale na način, ki bi se jim v normalnih okoliščinah zdel primeren ... oziroma, da bi imele ustrezne občutke (silen bes do mučiteljev, globoko sočutje do žrtev). Krivda zaradi preživetja ... se začne v prepadu med fizično in psihično nezmožnostjo reagiranja in med tem, kar posameznik čuti, da bi moral narediti in čutiti (Horowitz in drugi 1980).

V ekstremnih okoliščinah so se bile žrtve prisiljene v dejanja, ki so jim sicer omogočila preživetje, kot na primer krajo čevljev ali kruha sojetniku, ki pa so imela v okolju, kakršno je bilo koncentracijsko taborišče, usodne posledice; v gornjem primeru so navadno pomenila smrt okradenega posameznika. Pogosto so bile žrtve prisiljene nemočno gledati, kako so perpetratorji mučili in ubijali njihove najbližje, in včasih so morale pri tem pod smrtno grožnjo celo same sodelovati. Najhujši primer moralnega kompromisa v kontekstu koncentracijskih taborišč pa predstavljajo *kapoti*, pazniki, zadolženi za vzdrževanje reda v barakah in člani ti. *Sonderkommandov*, oziroma posebnih delovnih enot, ki so jih sestavljali predvsem Judje in ki so bili zadolžene za spremljanje jetnikov v plinske celice, pregledovanje trupel in odstranjevanje zlatih zob in dragocenosti, ki so jih žrtve skrile v telesu, ter za čiščenje krematorijev. Primo Levi je takole opisal pomen teh vodov: »Obstoj teh vodov je ... vseboval sporočilo: 'Mi, rasa vladarjev, smo vaši uničevalci, vendar vi niste boljši od nas; če želimo, lahko uničimo ne le vaša telesa, ampak tudi vaše duše, tako kot smo uničili svoje« (Levi 1999: 37). Ko so žrtve po vojni z vidika 'normalnih' okoliščin ocenjevale svojo moralno držo v času ujetništva, so bili občutki sramu, krivde, nevrednosti in nedostojnosti skoraj univerzalni. Nacistično nasilje namreč moralni integriteti ni prizaneslo, nasprotno, kot pravi Judit Herman: »popoln psihološki nadzor nad žrtvijo ni dosežen, dokler ni bila prisiljena v kršenje lastnih moralnih načel in dokler ni izdala svojih najosnovnejših človeških navezanosti ... Šele takrat ... je žrtev ... v celoti zlomljena« (Herman 1994: 83).

TRAUMA V DRUŽINI: MEDGENERACIJSKI PRENOS PSIHOLOŠKIH POŠKODB

Preživeli holokavsta in njihovi potomci predstavljajo najbolj temeljito raziskano populacijo glede medgeneracijskega prenosa travme v zgodovini psihiatrične in psihoterapevtske teorije in prakse. Kljub temu je sam mehanizem prenosa, ta bistveni vertikalni proces, v psihiatrični teoriji obravnavan deskriptivno in ne analitsko, kar je glede na potrebe v praksi sicer povsem razumljivo, povzročilo pa

je sistemsko nerazumevanje. Argumenti kot tisti, da »otroci preživelih izkazujejo simptome, ki bi jih pričakovali pri tistih, ki so dejansko preživeli holokavst« (v Bauman 1998: 35) so bili v družboslovni literaturi sprejeti z velikim skepticizmom, ker je ob tem mehanizem medgeneracijskega prenosa travme ostajal nerazumljiv, neopredeljen oziroma obravnavan kot samoumevna danost.

Jasno je, da travma ljudi, ki so bili žrtve projekta sistematičnega, popolnega uničenja v času nacistične okupacije in so preživeli izgubo doma, družine, uničenje celotnega življenja in okolja, ki so ga poznali pred vojno, ni primerljiva s travmo, ki so jo doživeli njihovi po vojni rojeni potomci. Travmatični šoki, ki so jih preživeli starši, so bili ekstremni, množični in kumulativni, nenehni in ponavljajoči se skozi daljše časovno obdobje. Žrtve so bile ves čas izpostavljene smrtni grožnji, nenehnemu preganjanju in stalnemu strahu za življenja svojih bližnjih. Bili so žrtve mučenja, poniževanja, stradanja, in priče smrti in uničenju. Po osvoboditvi so mnogi po več mesecev preživeli v begunskih taboriščih, preden so si lahko nanovo ustvarili življenja v okoljih, ki so bila pogosto ambivalentna do izčrpanih in obnemoglih pribežnikov.

Dejstvo, da po vojni rojeni otroci preživelih niso bili neposredno izpostavljeni travmatični izkušnji svojih staršev, pa ne pomeni, da niso travmatizirani, vendar mehanizma prenosa travme ne gre iskati v zdravorazumskem pojmovanju, po katerem se otroci kratkomalo identificirajo s travmo staršev, ali da se ta nekako misteriozno prenese z ene generacije na drugo »kot DNK« (Karpf 1997: 17).² Prav nasprotno: očitno je, da ima mehanizem prenosa travme iz generacije na generacijo vendarle analizi dostopno strukturo. Literatura o disfunkcionalnih družinah, zlasti model 'narcističnega družinskega sistema', ki sta ga razvila Stephanie Donaldson-Pressman in Robert Pressman (1997), nudi dragocen vpogled v psihološke poškodbe, ki jih nehote povzročijo starši, ki zaradi lastnih travmatičnih izkušenj, ki so jih preživeli kot otroci ali mladi ljudje, niso imeli priložnosti, da bi pridobili čustveno stabilnost, ki jo zahteva starševstvo, in so zato od svojih otrok pričakovali, da jim bodo nudili čustveno varnost, ki jo od svojih prežgodej umrlih staršev niso dobili. 'Model invertiranega starševstva', ki je osnova narcističnega družinskega sistema – družinskega sistema, v katerem so otroci čustveni skrbniki, starši pa v njihovi čustveni oskrbi, prepričljivo pojasni, da imata starševska nezmožnost ustreznega odziva na čustvene potrebe otrok in posledično, breme, ki ga nosi otrok, od katerega se pričakuje, da bo čustveno preskrbel svoje starše, trajne posledice, ki se prenašajo iz ene generacije v drugo.



2 Ne gre pa ob tem prezreti sorodnosti tega »argumenta« z nacionalistično, ali tudi kako drugo virulentno skupinsko ideologijo: bistvo biologističnega razumevanja npr. »narodovega telesa« je prav v insinuaciji, da narodna skupnost ni skupnost kulture in usode, temveč krvi, in da se zavest o njej, in pripadnost k njej, tudi podobno prenaša kot biološke lastnosti. Vera v mističen, misteriozen prenos pripadnosti (in v našem primeru, travmatiziranosti) se v teh identitetnih izrekah izkaže za tip razizma.

To bi pomenilo, da so npr. v primeru preživelih holokavsta in njihovih povojnih potomcev slednji praviloma travmatizirani zaradi neustreznega starševstva in vzgoje, kakršne so bili globoko travmatizirani preživeli nacističnega nasilja zmožni: torej ne zaradi kake avtomatične empatije s travmatično izkušnjo staršev, ki je vsaj v najnežnejših formativnih letih gotovo niso mogli intelektualno razumeti, temveč zaradi vrste obrambnih mehanizmov, ki so jih starši, žrtve holokavsta, razvile v času izpostavljenosti nasilju, da so lahko preživele in ublažile učinek stresa, ki pa niso prilagojeni parametrom 'normalne' realnosti, ki sledi obdobju viktimizacije.

V študiji o strategijah preživetja, ki so jih razvile žrtve nacističnega nasilja, je psihiater Joel E. Dimsdale opisal deset takih preživetvenih strategij: diferencialna osredotočenost na dobro; preživetje z določenim namenom; psihološka oddaljitev; obvladovanje; volja do življenja; upanje; pripadnost skupini; regresivno vedenje; vdanost v usodo; in predaja (Dimsdale 1980: 166–7). Diferencialna osredotočenost na dobro je strategija, s katero so se taboriščniki osredotočali na majhne zadovoljitve in zmage, kot na primer, da so se enkrat izognili pretepanju paznikov. Preživetje z določenim namenom je bila izredno močna strategija preživetja, kajti posamezniki so hoteli preživeti, da bi našli izgubljene sorodnike; da bi pričali o tem, kar se jim je zgodilo; ali da bi se maščevali. Ljudje, ki so se odločili za psihološko oddaljitev, so se na različne načine popolnoma izolirali od okolja: z intelektualizacijo situacije (distanciranje od dogodkov, kot da jih doživlja nekdo drug), z vero v nesmrtnost (na primer judovskega ljudstva), z religijo, fokusiranjem na sedanost ali preteklost, s humorjem, in s predajo popolni apatiji in brezbržnosti do okolja; stanje, ki so ga taboriščniki imenovali 'stanje muslimana'.³ Obvladovanje majhnega dela svojega sveta, zunanjega ali notranjega, je bila še ena močna strategija preživetja. Življenje v koncentracijskih taboriščih je bilo podvrženo pravilom, katerih glavni namen je bil uničiti posameznikovo avtonomijo: perpetratorji so odločali o tem, kaj in koliko so žrtve jedle, kdaj so šle spat, kdaj so vstale, kdaj so šle na stranišče, kaj so oblekle in kdaj so umrle. Najmanjši notranji psihološki upor tem pravilom je znatno povečal možnosti za preživetje. Pretresljiv primer je izpričala preživela Judinja Tanya, ki se je na *jom kipur*⁴ postila. Svoj post – v okoliščinah skrajnega prisilnega stradanja – je razložila s temi besedami:

Ko sem bila v Auschwitzu, sem se prvič postila. Mama je bila že mrtva zato je s tem nisem mogla razveseliti; takrat nisem več verjela v boga. Želela



3 To je bil obče poznan taboriščni žargon (gl. npr. Levi 1999; Agamben 2002). Taboriščnike je telesna drža teh obnemoglih ljudi, ki bili venomer zviti v dve gubé, asociirala na muslimane pri molitvi.

4 *Jom kipur*; hebrejsko dan sprave, je najsvetejši dan v judovskem verskem koledarju. Praznik zaključuje desetdnevno obdobje introspekcije in pokore, ki se začne z judovskim novim letom (*Roš Hašana*), zaznamuje pa ga štiriindvajseturni post, ki se začne pred sončnim zahodom in se konča naslednji večer, ko se na nebu pojavijo prve tri zvezde.

sem samo pokazati Nemcem, da sem lahko Judinja, če to želim, tudi v Auschwitzu (cit. v: Dimsdale 1980: 170).

Volja do življenja je bila verjetno najbolj osnovna in vsakdanja strategija preživetja in ljudje so poskušali preživeti, čeprav je v koncentracijskem taborišču podaljšanje življenja pomenilo podaljšanje trpljenja. Tudi upanje je bil pomemben dejavnik preživetja. Najpogosteje so ljudje verjeli, da bo slej ko prej nekdo osvobodil taborišča, če bodo le zdržali, ker vojna ne more večno trajati. Taboriščniki so upali tudi, da bodo našli preživele družinske člane. Občutek lastne vrednosti in avtonomije so ujetniki črpali tudi iz pripadnosti skupini, ki jim je nudila informacije, nasvete in zaščito. To so bile lahko politične skupine, skupine ljudi iz istega kraja, skupine prijateljev ali družinski člani. Jetniki so čutili pripadnost tem skupinam in pogosto so zanje tudi živeli. Včasih so se ljudje spričo vseh grozot, ki so jih obkrožale, zatekli k regresivnemu vedenju; jokali so kot otroci in skušali zbuditi pomoč in podporo drugih jetnikov. Preostali dve strategiji, vdanost v usodo in predaja, se od drugih razlikujeta v tem, da njun namen in učinek ni bil ublažiti stresa, temveč spremeniti lastno percepcijo dogajanja. Ljudje so se tako popolnoma vdali v svojo usodo, ali (precej bolj redko) skušali odpraviti disonanco tako, da so posvojili perpetratorjev pogled nase in s tem notranje upravičili njegova dejanja. S tem so subjektivno dosegli racionalizacijo dogajanja, ki jim je pomagala preživeti.

Za večino preživelih je bil glavni razlog za preživetje upanje, da bodo našli svoje družinske člane. Ker se je to pogosto izkazalo za nemogoče, so si preživeli hitro in množično začeli ustvarjati nove družine.⁵ Tako so skušali nadomestiti izgubljeno; bil pa je to tudi neke vrste upor proti nasilju, ponižanju in osamljenosti, ki so jih preživeli. Mnogi preživeli, ki so izgubili družine v holokavstu, so si prej kot vse drugo želeli imeti zdrave otroke, zato so se po vojni pogosto poročali na hitro in ne glede na kriterije, ki so jih poznali iz predvojnega življenja: družbene in ekonomske okoliščine, raven izobrazbe, starost in način življenja partnerjev. Kar osemdeset odstotkov preživelih Judov se je poročilo z drugimi preživeli Judi (Helmreich 1992: 121) in pogosto so ženske rojevale že v begunskih taboriščih, torej takoj, ko jim je bilo to fizično količkaj mogoče. Pomemben podatek je, da je bila rodnost med Judi v begunskih taboriščih višja od rodnosti v katerikoli judovski skupnosti na svetu v istem obdobju (Helmreich 1992: 129).

Ti novorojenci so staršem v njihovem dojemanju nadomeščali umorjene prve otroke in so bili skoraj brez izjeme po njih tudi poimenovani. Kot je napisal otroški psihiater in otrok preživelih, Robert Krell:

● ● ●

5 Sicer pa to velja za tako rekoč celotno svetovno populacijo po drugi vojni, ko sta vznesenost po zmagi in vračanje velikega števila moških v večini držav po svetu povzročila t. i. *baby boom* oziroma dramatičen porast prebivalstva.

Ti otroci so morali biti posebni. Otrok je bil otipljiv dokaz, da so starši preživel, in je zato nepopisno dragocen. Za nekatere starše je otrok predstavljal oziroma poosebljal tiste, ki so umrli; za druge je bil otrok dokončna zmaga nad nacizmom – življenje, ki je bilo ustvarjeno nepremostljivim oviram navkljub (Krell 1979).

Nek drug povojni otrok preživelih je takole opisal pomen svojega obstoja v življenju svojih staršev: »Mi smo bili nadomestilo za vse ljudi, ki so umrli« (Hass 1996: 66). Otroci so v očeh teh staršev tudi upravičili njihovo preživetje in jih tako oprali občutka krivde. Drug otrok preživelih se spominja: »Mi smo bili razlog, da starši živijo. Da Hitler ne bi zmagal. Tako da smo mi *njihov* smisel v svetu« (Hass 1996: 66, poudarek izviren).

Od samega začetka so bili potomci preživelih napolnjeni z namenom in smislom, ki je bil zunaj njih. Starši so pričakovali, da jim bodo otroci zapolnili njihova prazna življenja, nadomestili vse izgube, osmislili njihovo trpljenje in »popravili, kar je bilo uničenega v holokavstu« (Hass 1996: 27). Pričakovanja in zahteve preživelih staršev so bili ogromni; otroci so rasli z občutkom, da nikoli ne bodo mogli zadovoljiti pričakovanj svojih staršev, in da se nikoli ne bodo mogli izkazati za tako dobre, kot so bili v očeh staršev idealizirani umorjeni 'prvi' otroci. Otrok preživelih se v svojem pričevanju spominja starševskih zahtev: »Imeli smo izrecno dolžnost do bratov in sester, ki niso preživel. Morali smo biti boljši – tako v dosežkih kot moralno« (Hass 1996: 67). Arta Spiegelmana, avtorja znamenitega stripa *Maus*,⁶ je stalno spremljala fotografija umorjenega brata, ki je visela v spalnici njegovih staršev:

Fotografija nikoli ni togotno cepetala ali zašla v težave ... Bila je idealen otrok, *jaz* pa sem bil zgaga. Nisem mogel tekmovati. Niso govorili o Richieuju, ampak ta fotografija je bila neke vrste očitke (Spiegelman 1991: 15, poudarki izvirni).

Otroci so se počutili krive, ker sami niso doživeli trpljenja staršev, ker niso mogli izpolniti nerazumnih pričakovanj svojih staršev, ker so prizadeli bolečino staršem, ki so že toliko pretrpeli. Starši so te občutke krivde podpihovali tako, da so otroke opominjali na njihovo srečo v primerjavi z izgubami in nasiljem, ki so jih sami utrpeli. Psiholog in otrok preživelih, Aaron Hass, je opisal očitke, ki jih je bil deležen od svojih staršev:

‘Zato smo preživel, nacizem? Zato smo preživel, taborišča?’ To je bil refren mojih staršev – če sem jim odgovarjal ali če sem prišel domov kasneje kot



6 Znamenit kulturni strip, v katerem avtor opisuje izpovedi trpljenja svojega očeta v Auschwitzu. *Maus: zgodba o preživetju 1, Krava zgodovina mojega očeta*, in *Maus: zgodba o preživetju 2. In tu so se začele moje težave* sta izšla v slovenskem prevodu Ota Lutharja pri Založbi ZRC leta 2003.

sem rekel ... Kot bi vbrizgali krivdo direktno v moje srce ... Kaj naj bi jim odgovoril? Kako naj bi verjel v upravičenost svojih dejanj in občutkov? (Hass 1996: 51)

Otrok je tako postal podaljšek staršev: odgovornost za zadovoljevanje čustvenih potreb članov družine je prešla s staršev na otroke. Občutek, da morajo zaščititi svoje starše, ki je bil zelo pogost pri otrocih ti. druge generacije in priča o inverziji vlog med starši in otroci. Anne Karpf, avtorica 'druge generacije', se zapisala: »Že zelo zgodaj smo razumeli, da moramo skrbeti zanje, sicer se jim bo zgodilo nekaj slabega. Skušali smo jih ohranjati pri življenju« (1997: 17). Otroci so skušali svojim staršem prihraniti vsak čustveni stres, kajti mnogi preživeli starši so potrebovali zagotovila, da so njihovi otroci ves čas srečni in brezskrbni. Kot je napisal Hass: »Otroci preživeli so razumeli, da so starši izmučeni in trajno travmatizirani, zato so jim pogosto prikrili svoje čustvene težave« (Hass 1996: 62).

Družinski sistem, v katerem starši niso zmožni zadovoljiti otrokovih čustvenih potreb in v katerem se mora otrok prilagoditi potrebam staršev, da sploh pritegne njihovo pozornost, sta Donaldson-Pressman in Pressman (1997) opisala, kot rečeno, kot 'model invertiranega starševstva'. Razumljivo je, da nezmožnost preživeli staršev, da bi ustrezno poskrbeli za otrokove čustvene potrebe, ni predmet moralne presoje: uporaba modela narcističnega družinskega sistema za analizo travme v družinah preživeli le jasno razgrne mehanizem, s katerim žrtve nehote ustvarjajo nove žrtve. Preživeli so bili mladi starši, stari običajno stari med dvajset in trideset let, ko so si ustvarili povojne družine (mlajši ali starejši so imeli bistveno manj možnosti za preživetje); ker so adolescenco in zgodnjo odraslost preživeli v taboriščih, so hudo pogrešali svoje lastne starše. Potrebo po starših so tako pogosto prenesli na otroke. Informatorica se spominja svojega presenečenja, ko se je, ko je bila otrok, včasih mati stisnila k njej v postelji, jo držala za roko in jokala za svojo materjo (Wajnryb 2001: 88). Otroci so postali skrbniki, zaupniki in nadomestni starši svojim staršem. Nase so hočeš nočeš prevzeli odgovornost, ki je bila zanje prevelika, upravičevali so čustveno nedostopnost svojih staršev in zanemarjali lastne potrebe.

Pričevanja otrok preživeli holokavsta kažejo na to, da je njihove družine opredeljevala vrsta razmerij, značilnih za 'narcistični družinski sistem' (Donaldson-Pressman and Pressman 1997):⁷ posredna komunikacija, čustvena nedostopnost



7 Jasno je, da so vzroki za disfunkcije v družinah, ki sta jih proučevala Donaldson-Pressman in Pressman, zelo različni: alkoholizem, droge, čustveno, fizično in spolno nasilje, bolezen, itd. Disfunkcije, ki so nastale v družinah preživeli holokavsta, pa so kljub nekaterim neponovljivim in specifičnim lastnostim v veliki meri primerljive z vidika posledic za otroke. Ker otroci preživeli svojih ranljivih in občutljivih staršev niso hoteli prizadeti, ker so jih razumeli in opravičevali, ker nanje nikoli niso mogli biti jezni ali do njih kritični, so bili kvečjemu bolj ranljivi in občutljivi na njihovo čustveno in psihično nasilje kot npr. otroci nasilnežev ali alkoholikov. Ob tem je treba dodati še, da travma holokavsta dolgo časa ni bila priznana in še manj raziskana v psihiatrični

in pomanjkanje empatije pri starših, nejasne meje med staršem in otrokom, preveliko starševsko zaščitništvo, občutek nevrednosti pri otrocih,⁸ vzbujanje občutka krivde pri otrocih, otrokova nezmožnost, da bi zadovoljil starše, in posledično, njihovi nenehni poskusi, da bi staršem brali misli.⁹

Posredna komunikacija izhaja iz nezmožnosti staršev, da bi svoja čustva izrazili pravočasno, naravno in na ustrezen način. Namesto tega se čustva izražajo posredno, pogosto s pomočjo tretje osebe. Starši-preživelci holokavsta so npr. o svojih izkušnjah v koncentracijskih taboriščih govorili s prijatelji, ob tem pa so dopustili, da so otroci vse slišali. Včasih so starši 'po nesreči' pustili svoje fotografije ali fotografije drugih taboriščnikov v albumu z otroškimi fotografijami (Prince 1999: 32). Otroci preživelih pogosto pričajo o tihi, fragmentarni ali simbolični komunikaciji, kot so na primer nočne more in kričanje, tavanje staršev po stanovanju, njihova zmedenost v času in prostoru, itd. Nesposobnost staršev, da bi ubesedili in kontekstualizirali svoja čustva, je v otrocih vzbujala strah in stisko ter ustvarila zelo moreče čustveno okolje, v katerem so odrasčali.

Čeprav so bili otroci preživelih v središču starševske čustvene pozornosti, njihova pričevanja govorijo o tem, da »starši niso uspeli zadovoljiti njihovih čustvenih potreb« (Prince 1999: 59). Starši so bili po eni strani preveč obremenjeni s fizičnimi, prehrabnenimi, izobraževalnimi in drugimi potrebami svojih otrok, da bi se lahko odzvali na njihove potrebe po ljubezni in priznanju. Po drugi strani pa preživelci starši pogosto niso bili sposobni govoriti o čustvih, kar je bistvo problematike starševske čustvene dostopnosti (Donaldson-Pressman in Pressman 1997: 33). Otroci niso imeli dovolj zaupanja v čustveno stabilnost svojih staršev, da bi se nanje obrnili, ko so imeli težave: »Nikoli se nisem na mamo obrnila s težavami, za katere sem menila, da jih ne bo prenesla ... Če me je kaj resnično težilo, tega nikoli ni mogla prenesti, ker jo je preveč skrbelo zame« (Prince 1999: 60). V situaciji, kjer je golo preživetje edini cilj, je psihološko zapiranje v vsakem pogledu nujna oblika prilagoditve. Čeprav je ta »potlačitev normalnih čustvenih odzivov na nenormalne dogodke, ki jo je zahtevalo preživetje« (Wajnryb 2001: 87) predstavljala razliko med življenjem in smrtjo v nacističnih taboriščih, pa je isti obrambni mehanizem normalnemu okolju povsem neprilagojen in povzroča »neke vrste atrofijo psiholoških zmogljivosti« (Herman 1994: 87) in »čustvene

in terapevtski stroki (glej Fox 1999: 100).

8 V originalu *absence of entitlement*, kar je v osnovi občutek nevrednosti, ki izhaja iz prepričanja teh otrok, da nimajo pravice do ničesar, da ničesar ne smejo ali ne morejo pričakovati, in da nobena starševska gesta ni samoumevna.

9 V originalu *mind reading*, kar pomeni, da otroci ves čas skušajo oceniti razpoloženje svojih nepredvidljivih staršev, anticipirati njihovo reakcijo in se ji vnaprej prilagoditi. Prav tako se otroci tudi trudijo razbrati neizražene želje in pričakovanja svojih staršev, ki teh nikoli eksplicitno ne izrazijo, pričakujejo pa, da se bodo otroci nanje ustrezno odzvali, kar pomeni, da se morajo naučiti 'brati misli'.

odzive ..., ki so izredno plitki« (Hass 1996: 9). Otroci so se pogosto počutili krive, sebične in neupravičeno jezne, ker so videli, kako zelo si starši prizadevajo zadovoljiti vse njihove materialne potrebe, čeprav so njihove čustvene potrebe ostajale zanemarjene.

V družinah, kjer so v ospredju potrebe staršev, so čustva otrok nepomembna, zato ti starši uveljavljajo svoj izjemno zaščitniški in pogosto vsiljiv pristop. Strahovi in občutki ranljivosti, ki so jih starši doživljali, so bili nedvomno posledica njihovih izkušenj in izgub v času holokavsta, vendar hkrati niso zaznavali dejstva, da s svojimi strahovi pogosto kršijo zdrave meje glede tega, kaj lahko družinski člani pričakujejo eden od drugega. Ker so toliko izgubili v času nacističnega nasilja, so se starši na smrt bali, da bi bili ločeni od svojih otrok, in so bili prežeti s strahom, da jih bo kaj hudega doletelo. Kot je napisala psihologinja Yael Danieli:

Družine žrtev so vztrajale na tem, da ostajajo notranja vrata njihovih stanovanj ves čas odprta. Vsako otrokovo uveljavljanje zdrave samostojnosti in potrebe po zasebnosti je ogrožalo starše, ki so imeli občutek, da podoživljajo svoje izkušnje med vojno, ko je vsaka ločitev pomenila popolno in trajno izgubo (Danieli 1985: 300).

Starši so zelo težko prenesli najbolj običajne oblike osamosvajanja, ki je del otrokovega odrasčanja. Kot je zapisal Hass: »starši morda zato niso imeli prave empatije do otrokove potrebe po osamosvojitvi, ker sami niso imeli priložnosti, da bi izkusili naravno fizično in psihično ločitev od svojih staršev« (1995: 129). V družinah preživelih so bile relativno nenevarne, vsakodnevn dejavnosti vir strašnih skrbi, in katastrofične reakcije so bili pogoste. Marsha, otrok preživelih, je tako opisala svoje starše: »Na vse so premočno reagirali ... Vse je bilo vprašanje življenja in smrti. Vedno so čakali, da se bo zgodilo najhujše« (Hass 1996: 59). Ker je starše skrbelo, da se bodo otroci poškodovali, so jih odvrčali od športnih in drugih družabnih dejavnosti, ki bi lahko povzročile poškodbe (npr. taborjenje). Otroci pričajo o tem, da so jih starši nenehno odvrčali od tega, da bi se osamosvojili in si ustvarili lastna življenja. Ker preživelih staršev njihovi starši niso dovolj dobro 'pripravili' za holokavst, so sami naredili vse, da bi svoje otroke »izvežbali, da bodo preživeli holokavste v prihodnosti« (Danieli 1985: 300). Vzdušje v družinah preživelih je pogosto zaznamovala »vseprisotna depresija, skrb, nezaupanje in strah pred zunanjim svetom, in pa simbiotična odvisnost znotraj družine« (Danieli 1985: 299). Samo družina je bila varna: »Vedno so mi v glavo vbijali lekcijo, da ne smem zaupati ljudem, samo najožjim družinskim članom« (Hass 1996: 40). Otroci preživelih so prevzeli pogled na svet, ki jih je, tako kot njihove starše, odrezal od sveta: »Starši so me naučili, naj ne zaupam ljudem ... Zavedam se, da ne moreš biti odvisen od drugih« (Hass 1996: 37–38); »Moja mati ... mi je vlila nezaupanje in prepričanje, da je svet nevaren.« (Hass 1996: 38); »Živim v pričakovanju katastrofe ... Ne zaupam nikomur, ki ni Jud« (Hass 1996: 40); »Ne moreš zaupati Nejudom.

Judje nimajo moči. *Gojt*¹⁰ ne marajo Judov. Stvari se niso spremenile. Jud stoji sam« (Hass 1996: 109).

V narcističnih družinah otroci nimajo pravice imeti, izražati ali občutiti čustev, ki so za starše nesprejemljivi. Večina preživelih je imela »pretirano potrebo po tem, da so bili v njihovih očeh otroci vedno srečni in brezskrbni« (Hass 1996: 62). Otroci so se tako naučili, da morajo čustva »zatreti, sublimirati, zanikati, o njih lagati, jih ponarejati in na koncu pozabiti nanje« (Donaldson-Pressman in Pressman 1997: 38). Zaradi ekstremne izkušnje, ki so jo preživeli, so imeli starši izjemno nizek tolerančni prag za težave, ki so jih doživljali njihovi otroci. Mnogi preživeli starši so pogosto izražali »akutno pomanjkanje empatije za težave in čustvene potrebe svojih otrok, zlasti ko so jih primerjali s svojimi« (Hass 1996: 61). Anne Karpf (1997: 38) se takole spominja svojega otroštva:

Za moje starše je bila vojna edino merilo za druge slabe izkušnje in v primerjavi s tem so se jim vedno zdele relativno dobre. Frustracija, razdraženost, jeza, razočaranje – vse to se jim je zdelo trivialno in samopomilovalno in zato teh čustev nikoli nismo mogli prosto izraziti.

In še:

‘Depresija, kaj je to depresija?’ je oče ironično spraševal mojo sestro, če je doma povedala, da je kakšna njena sošolka depresivna ... ‘Njeno življenje ni v nevarnosti in dovolj ima jesti.’ Če nisi bil v koncentracijskem taborišču, je bilo tvoje življenje pravljica (Karpf 1997: 10).

Otroci so vso svojo empatično pozornost usmerjali na starše, skušali uganiti, kako se počutijo in se obnašati tako, da bi jih starši pohvalili. Identificirali so se s trpljenjem svojih staršev, da bi jih lažje razumeli in se jim tako približali, istočasno pa so poskušali nadomestiti čustveno nedostopnost svojih staršev tako, da so se zatekali v imaginaren svet prijateljstev in ljubezni.

Mehanizem prenosa travme je bil tako vzpostavljen: preživeli starši so imeli potrebe, hrepenenja in bolečine, ki jih otroci niso mogli niti zadovoljiti niti ublažiti, vendar se je prav to od njih pričakovalo. Po drugi strani pa čustvene potrebe otrok nikoli niso bile niti priznane niti potešene. Otroci tako niso razvili zdrave lestvice čustvenih odzivov oziroma zavesti, da imajo njihova čustva veljavo. Ker se otroci, ki odrastejo v narcističnih družinah, že od malega naučijo, da je njihova primarna odgovornost zadovoljiti potrebe staršev, ne razvijejo zaupanja v lastna čustva in presoje. Starševsko pretirano zaščitništvo in nezaupanje je otroke tudi izoliralo od vrstnikov in alternativnih starševskih figur, kar je še dodatno



10 *Goj* (pl. *gojim*) je hebrejski izraz za Nejuda. Uporablja se tudi termin *gentile*.

otežilo njihov čustveni razvoj, ki so ga bremenili nenehni občutki krivde, odgovornosti in neustreznosti.

Posamezniki, ki odrasčajo v takih družinskih sistemih, lahko postanejo preobremenjeni z željo ves čas izpolnjevati pričakovanja drugih in se počutijo odgovorne za stvari, ki jih nikakor ne morejo spremeniti ali nanje vplivati: ne znajo postaviti jasnih in zdravih meja. Ker ne zaupajo svojim čustvom, tako poškodovani ljudje raje zbežijo pred situacijami, v katerih bi morali svoja čustva zagovarjati in jih uveljaviti, kot da bi se z njimi soočili. Ti otroci odrastejo z vednostjo, da so starši nestanovitni in nepredvidljivi, da njihove obljube ne držijo, in kot odrasli ljudje pogosto podlegajo obsesivnemu vedenju tako, da iščejo takojšnje potešitve, zlasti v hrani, alkoholu in drugih substancah, nakupovanju in seksu. Odrasli otroci, ki so izšli iz narcističnega družinskega sistema, nimajo osnovnega zaupanja vase in se ne cenijo, zato imajo tudi precej izkrivljen pogled na realnost. Ker so odrasčali v okolju, ki jim ni dopuščal, da bi sebe poznali, temveč samo, da so poznali druge in da so lahko predvideli, kaj ti od njih pričakujejo, svoji percepciji realnosti ne zaupajo, vse dokler je ne potrdijo ali zavrnejo (pomembni) drugi, s čimer se pomembno odrečejo svoji avtonomiji. Njihov svet je črno-bel, zgolj dober ali zgolj slab, in vsaka napaka je usodna, po načelu: če narediš napako, si sam napaka. Kot sta napisala Donaldson-Pressman in Pressman:

Ironično je, da so odrasli, ki so bili vzgojeni v narcističnih družinah, najbolj egocentrični tedaj, ko jih zaposluje lastna inferiornost. Prepričani so, da so neprimerljivo in edinstveno pomanjkljivi – medtem ko drugi ljudje lahko včasih naredijo napako, pa so *njihove* napake edine neodpustljive (1997: 98, poudarki izvirni).

Imeti možnost izbire je zato za te potomce narcističnih družin vedno huda nevarnost, ker pomnoži priložnosti za napake in s tem ponovne potrditve njihove nezadostnosti. Odrasli otroci narcističnih družin pogosto trdijo, da so čustva brezpredmetna, edino kar šteje, je učinkovitost in kompetentnost, ki se meri v zmožnosti narediti pravo stvar, pravilno uganiti, zadovoljiti potrebe drugih in pridobiti priznanje. Njihov občutek lastne vrednosti je v celoti odvisen od rezultatov, ki jim jih s strani drugih prinaša uresničevanje slogana: 'Delam, torej sem.'

Krog je sklenjen, ko strategije, ki so omogočile otrokom v disfunkcionalnih družinskih sistemih preživeti, ustvarijo tretjo generacijo žrtev: otrok travmatiziranih staršev, katerih starši zopet ne bodo čustveno uravnovešeni in razpoložljivi. Kot je napisal psiholog in specialist za travmo, John P. Wilson (2004):

Travma, ki ni ozdravljena, ki ni rešena in ki ni integrirana v zdravo ravnovesje v posamezniku, se lahko ponovi, ponovno uprizoni, odigra, projecira ali eksternalizira v odnosih in ustvari uničujoče in samouničujoče motivacijske sile.

TRAVMA NA RAVNI SKUPNOSTI: HORIZONTALNI PRENOS
TRAVMATIZIRANEGA POGLEDA NA SVET

Čeprav sta travma in posameznikov odziv na travmatični dogodek v kliničnem smislu individualna izkušnja, je razprava o medgeneracijskem prenosu pokazala, da imajo psihične poškodbe, ki jih povzroči travma, trajni učinek na posameznikovo nemudno okolje, zlasti na njegovo družino. Prenos travme pa seveda ni omejen samo na medgeneracijski prenos znotraj družin. V svojem delu o travmatiziranih skupnostih je sociolog Kai Erikson razvil koncept družbene travme. Klinična literatura o travmi priča o tem, da se ljudje, ki preživijo množično nasilje ali hude naravne, ekološke in druge katastrofe, počutijo odrezane od sveta. Njihove predpostavke o sebi in o svetu so drugačne od tistih, ki jih imajo netravmatizirani ljudje okoli njih. Zato se pogosto družijo med sabo, kajti delijo primerljiv pogled nase in na svet, ki jih obdaja. Med perspektivami, ki so jim skupne, je ključno »razumevanje, da so zakoni, po katerih je naravni svet ves čas deloval, in dostojnost, ki je vladala v medčloveških odnosih, zdaj suspendirani – oziroma nikoli niso bili zares prisotni« (Erikson 1994: 240). Preživeli imajo spremenjeno samopercepcijo, spremenjen odnos do drugih in spremenjen pogled na svet. Občutek imajo, da jim je njihova travmatična izkušnja razkrila drugačno, »resnično«, globljo, neprizivno resnico.

Eriksonova teza je, da travma lahko tvori skupnost na podoben način kot skupni jezik ali skupno kulturno okolje. Za mnoge preživele je njihova različnost postala vir sorodnosti in posebne skupinske identitete. Po drugi svetovni vojni so se preživeli holokavsta, kot rečeno, množično in večinsko poročali med seboj, ker je bila vez travme močnejša od katerekoli druge. Shoshana Felman je tako opisala mlad par, ki je preživel holokavst in po vojni ostal skupaj kljub velikim osebnostnim razhajanjem, ker »je on vedel, kdo sem – edini je bil, ki je vedel ... in jaz sem vedela, kdo je on« (Felman 1991: 54). Odtujenost je tako postala vir združitve, kot če bi se v nekem odmerjenem prostorčku na robu eksistence zbrali brezdomci ali apatridi, to, čemur je Erikson rekel »zbiranje ranjenih« (Erikson 1994: 232). Avstrijski filozof in preživeli holokavsta, Jean Améry, je to pripadnost pretresljivo izrazil, ko je napisal:

Na levi podlakti nosim številko iz Auschwitza: je krajša od tore^[11] ali talmuda^[12], pa vendar nudi bolj vseobsegajočo informacijo. Poleg tega je tudi



11 *Torah*, hebrejsko nauk, je nauk petih Mojzesovih knjig ali hebrejske Biblije, v najširšem pomenu pa se nanaša na celotno judovsko versko izročilo.

12 *Talmud*, hebrejsko študij, je zapis rabinskih razprav, ki se nanašajo na judovski zakon, etiko, običaje in zgodovino. *Talmud* sestavljata *Mišna*, prvi zapis ustne *tore*, in *Gemara*, razprava o *Mišni* in drugih svetih tekstih. *Gemara* je osnova za vse rabinske kodekse.

bolj zavezujoča kot osnovne formule judovske eksistence (Améry 1980: 58).

Poleg tega, da množičen travmatični dogodek povzroči individualno travmo, ki se prenaša med generacijami ter tvori skupnost preživelih in njihovih družin, taka travma neposredno prizadene tudi samo skupnost. Z Eriksonovimi (1994: 230-31) besedami:

Včasih je lahko tkivo skupnosti poškodovano na enak način kot tkivo uma ali telesa, ampak tudi če se to ne zgodi, rane, ki jih povzroči travma na ravni posameznikov, lahko ustvarijo vzdušje, etos – skoraj bi lahko rekli kulturo skupnosti – ki se razlikuje od in presega skupek zasebnih ran, ki jo sestavlja.

Tekstura skupnosti je poškodovana, ko udarec prizadene njene vire preživetja in njeno bogastvo, kot na primer večji del njenega prebivalstva, njeno elito ali vodstvo, njene duhovne ali materialne centre, itd. V nasprotju z nenadnim šokom, ki navadno predstavlja individualno izkušnjo travme, »skupinska travma počasi in zahrbtno pronica v zavest tistih, ki jih je prizadela, in nima lastnosti nenadnosti, ki jo navadno povezujemo s travmo« (Erikson 1994: 233). Šok v primeru skupinske travme je »postopno ovedenje, da skupnost ne obstaja več kot učinkovit vir podpore, in da je s tem izginil pomemben del jaza« (Erikson 1994: 233).

Po ocenah uglednih zgodovinarjev holokavsta je bilo v nacističnih koncentracijskih taboriščih in taboriščih smrti ubitih dvainsedemdeset odstotkov vzhodne in srednjeevropske populacije Judov, se pravi približno pet milijonov ljudi (Hilberg 1961). Strokovnjaki ocenjujejo, da je od skoraj devet milijonov Judov, ki so živeli v Evropi pred drugo svetovno vojno, 400-500.000 ljudi preživelov vojno v raznih skrivališčih, v gozdovih, v odporiških gibanjih ali v delovnih taboriščih, le 75.000 interniranih pa je preživelov nacistična taborišča smrti (Epstein 1977, 1979; Davidowicz 1975). V dvanajstih letih nacističnega režima so bila uničena stoletja judovske zgodovine v Evropi, cele skupnosti, šole, sinagoge, politične institucije, socialne mreže.¹³ »Cela zgodovinska območja, kjer je bilo prisotno judovsko življenje, so izginila za vedno« (Ellis 1990: 1). Obseg uničenja in brutalnost njegove izvršitve sta bila nepredstavljiva.

Kai Erikson je pri svojem delu zabeležil soobstoj centripetalnih in centrifugalnih tendenc v načinu, kako se skupnosti odzivajo na množično travmo. Centripetalne sile skupnost povezujejo in jo združujejo okoli travmatičnega dogodka, ki jo je zadel, zato je skupinska travma najprej sila povezovanja. Katastrofi sledi »obdobje

● ● ●

13 Za natančne ocene uničenja glej pričevanje Dr. Sala Barona v Eichmannovem procesu: (1962) *The Trial of Adolf Eichmann, Record of Proceedings in the District Court of Jerusalem*. Jerusalem: Keter Enterprises. Zasedanji sodišča številka 12 in 13.

evforije» (Erikson 1994: 235), v katerem se skupnost mobilizira za skupno dobro, rešuje preživele, obnavlja zavezo svoje pripadnosti in skuša čimprej zaceliti rane. Z drugimi besedami, skupnost »proslavlja svoje ponovno rojstvo« (Erikson 1994: 235), rekli bi, kot Feniks iz pepela. Po drugi strani pa travme

pogosto odprejo že obstoječe prelomnice v strukturi širše skupnosti in jo razcepijo na posamezne dele ... ponavadi tako, da ločijo tiste, ki jih je dogodek prizadel, od tistih, ki jim je bil prihranjen ... Tisti, ki niso prizadeti, se skušajo distancirati od prizadetih, kot da bi bežali pred nečim pokvarjenem, onečaščenim in umazanim (Erikson 1994: 236).

Ko pa travmatična izkušnja postopoma pronica v strukturo skupnosti, »začne ustvarjati njen prevladujoč temperament, osvajati njen imaginarij in občutek jaza, opredeljevati medsebojne odnose njenih članov ... in skupna izkušnja postane skoraj kot skupna kultura, vir sorodstva« (Erikson 1994: 236-7).

Po drugi svetovni vojni je novoustanovljena judovska država sprejela večino preživelih evropskih Judov. Leta 1961, torej po masovni imigraciji Judov iz muslimanskih držav v Izrael, je delež preživelih v Izraelu še vedno predstavljal petindvajset odstotkov celotnega judovskega prebivalstva (Bachi 1976: 66);¹⁴ s tem, da ta številka ne vključuje njihovih potomcev. Odnos izraelske države in njenih judovskih prebivalcev do prišlekov iz Evrope je v veliki meri skladen z Eriksonovim teoretskim modelom: obdobju evforije, ki ga je v zgodovini *jišuva*¹⁵ zaznamovalo reševanje preživelih Judov iz povojne Evrope, njihova ilegalna emigracija v takratno britansko kolonijo Palestino in skupni boj za ustanovitev judovske države, je sledilo dolgo obdobje bolečega razkola med preživelimi Judi iz Evrope in *sabrami*,¹⁶ ki ga je izraelski zgodovinar Tom Segev opisal kot 'zid tišine', ko se holokavsta ni omenjalo in se pričevanjem preživelih ni prisluhnilo, dokler ni po Eichmannovem procesu leta 1961 holokavst postopoma postal temeljni in nedotakljivi *raison d'être* judovske države, vir njene legitimnosti in najmočnejši združevalni element med Judi v Izraelu, ne glede na njihovo osebno ali družinsko zgodovino.

V študiji iz leta 1992, ki je preučevala identitetna izrekanja izraelskih študentov in srednješolcev, se je osemdeset odstotkov vprašanih identificiralo z izjavo: 'Vsi smo preživeli holokavsta' (Oron 1992: 58). Ta rezultat je ilustrativen za popoln zgodovinski preobrat v percepciji holokavsta v Izraelu. Pred Eichmannovim

14 Od 1.939.400 judovskih prebivalcev Izraela leta 1961 je bilo 490.595 pribežnikov iz Evrope (Bachi 1976).

15 *Jišuv*, hebrejsko naselitev, je skrajšano za 'judovska naselitev dežele Izrael' in termin, s katerim so cionisti pred ustanovitvijo države Izrael označevali populacijo judovskih naseljencev v Palestini.

16 *Sabra* pomeni Izraelca, ki je rojen v Izraelu oziroma v Palestini pred letom 1948. Beseda izhaja iz hebrejske besede *cabar*, ki pomeni kaktus. Izraz torej metaforično pomeni (trdoživega) staroselca, ki pa za ostrimi bodicami skriva mehko srce.

procesom leta 1961, ki je največ pripomogel k integraciji preživelih holokavsta v izraelsko družbo, si v Izraelu rojeni Judje sploh niso znali predstavljati, da bi se njim lahko zgodil holokavst: »Nihče nas ne bi mogel pobiti v sinagogah; vsak deček in vsaka deklica bi streljala na vsakega nemškega vojaka« (Teveth 1986: 229). Sprva so *sabre* za katastrofo krivili pasivnost in pohlevnost Judov iz diaspore in njihove obsodbe preživelih so bile lahko zelo okrutne. V očeh 'novih Judov' v Izraelu so bili preživeli ne le fizično in psihično prizadeti, temveč tudi moralno pokvarjeni. Ko so prihajali v Izrael, so jih ljudje (vključno z najvišjimi predstavniki bodoče judovske države) opisovali kot »človeški prah, begunci, kreature iz diaspore, inferiorni človeški material, ki se noče prilagoditi, ki se izogiba kmečkim opravičilo in v pasu skriva ilegalne dolarje« (Segev 1993: 117). Znana izraelska pesnica, Leah Goldberg, je na primer o njih dejala: »Ti ljudje so grdi, revni, moralno nestabilni in težko jih je imeti rad« (Segev 1998: 138). Celo 'oče Izraela', David Ben Gurion, se je o preživelih izražal z nepričakovano trdoto, ki odraža nereflektirano pristajanje na klasični predvojni evropski antisemitizem in njegove stereotipe:

Med preživelimi nemških koncentracijskih taborišč so bili ljudje, ki ne bi preživeli, če ne bi bili to, kar so bili – trdi, zli in sebični ljudje, ki so v tem, kar so preživeli, izgubili še tisto malo dobrih lastnosti, ki so jih imeli (V: Segev 1998: 138).

Preživeli so predstavljali grožnjo za cionistični projekt emancipacije in odrešitve najprej zato, ker so bili Judje iz diaspore z 'mentaliteto izgnanstva', in ker so imeli kot preživeli holokavsta poleg tega še 'mentaliteto koncentracijskega taborišča.' Seveda sta bili obe 'mentaliteti' nasprotni cionističnim idealom; kot je napisal politolog in strokovnjak za cionizem Zeev Sternhell (1998: 47):

Nihče ni bil bolj zgrožen nad svojimi ljudmi, bolj zaničljiv do njihovih slabosti in načina življenja, kot ustanovitelji [države Izrael] ... Jude iz izgnanstva so opisovali v jeziku, ki je bil včasih zelo blizu najbolj fanatičnim antisemitom.

Šele Eichmannov proces in mučne, pretresljive zgodbe, ki so jih pripovedovale obremenilne priče v procesu, so holokavst približale povprečnemu Izraelcu. Vrzal med judovsko (iz diaspore) in izraelsko samopodobo se je postopoma zmanjševala, vse dokler nista holokavst in trpljenje preživelih postala del izraelskega identitetnega samoizrekanja (Moses in Cohen 1993: 128). Psihoanalitika Rafael Moses in Yechezkel Cohen sta v anketi, ki sta jo izvedla leta 1993, identificirala vrsto reakcij, ki sta jih opazila pri posameznikih in skupinah, ki jih holokavst ni neposredno prizadel: občutek krivde in sramu; fantazija identifikacije; občutek upravičenosti; jeza, strah in močan občutek ranljivosti. Tisti, ki niso bili neposredno prizadeti, so se počutili krive, »ker niso izkusili tega trpljenja, ki je bil z izraelskega vidika tako množično prisoten« (Moses in Cohen 1993: 128).

Občutek sramu je bil posebej močan prvih petnajst let po drugi svetovni vojni, ko se je večina Izraelcev distancirala od preživelih holokavsta, za katere so verjeli, da so šli »kot teleta v klavnico« in s tem osramotili celotno judovsko ljudstvo. Ti občutki so sicer po Eichmannovem procesu malone izginili, vendar Izraelci ostajajo zelo občutljivi na besede in dejanja, ki bi se jih dalo interpretirati kot insinuacijo na njihovo šibkost. V fantaziji identifikacije se ljudje, ki jih holokavst ni neposredno prizadel, poskušajo vživeti v vlogo žrtve nacističnega preganjanja. V Izraelu je vodstvo države aktivno spodbujalo identifikacijo s preživelimi, predvsem s pomočjo izobraževalnih programov o holokavstu. Zgodovina judovskega trpljenja, ki je doživelo svoj vrhunec v času nacističnega preganjanja Judov v Evropi, je Izraelce zaznamovala z izrazitim občutkom, da jim je svet dolžan izražati simpatijo, do katere so upravičeni trpeči. Po drugi strani pa se čutijo upravičene do kakršnega koli dejanja, ki služi potrebam judovske države, »kot da bi bili moralni zakoni obnašanja do drugih suspendirani zaradi holokavsta« (Roiphe 1995: 177).

Občutki jeze in maščevalnosti so močni in razpršeni. Ker perpetratorjev ni več, je jeza usmerjena na druge sovražnike in očitivce. V razpravi o judovskem maščevanju proti nacistom je filozof Berel Lang identificiral učinek premestitve sovražnosti, ki ga je definiral kot »pojav maščevanja v drugih oblikah« (Lang 1996: 3). Lang je veliko dejanj izraelske države opisal kot premeščeno maščevanje, zlasti pa enačenje Arabcev z nacisti. Tudi Anne Roiphe je to ideološko enačenje – v nekoliko metaforiziranem in poetiziranem jeziku, ki skuša ujeti neko univerzalno mentalitetno dispozicijo sodobnega Izraela – definirala kot izraz zafrustrirane jeze in prenosa maščevanja:

Jeza na sovražnika je velika, ne le zato, ker je sovražnik, ampak tudi zaradi tega, kar je naredil zadnji judovski sovražnik. V judovskem mišljenju se jeza nabira od jeze na Hamana^[17] do jeze na sirijske in rimljanske zavojevalce, do jeze na španske inkvizitorje, kozake, carje, avstrijske grofe, dokler ne pridemo do Hitlerja in Goebbelsa in Eichmanna in Mengeleja; opotekamo se pod težo jeze, ki jo nosimo v sebi in prekipevamo od sovraštva, in koga lahko bolj sovražimo kot Arabca, ki stoji na naši poti do moči, nacionalne ekspanzije, do naše prislužene, tolikokrat odložene in še kako zaslužene zadovoljitve (Roiphe 1995: 175).



17 Haman je podlež iz Esterine knjige, ki mu je perzijski kralj Ahasver dovolil pokončati Jude v cesarstvu. Načrt sta mu prekržila Mordehaj, preroški voditelj judovskih izgnancev v perzijskem imperiju, in njegova nečakinja, perzijska kraljica judovskega porekla, Ester. Zgodba o Hamanu se bere v sinagogi na praznik *Purim* in vsako omembo Hamanovega imena pri branju spremlja ritualno roganje, kajti imena tistih, ki delajo zlo, je treba izbrisati.

Politolog Michael Brecher je za tako razumljen, specifičen izraelski pogled nase in na svet skoval termin »judovska prizma«, ki jo definira kot »psihološke predispozicije, ki so vkoreninjene v zgodovinski dediščini, in skozi katere se filtrirajo podobe iz okolja« (Inbar 1990a: 435). Bolj analitski pogled bi morda izpostavil, da gre pri »vkoreninjenosti« in »zgodovinski dediščini« vendarle za zelo recentne družbene procese, ki ideologijo korenin in dediščine izrabljajo, kot pač vsi nacionalizmi, za ikonografski diskurz. Med »podobami okolja« avtor izpostavlja fatalizem, pesimizem in izolacionizem, elemente pogleda na svet, ki jih srečujemo tako pri preživelih in njihovih potomcih kot tudi pri tistih, ki jih holokavst ni neposredno prizadel, pa vse do politične elite judovske države. »Ne moremo si več privoščiti pomanjkanja domišljije«, je napisal rabin Bernard Raskis (v: Lifton 1991: 246); pesimizem, ki preveva 'pogled na svet iz Izraela', je vkoreninjen v holokavstu. Nacistični napad na evropske Jude je ponovno dokazal, »da svet ne bo naredil nič, da bi zaščitil Jude« (Arian 1991: 11).

Fatalizem, ki je s pesimizmom neposredno povezan, je poskus, da bi naredili svoj, izraelski svet razumljiv, četudi razumljiv pomeni sovražen. Iskanje smisla v svetu opredeljujeta temi izdaje in zaznamovanosti. Fatalizem predpostavlja stalno sovraštvo Nejudov do Judov; judovska zgodovina je prikazana kot »niz holokavstov z določenimi tehničnimi izboljšavami.«¹⁸ Prepričanje, da je antisemitizem nekako vgrajen v nejudovsko mentaliteto in da bo zato preganjanje Judov večno prisotno v svetu, ki ga naseljujejo Nejudi (»ves svet nas sovraži«), spremlja prav tako nepremostljivo prepričanje, da nihče nikoli ne bo posredoval, da bi rešil Jude (»Jud je vedno sam«), kar je nek preživel izrazil takole: »Kar se je svet naučil iz holokavsta je, da *lahko* uničiš šest milijonov Judov, in da to nikogar ne zanima« (Hass 1996: 75, poudarki izvirni).

Fatalističen pogled na svet in predpostavka o dveh taborih (Judi in Nejudi) sta v izraelski državni ideologiji najbolj vidna v odnosu do vojne. Izraelska politična elita stalno vojno stanje oziroma stanje priprav na vojno dojema kot »zakon usode« (Inbar 1990a: 433). Rafael Eitan, načelnik generalštaba izraelske vojske leta 1982, se v svojih memoarjih spominja dogodka, ko je bil poklican iz tujine, da bi v Izraelu izvedel vojaško operacijo. Njegova reakcija je bila: »Zdaj vem, da sem doma vojna je. Ne pritožujem se. Vsak narod ima svojo usodo« (Eitan 1985: 117). Podobno je Amnon Rubinstein, vodja sredinske stranke *Šhinui*, zapisal: »Izraelova usoda je, da živi v sovražnem svetu, ki ga ne sprejema« (v: Rubinstein 1980: 103).

Čeprav je argument, da je vojna neizbežna, najbolj pogosto opravičilo za katerokoli vojno v svetovni zgodovini, pa je koncept *ein brera* (»ni izbire«) v



18 Aharon Appelfeld, izraelski pisatelj, v intervjuju za *Jerusalem Post Magazine*, 27. november 1987.

izraelskem političnem in vojaškem vodstvu kombinacija dveh kolektivnih spominov: spomina na holokavst in sistematične eksterminacije šest milijonov Judov, in »zavedanja, da je država Izrael, edina suverena domovina za Jude, obkrožena z arabskimi državami, ki bodo izkoristile vsak znak izraelske šibkosti« (Gal 1986: 146). Cionistični izrek, da »so med Izraelom in preživetjem samo izraelske oborožene sile« (Gal 1986: 146), dobi drugačno težo v kombinaciji s fatalističnimi in pesimističnimi ocenami izraelskega strateškega okolja, ki ga mnogi, tudi v politični eliti, vidijo v črno-belih odtenkih: »mi in oni, *goji* in Judi ... oni, predvidljivi preganjalci, mi, neizbežne žrtve« (Marrus 1991: 108). Tako je Abba Eban, izraelski minister za zunanje zadeve v času šestdnevne vojne v letu 1967 in bivši podpredsednik generalne skupščine OZN, rekel: »Ko smo uzrli ta svet, smo videli, da je razdeljen med tiste, ki si želijo našega uničenja, in tiste, ki ne bi s prstom mignili, da bi to preprečili« (Eban 1972: 180). Pesimizem in fatalizem, ki v Izraelu zaznamujeta to, čemur Erikson pravi »skupinsko vzdušje«, vodita v introvertnost in samozadostnost. Ta občutek osamljenosti je izraelski politolog Asher Arian opisal kot »sindrom ločenega ljudstva«, ki »identificira in posveča Izrael kot ljudstvo z edinstvenimi izzivi in priložnostmi«. Prepričanje, da »Izrael lahko računa samo nase, na svojo vojaško moč, na judovsko ljudstvo in na Boga« (Arian 1989: 606) opredeljuje Izrael kot ločeno ljudstvo, skladno z biblijsko prerokbo: »To ljudstvo vidim z vrhov gora in nanj gledam z višin. To je ljudstvo, ki biva samo in v miru in se ne prišteva med druge narode.« (Bmd 23: 9)¹⁹. Kot dodaja Arian, je to »sekularen, nacionalističen podaljšek biblične zaveze z izvoljenim ljudstvom ... katekizem izraelske religije varnosti« (1989: 611).

Racionalni model varnostne politike, ki vzpostavlja predvidljive odnose med cilji in sredstvi, tako v Izraelu ideološko sobiva z iracionalnimi prepričanji v zgodovinski determinizem in božje intervencije; poteza nacionalne ideologije, ki navsezadnje, v kontekstu splošnega modela današnjega nacionalizma, ni nič posebnega, razen po svoji partikularni ikonografiji. Kot pravi Arian: »Na simbolični in psihološki ravni obstajata Vsemogočni in judovsko ljudstvo; na ravni racionalnosti in strokovnosti pa izraelske oborožene sile, *Mosad*, *Šhin Beth* in druge varnostne službe« (Arian 1989: 611). Zaradi prepričanja, ki ga je med drugimi leta 1974 izrazil tedanji predsednik vlade Yitzhak Rabin, da »moramo vedeti, da smo izolirani v svetu ... Izrael bo bival sam in samo naša vojaška moč nam zagotavlja obstoj«, ²⁰ je Izrael tudi vedno definiral in upošteval samo lastna pravila, tudi za ceno izključenosti. »Sindrom ločenega ljudstva« vzpostavlja skupinsko identiteto, ki ne nagovarja le judovskega dela izraelskih državljanov, temveč svetovno judovstvo



19 Bmd je *Be midbar* (hebrejsko 'v puščavi') oziroma Četrta Mojzesova knjiga. - The Living Torah: The Five Books of Moses and the Haftarat. Prevod iz hebrejščine, rabi Arye Kaplan (1980). Jeruzalem, New York: Maznaim Publishing corporation.

20 Yitzhak Rabin v intervjuju za *Ma'ariv*, 25. septembra 1974.

tako, da izključuje druge od sebe, kakor tudi sebe od zunanjega sveta, in s tem izključevalnim diskurzom krepí kohezijo in solidarnost znotraj skupnosti. Čeprav je to samoizločanje Izraelcev izmed preostalih narodov, kakor tudi samoizločanje preživelih od preostalih ljudi, oziroma družin preživelih od vseh drugačnih družin izjemno močno vezivo skupnosti, pa z nenehnim aktualiziranjem in rekreiranjem preprečuje zdravljenje izvirne travme. Tudi tako vztrajanje na »izvirni travmi drugačnosti«, kakorkoli je morda zgodovinsko edinstvena, je vendarle univerzalni temeljni kamen ideologije nacionalizma. Zato je Zygmunt Bauman to samoizločanje Izraela opisal kot največjo posthumno zmago nacističnih izumiteljev končne rešitve judovskega vprašanja:

Ni jim [nacistom] uspelo odvrniti sveta od Judov, ampak v svojih grobovih lahko še vedno sanjajo o tem, da bodo odvrnili Jude od sveta, in s tem – na tak ali drugačen način – otežkočili, če ne onemogočili, judovsko spravo s svetom in njihovo mirno sobivanje z drugimi narodi (Bauman 1998: 37).

SKLEP

V gornjem besedilu sem izpostavila tiste segmente travme, ki na ravni posameznika, družine in širše družbe oblikujejo samopercepcijo, odnos do drugih in pogled na svet, in predstavila model vertikalnega prenosa travme na otroke preživelih. Razprava o družbeni dimenziji travme, ki je v tem sestavku predstavljena na primeru učinkov travme na tiste, ki jih holokavst ni neposredno prizadel, ti. 'judovske prizme' in spremljajočega 'sindroma ločenega ljudstva' v Izraelu, je podčrtala posledice travmatičnih poškodb v strukturi skupnosti, njeni samoopredelitvi in njenem odnosu do drugih skupnosti. Te so vsebinsko nedvomno blizu temu, kar uvodoma omenjeni politologi označujejo kot 'temno stran' nacionalizma, demokracije, itd. Sintagma 'temna stran', četudi na prvi pogled zgolj poetična mistifikacija banalnih opisov, vendarle izraža tiste globoke, nerazumljive, strastne, iracionalne in uničujoče vzgibe, ki vodijo v nasilje in smrt, vzdržujejo cikel trpljenja in ustvarjajo vedno nove žrtve. Napaka je v vztrajanju, da so ti 'temni' vzgibi nerazumljivi, iracionalni in nerazložljivi ter zato danost, ki jo je mogoče zgolj obvladovati, zadrževati in krotiti.

V predstavljeni analitski perspektivi je 'temna stran nacionalizma' vrsta potez, ki označujejo pripadnost in omejujejo imaginarij skupnosti, katerih samopodoba in podoba o svetu (kar je lahko tudi nacionalna ideologija) izvirajo iz travme in njene medgeneracijske (vertikalne) in socialne (horizontalne) sporočnosti, razumljenosti in aplikacije. V tem smislu je travma kulturotvorna: njene posledice na kompleksen način postanejo del socialne in politične kulture nacionalne skupnosti. Občutek ogroženosti, ki pogosto nima osnove v realni situaciji; občutek upravičenosti do uporabe sile, ki izvira iz tega občutka ogroženosti; splošno mote-

na percepcija realnosti, ki je vedno filtrirana skozi črno-bel in ukrivljen pogled na svet, v katerem so vloge vnaprej razdeljene in kjer ni prostora za naključja in kompleksnost; občutek osamljenosti in zapuščenosti, ki vodi v pretirano zanašanje na lastne sile in samoizključevanje, izvira pa iz temeljnega nezaupanja v druge; občutek izvoljenosti, edinstvenosti in moralne superiornosti, ki izhaja iz 'edinstvenega uvida', ki ga prinaša travmatična izkušnja; bes, jeza in maščevalnost, ki so pogosto usmerjeni v najbolj prikladnega in dostopnega sovražnika in veliko redkeje na dejanskega perpetratorja; čustvena in moralna zavezanost travmi in vsem, ki so ji podlegli, kar ohranja notranjo kohezijo skupnosti na račun njene ponovne integracije v okolje. Vsi ti, v jedru psihološki atributi travmatizirane žrtve, se na način ideološkega prenosa vrastejo v vse vidike socialnega in političnega življenja in se skozenj tudi perpetuirajo.

REFERENCE

- AGAMBEN, Giorgio (2002). *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books.
- ANDREASEN, Nancy C. (1985). »Posttraumatic Stress Disorder«. V: Kaplan, Harold I. in Benjamin J. Sadock (ur.), *Comprehensive Textbook of Psychiatry*, 4th ed. Baltimore: Williams and Wilkins, str. 918 – 924.
- ARIAN, Asher (1989). »A People Apart: Coping with National Security Problem in Israel«. V: *The Journal of Conflict Resolution*. December 1989, str. 605-31.
- ARIAN, Asher (1991). »Perception of Threat in Israel«. V: Rattinger, Hans in Don Munton.
- Debating National Security: The Public Dimension*. New York: Peter Lang, str. 7–26.
- BACHI, Roberto (1976). *Population Trends of World Jewry*. Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem.
- BARD, Morton in Dawn Sangrey (1979). *The Crime Victim's Book*. New York: Basic Books.
- BAUMAN, Zygmunt (1998). »The Holocaust's Life as a Ghost«. V: *Tikkun*, 13: 4, str. 33–38.
- BRECHER, Michael (1972). *The Foreign Policy System in Israel: Setting, Images, Process*. New Haven: Yale University Press.
- BRECHER, Michael (1975). *Decisions in Israel's Foreign Policy*. New Haven: Yale University Press.
- DANIELI, Yael (1985). »The Treatment and Prevention of Long-term Effects and Intergenerational Transmission of Victimization: A Lesson from Holocaust Survivors and their Children«. V: *Trauma and its Wake*, vol. 1, Figley Charles (ur.). New York: Brunner / Mazel, str. 295–313.
- DAVIDOWICZ, Lucy S. (1975). *The War Against the Jews 1933–1945*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- DIMSDALE, Joel E. (1980). »The Coping Behaviour of Nazi Concentration Camp Survivors«. V: Dimsdale Joel E. (ur.). *Survivors, Victims and Perpetrators: Essays on The Nazi Holocaust*. Washington, New York in London: Hemisphere Publishing Corporation.
- DONALDSON-PRESSMAN Stephanie in Robert M. Pressman (1997). *The Narcissistic Family: Diagnosis and Treatment*. San Francisco: Jossey-Bass.

- EBAN, Abba (1972). *My Country*. Jerusalem: Weidenfeld and Nicholson.
- EITAN, Rafael (1985). *A Soldier's Story*. Tel Aviv: Ma'ariv Library.
- ELLER Jack David (1999). *From Culture to Ethnicity to Conflict: An Anthropological Perspective on Ethnic Conflict*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- ELLIS, Mark H. (1990). *Beyond Innocence and Redemption: Confronting the Holocaust and Israeli Power*. New York: Harper and Row.
- EPSTEIN, Helen (1979). *Children of the Holocaust: Conversations with Sons and Daughters of Survivors*. New York: Putnam and Sons.
- EPSTEIN, Helen (1977). »Heirs of the Holocaust«. V: *New York Times Magazine*, 19 junij 1977, str. 12–15 in 74–77
- FELMAN, Shoshana (1991). »Education and Crisis, or the Vicissitudes of Teaching«. V: *American Imago*, 48:13–73.
- FOX, Tamar (1999). *Inherited Memories: Israeli Children of Holocaust Survivors*. London and New York: Cassel.
- GAL, Reuven (1986). *A Portrait of the Israeli Soldier*. New York / London: Greenwood Press.
- GREEN, B. L., Lindy, J. in M. Grace (1985). »Posttraumatic Stress Disorder: Toward DSM-IV«. V: *Journal of Nervous and Mental Disease*, 173, str. 406 – 411.
- HASS, Aaron (1995). *The Aftermath: Living with the Holocaust*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- HASS, Aaron (1996). *In the Shadow of the Holocaust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HELMREICH, William B. (1992). *Against All Odds*. New York: Simon and Schuster.
- HERMAN, Judit L. (1994). *Trauma and Recovery*. London: Pandora.
- HILBERG, Raul (1961). *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books.
- HILBERMAN, Elaine (1980). »The Wife-Beater's Wife Reconsidered«. V: *American Journal of Psychiatry* 137.
- HOROWITZ, Mardi, Wilner, Nancy, Marmar, Charles in Janice Krupnick (1990). »Pathological Grief and the Activation of Latent Self-Images«. V: *American Journal of Psychiatry*, 137, str. 1137–1162.

- INBAR, Efraim (1990a). »Attitudes Toward War in the Israeli Political Elite«. V: Middle East Journal, 44.
- INBAR, Efraim (1990b). »Jews, Jewishness and Israel's Foreign Policy«. V: Jewish Political Studies Review, 2:3-4, str. 165-183.
- JANOFF-BULMAN, Ronnie (1985). »The Aftermath of Victimization: Building Shattered Assumptions.« V: Figley, Charles R. (ur.), Trauma and Its Wake. New York: Brunner / Mazel.
- KARDINER, Abram in Herbert Spiegel (1947). War, Stress, and Neurotic Illness. New York: Hoeber.
- KARPF, Anne (1997). The War After. London: Minerva.
- KRELL, Robert (1979). »Holocaust Families: The Survivors and their Children«. V: Comprehensive Psychiatry, 20, str. 560-67.
- LANG, Berel (1996). »Holocaust Memory and Revenge: The Presence of the Past«. V: Jewish Social Studies, History, Culture and Society, 2: 2.
- LANGER, Lawrence (1991). Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory. New Haven in London: Yale University Press.
- LEVI, Primo (1999). The Drowned and the Saved. London: Abacus.
- LIFTON, Robert Jay (1980). »The Concept of the Survivor«. V: Dimsdale, Joel E. (ur.), Survivors, Victims, and Perpetrators. New York in London: Hemisphere Publishing Corporation.
- LIFTON, Robert Jay (1991). The Genocidal Mentality: Nazi Holocaust and Nuclear Threat. London: Macmillan.
- MARRUS, Michael (1991). »The Use and Misuse of the Holocaust«. V: Hayes Peter (ur.) Lessons and Legacies, The Meaning of the Holocaust in a Changing World. Evanston: Northwestern University Press.
- MOSES, Rafael in Yechezkel Cohen (1993). »An Israeli View« in Moses, Rafael (ur.), Persistent Shadows of the Holocaust: The Meaning to those not directly affected. Madison, CT.: International University Press.
- ORON, Yair (1992). Jewish-Israeli Identity. Tel Aviv: Kibbutz College School of Education.
- PRINCE, Robert M. (1999). The Legacy of the Holocaust: Psychosocial themes in the Second Generation. New York: Other Press.
- ROIPHE, Anne (1995). A Season for Healing: Reflections on the Holocaust. New York: Summit Books.

- RUBINSTEIN, Amnon (1980). From Herzl to Gush Emunim and back. Tel Aviv: Schocken Books.
- SEGEV, Tom (1993). The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust. New York: Hill and Wang.
- SEGEV, Tom (1998). 1949: The First Israelis. New York: Henry Holt and Company.
- SPIEGELMAN, Art (1986–1991). Maus: A Survivor's Tale I and II. New York: Pantheon Books.
- STERNHELL, Zeev (1998). The Founding Myths of Israel. Princeton: Princeton University Press, 1998.
- ŠUMI, Irena (2000). Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki presoji. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TEVETH, Shabtei (1986). The Road to Iyyar. Tel Aviv: Hakibbutz Hameuchad, 1986.
- WAJNRYB, Ruth (2001). The Silence: How Tragedy Shapes Talk. Crows Nest, New South Wales: Allen & Unwin.
- WILSON, Peter (2004). Empathy in the Treatment of Trauma and PTSD. New York: Brunner / Routledge.
- WOLFENSTEIN, Martha (1957). Disaster: A Psychological Essay. Glencoe, Illinois: Free Press.

MEMORIJA IN SPOMIN V ČASU GLOBALIZACIJE¹

Memorija in spomin sta se v zadnjih dvajsetih do petindvajsetih letih povzpeli v vodilni kategoriji kulturnih, humanističnih in naravoslovnih ved. Močnega zanimanja sta obe kategoriji deležni zlasti v okviru študij, ki se nanašajo na šoa. Vse več pa je tudi projektov, ki se v navezavi na francoskega zgodovinarja Pierra Noraja posvečajo tako imenovanim lieux de mémoire, krajem memorije. Podrobnejši upogled nadalje razkrije, da serija del, ki v tej ali drugi obliki potrjujejo »konjunkturo« memorije in spomina, vsebuje latentno predstavo o »rojstvu-kot-smrti« in »smrti-kot-rojstvu«. Ta subtekst »izvirne groze« stopi na površje zlasti v časih, ki podtalno evocirajo rojstvo, torej »prehod« ali »prelom«. Zaznaven je v številnih znanstvenih tekstih (npr. pri H. Arendt, P. Noraju, H. K. Bhabhi), v posebej izostreni in psihološko subtilni meri tudi v literarnih besedilih avtorjev, ki so bili kot žrtve izpostavljeni fašističnemu in nacističnemu nasilju (med Slovenci npr. B. Pahor, F. Lipuš in D. Zajc). Izpričuje pa se tudi v »teorijah« o izumrtju naroda, ki sovpadajo s strahom pred »čedalje bolj prepustnimi mejami«. Razcveta memorije in spomina, tako središčna predpostavka prispevka, ni mogoče zreducirati na – pogosto travmatično – »dediščino« iz preteklosti, katera se manifestno in latentno prenaša v sedanjost. To pomeni, da jo je treba obravnavati tudi in zlasti kot neločljivi sestavni del časa, ki ga opredeljuje proces globalizacije. Avtorica v nadaljevanju ugotavlja, da od konca 20. stoletja dalje šoa pre-sega sinhronizacijo nacionalnih kultur in postaja pomembna, če ne kar najpomembnejša navezna točka transnacionalne evropske in zunajevropske memorije. V navezavi na D. Levyja in N. Sznajderja je mogoče govoriti o »globalizaciji spomina na šoa«, ki postaja vse bolj emancipacijski projekt v smislu, da globalizacija lahko deluje tudi v korist ljudi, ne le za dobiček. Sem gre prišteti zavestno forsiranje globalizacije v povezavi z etiko (manj kršenja človekovih pravic), s procesi vključevanja (manj marginalizacije ljudi in držav) in drugimi povsem konkretnimi političnimi in legalnimi procesi. Kaže pa, da so številne »postsocialistične« države v zaostanku za tem standardom. Predvidevati pa je, da bodo ta zaostanek prej ali slej nadoknadile, saj ne bodo hotele capljati za »splošnim razvojem«.

Ključne besede: memorija, spomin, subtekst »izvirne groze«, globalizacija

MEMORY AND REMEMBRANCE IN THE TIMES OF GLOBALIZATION

In the last twenty to twenty-five years, memory and remembrance have acquired an important position in the leading category of the humanities and natural science. Both the categories are particularly interesting within the framework of the studies relating to shoah. There are more and more projects, launched by the French historian Pierre Nora and dedicated to the so called lieux de mémoire, locations of memory. A more detailed insight furthermore reveals that the series of works, confirming in this way or another the »conjuncture« of memory and remembrance, implies a latent concept of »birth-as-death« and death-as-birth«. This subtext of »primeval horror« is especially likely to surface in times evoking birth, i.e. »transition« or »break up«. It is perceptible in many scientific texts (e.g. H. Arendt, P. Nora, H. K. Bhabha), with distinct psychological subtlety also in literary texts of authors that suffered as victims of fascist and Nazi violence (B. Pahor, F. Lipuš, D. Zajc among Slovenians). It is also reflected in the »theories« about the extinction of nation, coinciding with the fear of »increasingly permeable borders«. According to the author's main supposition, the popularity of memory and remembrance cannot be reduced to – the often traumatic – »heritage« of the past, manifestly and latently transmitted into the presence. This means it has to be treated also and above all as an inseparable part of the time, defined by the process of globalization. From the end of the 20th century on, shoah surpasses the synchronization of national cultures, and is becoming an important focal point of transnational European and non-European memory. Relating to D. Levy and N. Sznajder, it is possible to talk about »globalization of the memory of shoah«, which is increasingly becoming an emancipational project in the sense that it is favourable for people, not only for profit. Here, the conscious pushing of globalization in connection with ethics (less human rights violation) should be added, together with processes of inclusion (less of marginalization of people and states) and other concrete political and legal processes. However, it seems that many »postsocialist« states lag behind this standard, although they are expected to make up for it sooner or later, as they will not wish to be behind »general progress«.

Keywords: memory, remembrance, shoah, »primeval horror« subtext, globalization

IZHODIŠČE: LIEUX DE MÉMOIRE

Memorija in spomin² sta se v zadnjih dvajsetih, petindvajsetih letih povzpela v vodilna pojma kulturnih ved. Z memorijo in spominom se ukvarjajo antične in religiološke znanosti, zgodovinopisje, literarne vede, umetnostna zgodovina ter sociologija, psihologija in psihoanaliza. Nadpovprečne pozornosti sta oba pojma deležna tudi na področju medicinskega proučevanja možganov, v kognitivnih in nevroloških znanostih ter komunikacijskih in medijskih tehnologijah. Središčno mesto pa zavzemata, se zdi, v študijah in razpravah okoli *šoa*, kakor kaže silna proliferacija raznolikega gradiva, ki obravnava različne aspekte tega dogajanja³, kakor tudi okrepitev vloge kulture spomina in uporabe *šoa* kot univerzalnega »rezervoarja« za različne žrtve (Levy/Sznaider 2001). Gre za trend porasta projektov, ki se v navezavi na francoskega zgodovinarja Pierra Noraja posvečajo tako imenovanim *lieux de mémoire*, krajem memorije, ki zagotavljajo identiteto določenih družbenih skupin in še posebej širše skupnosti, imenovane nacija. Poleg številnih, pogosto dokaj obsežnih monografij⁴ prištevajo sem v prvi vrsti »kraje«, ki jih je mogoče topografsko lokalizirati, na primer geografske regije, arhive, muzeje, spomenike, taborišča, morišča, grobišča, pa tudi druge, bolj mentalne vnose v kolektivno memorijo, na primer slovesnosti, jubileje, memoriale ter identifikacijske znake in simbole od zastav in grbov vse do raznih narativov in kulturnih artefaktov.

Čeprav si Nora primarno prizadeva za konstrukcijo nacionalne kontinuitete, je treba poudariti, da jo predpostavlja kot »prostor pričakovanja«, ki terja jasno diskontinuiteto, prelom. Podrobnejši vpogled nadalje razkrije, da vsebuje ta prostor tudi *latentno* zavest, ki je dana z »dejstvom človekovega rojstva« (*fact of natality*; H. Arendt) in v globoko občutenih prehodnih ali postravmatskih obdobjih kaj lahko evocira vtis, da se novi, sedanji čas ireverzibilno ločuje od predhodnega, da



1 Prispevek je razširjena verzija predavanja, ki ga je avtorica imela 18. novembra 2005 na znanstveni konferenci Inštituta za narodnostna vprašanja ob priliki njegove 80. obletnice. Rezultati, predstavljeni v referatu, so nastali v okviru temeljnega raziskovalnega projekta *Preteklost v sedanjosti: Travma fašizma in nacionalsocializma v spominjanju povojnih generacij. Primerjalna kvalitativna empirična raziskava na primeru Slovencev na Koroškem in Slovencev v Furlaniji Julijski krajini*, ki ga avtorica vodi, financira pa Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

2 Pojma memorija in spomin nista enotno definirana, raziskovalci ju uporabljajo na različne načine. S **spominom** opredeljujem aktivni, zavestno in nezavedno potekajoči individualni ali kolektivni proces (re)konstrukcije preteklosti v sedanjosti. Kot **memorijo** pa rezultat tega procesa: tako vsebine, ki jih posameznik »fiksira« v miselni obliki, v ustni pripovedi ali v pisnem poročilu kot tudi vsebine, ki jih neka skupina ali skupnost objektivira v spominskih ritualih, spomenikih, kanoniziranih pripovedih in najpomembnejših delih zgodovinopisja. – O razlikovanju med memorijo in spominom gl. tudi spremno besedo Tajke Kramberger, v Halbwachs 2001.

3 Za literaturo in bibliografske napotke, ki se navezujejo na tematiko memorije in spomina, gl. prilogo A.

4 Za literaturo, ki se navezuje na tematiko *lieux de mémoire*, gl. prilogo B.

se preobraža sama narava osebnega – tja onkraj »ontološke varnosti«. Življenje se zdi neizogibno povezano z nevarnostmi, potisnjenjo v stanje *in-between*, med »že« in »še ne«, v »ne-kraj«, ki vzbuja slutnjo, da se bliža apokaliptični konec, določitev, ki se zdi neizbežna, čeprav implicira in celo samodejno vsili »vero in upanje« v začetek, ali določneje, v »novi začetek«. To velja še posebej za kontekst, ki je povezan z genocidno izkušnjo 20. stoletja. Vsekakor ni naključje, da Hannah Arendt v zadnjem odstavku knjige *Izvori totalitarizma* (1986 [1951]: 979) z besedami Avguščina v skorajda zarotitvenem tonu, ki se v njenih delih ponavlja (gl. Arendt 1992 [1960]: 166; Arendt 1986 [1963]: 272; Bowen-Moore 1989), zapiše: *Initium ut esset, creatus est homo*. Ta začetek, tako Arendt, omogoča življenje, kontinuiteto, nadaljnje obstajanje; je »izvor svobode«, ki je zajamčen z vsakim rojstvom človeka.

SUBTEKST »IZVORNE GROZE«

Nakazane predpostavke, ki se nanašajo na prenos strahu pred »katastrofo uničenja«, ki jo v najbolj radikalni obliki predstavlja pojem genocida, se ujema-jo s temeljnimi spoznanji o »rojstnih travmah« (Otto Rank; gl. tudi Janus 2000; Chamberlain 2001), ki so kot **engrami** ali **spominske matrice** vtisnjeni v memorijo in telo vsakega človeka. Gre v bistvu za subtekst »izvorne groze«, ki odgovarja enačbi »rojstvo = minevanje/izginevanje/smrt« oziroma »minevanje/izginevanje/smrt = rojstvo«. To enačbo je v številnih različicah mogoče najti tako v znanstvenih tekstih kot tudi v literaturi, filmih, likovni umetnosti ter v memoarskih gradivih, kot so pričevanja ali intervjuji (gl. Jurić Pahor 2005a). Že bežen raziskovalni pregled tega gradiva pa bi kaj lahko odkril, da je ta v nadpovprečno močni in nemalokrat tudi dokaj izostreni, psihološko subtilni meri najti pri avtorjih in posameznikih, ki so bili kot žrtve izpostavljeni fašističnemu in nacističnemu nasilju, in/ali pri ljudeh, ki se tudi po koncu druge svetovne vojne niso postavili na stran storilcev ali aktivnih »zavračevalcev spomina«. K slednjim gre prišteti tudi razne ideologe heroizma, ki so z gospodovalno premočjo vse, kar se navezuje na semantiko rojstva in smrti (to, da se ju zaznava kot kompleksna, prepletena in vzajemno pogojujoča se procesa, kot »re-inscenacijo dna«), sprejemali z nerazumevanjem, če ne kar hladnim prezirom. In potemtakem tudi vse, kar je z besedami tržaškega slovenskega pisatelja Borisa Pahorja (1967, 175–176) omogočalo tudi »prebujenje iz toposti, v katero nas [= preživele taboriščnike] je pogreznila smrt«. Pisatelju se na tem mestu vsiljuje tudi primerjava s »plodovi«, ki se kakor »zavitki nedonošenčkov« zbuja iz »večne negibnosti«, upirajo »vsiljeni ustavitvi rasti«, soočajo s skrajno osamljenostjo, »z bistvom nič, ki ga ni klicalo k vstajenju človekovo oko ne plementilo človekovo čustvo«.

Gradiva, ki ogovarja to tematiko, je v slovenski književnosti veliko. Naj opozorim na nekatere simbolično pomenljive naslove knjig koroškega slovenskega pisatelja Florjana Lipuša: *Mrtvo oznanilo* (1963), *Odstranitev moje vasi* (1983), *Stesnitev* (1995) in končno *Boštjanov let* (2003), roman, v katerem je osrednja tema nasilna smrt dečkove (in v zaledju tudi avtorjeve) matere in s tem njegova lastna, temeljna travma: nacisti so jo, ko je imel komaj šest let in bratec dve, odgnali v taborišče Ravensbrück, kjer je končala v krematoriju. V okviru Slovenije ni mogoče prezreti literature Daneta Zajca, ki ga je neizbrisljivo zaznamoval nacistični požig domačije ter smrt dveh bratov partizanov; med vojno sta umrla tudi njegov oče in ded. Na koncu njegove drame *Grmače* (1995, 60) Potovka pojasnjuje: »Ko bosta oče in sin umrla na istem prostoru na Grmačah, se bo posušila nit krvi, se bo ustavila pot rodu, se bo za zmeraj podrla domačija.« Pojasnilo kljub dejstvu, da avtor v drami požiga ne tematizira, daje misliti na neke vrste feniksiado ali spomin, v katerem se izvorna travma trdovratno ohranja v »latenci« (gl. Jurić Pahor 2004) in s tem v živi prisotnosti, npr.: »Za vse boš plačal./ Največ boš plačal za svoje rojstvo« (Zajc 1984 [1963], *Otroka reke*; »Na vprašanje, kaj je smrt,/ kaplja kri/ iz smrtne rane pravkar rojenega« (Zajc 1998, *Gori poezija*); »zdaj sem nag, je dejal./ In koračljaj v zlatorumeno/ oranžno razkošje jesenskih/ macesnov./ Nič bogat nič reven/ **nikogaršnji. nikjeršnji**« (*ibid.*, *Nag*; poudarki dodani.). Naj omenim še avtobiografijo Ivanke Sluga-Škof, doma z Artviž, najvišje ležeče vasi v Brkinih, ki živi danes v Avstraliji. Tudi ona je kot dekletce opazovala, kako ji/m okupator požiga dom in vas in naperja vanje puškine cevi. Četudi več kot polovica knjige govori o njenem življenju na daljnem kontinentu, ji je dala naslov *Skozi ogenj in pepel* (1999). Kot da bi hotela prvenstveno reči, da se lahko tudi iz pepela na novo rodi sila, ki daje moč, ki kreira, oživlja.

Tudi pri Noraju ni mogoče spregledati subteksta »izvorne groze« (1998 [1984], 11, 21), ko pravi: »Le zato govorimo toliko o memoriji, ker ne obstaja več«. Nora opisuje to krizo memorije kot proces pospešene razločitve sedanjosti od preteklosti. Soočamo se z »vedno hitrejšim padcem v nepreklicno mrtvo preteklost«, iztrganjem iz tistega, »kar je kot doživeto še bilo ukoreninjeno v toplini tradicije, v molku običajev ter v ponavljanju izročil«. Nora identificira tudi uničevalno moč, ki je tukaj na delu: »odplavljena s temeljnim valom zgodovinskosti«. Vse, kar danes še lahko uzremo v memoriji, je »njeno dokončno izginotje v ognju zgodovine.« *Lieux de mémoire* zato predstavljajo neobhodno potreben nadomestek za nekaj, kar je po njegovem tako rekoč v zatonu: razkosano, (skorajda) mrtvo. Dejansko Nora meni (1998 [1984], 19–21), da so kraji memorije »najprej preostanki«, primerja pa jih tudi s »školjkami na obrežju, če se morje živega spomina umakne«, z »neobljudenimi kraji«, skratka s kraji **mortifikacije**, »v katerih pa kljub temu utripa še nekaj simboličnega življenja«, na katerih je mogoče vzpostaviti *lieux de mémoire*; Nora (1995, 83) jih imenuje tudi »kristalizacijske točke naše nacionalne dediščine«.



Otrok z grobom in drevesom,
ki raste iz njegove glave
Vir: Kogan 2004, 103

Ta po njegovem jasno zaznavna pretvorba memorije v smeri umrtvenja⁵ pa je zanj hkrati garancija za bolj kognicijski, čustveno neobremenjen pristop do predmetov raziskovanja, čeprav se zdi, da je treba tudi to zaznavo videti v povezavi s časom nacistične okupacije Francije in kolaboracijskega vichyjskega režima, ki je Jude, ki so iskali v Franciji zatočišče – tako imenovane *apatrides* – in naposled tudi mnoge francoske državljane *les bons vieux juifs de France*, kamor gre prišteti tudi Noraja, ni prisilil le v travmo, ki je živo zvezana z »izviri bivanja«, temveč jim je izrekel tudi brezprizivno smrtno obsodbo.⁶ Nora (20027) sam pravi, da je ta čas v Franciji medtem že prislovično označen »kot preteklost, ki ne mine«.

Predpostavki o dokončnem izginotju memorije in spomina ugovarja potemtakem delno kar Nora sam, vsekakor pa raziskave in opažanja, iz katerih izhaja, da

● ● ●

5 Umrtvenje: narediti kaj neobčutljivo, neboleče umstvovanje.

6 Med letoma 1941 do 1945 je bilo iz Francije deportiranih nad 76.000 Judov, le približno 2500 izmed njih se je vrnilo. Pregarjanje Judov ni prizaneslo niti Noraju in njegovi družini, pa čeprav so se imeli za (dobro integrirane) Francoze. Kot dvanajstleten fant je skupaj s svojo mamo, dvema bratoma in sestro pobegnil iz Pariza v Grenoble in nato še v Vecors, kjer jim je bil tik za petami Gestapo, a se jim je uspelo poskriti in dočakati konec vojne.

7 <http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-de.htm> (30. 5. 2006).

je preteklost – še posebej *šoa* v ožjem in širšem pomenu, pa tudi nasilna poveljna dogajanja – kljub časovni (generacijski) odmaknjenosti postala bolj izostrena, kompleksnejša in tudi bolj živa, in da lahko v trenutku doseže silne učinke in silen vtis na tiste, ki jih na ta ali oni način prizadene. Nema lokrat se ti učinki vzpostavijo na podlagi estetskega pristopa ali posebne, diskurzivne prakse, imenovane »umetnost«. Boris A. Novak denimo je 26. oktobra 2005 v dnevniku *Delo in memoriam* Danetu Zajcu med drugim zapisal:

Natanko tri tedne pred smrtjo sva zadnjič skupaj nastopila, v okviru predstavitve slovenske kulture v francoskem mestu Cahors. Kot ponavadi v zadnjih letih ga je s harmoniko in petjem spremljal odlični igravec in godbenik Janez Škof. Vsakič, kadar sem ju poslušal, mi je šel po telesu srh zaradi magnetičnega Danetovega glasu in ljudsko zvoneče, a izvirne, avtentične Janezove glasbe.

Tudi slovenščine nevešča publika je ostrmela nad izpovedno močjo umetnine, ki je črpala iz evokacije, glasu, ritma – z nenavadno obliko razcepljene simbolizacije (na pragu jezika in gona, »simbolnega« in »semiotičnega«), ki je, kot zaznava Julia Kristeva (cit. v Butler 2001: 95), »dejanje rojevanja«. Eden izmed bistvenih razlogov »hipnotičnega učinka« Zajčevega branja lastnih pesmi je bil po Borisu A. Novaku prav v tem, da je pesnik ob pozorni artikulaciji besed vselej dal čutiti tudi molk med besedami: »Beseda vznika iz molka in po trenutku žarenja vanj ponovno ponika. Občinstvo v Cahorsu je bilo globoko pretreseno.«⁸ Naslednjega dne je v časopisu *Dépeche du Midi* izšel navdušen članek, kjer je bil Zajc portretiran kot največji slovenski pesnik ter eksemplarična osebnost evropske zgodovine druge polovice 20. stoletja, kar izpričuje tudi močno porasla mednarodna percepcija Zajčeve literature v zadnjih letih.

V Zajčevem poetičnem jeziku prav gotovo prihajajo do izraza tudi simptomi, značilni za občutje sodobnega človeka, ki je izgubil tla pod seboj in nebo nad seboj in s tem vnaprejšnjo gotovost bivanja. To pa hkrati pomeni, da tega jezika ni mogoče zreducirati na travmatično dediščino fašizma, nacionalsocializma ter poveljnih *man-made disasters*, ki se manifestno in (predvsem) latentno prenašajo v čas, ki ga opredeljuje proces globalizacije. »Konjunktura memorije« ali »vzvalo-



8 Tomaž Šalamun se svojega »literarnega iniciatorja« Daneta Zajca v pogovoru z Vesno Milek (2005, 23) takole spominja: »Ko je Zajc začel brati svojo poezijo, je bilo to tako močno, tako karizmatično, da se je v meni nekaj pretrgalo. To je bil potres, nisem vedel, kaj mi je, čez nekaj časa so moji prvi verzi in besede padli vame kot kamni z neba na pleh. [...] Po tej točki odkritja, potresa, nisem hotel te izkušnje nikoli več izpustiti. Bil sem pri viru, pil sem pri viru.« In takole zaznava Zajčevo branje lastnih pesmi Martina Konda (2006: http://www.multikulti.de/_beitrag_jsp/key=beitrag_372062.html [30. 5. 2006]). oziroma Aleš Šteger, na katerega se navezuje: »Kot da od samega začetka, od prvih objav dalje, govori nek animističen, morda animaličen glas, glas z roba jezika, glas, ki je pred jezikom, pred človekom. Glas, ki narica, šepeta, se zaganja, omahuje iz tiste nepredirne teme, iz katere prihaja človek.«

vanje spomina« (gl. Nora 2002;⁹ 2001¹⁰), ki se, kot predpostavljam, navezuje na subtekst »izvirne groze«, se potemtakem križa z mogočnim zgodovinskim pojavom, ki ga Pierre Nora (*ibid.*; gl. tudi Nora 1998 [1984]: 11-21) imenuje »pospešenje zgodovine«. Značilnost tega pospešenja po Noraju ni več trajnost in kontinuiteta, temveč sprememba, ki sovпада z zavestjo preloma; zdi se, da zgodovina, ki izhaja iz tega preloma, ni več odvisna od memorije, ki ohranja žive sledi preteklosti, torej od dotedanje zgodovine, da se vzpostavlja iz ruševin, *ex nihilo* – na novo. Od tod tudi predpostavka: »Memorija, zgodovina: to nikakor nista sinonima, temveč [...] v vsakem oziru antonima« (Nora 1998 [1984]: 13).

Kaže pa, da razlike med memorijo in zgodovino le niso trdne, temveč fluidne, oživljanje preteklosti pa je olajšano tudi s tem, da proces globalizacije, ali konkretnije »pospešena zgodovina«, ne vodi, kot predvideva Nora, k zatonu memorije, prej obratno: je poglobilni motor, ki spodbuja njen razcvet. Na to tezo, h kateri se bom še vrnila, zgovorno opozarja uvodna misel skupine ameriških zdravnikov, psihologov in kulturologov (Antze, Lambek ur., 1997: VII): Živimo v času, v katerem sta memorija in spomin¹¹ kot še nikdar poprej postala dejavnik javnih diskusij. Nanju apeliramo, da bi zdravili, obtoževali, upravičevali. Postala sta bistven sestavni del oblikovanja individualne in kolektivne identitete ter privilegirano prizorišče tako konflikta kot tudi identifikacije. Od slovitega Norajevega stavka: »Le zato govorimo toliko o memoriji, ker ne obstaja več«, tako preostane le njegov prvi del.

GLOBALIZACIJA

Ena izmed osrednjih misli, ki se pojavlja v razpravah o globalizaciji je, da rast mobilnosti kapitala in prebivalstva prek nacionalnih in kontinentalnih okvirov, in čedalje bolj učinkovite, informacijske in telekomunikacijske tehnologije povzročajo prestrukturacijo in destabilizacijo identitet. Človek je vržen iz ustaljenih družbenih in kulturnih okvirov, ki so mu zagotavljale stabilnost ali »balans«; prisiljen je v tveganje in negotovost, v to, da se v mnogoterosti opcij pogaja glede izbire življenjskih stilov. Nakazani proces se kaže tudi v tem, da so se začele majati tudi utečene predstave o »nacionalnih« (nacio-etno-kulturnih)¹² pripadnostih.



9 <http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-de.htm> (30. 5. 2006);

10 <http://www.project-syndicate.org/commentary/nora1/German> (30. 5. 2005).

11 Avtorji v uvodni besedi uporabljajo zgolj termin *memory*. Iz konteksta teksta izhaja, da ga je treba vrednotiti kot »krovni pojem«, ki vključuje tudi pojem spomina.

12 Pridevnik »nacionalni« oziroma *nacio-etno-kulturni* opisuje družbe, ki so nacionalno konstituirane in kjer hkrati obstojajo različne »etnične« (narodnostne) in »kulturne« pripadnosti (načini organizacije sveta, ideološki obrazci, verovanjška ozadja). O kompleksnosti in polivalentnosti pridevnika »nacio-etno-kulturni« gl. Mecheril 2003: 23–27.

Glokalizacija, to je vmeščanje lokalnega, »nacionalnega« v globalno (Robertson 1998), ali deteritorializacija »nacionalnih« oziroma regionalnih kulturnih vzorcev in spominov v kozmopolitsko-globalno (Appadurai 1998), torej v globalno memorijo, je na eni strani odprla številne možnosti izražanja g-lokalnih povezanosti (na primer »zamejski spletni prstan«, ki omogoča izražanje pobud in interesov tržaških Slovencev in različnih slovenskih ustanov širom sveta, in obenem večjo socialno bližino kljub geografski distanci), na drugi strani pa sprožila »strah pred izumiranjem 'nacije/nacionalnosti'« (gl. na primer Jurić Pahor 2000, 43–49; 278–283), ki je pogosto povezan s subtekstom »izvirne groze« ter protiglobalizacijsko usmerjenimi regionalizmi, nacionalizmi, državocentrizmi, pa tudi rasizmi in seksizmi.

Ilustrativna za ta pojav je denimo zamisel Tomaža Mastnaka (1998), ki jo najdemo na hrbtni strani knjige, v kateri avtor odločno nasprotuje »obsedenosti« Slovencev z »Evropo« oziroma Evropsko unijo kot zgodovinsko nastalim globalnim dejstvom, ki da ne obeta nič drugega kot »konec države«. Da bi to predpostavko čim bolj ponazoril, je s pomočjo ideje Alje Brglez in Slovenskega etimološkega slovarja Marka Snoja termin Evropa, ki ga v slovarju sicer ni, postavil tja, kjer bi morala biti: *med* »evolucijo« in »evtanazijo«. Pod geslom *evolucija* med drugim beremo: »je izpeljanka na osnovi klas. lat. *evolvere* 'razviti, izvaliti', to pa je sestavljeno iz lat *ex* 'iz' in *volvere* 'valjati, valiti, viti'; pod geslom *evtanazija* pa tole: »iz gr. *euthanasia*, kar dobesedno pomeni 'dobra usmrtitev'. Beseda je sestavljena iz gr. *eu-* 'dober, dobro' in izpeljanke iz gr. *thanatos* 'smrt, usmrtitev'. Zgovorne so tudi bojazni, ki so se (znova) sprostile, ko sta Urad evropskega statističnega urada Eurostat in Svet Evrope prebivalce Slovenije soočila s podatki, ki izkazujejo, da je Slovenija v letu 2004 imela najnižjo stopnjo rodnosti izmed vseh držav članic EU (glej spletno Delo, 25. 10. 2005). Že iz samih e-komentarjev bralcev (*ibid.*; RTV Slovenia Forum, 25. 10. 2005¹³) izhaja, da je podatek učinkoval kot voda na mlin »teorijam« o ogroženosti slovenske nacije, češ, Slovenci so obsojeni na »slejkoprejšnjo potonitev«, Slovencev »kmalu sploh ne bo več«. Sprožil pa je tudi mestoma precej rasistično in seksistično obarvano grozo neomejenega stika, pretoka in izmenjave – pravzaprav grozo pred okužbo, mešanjem in spolno permissivnostjo, ki za bliščem užitka skriva svojo zatiralskost.¹⁴ Če bodo odstranjene globalne pregrade in sproščen univerzalni stik v naši globalni vasi, kako bomo preprečili širjenje boleznih in nebrzdano rast libida, o kateri se zdi, da je monstrozna, thanatalna »okužena«? Ta tesnoba, ki zastruje težnjo po močnih varovalnih mehanizmi, je – gledano v svetovnem merilu – najočitnejša ob pandemiji aidsa (gl. Patton 2002).



13 Geslo: Slovenija; podgeslo: Slovenija ima najnižjo rodnost v EU.

14 »Ja seveda je [rodnost] v Sloveniji nizja, ker hvalabogu nimamo se prevec puscavskih nigerjev, ki bi se razmnoževali kot zajci in nam srli narod«, se glasi e-komentar, podpisan z »Aussie«; spletno Delo, 25. 10. 2005.

Nakazani simptomi panike pravzaprav ne presenečajo, če upoštevamo, da doba globalizacije na novo postavlja vprašanje o pogojih (pre)oblikovanja identitet, ki jih vse bolj določajo fluidne, prosto lebdeče in nacionalno čedalje bolj poroznne in prepustne navezne točke; transnacionalne identitete torej, ki ne temeljijo več na *eni* veliki zgodbi, temveč na mnogoterosti zgodb, in še določneje, na tako imenovanih *lieux de memoire*, ki vključujejo različne spomine in tvorijo memorijo, ali še določneje: nacijo-memorijo, *nation-mémoire* – konstrukt, ki se pri Noraju osredotoča na kontekst francoske nacionalne zgodovine. Vendar ta nacionalni kontekst ni homogen ali zavezujoč, temveč odprt za vedno nove sestave obstoječih krajev memorije, ki so mogoči tako na podlagi diahronne perspektive kot tudi moč sinhronnega prepletanja v smislu sočasnosti neistočasnega. Vsak posameznik se lahko identificira s poljubnim številom različnih krajev memorije kot so to »katoličani in laiki«, »golisti in komunisti«, »Tour de France«, »marseljeza«, »Pariz in provinca«, »Louvre«, »kava«, »Jeanne d'Arc«, kar daje misliti na »smerne znake« alternativ, med katerimi izbiramo oziroma moramo izbirati, pa tudi na tvegani položaj subjekta pozne moderne: iz obstoječih »elementov smisla« vzpostavlja tako imenovane »skrpane identitete« ali »zbrkljane eksistence« (Hitzler/Honer 1994).

Kljub temu, da je Norajev projekt (ne namerno) dovzeten za »globalne strahove« (Bhabha 1997) in si prizadeva za polifonijo krajev memorije kot neke vrste identitetnih sidrišč, ne upošteva *la France d'outre-mer*, torej francoskih kolonij, ter kulture spomina, ki jih gojijo migrantje ali tudi druge manjšine. Vsi kraji memorije naj bi se subsumirali pod vseobsegajoče zahteve države-ki-predstavlja-nacijo; druge »nacije« v tem projektu nimajo mesta. Da takšna zastavitev ni le slepa za idejo »nacionalne« pluralnosti in mnogoterosti, temveč tudi za idejo transnacionalnosti in kulturne hibridnosti, plavzibilno kažejo nekatere novejšje teoretske konceptualizacije in raziskave, ki imajo za predmet kraje memorije (gl. na primer Le Rider, Csáky, Stachel [izd.] 2002; Csáky in Stachel [izd.] 2003). To usmerjenost ponekod podčrtujejo s pojmom *contre-mémoire* (Michel Foucault; gl. J. Assmann 1999), kar pomeni, da skušajo predmet definirati zunaj dominantne matrice, vsekakor pa brez togega brazdanja državnih ali »nacionalnih« meja.¹⁵ Hkrati opozarjajo, da globalizacija in njeni učinki onemogočajo, da bi še naprej določali človekovo identiteto tako, kot da bi bila nacionalno, etnično ali kulturno »čista« oziroma tako, kot da bi bila uskladiščena sama v sebi. Globalizacija teži k eroziji in fragmentaciji homogeno pojmovanih prostorov, teži pa tudi k robu med notranjostjo in zunanostjo, tej najbolj dvoumni in za(s)trti točki moderne in verjetno tudi pozne moderne misli.



¹⁵ *Memory, counter-memory and lieux de mémoire* se je denimo glasil naslov 3. sekcije simpozija z naslovom *From 'milieu de mémoire' to 'lieu de mémoire'. Istanbul, Izmir and Athens as strongholds of transcultural societies in the 20th century*, ki se je med 9. in 11. junijem 2005 odvijal na graški univerzi.

Na tej točki pa se postavlja vprašanje: je to, kar opazujemo in doživljamo danes, res nekaj tako novega, kot se dozdeva? Zdi se, da je treba pritrditi avtorjem, na primer Ulrichu Becku, Martinu Albrowu, Anthonyu Giddensu ali Moritzu Csakyju, ki vztrajajo, da se globalizacija ne postavlja pred nas kot nekaj povsem novega, neznanega, ampak jo obravnavajo kot pojav moderne ali kot nekaj, kar je na tihem že vseskozi živelo »pod njenim pokrovom«.

Michel de Montaigne (1533–1592) je že v 16. stoletju izražal misli, v katerih bi danes prepoznali nekatere središčne ideje o postmodernem, pluralnem subjektu:

Svoji duši dajem zdaj ta, zdaj oni obraz, pač glede na to, na katero stran se obrnem. Če raznoliko govorim o sebi, potem zato, ker se vidim raznolikega. V sebi najdem vsa protislovja v taki obliki, kot izhajajo iz okoliščin [...] Nič takega, kar bi držalo kot pribito, nič enoznačnega in trdnega ne morem izreči o sebi, nič takega, kar bi lahko izrazil brez 'če in potem' [...] Vsi obstajamo le iz barvitih krp, ki tako rahlo in ohlapno ležijo druga na drugi, da vsak hip katera od njih zafrfota, tako kot se ji zazdi; zato je med nami in v nas prav toliko razlik kot med nami in drugimi (de Montaigne, cit. v Nastran Ule 2000: 35).

Ali pa: »Smo kristjani v istem smislu kot smo Švabi ali Périgordci« (de Montaigne, cit. v Kristeva 1988: 131). Dejansko je de Montaigne tudi slikovito tematiziral »deželo Jaza«, značilno za epohalna prehodna ali (pre)porodna obdobja, ki so v njegovem primeru sovpadala s časom velikih nemirov in verskih vojn: »Še vedno vidim deželo, ki se razteza na drugi strani, vendar motno, kot v megli, ki je ne morem predreti« (*ibid.*: 129); »smo dvojniki v nas samih«; »jaz danes in jaz nekoč, to sta dve vrsti človeka« (*ibid.*: 130).

Marsikateremu družboslovcu (gl. na primer Mlinar 1997: 578; Beck 1998: 48–49) pa ni ušlo, da se celo v *Komunističnem manifestu* najdejo mesta, ki na presenetljivo aktualen način nakazujejo globalizacijske težnje, ki jih povzroča kapitalizacija gospodarstva. In sicer tako, da na mesto stare lokalne in nacionalne »zaprtosti vase« prihaja do vsestranske prometne povezanosti in medsebojne odvisnosti med nacijami. Kapital in blago ne poznata meja ali domovine in predpostavljata vse večjo vlogo svetovnega tržišča.

In kakor je na področju materialne, tako je tudi na področju duhovne proizvodnje. Duhovni proizvodi posameznih narodov postajajo splošna last. Nacionalna enostranost in omejenost postajata čedalje bolj nemogoči in iz mnogih nacionalnih ter lokalnih literatur nastaja svetovna literatura (Marx in Engels 1949 [1848]: 51).

Dejansko so prav danes močno zaznavni opisani premiki, saj se ne omejujejo več na tako imenovani »Zahod«, ki sta ga v rasistični maniri favorizirala tudi Marx in Engels. Še pred desetimi leti se je kreator duhovnih proizvodov iz vzhodne

Evrope, bivše Jugoslavije, Azije ali Južne Amerike neprimerno teže uveljavil v mednarodnem prostoru, če se ni preselil v katero od okcidentalnih kulturnih metropol ali središč. Danes imajo posamezni literati, umetniki, znanstveniki, institucije ali tudi lokalni prostori precej krajšo in lažjo pot do vključitve v svetovno mrežo, ki postaja vse bolj pretočna, pa tudi razdalja med središčem in »obrobjem« se zmanjšuje.

Prav »razvoj globalne memorije, ki temelji na skupnih globalnih izkušnjah« (Nederven Pieterse 1998: 99), *displacement* memorije torej, in globalni *crossover*, ki kulturne elemente lokalne provenience uspešno povezuje z globalnimi, bi v konceptualizacijo in tematizacijo memorije in spomina lahko vpeljal menjavo perspektive, redefinicijo. Kljub temu se zdi, da velik del predvsem zgodovinsko usmerjenega preučevanja memorije tovrstnih spoznanj skorajda ne koristi. Zavezano je gledišču, ki je bilo značilno za 19. stoletje. Analogno se osredotoča zlasti na takšne kraje memorije, simbole ali »mite«, ki so za konstrukcijo lokalne (to pomeni, »nacionalne«) identitete posebnega pomena, pri čemer slednjo običajno povezuje z institucijami suverene teritorialne nacionalne države, ne da bi pri tem upoštevalo njeno vpetost v mednarodne povezave, ki jo pogojuje proces globalizacije. Na ta način si memorijo skorajda nezavedno prisvaja v neko nacio-centrično perspektivo z bolj ali manj nepropustnimi mejami, ne da bi se pri tem okoristilo s spoznanji, analizami in teorijami, ki se nanašajo na kulturne in identitetne procese v sedanosti. Vprašanje, ali procesi pospešenih medsebojnih kulturnih vplivov, sinkretizacij in hibridizacij, ki jih zaznavamo danes, na nek podoben način niso bili pomembni tudi že v preteklosti, je – kot nakazujejo citati de Montaignea, in na zakrit način tudi Marxa in Engelsa – vsekakor upravičeno. Očitno učinkuje fokusiranje na lokalne ali »nacionalne« identitete po vzorcu klasičnih naciotvornih tradicij kot zavora, ki blokira kompleksno soočanje z izzivi globalizacijskih procesov. In s tem kot perspektiva podkrepi študije ter raziskave javnega mnenja, ki pravijo, da je nacionalna država s svojim utečenim spominskim vzorcem najboljše prilagojen in najvplivnejši vir skupinske identifikacije (gl. Jurić Pahor 2003: 10–15; Noll in Scheuer 2006: 1–5). Sem gre uvrstiti tudi izraz »evroslovenstvo«, o katerem njegov zasnovalec Tine Hribar (2001; 2004: 10) meni, da označuje »slovenstvo s polno nacionalno, obenem pa evropsko samozavestjo, prehod v novo dobo slovenstva«, Cirila Toplak (2003: 131–144) pa, da implicira zgodovinsko pogojeno nujno po zaščiti »lastnega«, ogroženega od večjih in kulturno agresivnih sosedov, ki je Slovence zmeraj navajala k povezovanju. Četudi oba avtorja povezujeta »slovenstvo« z evropsko identiteto in jo umeščata in odpirata v horizont evropskosti, se ne moreta izviti iz modela, ki poskuša identiteto misliti znotraj ideala avtentičnosti ali zvestobe do »izvora« (v smislu falogocentrično pojmovane bitne *istosti* nekega bivajočega oz. Platonove začetne identitete človekovega bitja, ki je v *Timaju* opre-

deljena kot *hora*, iz gr. besede med drugim za maternico, prostor, prostorskost).¹⁶ Tako se sleherna razlika ali mešanica lahko zazdita kot »plod« nečesa *unheimlich*¹⁷ ali tujega, ne pa kot nekaj, kar bi »izvor« ali identiteto že od znotraj obeleževalo kot njuno notranje določilo.

GLOBALIZACIJA RAZPRAV O ŠOA

Šoa, pojem, o katerem je danes bolj ali manj sprejeto, da vključuje tako genocid nad Judi kot tudi nad Nejudi,¹⁸ je bil po drugi svetovni vojni, vse do šestdesetih let prejšnjega stoletja, v statusu *outsiderja*. Toda šele od osemdesetih let naprej lahko to temo prištejemo h glavnim in očitno najnujnejšim preokupacijam raziskovanja memorije. Spomini na nacistični genocid (fašistični in naci-fašistični genocid Slovencev, Hrvatov, Judov in drugih skupnosti znotraj in zunaj Italije ostaja v italijanskem javnem mnenju še naprej tabu in s tem bolj ali manj zanikan ali omalovaževan; gl. Focardi 1996; Mantelli 2003; Jurić Pahor 2005b), povezani s spoznanjem, da so ga ljudje, če izzvzamemo odporniška gibanja, večinoma aktivno in pasivno podpirali, pretežno tako, da so ga opazovali od daleč in molče; in končno imperativ, da se »Auschwitz nikoli ne ponovi«, vse to je pripomoglo, da je postala šoa središnji kraj memorije, katerega proučevanje in spominsko prisvajanje sta postala nuja, če ne kar moralna dolžnost. Svoj vidni izraz najde ta transformacijski proces memorije tudi v javni kulturi spominjanja. Če je bil spomin na šoa sprva še bolj ali manj osredotočen na skupnosti žrtev, preživelih in njihovih potomcev, je medtem daleč preko »držav naslednic« Tretjega rajha ter evropskih držav, ki jih je nacistična okupacijska in vojna politika prizadela, postal navezna točka globalne relevance. Šoa na začetku 21. stoletja označuje »globalno referenčno točko« (Levy in Sznajder, 2001), ki se je ne interpretira več kot ključni dogodek nationalsocia-



16 »Navsezadnje,« pravi Cirila Toplak (2003: 142) z besedami zgodovinarja Igorja Grdine, je »med različnimi identitetami, ki zaznamujejo sodobnega človeka, narodna nekaj posebnega v tem, da se v precej uravnoteženi meri razteza tako v duhovne kot v stvarne dimenzije. ... Narod je gotovo oblika duhovno-prostorske navezanosti na neko določeno konkretnost. In sicer na tisto, ki jo je mogoče označiti za **obliko domovine**« (poudarek izviren).

17 »Pogosto se pripeti, da nevrotični moški trdijo, da jim je žensko spolovilo nekaj 'grozljivega' [v originalu: '*unheimlich*', op. M. J. P.]. Toda to 'grozljivo' je vhod v staro domovanje človeškega otroka, v tisti kraj, v katerem se je najprej in za določen čas nahajal vsak od nas. 'Ljubezen je domotožje' pravi šaljiva prislovica, in če človek, ki sanja, še v sanjah pri nekem kraju ali pokrajini dobi občutek: 'to mi je znano, tu sem že enkrat bil', potem razlaga na to mesto lahko vstavi ženske genitalije oziroma materin trebuh. 'Grozljivo' je torej tudi v tem primeru nekoč domače, dobro znano. [Nikalna] predpona '*un-*'v tej besedi [*un-heimlich*] je tu znamenje potlačitve« (Freud 1994 [1919]: 30).

18 Pojem šoa označuje v ožjem pomenu genocid nad Judi v času nationalsocializma. V širšem pomenu pa vključuje pojem šoa tudi sistematični umor Romov, Sintov in drugih s pojmom »Cigani« označenih skupin, telesno in duševno prizadetih, Jehovih prič, homoseksualcev, nadalje poljskih intelektualcev, ruskih vojnih ujetnikov ter pripadnikov drugih, večinoma slovanskih narodnih skupnosti.

lizma, temveč kot »signaturo celotnega časovnega obdobja« (Habermas 1987, 163; gl. tudi Bauman 1994).

Domet te menjave perspektive se kaže predvsem v kulturah memorije evropskih držav: na nacionalni ravni se od začetka osemdesetih let ter od zloma hladnovojne zgodovine po letu 1989 tudi v bivših posocialističnih državah (vendar v zelo konfliktnih pogajanjih o novi podobi zgodovine, kot bomo še videli) vrši slovo od narativov, ki so bili za identiteto teh držav po letu 1945 posebnega pomena. Toni Judt (1993) je ta proces opisal kot panevropski pojav razkroja povojnih mitov. V javnih debatah in kontroverzah glede interpretacij vojnih let, fašizma in nacionalsocializma so bile heroične spominske figure (v uradnih nacionalnih narativih memorije avtomatično izenačene s protifašizmom oziroma protinacizmom) nadomeščene z novimi gledišči, ki postavljajo v ospredje vprašanja o »lastni« involviranosti v genocid in zločine. Od konca 20. stoletja šoa presega sinhronizacijo nacionalnih kultur in je pomembna, če ne kar najpomembnejša navezna točka transnacionalne evropske memorije, ki je v nastajanju: slovo od izkušnje, ki je povezana z nacionalsocializmom, je »konstitutivni znak« evropske demokracije, ki je, tako Anton Pelinka (2001: 44), razumljena kot »antiteza nacionalsocializma«: »Evropa, ki se giblje v smeri evropske zvezne države, je antiteza etnizirani nacionalni državi, katere zadnja konsekvence je bil Auschwitz.«

Vrsta pobud za aktivnosti na visokoreferenčni politični ravni daje temu ali tovrstnemu gledišču mesto in vlogo evropskega ali trans-nacionalnega kraja memorije. Sem gre prišteti tudi *Task Force for International Cooperation in Holocaust Education, Remembrance and Research*,¹⁹ ki so jo leta 1998 ustanovile švedska, britanska in ameriška vlada. Bistvene smernice dela tega telesa so bile predstavljene januarja 2000 v zaključni deklaraciji *Stockholm International Forum on the Holocaust*, ki je prav tako objavljena na omenjeni spletni strani. Glavni cilj srečanja je bil omogočiti širok mednarodni dialog, ki pospešuje iniciative pedagoškega soočenja s šoa. Forum je zato preživelim, politikom in upravnim ekspertom, zastopnikom družbenih institucij in verskih skupnosti, učiteljem in znanstvenikom, predstavnikom muzejev in umetnikom dal možnost izmenjave znanj in izkušenj. Na njem šoa ni bila le uradno usidrana v evropsko memorijo, temveč je bila v smislu refleksije in politike preteklosti proglašena tudi za moralno-etično podlago mednarodne intervencijske politike v konfliktnih regijah, v katerih se kršijo človekove pravice.

Šoa se tako kristalizira v univerzalno orientacijsko točko za razpoznavo in obsodbo neupoštevanja človekovih pravic in genocidov, v kategorični imperativ in indikator za civilnodružbeno ureditev določenega kolektiva, in za njegovo



¹⁹ <http://www.holocausttaskforce.org/> (30. 5. 2006)

kompatibilnost z evropskim vrednostnim kanonom – kar ob številnih drugih dokumentih potrjuje tudi zadnja resolucija Evropskega parlamenta ob spominu na holokavst, antisemitizem in rasizem, ki je bila pod šifro C 253 E/38 dne 27. 1. 2005 – obletnici osvoboditve nacističnega koncentracijskega taborišča Auschwitz, in od leta 2006, tudi, svetovnem dnevu spomina na šoa²⁰ – objavljena v Uradnem listu Evropske unije.

KONFLIKTI SPOMINOV?

Treba pa je poudariti, da pogostokrat ugotovljena univerzalizacija spomina na šoa v smeri globalnega kraja memorije nikakor ne poteka tako premočrtno ali ciljno usmerjeno, kot to denimo sugerira retrospektivni pogled na razvoj v Nemčiji, kjer so zaradi povojne »zgodovinske lekcije« še posebej občutljivi do pojavov in tem, ki se v tej ali drugi obliki nanašajo na nacistični genocid, ali na razvoj v nekatere drugih, zlasti zahodnoevropskih državah. Zlom hladnovojne zgodovine je po letu 1989 še posebej v postkomunistični jugovzhodni Evropi »relativiziral protifašizem ter spodbujal šovinizem in vračanje k nacionalni preteklosti. V imenu patriotizma so bili prevrednoteni fašizem in kvizlingi« (Kuljić, 2003, 48–49).²¹ Rastko Močnik (2005) je ob šestdesetletnici zmage nad fašizmom in nacifašizmom glede Slovenije zapisal, da njeni prebivalci doživljajo »tako rekoč državno operacijo zgodovinskega revizionizma«. Kot že v svoji knjigi *Extravagantia II: Koliko fašizma?* (1995), je tudi v tem prispevku izpostavil antikomunizem vladajočih, ki kolaboracijo upravičujejo kot neke vrste domoljubno ali samozaščitno dejanje, ki ga je sprožila in/ali izzvala »bolševiška oblast«, kar pomeni, da tudi slovenski prostor ni imun na relativizacijo fašizma ter na porast fašizoidnih vrednot.

Dikcija hkrati nakazuje, da preteklost ni nekaj konzerviranega ali statičnega, ampak je dinamična materija, s katero je mogoče manipulirati. Na to zgovorno opozarjata tudi Breda in Oto Luthar (2003)²² v svojem prispevku z značilnim naslovom *Monopolization of memory: the politics and textuality of war memorials in Slovenia after 1991* (gre za tekstualnost domobranskih spomenikov, op. avtorica). Ali denimo Joachim Höslér (2006), ko se sooča s knjigo Tamare Griesser-Pečar *Das zerrissene Volk – Slowenien 1941–1946. Okkupation. Kollaboration, Bürgerkrieg, Revolution*,²³ a pride do zaključka: Knjiga »boleha na nesoglasju«;



20 Svetovni dan spomina na šoa je novembra 2005 na pobudo Izraela razglasila Generalna skupščina Združenih narodov.

21 Gre za volumen razprav o Antonescuju, Horthyju, Nediču, Vlasovu, Paveliću in njihove rehabilitacije.

22 <http://www.rferl.org/reports/eeepreport/2003/09/18-030903.asp> (30. 5. 2006).

23 Podatki za slovensko prevodno izdajo dela so: *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga 2005.

obeta celosten prikaz vojnega in povojnega obdobja, torej prikaz, ki se nanaša tudi na temo, ki je bila desetletja podvržena strukturni amneziji ali potlačitvi, vendar je »vseskozi očitno, da [ji] gre za obsodbo 'komunistov'«:

Tamara Griesser-Pečar [...] vedno najde kakšno dilemo, s katero vsaj taktično kolaboracijo opravičuje kot neizogibno. Niti enkrat se ne vpraša, v kakšnih dilemah so se lahko znašli ženske in moški, ki so se priključili partizanom. Raziskovalcu skoraj jemlje sapo, s kakšno direktnostjo pripiše partizanom krivdo za 'iztrebljanje partizanov' (Heinrich Himmler) s strani SS in *Vermacht*, kot da bi glavno odgovornost za te zločine nosil upor, ne pa okupacijska sila. (Hösler 2006)²⁴

Seveda obstajajo tudi raziskave o vojni in neposredni povojni zgodovini, ki nimajo zavestnega namena (ponovno) »razdvajati narod«, pa čeprav s tem, da se osredotočajo na izraze kot so državljanska vojna, revolucija, zamočana grobišča, povojna grobišča, fojbe – za ta grobišča se vse bolj uveljavlja izraz »prikrita grobišča«, gre za grobišča »protipartizanskega tabora« iz časa vojne ter grobišča, ki so posledica množičnih in posamičnih izvensodnih usmrtitev v letih 1945–46 (M. Ferenc 2005: 6) – k takšnemu razdvajanju implicitno in deloma tudi eksplicitno pripomorejo:

Kdor bi hotel kaj storiti proti fašizmu, se zdi, da bi se kompromitiral za komunista. Kakor da bi bil komunizem edina protifašistična pozicija. [...] Fašističnim govorancam je odpuščeno, da so le zabeljene s pomado antikomunizma (Močnik 1995: 11).

Vzporedno z »monopolizacijo memorije« oziroma njeno selektivno, revizionistično usmerjeno interpretacijo tečejo tudi poskusi uveljavljanja tistih pogledov na zgodovino, ki se upirajo »recidivom fašizma« in so v sozvočju s politikami, ki jih je iniciirala Stockholmska konferenca, ali pa se veljavljajo prek različnih resolucij, nevladnih organizacij, mednarodnih univerz, donacij in štipendij EU. Soočanje s prekrivajočimi se preteklostmi fašizma, nacizma in komunizma (*overlapping histories*) tako vodi h konfliktnim memorijam (*conflicting memories*), ki vznemirjajo in spodbujajo konference, pri katerih sodeluje tudi zgoraj omenjena *Task Force for International Cooperation* ...²⁵ Vprašanja, ki stojijo v ospredju, pa so tale:

Označuje memorija novo, kulturno ločnico v EU-jevski Evropi? Diferenco memorialnih kultur, ki reproducirajo meje med zahodno in vzhodno Evropo? Pogled na potekajoči boj za interpretacijo preteklosti v državah, ki so bila nekoč

24 <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2006-1-215> (30. 5. 2006)

25 *Overlapping Histories – Conflicting Memories: The Holocaust and the Cultures of Remembrance in Central and Eastern Europe* je naslov mednarodne konference, ki se je odvijala od 24.4. do 25.4.2006 na Dunaju. Gl. http://www.oew.ac.at/english/aktuell/veranstaltungen/veranstaltung_5069. Pristop: 30. 5. 2006.

pod komunističnim vplivnim področjem, to očitno sugerira. Žrtve komunističnih diktatur pogosto stojijo v ospredju kolektivne (nacionalne) memorije, žrtve fašističnega in nacističnega okupacijskega režima in terorja pa naj bi povzročil fašistični oziroma nacistični režim ali celo »komunisti-partizani«, torej nekdo, ki naj ne bi spadal k »lastni« zgodovini. In tako se denimo slovenska ali katera koli druga (ne le vzhodna ali jugovzhodna) država-nacija, ki baje nima zveze ne s komunistično preteklostjo, pa tudi s fašistično ali nacistično ne, lahko »očiščena in pomlajena« prelevi v substrat čistosti »oblasti«, ki se popolnoma loči od poprejšnje zgodovine in ne priznava nobene vpetosti vanjo, nobene kontinuitete in nobene odgovornosti. Todor Šuljić (2003: 55) govori o »diktaturi ničtega časa«, s katero vsaka nova oblast drastično preobrne zgodovinsko memorijo in spomin prejšnje oblasti. Ta (s)preobrnitev predpostavlja znatne spremembe v prevladujoči predstavi o sebi in kaj rada kaže na »najnižje« – na senco, na *alter ego*, čigar sestavo preziramo. Če se vladajoči, in z njimi pogosto tudi ljudje, posvečajo preganjanju fantoma, hkrati pa molčijo o stvarnih nevarnostih, na primer naraščajočem rasizmu do različnih »manjšin«, jih tolerirajo ali z njimi »koketirajo«, samodejno proizvajajo učinke, ki lahko v nekaterih okoliščinah pridobijo fašizoidno naravo.

Naslednje vprašanje je, ali je konfliktno preoblikovanje preteklosti po letu 1989 v neskladju z globalizacijo, predvsem z evropskim združevanjem kot prevladujočo smerjo razvoja? Mnogo je govora o nacionalizaciji kulture in drugih oblikah »izumljanja tradicij« (Hobsbawm in Ranger), ali »namišljenih skupnostih« (Anderson), o tem, da je »obuditev spomina« prispevala k nastajanju »nacionalne memorije« in nacionalizma. Vendar ne gre spregledati, da je širjenje nacionalizma del procesa globalizacije. Raziskave potrjujejo, da ljudi še vedno močno pogojuje načelo zavezanosti naciji, ki ji pripadajo. In to ne le v tako imenovanih »nerazvitih«, ampak tudi v »razvitih« državah (Meimeth, Schild 2002). V svetovni politični razpravi nacionalizmi postajajo hibridni, kar pomeni, da vanje vstopa globalizacijski diskurz, medsebojno »mešanje« zamisli, zato tudi preoblikovanje preteklosti kaže podobne mehanizme in vzorce. Opazna neskladnost pri razlagi ključnih dogodkov iz bližnje preteklosti govori, da preprosta homogenizacija in integracija v globalni družbi nista mogoči. Prej bi lahko govorili o pluralizaciji in sinkretizaciji memorije, ki jo v veliki meri pogojujejo novi mediji ter raziskovalni in umetniški pristopi (filmi, internet, preusmeritev zanimanja od velikih zgodb k drobnejšim, partikularnim, subtilnim, glasba ali *poiesis*, ki 'poraja' prvobitne, potencialno oza-veščujoče razsežnosti), ki ustvarjajo nove *lieux de memoire* in omogočijo povsem nove pristope organiziranja vedenj in podatkov o preteklosti, nemalokrat pa tudi povsem nove »uvide« in spoznanja.

ZAKLJUČEK

Nesporno je, da se izoblikovanje identitete, tudi zgodovinske identitete, danes ne dogaja zgolj v okviru »lokalnega« – denimo znotraj teritorialnih meja kake regije ali nacionalne države – temveč hkrati v globalnem prostoru, v *global village*, v nekem meje presegajočem komunikacijskem, informacijskem in medijskem svetu, ki zgodovino postavlja neodvisno od akterjev in krajev prizorišč v nek širši recepcijski in reprodukcijski kontekst. Ta tendenca je jasno razpoznavna tudi v »globalizaciji spomina na šoa« (Levy/Sznaider), ki postaja vse bolj emancipacijski projekt v smislu, da globalizacija lahko deluje tudi v korist ljudi, ne le za dobiček. Sem gre prišteti zavestno forsiranje globalizacije v povezavi z etiko (manj kršenja človeških pravic), s procesi vključevanja (manj marginalizacije ljudi in držav), s človeško varnostjo (manj ranljivosti ljudi z odpravljanjem nestabilnosti in glavnih virov nesvobod), kar pomeni, da globalizacija ni bolj ali manj spontan, samodejen pojav, ki ga pogojujeta ideologija kapitalizma in trg, temveč rezultat povsem zavestnih pogajanj med vladami in multi- oz. transnacionalnimi podjetji (Svetličič 2004: 171–172). Šoa je pojmovana kot največji in najhujši »zločin človeštva«. Je sinonim za »vročo memorijo« (Maier 2002), ki drugače od vrste drugih genocidalnih umorov in komunističnih zločinov ni podvržena ohladitvi ali z-bledenju. Šoa je globoko in neločljivo vtkana v imaginacijo ljudi in postaja »univerzalni rezervoar« za različne žrtve. Globalizacijo razprav o šoa so aktualizirali etnični spopadi na Balkanu in v Ruandi. »Humanitarni poseg« na Kosovu so opravičevali prav s spominom na zapuščino šoa. Celo veliki evropski konkurent fašizma in nacizma je – tudi v Sloveniji – pogosto označen s pojmom »rdeči holokavst«. Dejstvo, da tu ne gre le za krilatico, ki jo metaforično postavimo pred vsako katastrofo, se kaže tudi v tem, da se spomini na šoa – in to še posebej v prehodnih časih – kaj radi spojijo z »izvorno grozo«,²⁶ jo tako rekoč evocirajo, pa tudi v tem, da so povezani s povsem konkretnimi političnimi in legalnimi prodecurami, ki v kontekstu globalnih vzajemnih odvisnosti slej ko prej utečenega, vendar zastarelega nacionalnega pojmovnega okvira postajajo splošni svetovni standard. Videti je, da so številne države, še zlasti postsocialistične, v zaostanku za tem standardom. Predvidevamo pa lahko, da bodo ta zaostanek prej ali slej »nadoknadile«, saj ne bodo hotele capljati za »splošnim razvojem«.

26 Verjetno ni naključje, da je Primo Levi eno izmed svojih zadnjih knjig naslovil s *Potopljeni in rešeni*, svoj zadnji javni poseg v dnevniku La Stampa, ki je nastal leta 1987 nekaj mesecev pred njegovim samomorom, pa z *Buco nero di Auschwitz, Črna luknja Auschwitza*. Tudi naslovi knjig Borisa Pahorja dajejo pogosto misliti na rojstne metafore oziroma na geno-cid, npr. Ta *ocean strašno odprti, Napoved nove plovbe, Nomadi brez oaze* itd.

REFERENCE

- ALTRICHTER, Helmut (izd.) 2005: GegenErinnerung. Geschichte im Transformationsprozeß Ost-, Ostmittel- und Südosteuropas. München (= Veröffentlichungen des Historischen Kollegs München, 61).
- ANTZE, Paul, LAMBEK, Michael (izd.) 1997: Tense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory. New York in London: Routledge.
- APPADURAI, Arjun 1998: Globale ethnische Räume. Bemerkungen und Fragen zur Entwicklung einer transnationalen Anthropologie. V: Ulrich Beck (izd.): Perspektiven der Weltgesellschaft. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 11–41.
- ARENDT, Hannah 1986: Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. München, Piper.
- ARENDT, Hannah 1986: Über die Revolution. München, Piper.
- ARENDT, Hannah 1992: Vita activa oder Vom tätigen Leben. München, Piper.
- ASSMANN, Jan 1999: Kollektives und kulturelles Gedächtnis. Zur Phänomenologie und Funktion von Gegen-Erinnerung. V: Borsdorf, Ulrich in Grütter, Heinrich Theodor (izd.), Orte der Erinnerung. Denkmal, Gedenkstätte, Museum. Frankfurt am Main-New York, Campus, 13–32.
- BHABHA, Homi K. 1997: Globale Ängste. V: Peter Weibel in Slavoj Žižek (izd.): Inklusion : Exklusion. Probleme des Postkolonialismus und der globalen Migration. Wien, Passagen-Verlag, 19–44.
- BAUMAN, Zygmunt 1994: Dialektik der Ordnung. Die Moderne und der Holocaust. Hamburg, Europäische Verlagsanstalt.
- BECK, Ulrich 1998: Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus – Antworten auf Globalisierung. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- BOWEN-MOOR, Patricia 1989: Hannah Arendt's Philosophy of Natality. New York, St. Martin's Press.
- BUTLER, Judith 2001: Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete. Ljubljana, Škuc.
- CHAMBERLAIN, David 2001: Woran Babys sich erinnern. Die Anfänge unseres Bewußtseins im Mutterleib. München, Kösel.
- COHEN, Asher 1993: Persécutions et sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy. Paris, Cerf.

- CSÁKY, Moritz, STACHEL, Peter (izd.) 2003: Mehrdeutigkeit. Die Ambivalenz von Gedächtnis und Erinnerung. Wien, Passagen Verlag.
- FERENC, Mitja 2005: Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne. Celje: Muzej novejšje zgodovine.
- FOCARDI, Filippo 1996: »Bravo italiano« e »cattivo tedesco«: riflessione sulla genesi di due immagini incrociate. V: Storia e Memoria 1996/5, 55–83.
- FREUD, Sigmund 1994: Das Unheimliche. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihonaliza (zbirka Analecta).
- HABERMAS, Jürgen 1987: Geschichtsbewußtsein und posttraditionale Identität. Die Westorientierung der Bundesrepublik. V: isti.: Eine Art der Schadensabwicklung. Kleine Politische Schriften VI. Frankfurt am Main, 171–179.
- HITZLER, Ronald in HONER, Anne 1994: Bastelexistenz. Über subjektive Konsequenzen der Individualisierung. V: Ulrich Beck in Elisabeth Beck-Gernsheim (izd.): Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 307–315.
- HÖSLER, Joachim 2006: Rezension zu Griesser-Pecar, Tamara: Das zerrissene Volk – Slowenien 194–1946. Okkupation, Kollaboration, Bürgerkrieg, Revolution. Wien 2003. V: H-Soz-u-Kult, 31.03.2006,
<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2006-1-215> (30. 5. 2006)
- HRIBAR, Tine 2001: Evroslovenstvo. V: Delo (Sobotna priloga), 15. 12. 2001, 22–23.
- HRIBAR, Tine 2004: Evroslovenstvo. Ljubljana, Slovenska matica.
- JANUS, Ludwig 2000: Die Psychoanalyse der vorgeburtlichen Lebenszeit und der Geburt. Gießen: Psychosozial-Verlag.
- JUDT, Tony 1993: Die Vergangenheit ist ein anderes Land. Politische Mzthen im Nachkriegseuropa. V: Transit 1993/6, 87–120.
- KRAMBERGER, Taja 2001: Maurice Halbwachs in družbeni okviri kolektivne memorije. V: Halbwachs, Maurice: Kolektivni spomin: Ljubljana, Studia humanitatis, 215–221.
- LEVY, Daniel, SZNAIDER, Nathan 2001: Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust. Frankfurt am Main, Fischer.
- MEIMETH, Michael, SCHILD, Joachim 2002: Die Zukunft von Nationalstaaten in der europäischen Integration. Deutsch und französische Perspektiven. Opladen: Leske + Budrich.

- NOLL, Heinz-Herbert in SCHEUER, Angelika 2006: Kein Herz für Europa? Komparative Indikatoren und Analysen zur europäischen Identität der Bürger. V: ISI – Informatinsdienst 2006/35, 1–5.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2000: Narod, identiteta, spol. (Knjižna zbirka Smeri). Trst, ZTT=EST.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2003: Nacionalna identiteta v času globalizacije. V: Annales. Series Historia et Sociologia 2003/1, 9–28.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2004: Neizgubljivi čas: travma fašizma in nacionalsocializma v luči nuje po »obdobju latence« in transgeneracijske transmisije. V: Razprave in gradivo 2004/44, 38–64.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2005a: Geburtsmetaphern. Gedanken zur Entbettung und (Neu)Einbettung jenseits vertrauter Fixpunkte und Grenzen. V: Elka Tschernokoshewa, Marija Jurić Pahor (izd.): Auf der Suche nach hybriden Lebensgeschichten: Theorie – Feldforschung – Praxis (Hybride Welten, 3). Münster-New York-München-Berlin, Waxmann, 43–112.
- JURIĆ PAHOR, Marija 2005b: The Past That Will Not Pass: Trauma As A Historical Experience: The Case Of The Slovenes In Italy. V: Johannes-Dieter Steinert, Inge Weber-Newth (ur.): Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution. Proceedings of the first international multidisciplinary conference at the Imperial War Museum, London, 29–31 January 2003. Osnabrück, Secolo, 423–435. (Slov. prevod: Preteklost, ki noče miniti: travma kot zgodovinska izkušnja. Primer: Slovenci v Italiji. V: Razprave in gradivo 2003/42, 18–36).
- KOGAN, Ilany 1995: Der stumme Schrei der Kinder. Frankfurt am Main, Fischer.
- KONDA, Martina 2006: In memoriam – Dane Zajc. Prispevek za Radio Multikulti/Berlin, http://www.multikulti.de/_/beitrag_jsp/key=beitrag_372062.html (30. 5. 2006).
- KRISTEVA, Julia 1990: Fremde sind wir uns selbst. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- KULJIĆ, Todor 2003: Kolektivni spomin in globalizacija. V: (Revija) 2000, 2003/153–154–155, 45–63.
- LE RIDER, Jacques, CSÁKY, Moritz, SOMMER, Monika (izd.) 2002: Transnationale Gedächtnisorte in Zentraleuropa. Innsbruck-Wien-München-Bozen, Studien-Verlag.
- LEVY, Daniel in SZNAIDER, Nathan 2001: Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

- LUTHAR, Oto, LUTHAR, Breda 2003: Monopolization of Memory: the politics and textuality of war memorials in Slovenia after 1991. V: *East European Perspectives* [Online ed.], 2003/18. <http://www.rferl.org/reports/eeep-report/2003/09/18-030903.asp> (30. 5. 2006).
- MAIER, Charles S. 2002: Heißes und kaltes Gedächtnis. Zur politischen Halbwertszeit des faschistischen und kommunistischen Gedächtnisses. V: *Transit* 2002/22 (Das Gedächtnis des Jahrhunderts), 153–165.
- MANTELLI, Brunello 2003: Revisionismus durch »Aussöhnung«. V: Christoph Cornelißen, Luty Klinkhammer in Wolfgang Schwentker: *Erinnerungskulturen: Deutschland, Italien und Japan seit 1945*. Frankfurt am Main, Fischer, 222–232.
- MARX, Karl, ENGELS Friedrich 1949: *Manifest Komunistične partije*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MASTNAK, Tomaž 1998: Evropa med evolucijo in evtanazijo. Ljubljana, Zavod za založniško dejavnost (*Studia Humanitatis*, Apes; 8).
- MECHERIL, Paul 2003: *Prekäre Verhältnisse. Über natio-ethno-kulturelle (Mehrfach) Zugehörigkeit*, Münster-New York-München-Berlin, Waxmann.
- MILEK, Vesna 2005: Jezik je takšna zver, da troši organizem: Tomaž Šalamun, pesnik. V: *Delo* (Sobotna priloga), 23.7.2005, 22–26.
- MLINAR, Zdravko 1997: Globalizacija kot izziv za sociološko raziskovanje: V: *Teorija in praksa* 1997/34, 575–595.
- MOČNIK, Rastko 2005: Šestdesetletnica. (Ob šestdesetletnice vojaške zmage nad fašizmom in nacizmom ...). V: *Mladina*, 30. 4. 2005.
- NASTRAN ULE, Mirjana 2000: *Sodobne identitete v vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- NEDERVEEN PIETERSE, Jan 1998: Der Melange-Effekt: Globalisierung im Plural. V: Ulrich Beck (izd.): *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Frankfurt am Main, 87–124.
- NORA, Pierre 1998: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt am Main, Fischer.
- NORA, Pierre 1995: Das Abenteuer der Lieux de mémoire. V: Etienne François, Hannes Siegrist in Jakob Vogel (izd.): *Nation und Emotion*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- NORA, Pierre 2001: Die Woge der Erinnerung. V: Project Syndicate in Institut for Human Sciences, <http://www.project-syndicate.org/commentary/nora1/German> (30. 5. 2005).

- NORA, Pierre 2002: Gedächtniskonjunktur. V: *Transit-Europäische Revue* 2002/22, 18–3; gl. tudi: <http://www.eurozine.com/articles/2002-04-19-nora-de.htm> (30. 5. 2006).
- NOVAK, Boris A. 2005: Glas in molk Daneta Zajca 1929–2005: in memoriam. V: *Delo*, 26. 10. 2005, 82.
- PAHOR, Boris 1967: *Nekropola*. Maribor, Založba Obzorja, Trst, Založništvo Tržaškega tiska.
- PATTON, Cindy 2002: *Global AIDS/Local Context*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- PELINKA, Anton 2001: Die geänderte Funktionalität von Vergangenheit und Vergangenheitspolitik. Das Ende der Kokordanzemokratie und die Verschiebung der Feindbilder. V: *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaften* 2001/30, 44–45.
- PIETERSE, Jan Nederveen 1998: Der Melange-Effekt. V: Beck, Ulrich (izd.): *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 87–124.
- ROBERTSON, Roland 1998: Glokalisierung: Homogenität und Heterogenität in Raum und Zeit. V: Beck, Ulrich (izd.): *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 192–220.
- SLUGA-ŠKOF, Ivanka 1999: *Skozi ogenj in pepel*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, Melbourne, samozaložba.
- SVETLIČIČ, Marjan 2004: *Globalizacija in neenakomeren razvoj v svetu*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- TOPLAK, Cirila 2003: *Združene države Evrope: Zgodovina evropske ideje*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- ZAJC, Dane 1984: *Kepa pepela*. (Izbral, uredil in spremno besedo napisal Boris A. Novak). Ljubljana, Mladinska knjiga.
- ZAJC, Dane 1995: *Grmače*. Ljubljana, Mihelač.
- ZAJC, Dane 1998: *Dol, dol*. Ljubljana, Nova revija.

Priloga A: Dela, ki se navezujejo na tematiko memorije in spomina v povezavi s *šoa*, so se v zadnjih dveh desetletjih in pol tako močno pomnožila, da jim ni mogoče v celoti slediti. Naj se omejim le na nekatere pomembnejše, ki večinoma obstajajo tudi v prevodih:

FRIEDLÄNDER, Saul 1979: *When Memory Comes*. New York, Farrar, Straus, Giroux; VIDAL-NAQUET, Pierre 1985: *Les assassins de la mémoire*, Paris, Seuil; DELBO, Charlotte 1985: *La mémoire et les jours*. Paris, Les Editions de Minuit; MILTON, Sybil 1991: *In Fitting Memory? The Art and Politics of Holocaust Memorials*. Detroit: Wayne State University Press; LANGER, Lawrence 1991: *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*. New Haven and London: Yale University Press; HARTMAN, Geoffrey (izd.) 1994: *Holocaust Remembrance*. Oxford & Cambridge, Blackwell; PLATT, Kristin, DABAG, Mihran 1995: *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Opladen: Leske & Budrich; ; MATTA, Tristano (ur.) 1996: *Un percorso della memoria. Guida ai luoghi della violenza nazista e fascista in Italia*: Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia; ROSSI-Doria, Anna 1996: *Memoria e storia: il memoria di un massacro ordinario*. Milano: Mondadori; RÜSEN, Jörn, STRAUB, Jürgen 1998: *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewußtsein, Erinnerung, Geschichte und Identität 2*. Frankfurt am Main, Suhrkamp; BAER, Ulrich 2000: »Niemand zeugt für den Zeugen«. *Erinnerungskultur nach der Shoah*. Frankfurt am Main, Suhrkamp; ESCHEBACH, Insa, JACOBET, Sigrid, WENK, Silke (izd.) 2002: *Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistischen Genozids*. Frankfurt am Main, Campus; WENDE, Waltraud Wara (Hg.) 2002: *Geschichte im Film. Mediale Inszenierungen des Holocaust und kulturelles Gedächtnis*. Stuttgart, J. B. Metzler Verlag; METZLER, Astrid: *Bildung als Kritik der Erinnerung. Lernprozesse in Geschlechterdiskursen zum Holocaust-Gedächtnis*. Frankfurt am Main, Brandes & Apsel.

Priloga B: Izbrana dela, ki se navezujejo na *lieux de mémoire*:

NORA, Pierre (izd.) 1984, 1986, 1992: Les lieux de mémoire I. La République. Paris, Gallimard; Les lieux de mémoire II. La Nation. Paris, Gallimard; Les lieux de mémoire III. Les France. Paris, Gallimard; ISNENGHI, Mario (izd.) 1987, 1996, 1997: I luoghi della cultura. Torino: Einaudi; I luoghi della memoria: simboli e miti dell'Italia unita . Roma – Bari, Laterza; I luoghi della memoria: strutture ed eventi dell'italia unita. Roma – Bari, Laterza; SAMUEL, Raphael (izd.): Patriotism. The Making and Unmaking of British National Identity. 3 knjige. London, Routledge 1989; KAMMEN, Michael 1991: The Mystic Chords of Memory. The Transformation of Tradition in American Culture. New York, Knopf; BOER, Pim de, FRIJHOFF, Willem (izd.) 1993: Lieux de mémoire et identités nationales. Amsterdam, Amsterdam University Press; SYMONS, Thomas H. B. (izd.) 1997: Les Lieux de la mémoire. La commémoration du passé au Canada. Ottawa, Société Royale du Ottawa; CSÁKY Moritz, ZEYRINGER, Klaus (izd.) 2000: Ambivalenz des kulturellen Erbes. Vielfachcodierung des historischen Gedächtnisses. Paradigma: Österreich. Innsbruck-Wien-München-Bozen, Studien-Verlag; FRANÇOIS, Etienne, SCHULZE, Hagen (izd.) 2001: Deutsche Erinnerungsorte. 3 knjige. München, Beck; KOLBOOM, Ingo, Gryonka, Alice (izd.) 2002: Gedächtnisorte im anderen Amerika. Tradition und Moderne in Québec / Lieux de mémoire dans l'autre Amérique. Tradition et modernité au Québec. Heidelberg, Synchron; LE RIDER, Jacques, CSÁKY, Moritz, SOMMER, Monika (izd.) 2002: Transnationale Gedächtnisorte in Zentraleuropa. Innsbruck-Wien-München-Bozen, Studien-Verlag; JAWORSKI, Rudolf, KUSBER, Jan, STEINDORFF, Ludwig (izd.) 2003: Gedächtnisorte in Osteuropa: Vergangenheiten auf dem Prüfstand. Frankfurt am Main, Peter Lang 2003; CZAPLINSKI, Marek, HAHN, Hans-Joachim, WEGER, Tobias (izd.) 2005: Schlesische Erinnerungsorte. Gedächtnis und Identität einer mitteleuropäischen Region. Eine Veröffentlichung des Schlesischen Museums. Görlitz, Neisse Verlag; BRIX, Emil, BRUCKMÜLLER, Ernst (izd.) 2004/05: Memoria Austriae. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.

RODNOST, ETNIČNOST IN NACIJA: NEKATERI RAZMISLEKI O PREUČEVANJU DEMOGRAFSKIH ZNAČILNOSTI NACIONALNIH POPULACIJ

Od leta 2000 je napoved demografov o svetovni prebivalstveni eksploziji zasenčila bojazen pred prebivalstveno implozijo v državah t. i. razvitega sveta, kjer so zabeležili rodnostne stopnje pod ravniyo enostavne obnove prebivalstva. Posledice takega prebivalstvenega trenda, zlasti staranje prebivalstva, skušajo vlade evropskih držav reševati s pomočjo dveh scenarijev: s pronatalističnimi ukrepi, ali pa s priselitvami. Prav priselitve pa se zdijo oblikovalcem politik sporne zaradi vročih razprav o izgubi nacionalne identitete, ker se evropske države ne vidijo kot priseljenske države in zaradi bojazni pred izbruhi diskriminacije oziroma ksenofobije. »Smrt naroda« in podobne metafore implicitno predpostavljajo, kdo »bi se moral« reproducirati, namesto da bi prepoznavale legitimnost tistih, ki se reproducirajo. Torej ne gre toliko za to, da so evropske države sterilne, ampak za to, da so določena razumevanja »naroda/nacije« vedno bolj v nasprotju z demografskimi realitetami.

Posledično tudi preučevanja prebivalstvene dinamike ni več mogoče ločevati od preučevanja etničnosti, nacionalizma in mednarodnih zadev, pri čemer je nujno nanovo ovrednotiti še vedno prevladujoč »statistični realizem«. Nenazadnje bo razumevanje rodnosti pod ravniyo enostavne obnove prebivalstva boljše, če bo utemeljeno v »alternativnih demografijah«, ki splošne trende prebivalstvene dinamike pojasnjujejo skozi pomenska polja in izkustva posameznika.

Ključne besede: rodnost, migracije, teorija prvega demografskega prehoda, teorija drugega demografskega prehoda, narod, nacija, etničnost

FERTILITY, ETHNICITY AND NATION: SOME REFLECTIONS ON THE STUDY OF DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF NATIONAL POPULATIONS

Since 2000, the discussion on population implosion – sustained below replacement level fertility – in the developed world has prevailed over the previous demographic concern about the population explosion in the developing world. European governments seek to solve repercussions of such population trend, particularly the ageing society, by two scenarios: by pro-natalist measures or by immigration. The latter seems controversial in view of hot public debates on the loss of national identity, and the fear of discrimination or xenophobia outbursts usually underlies such discussions. Moreover, the European states do not perceive themselves as immigrant societies. »The death of the nation« and similar metaphors implicitly presume who »should« reproduce, instead of recognizing the legitimacy of those who actually do. It is not so much that the European states are sterile, but that certain understandings of »nation« are in increasing inconsistency with the demographic reality.

Therefore, the study of population dynamics can no longer be separated from the study of ethnicity, nationalism and international affairs; it is also necessary to re-consider the still prevailing »statistical realism«. The understanding of sustained fertility below replacement level will be much better if grounded in »alternative demographies« that clarify the general trends of population dynamics through individual experiences

Keywords: fertility, migration, theory of the first and the second demographic transition, nation, ethnicity

OD PREBIVALSTVENE EKSPLOZIJE K NJENI IMPLOZIJI

Od leta 2000 dalje je med ocenjevalci demografskih trendov govor o »prebivalstveni imploziji«¹ v »razvitem svetu« že izpodrinil govor o prebivalstveni eksploziji v »državah v razvoju«. Čeprav svetovne organizacije še vedno beležijo visoko prebivalstveno rast na posameznih območjih sveta, rodnost pada povsod po svetu. Tak demografski trend so sicer sprva zabeležili v Evropi, kmalu pa so ga izračunali še v številnih državah Azije, v Kanadi, Avstraliji in na Karibih (Douglass et al. 2005: 4). Ena izmed novosti današnje demografske podobe sveta je torej v tem, da različni rodnostni režimi – »razviti in v razvoju« – postopoma izginjajo (Wilson; v: Kohler et al. 2006: 1). Še več, Populacijska divizija pri Združenih narodih beleži porast števila držav s celotno stopnjo rodnosti² pod enostavno obnovo prebivalstva (pod 2,1), od petih v 60. letih prejšnjega stoletja na petindvajset v letu 2000. Pod ravni enostavne obnove prebivalstva se potemtakem nahaja že kar tretjina svetovnega prebivalstva (Douglass et al. 2005: 4).

Hkrati pa demografi in sociologi vedno bolj poudarjajo, da se Evropa, pa tudi nekatere azijske države, soočajo z demografsko še bolj neugodnim trendom, t. j. trendom »najnižje nizke rodnosti«.³ Z izjemo Združenih držav Amerike, ki so še edina »razvita država« z izračunano celotno stopnjo rodnosti 2,1 v letu 2000, je podoba evropskih držav precej zaskrbljujoča: v letu 2002 je Evropski svet identifikiral kar sedemnajst držav z najnižjo nizko rodnostjo (pod 1,3), in sicer tri v južni Evropi (Grčijo, Italijo in Španijo), deset v osrednji in vzhodni Evropi (Bosno in Hercegovino, Bolgarijo, Češko Republiko, Madžarsko, Latvijo, Litvo, Poljsko, Romunijo, Slovaško Republiko in Slovenijo), in štiri v nekdanji Sovjetski zvezi (Armenijo, Belorusijo, Moldavijo in Ukrajino).⁴ Številne druge države, ki imajo zelo nizke celotne stopnje rodnosti, npr. Hrvaška (1,34), Estonija (1,37), Rusija (1,32), Avstrija (1,32), Švica (1,4) in Nemčija (1,31), pa se lahko v kratkem pridružio skupini držav z najnižjo nizko rodnostjo (Kohler et al. 2006: 4, 8).



1 Z izrazom prebivalstvena implozija so Douglass, Nash, Erikson in Lim (2005: 6) skušale zajeti sporočilnost alarmantnih naslovov tiskanih medijev, s katerimi so novinarji opozarjali na zaznane »probleme«, ki naj bi jih povzročila nizka rodnost.

2 Celotna stopnja rodnosti je povprečno število živorojenih otrok na žensko v rodni dobi.

3 Z izrazom najnižja nizka rodnost so Kohler, Billari in Ortega (2002: 641) označili celotno stopnjo rodnosti pod 1,3 otroka na žensko. Poleg številnih evropskih držav sta se Japonska in Koreja že pridružili skupini držav z najnižjo nizko rodnostjo v obdobju 2000 do 2003, regiji, kot sta Hong Kong in Makao pa sta zabeležili najnižjo nizko rodnost že v devetdesetih letih prejšnjega stoletja (Kohler et al. 2006: 28).

4 Celotne stopnje rodnosti skupin držav z najnižjo nizko rodnostjo so naslednje: Grčija (1,25), Italija (1,27), Španija (1,25); Bosna in Hercegovina (1,23), Bolgarija (1,21), Češka Republika (1,17), Madžarska (1,30), Latvija (1,24), Litva (1,24), Poljska (1,24), Romunija (1,26), Slovaška Republika (1,19), Slovenija (1,21); Armenia (1,21), Belorusija (1,22), Moldavija (1,21) in Ukrajina (1,10; Kohler et al. 2006: 9).

V pričujočem besedilu presojam medsebojno prežetost političnega in akademskega govora o posledicah nizke rodnosti v Evropi. Ni naključje, da sta dve najbolj pogosto presojani strategiji reševanja posledic nizke rodnosti – ukrepi za spodbujanje in blaženje posledic nizke rodnosti in migracijski ukrepi – hkrati tudi predmet preučevanja demografske podobe določene kolektivitete. Če so različni diskurzi o rodnosti lahko podlaga oblikovanju parcialnih politik, denimo o članih in nečlanih določene nacionalne populacije skozi politike o migracijah, tujcih, manjšinah, državljanstvu, velja tudi, da take parcialne politike skozi svoja implicitna priporočila, kdo se sme reproducirati in kdo ne, recipročno sooblikujejo razprave o rodnosti. »Skrb« zaradi neugodne demografske podobe »razvitega sveta« se potemtakem odraža tudi v samem preučevanju demografskih pojavov in celo v metodologiji takega preučevanja. S tega vidika se demografsko preučevanje ne more ogniti konceptom in presojam, ki niso poglobitni predmet preučevanja demografskega polja znanja. In prav sedanje sovpadanje pojavov nizke rodnosti, staranja nacionalnih populacij, priselitev in posledično njihovih družbeno in politično pomembnih posledic, vedno bolj usmerja demografe k znanstvenim disciplinam, ki so bolj kot demografija »doma« v preučevanju tistih družbenih procesov, ki na eni strani podlagajo rodnostno vedenje, na drugi strani pa so konceptualno in metodološko bolj opremljene za pojasnjevanje zlasti »politično zaznanih« posledic nizke rodnosti.

ZAKAJ SO VLADE EVROPSKIH DRŽAV ZASKRBLJENE?

Čeprav je ena izmed posledic vztrajne nizke rodnosti zniževanje števila prebivalstva oziroma negativna prebivalstvena rast (število umrlih presega število živorojenih v koledarskem letu), strokovnjaki ocenjujejo, da je še bolj zaskrbljujoč pojav staranja prebivalstva, ki ga povzročata na eni strani upadanje rodnosti pod raven, ki bi zagotavljala obnavljanje generacij, in na drugi strani podaljševanje pričakovane dolžine življenja. Staranje prebivalstva je problematično z vidika naraščanja nacionalnih javnih izdatkov zlasti za zdravstvene storitve in pokojninski sistem, kot tudi vedno bolj verjetnega medgeneracijskega konflikta. Upada namreč število mladih ljudi, posledično pa tudi število delovno sposobnega prebivalstva. Hkrati skokovito narašča delež starega, še posebno zelo starega prebivalstva (Macura 2002: 2).⁵

Nadalje se strahovi zaradi posledic t. i. prenizke rodnosti zrcalijo tudi v metaforah o propadanju, celo izumiranju naroda. Na eni strani nas o tem vsakodnev-



5 Rezultati publikacije Urada RS za makroekonomske analize in razvoj *Srednjeročna in dolgoročna projekcija demografskega razvoja Slovenije in njegovih socialno-ekonomskih komponent* tudi opozarjajo, da je bolj kot nizka rodnost v Sloveniji zaskrbljujoče staranje prebivalstva (2005: 7).

no obveščajo alarmantni medijski opisi posledic nizke rodnosti zlasti z vidika tistih, ki si prizadevajo, da bi z uradnimi ukrepi spodbudili več rojstev članov določene nacionalne populacije (Stark in Kohler 2002). Na drugi strani pa zaradi rezultatov raziskav, ki kažejo, da je »subtilna oblika predsodkov« utemeljena bolj v zaznani grožnji do vrednot in kulture kot pa zgolj v ekonomskih dejavnikih, prav v zadnjem desetletju tudi preučevalci odnosa med rodnostjo in priseljevanjem vedno bolj poudarjajo potrebo po preučevanju povezave med ideologijami nacionalne reprodukcije in zamišljanjem nacionalnih skupnosti (Fetzer 2000; O'Connell 2005), v katerih je implicitno sporočeno, kdo naj bi se v takih skupnostih reproduciral.

Zato ni naključje, da demografa Teitelbaum in Winter opozarjata, da se politiki »razvitih držav« bojijo prav sovpadanja nizke rodnosti in mednarodnih migracij, kakor tudi njunega prepletanja v domačih in mednarodnih politikah. Neugodna demografska gibanja so namreč vedno bolj predmet vročih razprav o nacionalni identiteti, ponekod pa vodijo celo k nasilju proti priseljencem, med etničnimi skupinami ali med političnimi nasprotniki (Teitelbaum in Winter 1998: 3–4). Tako je, kadar t. i. dominantne etnične skupine s strahom gledajo manjšinske skupine zaradi njihovih višjih stopenj rodnosti (primer arabskih priseljencev v Franciji ali Romov v državah vzhodne in osrednje Evrope), ali pa, kadar določene manjšinske skupine gledajo svojo nizko rodnost kot znak izgube svoje politične moči ali privilegirane družbenega položaja, v skrajnih primerih pa celo fizičnega in kulturnega izginotja (npr. Baski v Španiji ali Bretonci v Franciji; prim. Douglass et al. 2005: 6).⁶

Nenazadnje ocenjevalci demografskih slik in trendov nujno opozarjajo, da vztrajno upadanje rodnosti v Evropi slabi njen globalni položaj v primerjavi z ZDA. V ZDA so sicer zabeležili najnižjo celotno stopnjo rodnosti leta 1976 (1,74), vendar se od takrat dalje demografska slika izboljšuje. Leta 1989 so zabeležili celotno stopnjo rodnosti nad 2,0, in na tej ravni vztraja še danes. Povsem drugačne trende zasledimo v Evropi. V letu 1976 je združba današnjih »starih« članic držav Evropske unije zabeležila za petnajst odstotkov višjo stopnjo rodnosti kot ZDA. V 80. letih prejšnjega stoletja, ko se je rodnostna slika ZDA znatno izboljšala, pa beležimo v Evropi začetek nasprotnega trenda, ki traja še danes: vztrajno upadanje



6 Strah pred postopnim izginotjem naroda in njegove kulture je moč razbrati tudi iz pesimističnih ali srednje verjetnih predpostavk o demografskih trendih v Sloveniji. Po teh predpostavkah bo okrog leta 2020 ali že prej prišlo do pospešenega upadanja skupnega števila prebivalstva. Upadalo naj bi tudi število delovno sposobnega prebivalstva, najkasneje okrog leta 2020 pa tudi število delovno aktivnih, razen v primeru selitvenega prirasta, ki bi v povprečju presegel številko 13.500 letno. Tako visok selitveni prirast pa je po mnenju avtorjev publikacije *Srednjeročna in dolgoročna projekcija demografskega razvoja Slovenije in njegovih socialno-ekonomskih komponent* vprašljiv z vidika možnih političnih ali kulturno identifikacijskih problemov, ki bi jih povzročil, saj bi pomenil, da bi se delež priseljenega prebivalstva do leta 2050 povečal na najmanj tretjino vsega prebivalstva Slovenije (2005: 8).

rodnostnih stopenj. To pomeni, da imajo ZDA rodnostno prednost pred Evropsko unijo že več kot dve desetletji (*Fertility and Family Issues in an Enlarged Europe*, 2004: 7–8).

ODZIV POLITIKE NA REŠEVANJE POSLEDIC NIZKE RODNOSTI

Preučevalci neugodnih demografskih trendov so si večkrat prizadevali odgovoriti na vprašanje, ali je mogoče, da bi se nizka rodnost vrnila v stanje uravnotežene rodnosti (enostavne obnove) brez kakršnihkoli administrativnih posegov. Glede tega je kot vodilni ekonomski model najbolj znana hipoteza, ki jo je oblikoval Richard A. Easterlin, ko je preučeval družbeno ozadje *baby-booma* v ZDA v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Predpostavil je obratno sorazmeren odnos med velikostjo kohort⁷ in stopnjami rodnosti. Pod pogojem restriktivnega priseljevanja naj bi upadajoča velikost kohort imela za posledico višje stopnje rodnosti, ker bi v dobi zgodnje odraslosti številčno manjše kohorte zaradi posledično zmanjšane tekmovalnosti lažje vstopale na trg dela (1980). Povedano v zdajšnjem kontekstu najnižje nizke rodnosti v Italiji in Španiji: prve najmanjše majhne kohorte, rojene v zgodnjih 90. letih prejšnjega stoletja v Italiji in Španiji, so za približno štirideset odstotkov manjše od kohort, rojenih petindvajset let poprej. V naslednjih desetih do dvajsetih letih, ko bi te kohorte začele študirati ali pa vstopati na trga dela in družine, bi verjetno imele za to bolj ugodne pogoje od svojih petindvajset let starejših predhodnikov, ki so pomembno prispevali k pojavu najnižje nizke rodnosti v devetdesetih letih (Kohler et al. 2006: 31).

Prav zaradi spekulativnega značaja takih razlagalnih modelov se zainteresiranim za reševanje neugodnih demografskih trendov kažejo kot bolj primerna alternativa vladni ukrepi oz. »prebivalstvena politika«. Taka politika lahko vključuje ukrepe, ki so oblikovani z namenom, da bi učinkovali na prebivalstveno strukturo, in katere najbolj izrazit dejavnik je prav stopnja rodnosti. Številni avtorji uporabljajo tudi izraz »družinska politika«, da bi poudarili, da vladni ukrepi pogosto niso usmerjeni le k velikosti prebivalstva ali njeni strukturi, ampak se ukvarjajo s t. i. blaginjo družine. Ena izmed bolj uveljavljenih klasifikacij prebivalstvene oziroma družinske politike (Grant et al., v: Kohler et al. 2006: 32) razločuje med preventivnimi ukrepi in ukrepi izboljšanja negativnih posledic nizke rodnosti. V prvo kategorijo spadajo politike, ki so bodisi posredne bodisi neposredne in imajo za cilj spremenjeno demografsko vedenje, ki bi v primeru nizke rodnosti vodilo k nasprotnim izidom. Med posredne politike klasifikacija vključuje ekonomsko

7 Malačič (2003: 44) opredeli kohorto kot skupino oseb (prebivalcev), ki so doživele, ali jih je doletel določen dogodek v istem časovnem obdobju ali v istem trenutku. Tako lahko govorimo npr. o kohortah poročenih, razvezanih, upokojenih, umrlih ali zaposlenih v istem koledarskem letu.

politiko, politiko spolov in izobraževanja, med neposredne pa migracijsko politiko, ukrepe za podporo družini, politiko reproduktivnega zdravja in družini prijazno zaposlitveno politiko. V drugo kategorijo so uvrščeni ukrepi, ki imajo za cilj blažitev oziroma izboljšanje posledic nizke rodnosti, upadanja števila in staranje prebivalstva. Med take sodijo ukrepi socialne varnosti, delovnega razmerja, zdravstvenega varstva, in ukrepi za starejšo populacijo (*ibid.*: 32–33).

Čeprav se kot rešitev nizke rodnosti kažeta predvsem dva scenarija oziroma strategiji ukrepanja – pronatalistični ukrepi in imigracijski ukrepi –, se voditelji evropskih držav le s težavo odločajo za slednje. Večina analitikov namreč meni, da so ravni priselitev, ki bi bile nujne za vzdrževanje številčnosti prebivalstva, obsega delovne sile ali indeks vzdrževanja na stalnih ravneh, nerealne za Evropo. Pri tem se sklicujejo na temeljno ugotovitev Poročila Populacijske divizije pri Združenih narodih iz leta 2000 o nadomestnih migracijah v Evropi, ki pravi, da je povečanje obsega delovne populacije z mednarodnimi migracijami ob nespremenjeni starosti upokojevanja le kratkoročna ali srednjeročna izbira, s katero bi lahko znižali upadanje indeksa vzdrževanja. Priselitve namreč ne preprečijo upadanja števila prebivalstva in hitrega staranja prebivalstva v celoti, še posebno ne v evropskih državah z zelo nizkimi ravnmi rodnosti (Kohler et al. 2006: 33–35). Druga ovira, ki voditelje evropskih držav odvrča od priselitvenih ukrepov, je evropsko javno mnenje, ki ne podpira odprtih priselitev, čeprav terja človekoljubne odzive na posamične primere priseljevanja ljudi. Prav tako se nobena evropska država ne opredeljuje kot priseljenska. Večina evropskih vlad in administracija Evropske unije pa so nedavno oblikovale še bolj restriktivne ukrepe glede priseljevanja; večina držav članic EU počasi ukinja celo pravico do azila (Douglass et al. 2005: 7).

Kljub takim argumentom pa mednarodne priselitve le niso *a priori* in v celem zavrjene kot ena izmed bolj verjetnih strategij reševanja nizke rodnosti v Evropi, vsaj v kratkoročni perspektivi ne. V dokumentu Evropske komisije *Green paper: Confronting demographic change: a new solidarity between the generations* je zapisano (2005: 6), da bi priselitve v EU lahko pripomogle k ublažitvi učinkov upadanja prebivalstva med letoma 2005 in 2025, čeprav ne morejo rešiti vseh problemov, ki so povezani s staranjem prebivalstva. Tudi niso nadomestilo za ekonomske reforme. Še vedno namreč ostajajo nedorečena številna vprašanja, med njimi: V kakšnem obsegu lahko imigracija blaži določene negativne učinke demografskega staranja? Katere ukrepe naj bi razvili za boljšo integracijo migrantov, še posebno mladih ljudi? In nenazadnje, kako lahko instrumenti Skupnosti, še posebno zakonodaja, strukturni skladi in zaposlitvena strategija, prispevajo k boju proti diskriminaciji?

Omejeni pa so tudi učinki izvajanja t. i. pronatalističnih ukrepov. Ne le, da so ti ukrepi vprašljivi z vidika državnega poseganja v intimno sfero posameznika

in kar zajetnih izdatkov iz državnih proračunskih sredstev za njihovo izvajanje; pojav t. i. negativnega prebivalstvenega momenta (Lutz et al. 2003; v: Kohler et al. 2006: 38) ovira njihovo kratkoročno učinkovitost. Do negativnega prebivalstvenega momenta pride zato, ker imajo nizke ravni rodnosti za posledico zaporedno manjše kohorte rojstev. Tako npr. deklice, ki niso bile rojene v obdobju nizke rodnosti, ne bodo postale matere čez dvajset ali trideset let. Zato pravimo, da je negativni prebivalstveni moment vgrajen v vse starostne strukture prebivalstva, kar ponovno aktualizira vsaj kratkoročno reševanje posledic nizke rodnosti z migracijskimi ukrepi (Macura, 2002: 2).

Verjetno ni naključje, da večina ocenjevalcev (Kohler et al. 2006: 30–31) učinkovitega reševanja posledic nizke rodnosti skuša najti primeren zgled v ameriški praksi. Kot rečeno, so ZDA še edina izmed »razvitih držav« s sorazmerno visoko rodnostjo, t.j. precej višjo, kot jo beležimo v »razvitih« evropskih državah. Hkrati ZDA beležijo višjo rast produktivnosti in veliko višje ravni priselitev, toda nižje pričakovano trajanje življenja v primerjavi z evropskimi državami. Hipotetičen »tipični« Američan v primerjavi s hipotetičnim »tipičnim« Evropejcem dela več ur na teden, koristi krajši delovni dopust, se pozneje upokoji in redkeje izkusi dolgotrajno brezposelnost. Splošno gledano se ZDA razlikujejo od evropskih držav zlasti v dveh pogledih. Prvič, višja raven rodnosti celotnega prebivalstva v ZDA je na eni strani taka zaradi višjih ravni rodnosti največjih priseljenjskih in manjšinskih skupin, ki presegajo nacionalno povprečje.⁸ Drugič, tudi celotna stopnja rodnosti nešpansko govorečih belk, ki je v obdobju 1990 in 2001 v intervalu med 1,77 in 1,87, je precej višja od nacionalnega povprečja celotne stopnje rodnosti večine »razvitih« evropskih držav. Potemtakem je sorazmerno visoka rodnost v ZDA taka zaradi »etnične/rasne« heterogenosti, pa tudi drugih dejavnikov. V največji meri se taka demografska slika pripisuje prilagodljivemu ameriškemu trgu dela, ki omogoča materam tako lažji odhod z dela kot tudi vrnitev na delo. Zaradi tega kljub pomanjkanju javne denarne podpore družinam z otroki v primerjavi z evropskimi družinskimi politikami ocenjevalci demografskih trendov gledajo prav fleksibilnost ameriškega trga dela kot poglobljen dejavnik, ki omogoča integracijo dela in tradicionalnega družinskega življenja (Kohler et al. 2006: 31). V tem oziru je nujno gledati tudi nova prizadevanja v preučevanju demografskih trendov evropskih držav.



8 Na primer, celotna stopnja rodnosti med špansko govorečimi v ZDA je bila 2,71 v letu 2001, t.j. več, kot je nacionalno povprečje, ki je 2,03 v istem letu. Celotna stopnja rodnosti nešpansko govorečih temnopoltih državljanov je v tem letu 2,10, medtem ko nešpansko govoreči belci, azijsko-pacifiški otočani in ameriški Indijanci v tem letu beležijo rodnostne stopnje pod nacionalnim povprečjem. Ker špansko govoreči državljani in nešpansko govoreči temnopolti sestavljajo kar četrtno populacije, so njihove visoke ravni rodnosti pomemben vir visoke sorazmerno nacionalne celotne stopnje rodnosti (Kohler et al. 2006: 31).

KAKO RAZUMETI IN PREUČEVATI DEMOGRAFSKO PODOBO NACIONALNIH POPULACIJ GLEDE NA NOVA DEJSTVA?

Demografa Teitelbaum in Winter (1998: 4–5) sta že pred dobrim desetletjem opozorila, da so ideološke razprave o rodnosti, migracijah in nacionalni identiteti že močno usidrane v demografski znanosti tako, da včasih področji politike in znanosti sploh ne moremo več razločiti oziroma primerno razmejiti. Hkrati sta poudarila (*ibid.*: 250–251), da ni več mogoče ločevati prebivalstvenih ukrepov od obsežnejših presoj političnega pomena nacionalnih identitet, nacionalizmov in mednarodnih zadev, in da se politiki v tem oziru velikokrat igrajo z ognjem. S tega vidika ni presenetljivo, da sta v zadnjem desetletju na demografskem področju vedno bolj razpoznavni dve usmeritvi preučevanja. Ne eni strani se vedno bolj uveljavljajo sledniki t. i. kulturnega pristopa v razlagi demografskih trendov določenih nacionalnih populacij. Na drugi strani pa je očitno, da si preučevalci demografskih trendov in stališč do tujcev vedno bolj prizadevajo združiti znanja in izsledke razlagalcev ksenofobije in drugih oblik negativnih stališč do tujcev s spoznanji tistih ocenjevalcev demografskih trendov, ki iščejo vir za svoje razlage tudi pri teoretikih nacionalizma in etničnosti.

Da so politične sodbe implicitne tudi v izbiri, kaj meriti, kako meriti, kako pogosto meriti in kako predstaviti in interpretirati rezultate (William in Starr 1987: 3), je razvidno tudi iz temeljnih teorij oziroma modelov, s katerimi so preučevalci demografskih značilnosti populacij skušali razložiti njihova prebivalstvena gibanja (rodnost, umrljivost, migracije). Za boljše razumevanje današnjih novejših akademskih kot tudi političnih presoj najnižje nizke rodnosti v Evropi je nujna zgodovinska in družbenopolitična kontekstualizacija tovrstnega demografskega podjetja.

EKSKURZ V ZGODOVINO PREUČEVANJA DEMOGRAFSKIH ZNAČILNOSTI NACIONALNIH POPULACIJ

KLASIČNA TEORIJA DEMOGRAFSKEGA PREHODA (OD DRUGE SVETOVNE VOJNE DO ŠESTDESETIH LET PREJŠNJEGA STOLETJA)

Eden izmed bolj pikolovskih ocenjevalcev historiata med demografi dolgo časa najbolj uveljavljene teorije demografskega prehoda, Simon Szreter, zatrjuje (1993: 660), da je bila sama ideja demografskega prehoda kot političnega vodnika oziroma znanosti, ki je uporabljala pozitivistično metodologijo, da bi bila raziskovalna in napovedna hkrati, produkt posebne družboslovne zamisli. To tezo utemeljuje na podlagi »dvojnega rojstva« teorije demografskega prehoda v ZDA, oziroma vsakokratnega različnega političnega in intelektualnega odziva na njeno predstavitev v dveh različnih časovnih obdobjih. Prvič jo je leta 1929 predstavil tačas eden izmed vodilnih demografov Warren J. Thompson; drugič, sta jo leta

1945 v svojih publikacijah ločeno pojasnjevala Frank W. Notestein in Kingsley Davis.⁹

V svoji klasični različici je teorija demografskega prehoda – od visokih stopenj rodnosti in smrtnosti k nizkim stopnjam – poznana kot splošna teorija, ki izhaja iz podmene, da se je populacijska rast najprej pojavila v času industrializacije.¹⁰ Zaradi dosežkov t. i. industrijske revolucije – znatnih izboljšav na področju proizvodnje, kmetijstva, transporta, zdravstva ipd. –, ki naj bi pogojevali dvig osebnega življenjskega standarda, naj bi smrtnost upadla, rodnost pa ostala visoka. Skladno s tem je Notestein (v: Szreter 1993: 662) zatrjeval, da se rodnost v primerjavi s smrtnostjo slabše odziva na procese modernizacije. V t. i. predmodernem obdobju naj bi namreč družbe ohranjale visoko rodnost zaradi hkratne visoke smrtnosti s pomočjo cerkvenih doktrin, z moralnimi kodeksi, zakoni, izobraževanjem, običaji skupnosti, poročnimi navadami in družinskimi organizacijami. Prav zaradi take vztrajne »kulturne vpetosti« naj bi se rodnostno vedenje spreminjalo le postopoma; rodnost naj bi začela upadati bolj kot rezultat kumulativnih učinkov industrializacije in modernizacije, ki jih je Szreter na podlagi Notesteinove razlage (s. 662) nekoliko poenostavljeno in shematično povzel takole: povečano preživetje, naraščajoča kultura individualizma, povečane potrošniške aspiracije, pojav obsežnih in družbeno mobilnih urbanih populacij, prenos raznoterih družinskih funkcij na tovarne in šole, in upadanje fatalističnih mišljenjskih navad v prid bolj prizadevnih.¹¹



9 Szreter posebej poudarja (663–664), da časovne razlike v sprejetju teorije demografskega prehoda ne smemo razumeti kot razliko med pojasnjevanjem demografskega prehoda s strani Thompsona in Notesteina. Šlo naj bi le za tačas najbolj elaborirane razlage teorije demografskega prehoda na ameriških tleh, ki pa so imele svoje zagovornike tako med predhodniki omenjenih avtorjev kot tudi njihovimi sodobniki doma in drugod po Evropi.

10 V tem oziru se je tudi Notestein vprašal, zakaj je bila od srede sedemnajstega stoletja do srede dvajsetega stoletja rast prebivalstva v Evropi in z Evropejci naseljenem čezmorjem tako zelo hitra (prim. Malačič 2003: 241). Notesteinovo originalno teorijo je strnjeno opisal Malačič v svoji publikaciji *Sodobno obnavljanje prebivalstva in delovne sile* leta 1985.

11 Malačič opozarja (2003: 241), da je velika odmevnost Notesteinove teorije odkrila, da je francoski demograf A. Landry že leta 1909 v pozabljenem delu *Les trois théories principales de la population* pisal o treh fazah demografskega razvoja, ki jih je poimenoval primitivni, vmesni in moderni. S primitivnim režimom je označeval t. i. tradicionalno reprodukcijo, z vmesnim pa preoblikovano tradicionalno reprodukcijo, do katere naj bi prišlo v zahodni Evropi po nastanku zahodnoevropskega tipa poročnosti. Moderni režim naj bi bil značilen za razvite države njegovega časa in naj bi nastal z demografsko revolucijo. Od prejšnjih režimov se je razlikoval po tem, da za demografsko spremembo niso odločilni ekonomski dejavniki, in da ljudje zavestno omejujejo velikost družine in težijo k napredku. Malačič ocenjuje, da njegovi režimi ne ustrezajo povsem obdobju demografskega prehoda, da vmesni režim opisuje kvečjemu maltuzijanski prehod, ki pa je le predhodnica demografskemu prehodu. Hkrati vidi slabost Landryjeve teorije v podcenjevanju ekonomskih dejavnikov v modernem režimu, saj so bili, po Malačičevem mnenju, prav ti dejavniki odločilni za nastanek moderne reprodukcije (prim. Malačič 2003: 241).

Na podlagi tako zamišljenega splošnega procesa demografskega prehoda je Notestein razločeval tri obsežne tipe nacionalnih populacij: prvega so predstavljale populacije t. i. evropskega izvora, značilno zanje pa naj bi bilo, da so takrat že prešle vse tri faze demografskega prehoda¹² in da so bile v stanju »začetka upadanja« prebivalstvene rasti, oziroma v stanju t. i. »nizkega pritiska« demografskega ravnovesja. Drugi tip so predstavljale »populacije v zgodnji fazi demografske evolucije«, v kateri se je dogajala hitra »prehodna populacijska rast«, ker je smrtnost že začela upadati, tradicionalno visoka rodnost pa je še vztrajala, ker se bojda »sile modernizacije« še niso povsem uveljavile. Zadnjo kategorijo so predstavljale tiste države, ki so komaj stopile na pot demografskega prehoda. Čeprav so bile njihove stopnje prebivalstvene rasti šibke zaradi visoke smrtnosti, ki je dobesečno izravnala visoko rodnost, jih je Notestein gledal kot populacije z »visoko potencialno rastjo«, ki bi bila mogoča takrat, ko bi te države enkrat zajela ekonomski razvoj in modernizacija (Notestein, v: Szreter 1993: 662).

Taka predstavitev teorije demografskega prehoda je tudi po Szreterjevi oceni (*ibid.*) evolucijsko in rekapitulacijsko zasnovana; utemeljena je bila namreč v podmeni, da se prav vsaka država uspešno pomika od predindustrijskega k postindustrijskemu stanju demografskega ravnovesja. Vendar, kot zgoraj rečeno, sprva, ob svojem »prvem rojstvu«, ni naletela na kak politični ali intelektualni odziv, kar Szreter (664) pripisuje predvsem takrat prednostnemu ukvarjanju z evgenično obarvanimi prebivalstvenimi projekti. Taki projekti pa so se tako na ameriških kot tudi na evropskih tleh v glavnem osredotočali na domačo rodnostno problematiko, in sicer predvsem na vprašanje »kvalitetne sestave prebivalstva« in pojasnjevanja razrednih ali slojevskih razlik rodnostnega vedenja v določeni državi. V petdesetih letih, v času »drugega rojstva« klasične teorije demografskega prehoda, pa se je po Szreterju (*ibid.* :664–665), nasprotno, tudi na mednarodnem prizorišču oblikovala potreba po takem zgodovinskem modelu ali teoriji, ki bi osmislila prizadevanja načrtovalcev globalnih povojnih gospodarskih in družbenih rekonstrukcijskih programov, ki so še kako potrebovali različne projekcije prebivalstvenih gibanj. K temu naj bi dodatno prispevalo uveljavljanje teoretične podlage takega načrtovanja, in sicer v obliki sinteze keynsianizma in neoklasične ekonomije, ter nenazadnje politično dogajanje v smeri ustanavljanja vplivnih mednarodnih institucij za upravljanje in koordinacijo svetovnih političnih in eko-



12 Skupno številnim presojevalcem klasične teorije demografskega prehoda je bilo, da so shematično razločevali tri faze v procesu demografskega prehoda: značilnosti prve faze sta bili visoka smrtnost in rodnost dane populacije, kar naj bi imelo za posledico počasno populacijsko rast; značilnost druge faze je začetek upadanja smrtnosti dane populacije ob še vedno visoki rodnosti, kar naj bi vodilo v hitrejšo populacijsko rast; v tretji fazi pa naj bi upadali tako rodnost kot smrtnost, kar je imelo za posledico upočasnjeno ali celo zaustavljeno populacijsko rast. Populacije v zadnji fazi naj bi potemtakem že prešle demografski prehod (prim. Črnič Istenič 1994: 24). V Sloveniji so v zadnjem desetletju o klasični teoriji demografskega prehoda poleg Malačiča in Črnič Istenič pisali še Josipovič (2004: 53 ff.), Cukut (2006: 26 ff.) in Šircelj (2006: 30 ff.).

nomskih zadev na eni strani, kot tudi gibanj za dekolonizacijo, demokratizacijo ter družbenoekonomski razvoj na drugi. Povojna rekonstrukcijska strategija, ki je bila v ZDA utemeljena kot *New Deal*, je med svojimi načrtovalci aktivirala prav teorijo demografskega prehoda, in to predvsem kot primeren splošen zgodovinski model, ki bi lahko pokazal po razvojnih stopnjah urejeno tipološko umeščenost vseh tedanjih kolonialnih in neevropskih družb glede na pomembne gospodarske in demografske značilnosti.

V tem pogledu je bila še kako dobrodošla Notesteinova primerjava sodobnih demografskih zapisov med kolonialno Indijo in neodvisno suvereno državo Japonsko, ki je uvedla predstavniško demokracijo že v prvih desetletjih dvajsetega stoletja. Zgodovinski zapis za medvojno Japonsko je namreč pokazal, da se je tod demografski prehod začel že pred drugo svetovno vojno, kar naj bi sovpadalo s procesom industrializacije na Japonskem, in kar je posledično govorilo v prid domnevi, da je demografski prehod možen tudi v neevropskih državah (Szreter 1993: 666). Indijski primer pa je dokazoval, da so britanski minimalni razvojni investicijski ukrepi v infrastrukturo le naključno, kot stranski učinek, povzročili znižanje smrtnosti, zaobšli pa so še vedno visoko rodnost, pač zaradi njene domnevno trdne vkopanosti v družbeno in kulturno tradicijo. V skladu s teorijama modernizacije in demografskega prehoda je Notestein (v: Szreter 1993: 667) sklenil, da bi le zagotavljanje politične avtonomije, oblikovanje tržnega gospodarstva in demokratične družbe lahko sprožilo upadanje rodnosti, kar je bil cilj dolgoročno in ambiciozno zasnovane vizije reševanja svetovne demografske problematike.

Kot nadalje ocenjuje Szreter (675), se ameriškim načrtovalcem globalne povojne rekonstrukcijske politike, ki so si prizadevali predvsem za čim hitrejšo in učinkovitejšo rezultate svojih političnih in ekonomskih programov, Notesteinova presoja, ki je zahtevala nič manj kot spremembo celotnega »družbenega ozadja« rodnostnega vedenja, ni kazala kot primerna rešitev. Da je zgolj stihijsko čakanje na »naravno« in postopno uveljavitev »progresivnega« procesa modernizacije močno tvegano podjetje, jih je dodatno prepričala nepričakovana vzpostavitev komunističnega režima na Kitajskem leta 1949. V povojni ameriški politični strateški perspektivi naj bi namreč prav nacionalistična Čang-kaj-škova Kitajska predstavljala »azijsko« protiutež marksistično-leninistični sovjetski Rusiji, v skladu z dolgoročno ameriško varnostno politiko pa naj bi imela vlogo mednarodnega policaja in poroka miru na problematični pacifiški obali.

V takem spremenljivem povojnem kontekstu tudi oblikovalci in zagovorniki klasične teorije demografskega prehoda niso vztrajali pri začetnih ugotovitvah in predlogih. Zaradi storitvenega odnosa do glavnih političnih akterjev so temeljna izhodišča vsakokrat prilagajali v tolikšni meri, da so bila večkrat v protislovju s poprejšnjimi. Če je torej Notestein še leta 1944 poudarjal, da je nujno sočasno, z

vsemi sredstvi oblikovati tako »družbeno ozadje«, ki bo naklonjeno zmanjševanju rodnosti v nekaterih kolonialnih agrarnih državah, kar bi seveda zahtevalo »popoln in integriran program modernizacije«, je že leta 1947 dopuščal možnost, da lahko »skrbno načrtovanje«, še posebno v zgodnjih fazah, pospeši proces upadanja rodnosti v agrarnih družbah, in da je celo prednostna naloga vedeti, kako znižati stopnje rodnosti. Prepričan je bil, da je problem preveč resen, da bi lahko kar čakali na rezultate postopnih procesov urbanizacije, kakršni so se dogajali v zahodnem svetu. Morali pa bi poglobiti znanje o vzrokih padanja rodnosti v podeželski Franciji v zgodnjem devetnajstem stoletju in v vzhodni Evropi v obdobju med obema vojnama; izpeljati konkretne poskuse procesov družbene spremembe pri kmečkih populacijah z visoko rodnostjo; in nenazadnje, izboljšati znanje o fiziologiji reprodukcije, kar naj bi imelo za posledico bolj preproste in učinkovite metode kontracepcije, ki bi bile tudi splošno sprejete (Notestein, v: Szreter 1993:671–672). Leta 1949 je bil v soavtorskem poročilu iz trimesečnega potovanja po južni in jugovzhodni Aziji še bolj radikalen. Ne le, da rodnosti ni več obravnaval kot spremenljivko, ki je časovno nujno odvisna od procesov modernizacije, temveč jo je gledal kot nekaj, kar se da sorazmerno hitro spremeniti z različnimi intervencionističnimi ukrepi. V tem pogledu je Notestein zagovarjal izvajanje ukrepov nadzorovanja rojstev kot nekaj, kar bi utegnilo imeti takojšnje učinke, in to še pred drugimi, bolj ambicioznimi ekonomskimi in družbenimi projekti (*ibid.*: 672).

PREVERJANJE KLASIČNE TEORIJE DEMOGRAFSKEGA PREHODA

Vera v klasično teorijo demografskega prehoda je postopno spodkopal projekt *European Fertility Project*, ki ga je kar dve desetletji izvajala princetonska skupina strokovnjakov, v glavnem iz vrst demografov in zgodovinarjev. Projekt so začeli izvajati leta 1963 z namenom, da bi sistematično zbrali statistične podatke, ki dokumentirajo stopnje rodnosti in družbenoekonomske spremembe v približno sedemsto evropskih provincah v obdobjih poglobitvega padca rodnosti, t. j. nekeje med letoma 1850 in 1950, čeprav so prvi drastičen upad rodnosti zabeležili v Franciji na začetku 19. stoletja. Hkrati je bil eden izmed ciljev dokumentirati ravni sprememb v celotni rodnosti, rodnosti poročenih in poročnosti v teh provincah, in s tem preveriti klasično teorijo demografskega prehoda. Projekt je princetonska skupina sklenila leta 1979. Rezultati so pokazali, da pred začetkom upadanja rodnosti v evropskih provincah ni bilo praks družinskega omejevanja (željeno število otrok); da je imel premik od naravne rodnosti k družinskemu omejevanju za posledico začetek upadanja rodnosti poročenih; da je upadanje celotne rodnosti posledica izključno upadanja rodnosti poročenih, medtem ko so bile spremembe v poročnosti (npr. zunajzakonske zveze) za samo upadanje rodnosti sorazmerno nepomembne; da se je upadanje rodnosti poročenih hitro zgodilo; in

da je bilo upadanje tam, kjer se je pojavilo, ireverzibilno. Toda ena izmed poglavitnih in nepričakovanih ugotovitev je bila, da se je upadanje rodnosti skoraj hkrati pojavilo v večini zahodnih in severovzhodnih evropskih provinc, kljub velikim družbenoekonomskim razlikam med njimi. Potemtakem ni obstajala nikakršna konsistentna relacija med časovnim začetkom padca rodnosti in meritvami družbenega in ekonomskega razvoja. Klasične, napovedne spremenljivke teorije demografskega prehoda – urbanizacija, pismenost, smrtnost novorojenčkov in otrok ter industrializacija – niso botrovale zgodovinskemu padcu rodnosti.

Tako so avtorji projekta prišli do enega izmed poglavitnih sklepov: kot alternativno bi bilo nujno upoštevati t. i. kulturne dejavnike, oz. jih upoštevati vsaj kot dodatne razlagalne parametre. Ali, kot sta dva člana projektne skupine strnila:

Kulturno ozadje je vplivalo na začetek in razširitev upadanja rodnosti neodvisno od družbenoekonomskih okoliščin. Bližnja področja s podobnimi družbenoekonomskimi okoliščinami so vstopila v obdobje prehoda v različnih obdobjih, medtem ko so področja, ki se razlikujejo v družbenoekonomskem razvoju, toda imajo podobne kulture, vstopila v prehod v podobnih obdobjih (Knodel in van de Walle; v Kertzer in Ficke 1997: 11).

Rodnost je bila potemtakem signifikantno povezana s »kulturo«, ki so jo sodelavci projekta tačas opredelili s parametri, kot so: jezik, etničnost in geografska regija, in ne s parametri, s katerimi so merili družbenoekonomski razvoj v skladu s teorijo modernizacije. Hkrati so ti rezultati privedli demografijo naravnost h kulturni antropologiji, k domnevnemu viru modrosti o naravi kulture (Greenhalgh 1995: 5–6; Kertzer in Fricke 1997: 10–11; Friedlander et al 1999: 497–499; Douglass et al 2005: 10–11).

Ko je bila kultura prepoznana kot eden izmed vzročnih oz. razlagalnih dejavnikov upadanja rodnosti, so demografi v svoj konceptualni okvir dodali še spremljanje t. i. življenjskega poteka, okvir, ki je integriral t. i. mikro raven rodnostnega vedenja in makro raven institucionalnih in kulturnih vplivov na rodnostno vedenje. Hkrati so nekateri demografi teorijo demografskega prehoda aplicirali v obliki ukrepov v drugih predelih sveta, ki so se jim zdeli tvegani z vidika preobljudenosti. Cilj njihovega podjetja je bil »racionalizirati« rodnost v teh, večinoma nezahodnih državah, kar so utemeljevali z evropocentrično predpostavko, da so ljudje v teh državah obtičali v obdobjih nespametnega rodnostnega vedenja (prim. Douglass et al. 2005: 11–12).

DRUGI DEMOGRAFSKI PREHOD (OD DRUGE POLOVICE ŠESTDESETIH LET PREJŠNJEGA STOLETJA)

Z drugim demografskim prehodom so demografi označili pojav »neprekinjenega upadanja rodnosti po koncu prvega demografskega prehoda na ravni pod

enostavno obnovo prebivalstva« (ESA/P 2003 in Lesthaeghe, v: Douglass et al. 2005: 12). Oče tega izraza, demograf Van de Kaa, je leta 1987 drugi demografski prehod v Evropi opredelil v primerjavi s prvim. Najprej je oba prehoda časovno umestil; začetek evropskega prvega prehoda je postavil v zgodnje devetnajsto stoletje, čeprav je upadanje rodnosti v večini držav zabeleženo okrog leta 1880. Za začetek drugega prehoda pa je povsem arbitrarno določil leto 1965, leto, po katerem je večina evropskih držav zabeležila vztrajno upadanje rodnosti pod raven enostavne obnove prebivalstva (*ibid.*: 4–5). Nadalje je določil dve ključni besedi, s katerima je označil norme in stališča, ki naj bi podlagale vsak prehod posebej. S tega vidika je prvi prehod označil z »altruizmom«, drugega pa z »individualizmom« (1987: 5). S tem je poudaril, da prvi prehod označuje sintagma »skrb za družino in potomstvo«, drugega pa »pravice in samouresničitev posameznikov«. Posredne determinante prvega prehoda industrializacijo, urbanizacijo (od družinske produkcije k plačanem delu) in sekularizacijo (načrtovanje družine) je povzel po demografih Lesthaegheu in Wilsonu. Posredne determinatne drugega prehoda pa je na podlagi številnih raziskav zaokrožil kar v diagnozo »dramatična sprememba v normah in stališčih posameznikov« (s. 7), ki naj bi med drugim imela za posledico premik standardnega zaporedja dogodkov pri oblikovanju družine v primerjavi z zaporedjem, ki je odlikoval prvi demografski prehod. Ta premik zaporedja je opisal takole: od poroke h kohabitaciji; od obdobja glavni-otrok s starši k obdobju glavni-par z otrokom; od kontracepcije k premišljenim izbiram, ali sploh, in kdaj spočeti otroka; od ene k pluralnim oblikam družin ali gospodinjstev (s. 9).

Na podlagi tovrstnih zabeleženih premikov je evropske države razvrstil v štiri skupine: prvo skupino držav, kamor je uvrstil Dansko, Švedsko, Finsko, Norveško, Veliko Britanijo, tedanjo zahodno Nemčijo, Nizozemsko, Švico in Italijo, je gledal kot države z zelo pospešenim drugim demografskim prehodom. Za drugo skupino držav (države južne Evrope), Grčijo, Malto, Portugalsko, Španijo in tedanjo socialistično Jugoslavijo, naj bi bil značilen pozen drugi demografski prehod. Tretjo skupino šestih vzhodnoevropskih držav (Bolgarijo, tedanjo Češkoslovaško, tedanjo vzhodno Nemčijo, Madžarsko, Poljsko in Romunijo) pa naj bi odlikovala pestrost oblik drugega prehoda. Na eni strani je bila manj izrazita spolna svoboda, na drugi strani pa je bil splav v teh držav legaliziran prej kot v drugih. Za te države naj bi bili značilni tudi posegi vlad za povečanje rodnosti. Islandijo, Irsko, Albanijo, Turčijo in nekatera območja tedanje Sovjetske zveze pa je uvrstil v četrto skupino držav, ki so tačas že zaključile prvi prehod, ni bilo pa še dokončno jasno, ali bodo začele drugi prehod ali ne (*ibid.*: 11–12).

Kljub dejstvu, da je danes že veliko število evropskih držav zabeležilo celotne stopnje rodnosti pod enostavno obnovo prebivalstva, pa ni zanemarljivo, da se ta padec ni zgodil sočasno, niti na isti način, niti v isti smeri. Evropska demografija, kot ugotavljajo Carrie Douglass in drugi (2005: 17), pač ni homogena. Državna

povprečja, kot so npr. celotne stopnje rodnosti, velikokrat skrivajo raznolikosti več drugih parametrov: rodnost se npr. lahko razlikuje glede na regije, urbano/ruralno območje, delež izobraženih, zaposlenosti žensk, družbenega in ekonomskega položaja opazovane skupine ipd. Kljub temu pa demografi in sociologi, podobno kot Van de Kaa, običajno razvrščajo države glede na podobnosti reproduktivnega vedenja in drugih družbeno pomembnih značilnosti. Tako države običajno razvrščajo v skladu s konvencionalnimi geografskimi območji ali družbenoekonomskimi sistemi. In ker je prebivalstvena in/ali družinska politika sestavni del ukrepov določenega družbenoekonomskega sistema, ni naključje, da preučevalci rodnostnega vedenja pogosto uporabljajo klasifikacije, ki so oblikovane v skladu z oblikami vladanja v posamičnih državah.

S tega vidika je med demografi in sociologi najbolj uveljavljena klasifikacija politologa Esping-Andersena (1990, 1999), ki zahodnoevropske države deli na štiri razločne režime držav blaginje glede na njihovo politiko socialnih ukrepov in načel. Tako razločuje univerzalistične države blaginje (nordijske države); konzervativne (kontinentalne evropske države), liberalne (anglosaksonske države) in južnoevropske različice držav blaginje (mediteranske države). Za univerzalistične države blaginje predpostavlja, da imajo njihovi socialni ukrepi za cilj neodvisnost posameznika in socialno enakost med posamezniki, ne družinami. Konzervativne države blaginje naj bi usmerjale svoje ukrepe k vzdrževanju tradicionalnih družinskih oblik. Liberalne države blaginje naj bi spodbujale tržno utemeljen individualizem z minimalnimi socialnimi podporami. Južnoevropske države blaginje, ki so pogosto obravnavane kot konzervativne, pa naj bi s svojim močnim familializmom predstavljale poseben tip režima (prim. Esping-Andersen, v: Kohler et al. 2006: 32; v: Douglass et al. 2005: 17). Po padcu Berlinskega zidu se je zgornji klasifikaciji pridružila še skupina t. i. postsocialističnih vzhodnoevropskih držav, ki naj bi se nahajale na različnih stopnjah prehoda v tržni kapitalizem (Gal in Kligman, v: Douglass et al. 2005: 17). – Trenutno tudi Populacijska divizija Združenih narodov uporablja le štiri kategorije: severno, zahodno, južno in vzhodno Evropo.

Vendar so, kot poudarjajo Douglass in drugi (2005: 17), kategorije le družbene konstrukcije: različne države so umeščene v različne kategorije, običajno glede na avtorjevo zanimanje. Na primer, Latvijo na severu Evrope avtorji obravnavajo kot vzhodno Evropo, medtem ko Francijo le redko uvrščajo med države južne Evrope. To pomeni, da bi preučevalci najnižje nizke rodnosti v Evropi sosednje države ali države, ki imajo skupne določene družbenoekonomske značilnosti (npr. ekonomske, verske in jezikovne), gledali tako, kakor da imajo skupne tudi določene demografske značilnosti. Toda demografe so presenetile kar velike razlike med vzorci demografskega vedenja, kljub temu, da so jih našli v državah s podobnimi družbenoekonomskimi značilnostmi. Na primer, države z najnižjo starostjo mater ob prvem rojstvu imajo proti pričakovanjem demografov najnižjo rodnost

(primer nekaterih držav vzhodne Evrope); države z najnižjim deležem žensk, ki so zaposlene, imajo nižjo rodnost kot pa države z višjim deležem zaposlenih žensk; nekatere »katoliške« države imajo nižjo rodnost kot nekatere protestantske; države z višjimi stopnjami poročnosti in nižjimi stopnjami razveznosti imajo nižjo rodnost kot države z več primeri kohabitacije in visokimi stopnjami razveznosti. Večina parametrov vzhodnoevropskih reproduktivnih vzorcev (nizka starost pri poroki in prednostno življenje v zakonskih zvezah) bi morala povišati rodnost, vendar so vzhodnoevropske ravni rodnosti najnižje na svetu. Očitno torej ni enotnega vzorca okoliščin, ki vodi k rodnosti pod raven enostavne obnove prebivalstva (prim. Douglass et al. 2005: 18–19).

PREVERJANJE DRUGEGA DEMOGRAFSKEGA PREHODA

Da je kultura reprodukcije pomemben dejavnik, ki lahko vpliva na smer, obliko in izide rodnostnega vedenja v posamični državi, je pokazala že princepska projektna skupina, ko je preverjala posamične podmene klasične teorije demografskega prehoda. Da je tudi temeljna predpostavka drugega demografskega prehoda o prevladujoči ideologiji »individualizma in samouresničitve posameznika«, ki naj bi pogojevala prelom z dolgotrajnimi družinsko usmerjenimi vedenjskimi vzorci vprašljiva, so med drugimi (Douglass et al. 2005) najbolj eksplicitno pokazali Kertzer, White, Bernardi in Gabrielli – soavtorji prispevka *Toward a Better Theory of Very Low Fertility: Lessons from Italy* (2006). Podobno kot Douglass in Krause (v: Douglass et al. 2005; poglavji 8 in 9) ugotavljajo, da rodnostnega vedenja v Španiji in Italiji, v državah, ki sta bili prvi identificirani kot državi z najnižjo nizko rodnostjo v Evropi, ne moremo primerno razložiti s predpostavkami drugega demografskega prehoda. Gre namreč za državi, ki ju demografi najpogosteje opredeljujejo kot tradicionalni, katoliški in k družini usmerjeni, in ki imata celo izrazito nižjo rodnost od protestantskih ali bolj sekularnih držav (Chesnais; v: Kertzer et al. 2006: 4). Hkrati pa imata tako Italija kot Španija poleg Grčije najnižji delež zaposlenih žensk v Evropi (Del Boca; v: Kertzer et al. 2006: 4), kar ponovno nasprotuje eni izmed običajnih ugotovitev demografov, da imajo države z višjim deležem zaposlenih žensk nižje celotne stopnje rodnosti. Kot nekateri drugi demografi tudi Kertzer ocenjuje, da je problem razlagalnega domača teorije drugega demografskega prehoda preprosto v tem, da evropske države, ki imajo zdaj najnižjo rodnost, niso tiste države, kjer prevladujeta sekularizacija in ideologija individualizma. Nasprotno, to so države, v katerih je ugotovljena trdna zavezanost družini, ki se kaže v sorazmerno nizkih stopnjah razvez, kohabitacije, zunajzakonskih rojstev in v tem, da odrasli otroci ostajajo doma pri starših do poroke, in tudi po poroki živijo v njihovi bližini (*ibid.*: 5).

Na podlagi ugotovljene nekonsistentnosti med empirično evidenco in teorijo drugega demografskega prehoda se Kertzer, White, Bernardi in Gabrielli lotijo

še vprašanja uveljavljene metodologije preučevanja rodnostnega vedenja. Na primeru najnižje nizke rodnosti v Italiji so omenjeni avtorji kombinirali dva raziskovalna pristopa na več ravneh. Poleg pridobivanja podatkov na nacionalni ravni s pomočjo regionalne analize – primerjave deležev stopenj rodnosti, zaposlenosti žensk, zunajzakonskih rojstev, razvez ipd. z drugimi državami EU – so raziskovalci pridobili podatke še na individualni ravni, s pomočjo mikroanalize življenjskih potekov (analiza gospodinjestev v Italiji) in etnografske raziskave v izbrani lokalni skupnosti, da bi pridobili primerno osnovo za analizo družbenoekonomskega in t. i. kulturnega ozadja rodnostnega vedenja v Italiji. Na ta način so lahko vključili tako uveljavljene kvantitativne demografske pristope kot v demografiji nekoliko manj uveljavljene kvalitativne pristope. Rezultati pregleda primerljivih podatkov med državami EU so pokazali, kot zgoraj povedano, da spada Italija med države z najnižjo nizko rodnostjo navkljub, površinsko gledano, močni katoliški in k družini usmerjeni tradiciji (parametri: stopnje razvez, civilnih porok, cerkvenih porok, ipd.). Analiza življenjskih potekov ali prehodov na mikro ravni (prehod od izvirne družine k poroki, prehod od poroke k rojstvu prvega otroka in prehod od rojstva prvega k rojstvu drugega otroka pri ženskah, rojenih med 1941 in 1970) pa je, nasprotno, potrdila kar nekaj pričakovanih izidov zagovornikov ekonomskega pristopa in tudi drugega demografskega prehoda. V številnih primerih sta družbenoekonomsko ozadje staršev in družbenoekonomsko ozadje preučevane osebe vplivala na sklepanje zakonske zveze in rojstvo otrok na pričakovane načine. Na tej ravni analize se je npr. pokazalo, da je večja verjetnost, da bodo ženske z ugodnimi družbenoekonomskimi ozadji (očetova izobrazba, zaposlenost mater ob času, ko so imele te ženske petnajst let, in nenazadnje, njihova lastna izobrazba) odlagale poroko in naslednje (merjene) prehode k prvemu in drugemu otroku (*ibid.*: 18). Vendar taka mikroanaliza ne pojasnjuje, zakaj imajo zaposlene ženske v Italiji manj otrok v primerjavi z zaposlenimi ženskami v ZDA ali Veliki Britaniji, ali pa, zakaj imajo ženske v Italiji, ki so cerkveno poročene, manj otrok kot npr. ženske v Franciji ali na Švedskem.

Odgovor na taka vprašanja so avtorji omenjene raziskave skušali podati s pomočjo študije primera, ki so jo izvedli na Sardiniji, v mestu Cagliari. Izhajali so iz Baccijeve podmene, da je v Italiji prav »preveč družine« (*too much family*) tisti kulturni dejavnik, ki pogojuje malo otrok Italijanov. S tezo, da intenzivna medgeneracijska odvisnost določa trajen status otroka pripadnikov mlajše generacije, kar posledično vodi k temu, da se mlajše generacije izogibajo starševstvu ali ga odlagajo, je Bacci izhodišče teorije drugega demografskega prehoda dobesedno obrnil na glavo (Kerzter et al. 2006: 19). Izvajalci študije primera – oblikovanja družine na Sardiniji – so Baccijevo tezo o močni medsebojni odvisnosti med sorodniki potrdili. Vendar so na podlagi pridobljenega gradiva hkrati poudarili, da »preveč družine« ne odvrača mladih od starševskih obveznosti. Analiza na terenu je pokazala, da imajo mladi pari na otoku pri svojih poznih dvajsetih in

tridesetih letih težave pri načrtovanju družin zaradi posebno slabih obetov na trgu dela, kjer je stopnja nezaposlenosti primeroma visoka. Tak kontekst vpliva tudi na dejavnost žensk na trgu dela. Več žensk je namreč zelo dejavnih v nestrukturiranih in fleksibilnih sektorjih dela (npr. doma), kot pa to kažejo uradne statistike. Posledično taki pari poudarjajo redosled in urejenost življenjskih potekov pri oblikovanju lastne družine – intenzivna skrb in nega sta obvezi, ki sta medgeneracijsko recipročni (npr. mladi skrbijo za ostarele, ostareli pa za otroke); samodisciplina in organizacija (organizacija, načrtovanje, pravila izobraževanja, na kratko, družinska disciplina je nujna ne glede na zaposlitveni status ženske); poroka je načrtovana; zunajzakonsko rojstvo je nesprejemljivo; vloga staršev, starih staršev, bratov in sester je vključena v načrtovanje družine, itd. (prim. *ibid.*: 19–24). Skratka, študija primera je izvajalce pripeljala do temeljnega sklepa, da je za zadovoljivo in primerno razlago nizke rodnosti v Italiji nujno preučevati tudi »kulturo reprodukcije«, ki veliko bolj kompleksno pojasnjuje smeri vzročnosti, kot je to običajno v demografski literaturi (*ibid.*: 24). Če ima namreč država A nižjo rodnost kot država B kljub temu, da ima država A tudi nižji delež zaposlenih žensk, bi lahko sprva površno izpeljali sklep, da je temu tako, ker država ne ponuja programov usklajevanja dela in otroškega varstva. Študija primera na Sardiniji je pokazala, da gre v tem primeru bolj za problem »kulture« kot pa »strukture« (*ibid.*: 24). Ali, če sklenem s Carrie Douglass:

Čeprav vse evropske države delijo iste statistike nizke rodnosti, to dejstvo nujno ne pomeni homogenizacije družinskih oblik in vedenja. Nasprotno, iste statistike zakrivajo številne razlike v državah kot med njimi. Razhajanja bolj kot zblíževanja označujejo drugi demografski prehod (Douglass et al. 2005: 19).

NACIONALIZEM IN RODNOST

Na nedavni (2005) mednarodni konferenci *Trends and Problems of the World Population in the 21st Century*, ki je potekala v Rimu, je danes že klasik politične demografije Paul Demeny dejal, da »Obstajata dve in samo dve poti za vstop v članstvo populacije, ki utemljuje nacijo: priseljevanje ali rojstvo« (Demeny 2005: 331). Hkrati, kot smo opisali zgoraj, sta politiki priseljevanja in spodbujanja rodnosti danes najpogostejše reflektirana scenarija za reševanje najnižje nizke rodnosti v Evropi. Vendar odsotnost konsistentne teorije ni le skrb preučevalcev rodnostnega vedenja, temveč tudi preučevalcev migracij. Tako Teitelbaum, eden izmed bolj angažiranih preučevalcev migracij in rodnostnega vedenja zatrjuje, da kljub številnim teoretskim prizadevanjem v družboslovni znanosti še vedno ni kredibilne teorije migracij (Teitelbaum 2005: 193), in da zdajšnja družboslovna znanost še vedno ne more napovedati posledic neuravnoteženega demografskega gibanja, še posebno procesov nizke rodnosti in mednarodnih migracij (*ibid.*: 210).

Politične in ekonomske spremembe evropskih držav po padcu Berlinskega zidu, vztrajne ekonomske težave, s katerimi se ukvarjajo prebivalci t. i. zahodnoevropskih držav, in nenazadnje spremembe zavoljo političnoekonomskih združevanj v Evropi so po mnenju številnih opazovalcev poglavitni razlogi, da so v Evropi skrajna nacionalna občutenja v vzponu, ne zatonu (Knudsen 1997: 223–224). Izbruhi ksenofobije, bojazen pred izgubo narodne identitete, nezmožnost integracije tujcev so samo nekatere izmed najpogostejše sporočanih bojazni politikov in tistega dela javnosti, ki je prepričana, da priselitve niso primerna strategija reševanja posledic nizke rodnosti.

S tega vidika ni morda pretirano reči, da si preučevalci demografskih trendov in stališč do tujcev v zadnjem desetletju vedno bolj prizadevajo združiti znanja in izsledke razlagalcev ksenofobije in drugih oblik negativnih stališč do tujcev s spoznanji tistih ocenjevalcev demografskih trendov, ki iščejo vir za svoje razlage tudi pri teoretikih nacionalizma in etničnosti, in namenjajo več pozornosti zlasti preučevanju različnih konceptualizacij nacionalizma, nacionalnih skupnosti ter nacionalnih in etničnih identifikacij. Že vpogled v oblikovanje koncepta nacionalne populacije skozi zgodovino bi lahko ponudil dovolj prepričljiv odgovor na vprašanje, zakaj je danes v t. i. razvitih državah v vzponu protipriseljensko vzdušje, čeprav veliko populacijskih strokovnjakov priseljence še vedno gleda tudi kot potencialne rešitelje neugodnih demografskih trendov v Evropi. Tako na primer Fireside meni, da bi bilo v zdajšnjem kontekstu EU, ki se sooča tako z nizko rodnostjo kot s staranjem prebivalstva, nujno preučevati tudi iracionalne dejavnike, ki podlagajo zdajšnjo ksenofobijo prebivalcev evropskih držav. Povsod po Evropi se je namreč povečala raven ksenofobije, in po enajstem septembru 2001 njeno osredotočenje na muslimanske priseljence. Države so uvedle strožje varnostne ukrepe za azilante, in celo v običajno tolerantnih državah (npr. na Danskem) so protipriseljenske stranke podvojile svoje sedeže v parlamentih (Fireside 2002: 469, 471, 477). Podobno ugotavlja Kligmanova, ki meni (v: Douglass 2005: 253), da ni presenetljivo, da sta priseljevanje in izseljevanje visoko na seznamu sodobnih demografskih dilem prav zdaj, ko Evropa širi svojo politično in ekonomsko unijo. Pri tem poudarja, da ne gre toliko za to, da so evropske države sterilne, ampak za to, da so zgodovinska ali tradicionalna razumevanja naroda vedno bolj v nasprotju z demografskimi realitetami (sorazmerno velikim deležem priseljencev zaradi zahtev trga dela), ki prenarejajo znane obraze evropskih narodov (*ibid.*: 253).

Tradicionalna razumevanja narodov pa so v glavnem primordialiistična. Narod in/ali nacionalna populacija sta izenačena z nacionalno državo, oziroma po definiciji vključujeta v svoje članstvo tiste ljudi, ki živijo na skupnem ozemlju in imajo skupno jezikovno, kulturno in zgodovinsko izkustvo (Kreager 1997: 155). Take opredelitve nacionalne populacije, ki so jih evropski pisci o nacionalizmu uveljavljali zlasti v drugi polovici 19. stoletja, o narodu/naciji niso govorile le kot o kulturnih in zgodovinskih tvorbah, temveč so jih gledale tudi kot naravne (bio-

loške) entitete. Narodi naj bi bili tudi organsko spojeni s svojimi ozemlji, imeli naj bi naravne, ekskluzivne ali prednostne pravice do takih krajev, njihovi člani pa so se bili dolžni celo doma reproducirati. Konceptualna novost take predstave o nacionalni populaciji, v nasprotju s populacijami v *ancient regimu*, se je potemtakem kazala prav skozi njene zamejenosti: državna meja je nacionalno populacijo odrezala od drugih populacij preko meja, hkrati pa je vpeljala neke vrste epistemološko zapiralo kot predpogoj demografskega ideala popolne evidence članov (Kreager 1997: 156).

Nacionalizmi, kot tudi druga družbena gibanja, so potemtakem razvili svoje ideologije reprodukcije skozi utopične pripovedi, v katerih so natančno definirali, kdo bi se moral reproducirati, kdo ne, in koliko bi se moral reproducirati (Gal in Kligman 2000: 21). Čeprav, kot ugotavljata Gal in Kligman (2000: 25), sodobni teoretiki nacionalizma (Anderson, Gellner, Hobsbawm, Horowitz, Smith) niso veliko povedali o vlogah spolov in reprodukcije v nacionalizmu, je prav skozi razprave o reprodukciji mogoče razbrati, kako so zamišljene nacionalne skupnosti, njihovo članstvo ter samorazumevanje članov takih kolektivitet. Avtorici zatrjujeta, da sta v večini primerov etnonacionalističnega mišljenja biološka reprodukcija in biološka kontinuiteta skozi čas središčni pri oblikovanju in zamišljanju skupnosti. Čeprav se populacije pogosto povečajo ali zmanjšajo zaradi migracij in asimilacije, nacionalistična ideologija običajno ignorira ali briše te procese, pri čemer poudarja in ustvarja krvne vezi. Čeprav se posamezniki običajno sklicujejo na številne nacionalne identitete, meje med kategorijami pa so pogosto prehodne ali zabrisane, nacionalistični diskurz in običajen jezik nacionalnosti briše take »zmešnjave« (ibid.: 25).

Feministična kritika izključitve vloge spolov in reprodukcije iz presoj o nacionalizmu je s številnimi študijami primerov proizvedla pomembno literaturo o spolu in naciji kot povezanih kulturnih kategorijah, in posledično o naciji in reprodukciji. Tako, na primer, Anthias in Yuval-Davis (1989: 7) definirata pet poglavitnih načinov, s pomočjo katerih ženske sodelujejo v etničnih in nacionalnih procesih v odnosu do državnih praks: kot biološke proizvajalke članov etničnih kolektivitet; kot proizvajalke mejnosti etničnih/nacionalnih skupin; kot udeleženke predvsem v ideološki reprodukciji kolektivitete in kot prenašalke njene kulture; kot označevalke etničnih/nacionalnih razlik, in nenazadnje kot soudeleženke v nacionalnih, ekonomskih, političnih in vojaških bojih. Katastrofična retorika o »umiranju naroda« torej pogosto prikriva prav dejstvo, da je upadanje prebivalstva problem zato, ker priseljenci niso zagledani kot legitimen način za povečanje populacije, zlasti take, ki je zamišljena kot narodna ali etnična v nasprotju z državljansko skupnostjo.¹³ In kot komentira Leslie King (2002: 368), ima etnonacionalna vizija v



13 Preučevalci nacionalizma in etničnosti namreč običajno razločujejo med idealnima tipskima predstavama:

nasprotju z državljskim nacionalizmom negativne implikacije za državljane iz vrst manjšin, ker ne ustrezajo dominantni nacionalni podobi.

SKLEP: ZAGATA STATISTIČNEGA REALIZMA

Nova prizadevanja v preučevanju demografskih značilnosti nacionalnih populacij so na eni strani podložena z demografsko evidenco, ki kaže, da rodnost povsod po svetu pada, v večini evropskih držav celo pod raven enostavne obnove prebivalstva, na drugi strani pa z omejenim razlagalnim dometom uveljavljenih demografskih pojasnjevalnih modelov, zlasti teorij prvega in drugega demografskega prehoda. Posledice upadanja rodnosti in odziv politike nanje sta prav tako predmet preučevanja demografskega podjetja, ki je bilo že od svojih začetkov aplikativno naravnano. S tega vidika usidranost ideoloških razprav o prebivalstvenem gibanju v zgodovini demografske znanosti ni nikakršna novost. Nov je kvečjemu repertoar strahov zaradi posledic nizke rodnosti, ki se razteza od morebitnega medgeneracijskega konflikta zaradi staranja prebivalstva, ksenofobnih izbruhov v primeru nadomestnih migracij, izginotja naroda pa do globalno slabšega položaja Evrope v svetu.

Ideološko ujetost demografskega podjetja kažejo že politične implikacije klasične teorije demografskega prehoda od visokih stopenj rodnosti in smrtnosti k njunim nizkim vrednostim. Najbolj eksplicitno so se pokazale, ko so snovalci *New Deal* programov v 50. letih prejšnjega stoletja teorijo demografskega prehoda gledali kot splošen zgodovinski model, ki bi lahko po doseženih razvojnih stopnjah pokazal tipološko umeščenost vseh tedanjih kolonialnih in neevropskih držav glede na njihove pomembne družbenoekonomske in demografske značilnosti. V luči progressa, ki bi ga zagotovili politična avtonomija, demokratizacija družbe, tržno gospodarstvo in posledično upadanje rodnosti, je bila dolgoročno in ambiciozno zasnovana celo vizija reševanja svetovne demografke problematike. Vendar so tovrstne napovedi precej zvodenele ob rezultatih preverjanja tega univerzalnega modela na evropskih tleh v obdobju, daljšem od stoletja. Rezultati so namreč pokazali, da ni konsistentnega odnosa med časovnim začetkom upadanja rodnosti in parametri družbenoekonomskega razvoja. Pokazalo se je, da je upadanje rodnosti bolj povezano s »kulturo«, ki so jo tedaj opredelili s kazalniki regije, jezika, izrečene etnične in verske pripadnosti.

Nadaljnje neprekinjeno upadanje rodnosti v Evropi od 60. let prejšnjega stoletja, tokrat pod raven enostavne obnove prebivalstva, so demografi označili za

državljsko in etnično nacionalnostjo in/ali nacionalizmom, pri čemer je državljanska nacionalnost utemeljena v predstavi o skupnih političnih odgovornostih in pravicah, etnična ali narodna pa v domnevno skupnem izvoru, kulturi, krvi in ozemlju.

drugi demografski prehod. Tudi preverjanje tega razlagalnega modela, ki je kot poglavitne razloge za tak trend označil ideologije individualizma, postmaterialističnih vrednot in samouresničitve posameznika, je pokazalo, da se upadanje rodnosti ni zgodilo sočasno in na isti način, oziroma zaradi domnevno podobnih vzrokov. Evropska demografija pač ni enolična, saj izračunana nacionalna povprečja velikokrat zakrivajo raznolikosti in kombinacije parametrov, s katerimi demografi običajno merijo procese upadanja rodnosti. Vedno bolj se kaže, da ni univerzalnega vzorca ali profila rodnostnega vedenja, ki bi vodil k rodnosti pod enostavno obnovo prebivalstva. Še vedno močno prisotna vpetost demografskega podjetja v »statistični realizem« (Labbé; v: Kertzer in Arel 2002: 19), ki je utemeljen v predstavi, da so kategorije kulture lahko zvedene na objektivno merljive kategorije, je blizu primordialistični predstavi o brezčasnih identitetah, ki so jo nedavno diskreditirali v družboslovju, posebno pa v socialni in kulturni antropologiji. Zato ni naključje, da so v razlagah o tem, kaj se skriva pod površjem podobnih statističnih trendov, bolj uspešni tisti preučevalci, ki kombinirajo metodološke pristope in gledišča opazovanja. Razumevanje rodnosti pod ravnijo enostavne obnove je lahko veliko globlje, če je utemeljeno v več disciplinarnih analitičnih pogledih. Medtem ko so demografske študije na eni strani pomembne pri pojasnjevanju splošnih trendov in dejavnikov, ki vplivajo nanje, na drugi strani ne morejo s primerljivo prepričljivostjo pojasniti posebnosti izkustva o tem, kaj določene spremenljive reproduktivne prakse pomenijo, kar pa lahko pojasni etnografsko preučevanje. Študije primerov namreč določene vidike splošnih trendov umestijo v socialno pomenljiva izkustva preučevanih posameznikov (prim. Kligman 2005: 250).

Odsotnost koherentne teorije pa demografi prepoznavajo tudi v zvezi z migracijami, ki se kažejo kot eden izmed scenarijev vsaj kratkoročnega reševanja posledic nizke rodnosti v Evropi. Da gre tudi pri migracijah za še vedno premalo natančno in zanesljivo napovedno moč uveljavljenih razlagalnih modelov, se kaže tudi v evropskih priseljenskih politikah, ki projekta priseljevanja kot nadomestka (delovne) izgube prebivalstva ne podpirajo povsem. Hkrati so evropske vlade previdne tudi pri vpeljevanju pronatalističnih ukrepov, ker je večina vlad ob koncu dvajsetega stoletja ponovno poudarila omejeno vlogo države v življenju svojih državljanov, in pa zato, ker so ukrepi za povečanje rodnosti v ekonomskem smislu predragi.

Hkrati ne moremo mimo komentarja Gail Kligman (2005: 252), ki pravi, da gre pri retoriki demografske krize za določene konceptualizacije »naroda«, ki porajajo zaskrbljenost. Retorika demografske krize namreč zakriva prepletanje narodnih, državnih, rasnih, etničnih, spolnih in razrednih interesov. »Smrt naroda« ali podobne metafore prej implicirajo, kdo »bi se moral« reproducirati, namesto da bi prepoznavale legitimnost obstoječega procesa reprodukcije. Take metafore hkrati sugerirajo, da se »pravi« prebivalci naroda ne reproducirajo, medtem ko se

njegovi »drugi« preveč. V kontekstu širjenja globalnega trga, globalnih delovnih migracij, upadajočih stopenj rodnosti in hkratne povečane pričakovane dolžine življenja se nekoliko protislovno gleda na imigracijo in emigracijo kot tista procesa, ki spodjedata oz. rešujeta narode. Da bi taka protislovja lahko učinkovito premislili, je na mestu poziv, ki ga je izrekla Kligman (2005: 255): preučevati je treba prav paradoksalni odnos med neoliberalnimi politikami, širjenjem trgov in upadajočimi stopnjami rodnosti v enaindvajsetem stoletju.

REFERENCE

- ALONSO, W. in P. Starr (ur.) (1987). *The Politics of Numbers*. New York: Russel Sage Foundation.
- ALONSO, W. in P. Starr (1987). *Introduction*, (ur. W. Alonso in P. Starr). New York: Russel Sage Foundation, str. 1–6.
- ANTHIAS, F. in N. Yuval-Davis (1989). *Introduction*, (ur. Yuval-Davis, N., F. Anthias in J. Campling). London: The MacMillan Press LTD, str. 1–15.
- CUKUT, S. (2006). *Rojstva in samomori v Sloveniji skozi tri desetletja (1971–2001)*. Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU.
- ČERNIČ-ISTENIČ, M. (1994). *Rodnost v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- DEMENY, P. (2005). Ethical and political constraints of public choices in the field of fertility. *Genus*, 61/3–4, str. 331–345.
- DOUGLASS, C. B. (ur.) (2005). *Barren states: The Population »Implosion« in Europe*. Oxford in New York: Berg.
- DOUGLASS, C. B. et al (2005). *Introduction*, (ur. C. B. Douglass). Oxford in New York: Berg, str. 1–28.
- DOUGLASS, C. B. (2005). *»We're Fine at Home«: Young People, Family and Low Fertility in Spain*, (ur. C. B. Douglass). Oxford in New York: Berg, str. 183–206.
- EASTERLIN, R. A. (1980). *Birth and Fortune: The Impact of Numbers on Personal Welfare*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fertility and family issue in an enlarged Europe* (2004). Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- FETZER, J. S. (2000). Economic self-interest or cultural marginality? Anti-immigration sentiment and nativist political movements in France, Germany and the USA. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 26/1, str. 5–23.
- FIRESIDE, H. (2002). The demographic roots of European xenophobia. *Journal of Human Rights*, 1/4, str. 469–479.
- FRIEDLANDER, D. Okun, S. B., Segal, S. (1999). The demographic transition then and now: Processes, perspectives, and analyses. *Journal of Family History*, 24/4, str. 493–533.

- GALS. in G. KLIGMAN (2000). *The Politics of Gender After Socialism. A Comparative – Historical Essay*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Green Paper (2005). *Confronting demographic change: a new solidarity between the generations*. Brussels: Commission of the European Communities (COM 94 final).
- GREENHALGH, S. (1995). *Anthropology theorizes reproduction: Integrating practice, political economic and feminist perspectives*, (ur. S. Greenhalgh). Cambridge : Cambridge University Press, str. 3–28.
- GREENHALGH, S. (ur.). 1995. *Situating Fertility. Anthropology and demographic inquiry*. Cambridge : Cambridge Univ. Press.
- JOSIPOVIČ, D. (2004). *Dejavniki rodnostnega obnašanja v Sloveniji*. Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU.
- KERTZER, D. I. in T. Fricke (ur.) (1997). *Anthropological Demography. Toward a New Synthesis*. Chicago in London: The University of Chicago Press.
- KERTZER, D. I. in T. Fricke (1997). *Toward an Anthropological Demography*, (ur. D. I. Kertzer in T. Fricke). Chicago in London: The University of Chicago Press, str. 1–35.
- KERTZER D. I. in D. Arel (ur.) (2002). *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KERTZER D. I. in D. Arel (2002). *Censuses, identity formation, and the struggle for political power*, (ur. D. I. Kertzer in D. Arel). Cambridge: Cambridge University Press, str. 1–42.
- KERTZER, D. I., White, M. J., Bernardi, L., Gabrielli, G. (2006). Toward a Better Theory of Very Low Fertility: Lessons from Italy. Dostopno na <http://paa2006.princeton.edu/download.aspx?submissionId=60187> (15. November, 2006).
- KING, L. (2002). Demographic trends, pronatalism, and nationalist ideologies in the late twentieth century. *Ethnic and Racial Studies*, 25/3, str. 267–389.
- KLIGMAN, G. (2005). *A Reflection on Barren States: The Demographic Paradoxes of Consumer Capitalism*, (ur. C. B. Douglass). Oxford in New York: Berg, str. 249–259.
- KNUDSEN, K. (1997). Scandinavian Neighbours with Different Character? Attitudes Toward immigrant and National Identity in Norway and Sweden. *Acta Sociologica*, 40/3, str. 223–243.

- KOHLER, H.-P., Billari, F. C., Ortega, J. A. (2002). The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28/4, str. 641–681.
- KOHLER, H.-P., Billari, F. C., Ortega, J. A. (2006). Low fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options. Working paper version. Dostopno na <http://www.ssc.upenn.edu/~hpkohler/papers/Low-fertility-in-Europe-final.pdf> (15. november, 2006).
- KRAUSE, E. L. (2005). »Toys and Perfumes«: *Imploding Italy's Population Paradox and Motherly Myths*, (ur. S. Greenhalgh). Cambridge: Cambridge University Press, str. 159–182.
- KREAGER, P. (1997). *Population and Identity*, (ur. D. I. Kertzer in T. Fricke). Chicago in London: The University of Chicago Press, str. 139–174.
- MACURA, M. (2002). *Executive Summary. The Generations and Gender Programme: A Study of the Dynamics of Families and Family Relationships*. Geneva: UNECE. <http://www.unece.org/pau/ggp/execsumm.pdf>.
- MALAČIČ, J. (2003). *Demografija. Teorija, analiza, metode in modeli*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta.
- MALAČIČ, J. (1985). *Sodobno obnavljanje prebivalstva in delovne sile*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- O'CONNELL, M. (2005). Economic forces and anti-immigrant attitudes in Western Europe: a paradox in search of an explanation. *Patterns of Prejudice*, 39/1, str. 60–74.
- Srednjeročna in dolgoročna projekcija demografskega razvoja Slovenije in njegovih socialno-ekonomskih komponent* (2005). Delovni zvezek 10. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj.
- STARK, L. in H.-P. Kohler (2002). The debate over low fertility in the popular press: A cross-national comparison, 1998–1999. *Population and Research Policy Review*, 21, str. 535–574.
- SZRETER, S. (1993). The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change: A Critical Intellectual History. *Population and Development Review*, 19/4, str. 659–702.
- ŠIRCELJ, V. (2006). *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja* (št. 5). Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.
- TEITELBAUM, M. S. in J. Winter (1998). *A Question of Numbers: High Migration, Low Fertility, and the Politics of National Identity*. New York: Hill and Wang.

- TEITELBAUM, M. S. (2005). Intra- and inter-national imbalances and migration. *Genus*, 61/3-4, str. 193-212.
- VAN DE KAA, J. D. (1987). 'Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42/1, str. 3-57.
- YUVAL-DAVIS, Nira, Floya Anthias in Jo Campling (ur.) (1989). *Woman – Nation – State*. London: The MacMillan Press LTD.

RODNOSTNO OBNAŠANJE IN PRISELJEVANJE V SLOVENIJI V OBDOBJU PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Prispevek predstavlja razvoj priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni z vidika vplivov na raven rodnosti v Sloveniji. Analizira priseljevanje v Slovenijo in na podlagi primerjav rodnosti posameznih etničnih skupin v Sloveniji opredeljuje njihovo vlogo v skupni rodnosti v Sloveniji. Poudarek je na primerjavah rodnosti priseljenega prebivalstva z večinskim prebivalstvom v Sloveniji. Prikazano je, da priselitve niso dvigovale ravni rodnosti v Sloveniji, temveč so jo, v nasprotju z delom javnega diskurza, celo zniževale.

Ključne besede: etničnost, rodnostno obnašanje, migracije, geografski dejavniki rodnosti, priselitve, demografija, demogeografija, Slovenija

FERTILITY BEHAVIOUR AND IMMIGRATION IN SLOVENIA IN THE PERIOD FOLLOWING WORLD WAR II

The article presents the history of immigration in Slovenia after the World War II, from the viewpoint of its influence upon the fertility rate of the population. It analyzes immigration into Slovenia, and based upon comparison of different ethnic groups' reproductive level, defines their role in the total fertility behaviour change. The focus is on the comparison of the reproduction rate of immigrant population with that of the majority population. The concluding observation is that immigration has not contributed to the increase of the demographic reproduction rate; contrary to part of the public discourse, it has even been the cause of its decrease.

Keywords: ethnicity, demographic trends, migrations, geographic factors of fertility, immigration, Slovenia, demogeography, fertility

UVOD

Malo je tematik, ki bi bile tako podvržene stereotipom in kontroverzam v laični, pa tudi strokovni javnosti, kot to velja ravno za priseljevanje. Priseljenci in tujci so bili v drugi polovici 20. stoletja tudi v Sloveniji tarče marsikaterih zgrešenih predstav, predsodkov in posploševanj. Ta pojav je splošen, pa vendarle so med državami precejšnje razlike. Medtem ko so se v Slovenijo »priselili« koncepti in gledanja na tujce ali priseljence predvsem iz zahodno in srednje evropskih držav, se je v obravnava priseljencev ne glede na družbeni ali ekonomski položaj tudi v družboslovnem diskurzu reproduciral negativistični prizvok, ki ga večina niti ne opazi (prim. npr. Knežević-Hočevar 2003).

Struktura priseljencev je bila v obseženem obdobju zelo različna. Ne le v verskem ali etničnem, temveč tudi v pogledu razdalje do območij, od koder so se preselili. V našem primeru je v središču pozornosti prebivalstvo z območja nekdanje Jugoslavije in njegovi učinki na spremenjeno demografsko in geografsko strukturo Slovenije. Slednji v javnem diskurzu nastopata kot predmet posebnega sentimenta za »čisto« slovensko »kri«, tipa spontanega rasizma, ki »naravno« prevzemata in reproducirata ideologijo krvi in grude (prim. Le Bras 2003: 76). Obstoje in vztrajnost teh pogledov kaže, da družba in njeni notranji segmenti, zlasti producenti humanistično-družboslovne vednosti niso naredili dovolj, da bi razjasnili situacijo, saj so bili pogosto sami podvrženi predsodkovni miselnosti in retoriki ter tako marsikdaj niso uspeli ubežati zunajstrokovnosti presoje. Podobno velja tudi za medije, ki v težnji po senzacionalizmu niso naklonjeni širjenju strokovnih presoj.

Problematika rodnosti je v Sloveniji tema, ki v zadnjem desetletju še posebej buri duhove. Največkrat kot posledica populističnega iskanja krivcev za nizko rodnost. Že tolikokrat slišane zgodbe o »izumiranju Slovencev« nimajo več pravega učinka, saj se je prebivalstvo nekako navadilo nanje in jih šteje za nekaj samoumevnega. Ta javna apatija pa ne odvezuje državne oblasti, ki bi morala na področju rodnosti storiti bistveno več. Za začetek bi se morala resneje lotiti celovite prebivalstvene politike, ki je kljub dolgoletnemu opozarjanju ljudi iz stroke še vedno ni. Tako pa se ustvarjajo plodna tla za nove nestrpnosti, ko se išče in najde »grešnega kozla« v različnih manjšinah (Kuhar 2001). Tako imamo v nekaterih slovenskih dnevnikih in tednikih priložnost brati, kako ogrožajoča za (slovensko) substanco je rodnost priseljencev (prim. npr. Šumi 2004; Drolc 2003; Vrcan 2002; Knežević-Hočevar 2003). Problem je toliko večji, ker je postavljena premisa netočna. Če morda za nekatere druge države velja, da imajo priseljenci višjo rodnost od domačinov, je v Sloveniji slika pravzaprav obratna. To ob pravilnem interpretiranju sami na sebi potrjujejo že nekateri uradno objavljeni popisni podatki. Terjajo pa temeljito analizo in interpretacijo.

MIGRACIJE V SLOVENIJI PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Migracije so sestavina mehanskega gibanja prebivalstva, ki se sestoji iz prepleta priselitev in odselitev, označuje pa ga selitveni upad ali prirastek. Mehansko gibanje prebivalstva vpliva na starostno in spolno sestavo prebivalstva ter na nekatere druge (etnična, verska, jezikovna struktura) značilnosti. V zaprtih prebivalstvih migracije nimajo nobene vloge pri splošnem gibanju prebivalstva, saj je zaprto prebivalstvo odvisno le od naravnega gibanja. Pri odprtih prebivalstvih obstaja mehansko gibanje različne intenzivnosti. Prebivalstvo Slovenije je tipičen primer intenzivno odprtega prebivalstva, ki je bilo permanentno izpostavljeno intenzivnemu demografskemu prežemanju. Migracijski saldo Slovenije s tujino posebej z vidika primanjkljaja ali presežka v zadnjem času ni obsežen (Slika 1; Preglednica 1). V »tujino« so zaradi lažje primerjave vključene tudi druge republike SFRJ, ki so sicer pomenile tradicionalno bazo večine priselitev v Slovenijo po drugi svetovni vojni (Gosar 1993; Repolusk 1999).

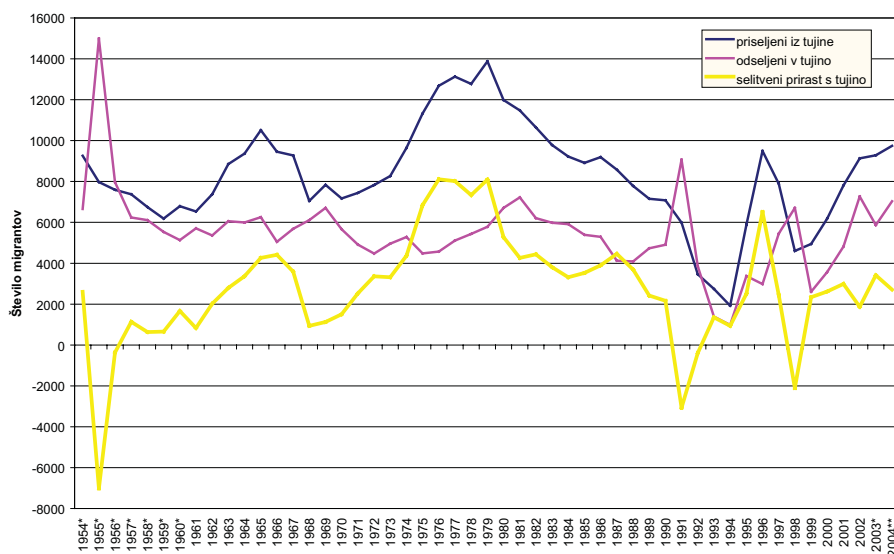
Sodeč po uradnih podatkih selitvene statistike so bila petdeseta leta še vedno neto emigracijska. Skupno se je v obdobju 1954–1960 izselilo 694 oseb več, kot se jih je v istem obdobju priselilo (Slika 1). Prvi večji presežni val se je zgodil sredi 1960. let, ki pa je do konca istega desetletja praktično popolnoma skopnel. Vendar je pri vrednotenju vloge Slovenije kot neto dajalke ali prejemnice prebivalstva v tistem času potrebna previdnost. Že študija A. Gosarja (1978) je pokazala, da je treba v migracijski bilanci upoštevati tudi t. i. zdomce, se pravi »delovno« emigracijo, saj se je kmalu izkazalo, da bo večina teh izseljencev ostala v tujini. Iz tega stališča moremo šestdeseta leta razlagati tudi kot neto emigracijsko obdobje Slovenije (*ibid.*). Šele sredi 1970. let se je presežek začel hitreje povečevati, vrh pa je dosegel med letoma 1975 in 1980, ko so presežki dosegali tudi 8.000 prebivalcev na leto. Na ta način so presegli tudi število zdomcev, ki je že po popisu 1971 presegalo 40.000 oseb.¹ V 1980. letih je priseljevanje sicer še vedno presegalo odseljevanje, a presežki več niso dosegali prejšnjih vrednosti, čeprav so se še vedno v poprečju gibali okrog 4.000 prebivalcev letno. Velike spremembe so se v migracijskem smislu zgodile v 1990. letih kot posledica razpada SFRJ. Slovenija je imela v obdobju 1991–2000 presežek 13.137 priseljenih iz tujine nad odseljenimi v tujino ne glede na državljanstvo selilcev. Ta presežek v treh petinah predstavljajo moški (61,7 %), pomeni pa približno le še 1.300 neto priselitev letno. Ob skupno skoraj dveh milijonih prebivalcev znaša ta presežek manj kot promil (0,065 %) na letni ravni. Sicer pa je migracijski saldo v zadnjem desetletju 20. stoletja izrazito nestabilen z velikimi nihanji enkrat v smeri primanjkljaja, drugič v smeri presežka.



1 Vir: Popis 1971, SURS.

Kljub povedanemu je po letu 1998 pa vse do leta 2004 opaziti dokaj stabilen selitveni prirast, ki znaša okrog 2.650 oseb na leto, in s katerim se nadomeščajo izgube iz naravnega gibanja prebivalstva Slovenije. To kaže na možnost prisotnosti nekakšne »tihe«, spontane, nezapisane migracijske politike, katere cilj je vzdrževanje skupnega števila prebivalstva Slovenije na ravni okrog dveh milijonov. Na ta način je namreč zagotovljena tudi minimalna rast skupnega števila prebivalcev Slovenije (slika 1; preglednica 1). Seveda se taka »politika« na dolgi rok ne more obnesti, saj je starostna struktura v Sloveniji že tako neugodna, da na ta način kmalu ne bo več mogoče nadomeščati demografskega primanjkljaja. Podatki v preglednici pa opozarjajo na še en pomemben razkorak med rezultati beleženja tekoče vitalne in migracijske statistike in podatki centralnega registra prebivalstva. Ta razkorak je bil visok zlasti leta 1999, ko je dosegal kar 8.438 (!) prebivalcev in je morda povezan s »povratkom izbrisanih« v aktivne evidence prebivalstva. Velik razkorak se je pojavil tudi leta 2001, ko je število registriranih prebivalcev naraslo za 1.971 oseb več, kot bi to lahko pričakovali glede na naravno in mehansko gibanje tega leta (preglednica 1).

Slika 1: Migracije v Sloveniji v obdobju 1954–2004 (* letopisni podatki; ** preračun na osnovi polletnih podatkov selitvene statistike) (vir: RR – prebivalstvo 2002, Statistični letopis 1964, 2004, Mesečni statistični pregled 11/2005, SURS)



Preglednica 1: Gibanje števila prebivalcev v Sloveniji v obdobju 1998–2005 (vir: Statistični letopis RS 2004; Mesečni statistični pregled RS, 2005, SURS; lastni izračuni; * ocena)

Leto	Prebivalstvo (31.12.)	Živorojeni	Umrli	Naravni prirastek	Priseljeni	Odseljeni	Selitveni prirastek	Skupni prirastek	razlika v številu reg. preb.
1998	1 978 334	17 856	19 039	-1 183	4 603	6 708	-2 105	-3 288	nd
1999	1 987 755	17 533	18 885	-1 352	4 941	2 606	2 335	983	9 421
2000	1 990 094	18 180	18 588	-408	6 185	3 570	2 615	2 207	2 339
2001	1 994 026	17 477	18 508	-1 031	7 803	4 811	2 992	1 961	3 932
2002	1 995 033	17 501	18 701	-1 200	9 134	7 269	1 865	665	1 007
2003	1 996 433	17 289	19 297	-2 008	9 279	5 867	3 412	1 404	1 400
2004	1 997 590	17 961	18 523	-562	10 171	8 269	1 902	1 340	1 157
2005(31.03.)	(1 998 079)	(3 923)	(4 860)	(-937)	(2 949)	(1 523)	(1 426)	(489)	489
2005(30.06.)	(2 001 114)	(7 846)	(9 720)	(-1 874)	(5 898)	(3 046)	(2 852)	(978)	3 524
2005*	(1 999 546)	(15 692)	(19 440)	(-3 748)	(11 796)	(6 092)	(5 704)	(1956)	(1956)
vir: SURS									

RODNOST V SLOVENIJI V ODVISNOSTI OD MIGRACIJ IN ETNIČNOSTI

V Sloveniji se je do leta 1960 demografski prehod zaključil (Vogelnik 1965). Značilnosti modernih prebivalstev pa je Slovenija pridobila predvsem v 1980. letih, ko je celotna rodnost padla pod raven enostavne reprodukcije (prim. Malačič 2000: 246, 313). V slovenski literaturi se imigraciji iz drugih republik SFRJ v Slovenijo pogosto pripisuje prevelik pomen, češ da naj bi zaradi domnevno višje »lastne« rodnosti pripomogla k višji rodnosti v Sloveniji nasploh. Podatki o priselitvah kažejo, da se je v času največjega priseljevanja rodnost znižala (prim. Gosar 1993; Malačič 2000: 181). Kazalnik celotne rodnosti nam kaže stagnacijo v 1970. letih na okrog 2,2,² v začetku 1980. pa padec pod raven enostavne obnove prebivalstva ter postopno upadanje na vrednosti okrog 1,5 (*ibid.*). To kaže, da imigracija ni imela zelenega učinka, čeprav so o blagodejnih reproduktivnih učinkih imigracije v tistem času drugače kot v splošnem javnem govoru razmišljali le redki. To lahko razberemo tudi iz statističnih podatkov za, denimo, Bosno in Hercegovino, ki je predstavljala emigracijsko območje za velik del slovenske imigracije, saj je Slovenijo oskrbovala z dodatnim aktivnim prebivalstvom. Tudi tam je celotna rodnost že v 1970. letih komaj zadoščala za enostavno reprodukcijo (FWA 2001). Zato lahko gladko ovržemo hipotezo o uvozu učinkovitejšega rodnostnega obnašanja iz Bosne in Hercegovine v Slovenijo, saj se kvantitativno ni prav nič



2 Vir: Statistični letopis SRS 1980.

razlikovalo od slovenskega. Če ne bi bilo emigracije iz Bosne in Hercegovine, bi tam nekateri kazalniki rodnosti dosegali še nižje vrednosti.

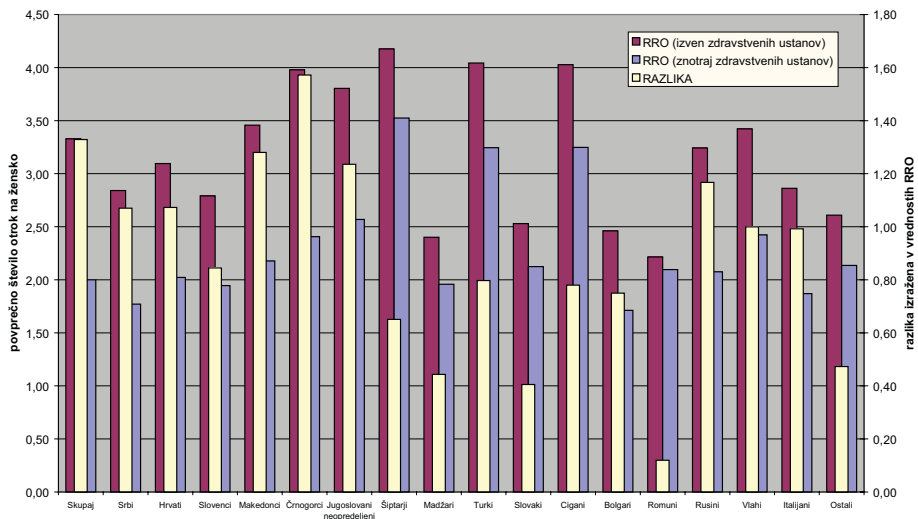
Iz analize rodnosti po etnični pripadnosti, ki jo je izvedla M. Šircelj (1991: 342–4, 357), je razvidno, da so takrat kazalniki celotne rodnosti kazali zgolj višje transverzalne, ne pa tudi višje longitudinalne vrednosti končnega potomstva. To lahko pomeni predvsem različno tempiranje rojstev sicer načrtovanega števila otrok, ne pa tudi dejansko višje rodnosti. M. Šircelj dokazuje, da so Slovenke tedaj dosegale celo višjo rodnost od večine priseljenih žensk (*ibid.*). To z drugimi besedami pomeni, da so priseljeni zgolj dodatno obnavljali in krepili mlajše in srednje skupine aktivnega prebivalstva, k višji rodnosti pa niso bistveno prispevali. Prišlo je torej zgolj do učinka zakasnitve staranja prebivalstva Slovenije, ki se je preneslo v 1990. leta, in se zaradi vitalnih in migracijskih trendov v Sloveniji še pospešuje.

Iz sicer redkih virov, ki nam za obdobje nekdanje SFRJ prikazujejo podatke o rojstvih po etnični pripadnosti mater, lahko vendarle razberemo etnično specifične obrazce rodnostnega obnašanja. Specifičnost, ki jo v rodnostnem obnašanju zaznavamo kot etnično, je v veliki meri plod geografskih razlik med območji, v katerih ljudje živijo.

Za leto 1959 jugoslovanski podatki kažejo rodnost po etničnosti na zanimiv način tako, da ločujejo matere, ki so rodile izven zdravstvenih ustanov, in tiste, ki so rodile znotraj njih (Slika 2). Med obema skupinama mater obstaja večja razlika po (institucionalnem) mestu rojstva kakor po etničnosti. Oba podatka sta močno korelacijsko povezana ($r = 0,823$; $P < 0,0001$). To pomeni: če je pri neki etnični skupini rodnost relativno nižja, bo nižja ne glede na to, ali bo porod doma ali v porodnišnici. Ta razlika velja pri vseh 17 obravnavanih etnično oznamovanih skupinah in eni zbirni skupini (kategorija »ostalo«). Razlika, izražena s kazalnikom realiziranega rodnostnega obnašanja (po: Josipovič 2005) med obema skupinama porodnic je precejšnja. Na vsejugoslovanski ravni znaša 1,33 otroka na žensko.

Po drugi strani mesto rojstva (v zdravstveni ustanovi ali zunaj nje) kaže tudi na velik razkorak med ženskami, ki so v skladu s svojimi lokalnimi tradicijami rojevale doma, in ženskami (praviloma mlajšimi), ki so se v istem obdobju odločile za porod v zdravstveni instituciji. To je v sozvočju z ugotovitvami Irene Rožman (2004: 123), ki ravno rojevanje doma opredeljuje kot nadaljevanje ustaljenih kulturnih predstav in praks posebej pri tistih ženskah, ki so vsaj enkrat že rodile, in se jim »novotarija« (porodnišnica) ni zdela privlačen kraj poroda.

Slika 2: Realizirano rodnostno obnašanje (RRO) po etničnosti mater leta 1959 glede na kraj poroda (v/zunaj zdravstvene ustanove).³



Največja razlika (torej sistematično v korist višjih vrednosti izven zdravstvenih institucij) med vrednostmi kazalnika RRO (realiziranega rodnostnega obnašanja) glede na mesto poroda je pri Črnogorcih, sledijo jim Makedonci in neopredeljeni Jugoslovani (slika 2). Najmanjša razlika je pri Romunih, Slovaki in Madžarih, torej pri etničnih skupinah, za katere so tudi kazalniki RRO med najnižjimi. Če primerjamo Slovence (1,95) z drugače etnično opredeljenimi, vidimo, da vrednosti, ki jih dosegajo, niso med najnižjimi. Med jugoslovanskimi narodi so vrednosti pri »porodnišnični« skupini nižje pri Srbih (1,77); Hrvati (2,02) imajo nekoliko višje vrednosti, večja razlika pa je nasproti Makedoncem (2,18), Črnogorcem (2,41) in neopredeljenim Jugoslovanom (2,57). Med slednjimi prevladujejo Muslimani oziroma Bošnjaki. Med vsejugoslovanskimi etničnimi skupinami daleč najvišjo vrednost dosegajo Albanci, tedaj označeni kot šiptarji (3,52), najnižjo pa Bolgari (1,71).

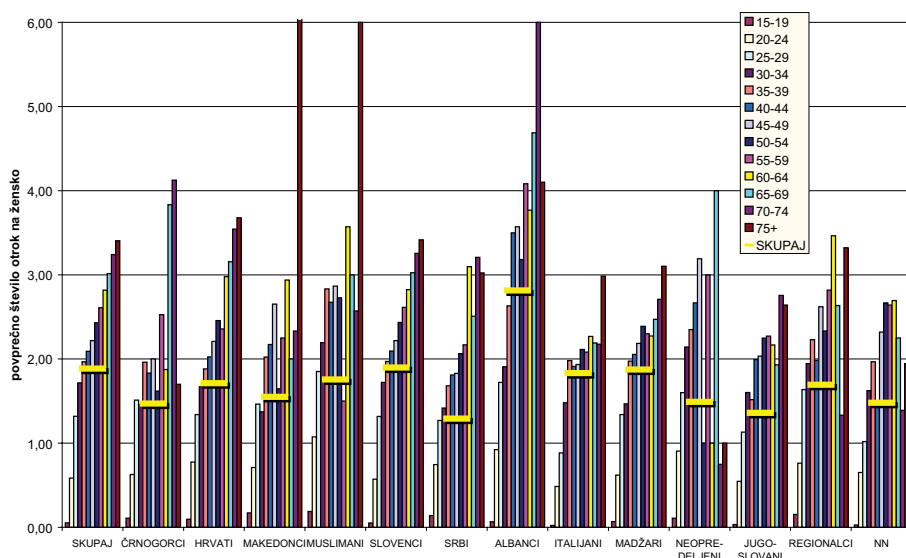
Ob koncu 1950. let torej ugotavljamo bistveno manjše razlike v rodnostnem obnašanju, kot bi jih morda pričakovali. Obenem je opazno postopno nižanje deležev izveninstitucionalnih rojstev v geografski smeri proti severu in severozahodu, s primerljivo močjo v isti smeri pa gre tudi nižanje institucionalne rodnosti. Z geografsko smerjo povezujemo predvsem tradicionalne poselitvene teritorije izbranih etničnih skupin.



3 Vir: SGJ-62, SZS. Predstavljeni izračuni so avtorjeva ekstrapolacija podatkov.

Popis iz leta 1971 je prvi, ki zaradi svoje metodologije dovoljuje identifikacijo priseljenega prebivalstva po etničnosti. Sicer so 1960. leta migracijsko precej manj živahna od 1970., a so že zaznavni obrisi prvih priselitenih tokov. Slovenija tedaj kaže še vedno močno monoetnično strukturo s 94,04 % ljudmi, ki se opredeljujejo za Slovence. Ta delež je med eksplicitno etnično opredeljenim prebivalstvom še višji (94,88 %), popis pa je v večjem številu zabeležil le še Hrvate (41.556) in Srbe (20.209). Vseh drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti je bilo bistveno manj, navadno le po nekaj sto ali nekaj tisoč.⁴ Zaradi tega je bilo tudi relativno nizko število žensk v posameznih starostnih skupinah, ki so prikazane v grafu končnega potomstva (slika 3). Omenimo še, da popisni podatki ne vsebujejo vrednosti končnega potomstva za Romkinje, čeprav je skupno število Romov v Sloveniji po popisu 1971 dosegalo številko 951. Stanje na področju rodnosti kaže še vedno ugoden razvoj v starostnih skupinah 45–49 let (2,22 otroka na žensko) in 50–54 (2,43), vendar pa hitro krčenje obsega končnega potomstva poteka tudi v mlajših petletnih starostnih skupinah žensk. Tako je razvidno, da ob tedanjih razmerah rojevanja v starosti po 40. letu ženske v naslednjem obdobju niso mogle bistveno izboljšati vrednosti svojega končnega potomstva v skupini 40–44 let (2,09), kar že pomeni prehod k zoženi reprodukciji.

Slika 3: Potomstvo po etničnosti in starosti 1971, Slovenija⁵



4 Vir: Statistične informacije 92, 2003, SURS.

5 Vir: Popis 1971, SURS. Predstavljeni izračuni so avtorjeva ekstrapolacija podatkov.

V starostni skupini 45–49 let dosegajo Slovenke relativno visoko vrednost (2,22), višje vrednosti dosegajo Albanke (3,57), Muslimanke (2,87) in Makedonke (2,65). Ženske iz teh treh etnično opredeljenih skupin imajo zaradi majhne številčnosti precej neenakomerno razporeditev rojstev po starosti, pri čemer predvsem Makedonke v mlajših starostnih skupinah že zaostajajo za Slovenkami. Hrvatice (2,21), Madžarke (2,18), Črnogorke (2,00), Italijanke (1,93) in Srbkinje (1,83) so po tem vrstnem redu dosegale nižje vrednosti rodnosti, kar je v mlajših starostnih skupinah še izraziteje. S tem se postopoma že oblikuje vzorec v povprečju višje rodnosti Slovenk v primerjavi s povprečji pri tedaj pretežno priseljeni populaciji. Povprečne vrednosti končnega potomstva pa so razen pri Albankah najvišje ravno pri Slovenkah, saj je med njimi relativno več žensk, ki so dosegle večji delež višjih redov rojstev v višji starosti kar gre precej na račun številčnosti in razporeditve v starejših starostnih skupinah, ko so bile vrednosti še precej višje.

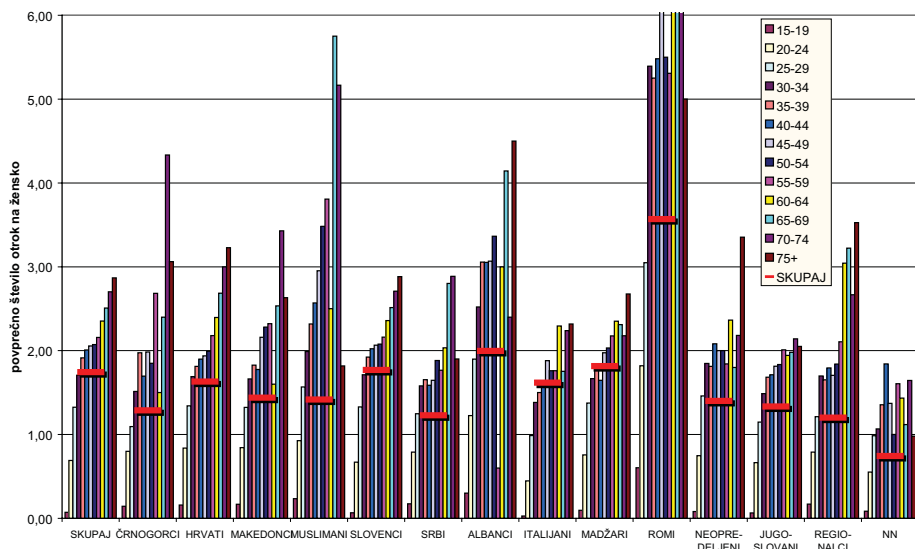
Popisni podatki za leto 1981 kažejo, da se je obseg končnega potomstva v Sloveniji tedaj že znašel na meji enostavne reprodukcije ali tik pod njo.⁶ Ženske v starostni skupini 45–49 so v povprečju rodile 2,06 otroka, naslednja starostna skupina (50–54), ki pa je že skoraj v celoti prenehala z rojevanjem, pa je dosegla le za odtenek višjo vrednost (2,07). Ti podatki so logično nadaljevanje vrednosti iz popisa 1971, ki smo jih omenili v prejšnjem poglavju. Če upoštevamo podatek, da so te ženske večino svojih otrok rodile v povprečju okrog 30. leta starosti, lahko sklepamo, da je bila raven končnega potomstva sredi šestdesetih že tik pod mejo enostavne reprodukcije. Razlike med etničnimi skupinami niso zanemarljive. Ne sicer toliko po obsegu končnega potomstva kot po njegovi časovni razporeditvi oziroma tempiranju (slika 4). Pomembna skupna značilnost večine etničnih skupin razen slovenske je zelo enakomerna realizacija rodnostnega obnašanja do obsega treh otrok. Rojstva višjega reda so tista, ki odločilno prispevajo, oziroma so odločilno prispevala, k višjim vrednostim za posamezno etnično skupino. Tako so denimo Italijanke (1,76 otroka na žensko v starostni skupini 50–54) kot večinoma nepriseljena skupina, ohranile podobno strukturo rojstev do tretjega reda. Po tem redu (torej od vključno četrtega otroka dalje) pa se pričnejo vrednosti med posameznimi etničnimi skupinami močnejše razlikovati. Vsem tistim etničnim skupinam, ki v povprečju niso močnejše omejevale svoje rodnosti, vrednosti hitro narastejo. Italijkam podobne so Srbkinje (1,88 otroka na žensko v starostni skupini 50–54) in Črnogorke (1,85 otroka na žensko v starostni skupini 50–54). Te tri skupine imajo v tem obdobju v starostni skupini 50–54 let najnižji obseg končnega potomstva med vsemi etničnimi skupinami. Te tri etnično razločene skupine v starostni skupini 45–49 let dosegajo nekoliko drugačne vrednosti od drugih, kar pa jih v razširjeni starostni skupini 45–54 skupno skoraj povsem medsebojno izenačuje (slika 4).



6 Vir: Popis 1981, SURS, SZS SFRJ.

Omejevanje reda rojstev se torej v tem času ne dogaja le v smeri »navzgor«, torej proti višjemu redu rojstev. Namreč, znova narašča tudi delež žensk, ki se za otroke sploh ne odločijo, oziroma potencialnih želja po otrocih ne uresničijo. Tako ne moremo reči, da je prišlo do omejevanja rojstev višjega reda, saj ne pride niti do realizacije prvega rojstva. Omejevanje rojstev navzgor je potrebno obravnavati v kontekstu splošnih razmer, torej celotne regionalno-geografske strukture nekega območja. Če namreč pride do omejevanja pri tretjem redu rojstev, odgovornosti gotovo ne moremo pripisati zgolj enemu dejavniku, četudi tako kompleksnemu, kot je to »način življenja«. Vzroki za takšno ali drugačno rodnostno obnašanje so pestri, kakor je pester fizično- in družbeno- geografski prostor, ki rodnostno obnašanje oblikuje.

Problem omejevanja višjega reda rojstev (tretjega, četrtega, petega ...) je zato zlasti v tem, da maksimalno končno potomstvo posledično ne bo preseglo povprečja 1,7 otroka na žensko. Razlogov je zopet več, najpomembnejša pa sta dva: razmerja med obstoječimi redi rojstev (oziroma velikostno razmerje med deleži, ki jih predstavljajo posamezni redi rojstva), in obseg rodnostno neaktivnega prebivalstva (delež prebivalstva oz. žensk, ki nikoli ne rodijo). Pri vsakem načrtovanju politik zviševanja rodnosti zato ne smemo prezreti vloge višjega reda rojstev, kajti alternativa pretirani omejitvi je lahko zgolj časovno prerazporejanje (glede na starost mater ob rojstvu drugega otroka) in univerzalnost drugega reda rojstev, obenem pa skoraj ukinitve ali drastično zmanjšanje rodnostne neaktivnosti (deleža žensk, ki tekom svojega življenja ne rodijo nobenega otroka). Ker je slednje praktično nemogoče, je potrebno računati tudi z določenim delom višjih redov rojstev. Ravno tretji red rojstva je ključni red, katerega delež bi bilo potrebno zvišati, oziroma spodbujati dejavnike, ki do njega pripeljejo.

Slika 4: Potomstvo po etničnosti in starosti 1981, Slovenija.⁷

Po popisu 1991 so razlike v obsegu potomstva med etničnimi skupinami v Sloveniji že manjše (slika 5). Če opazujemo povprečno končno potomstvo, vidimo, da so Slovenke (1,67) za odtенок nad povprečjem (1,65), večina drugih etnično opredeljenih skupin pa dosega podpovprečne vrednosti. Med njimi so, razen Hrvatice (1,66), ki dosegajo le za spoznanje nižje vrednosti od Slovenk, vsi jugoslovanski narodi vključno z Muslimankami (1,64). Najnižje vrednosti poleg neopredeljenih so kot v poprejšnjih desetletjih pri Srbkinjah (1,48), podobno nizke pa so tudi pri Črnogorkah (1,52) in Makedonkah (1,52). Izrazito odstopanje navzgor tradicionalno beležijo Romkinje (2,64), vendar se razlika iz leta v leto manjša. Tudi Albanke (2,08) dosegajo nadpovprečne vrednosti končnega potomstva, ki pa so daleč pod tistimi, ki so značilne za albansko populacijo Kosova, Metohije in deloma Makedonije. Tudi to je eden od dokazov, da rodnostno obnašanje bistveno bolj kot etnična pripadnost določajo geografski faktorji, med njimi zlasti regionalne razlike kot posledica specifične regionalno-geografske strukture. Težko je opredeliti, kateri je ključen, vsekakor pa gre za splet zgodovinskega razvoja neke regije, prevladujočih usmeritev, pričakovanj in vrednot v družbi, za različne ekonomske odnose in celo za konfiguracijo terena oz. reliefa. S tem možnih dejavnikov sploh še nismo izčrpali. Kot primer »iste« etničnosti, ki se v »različni« regiji različno rodnostno obnaša, navedimo Hrvatice. Slednji so v naši

soseščini lep primer regionalno prilagojenega imigrantskega rodnega obnašanja. Denimo Hrvati na Kosmetu imajo bistveno višjo rodnost od Hrvatov iz Hrvaške, Bosne in Hercegovine ali Vojvodine.⁸

Vendar to ne pomeni, da kljub prilagoditvi rodnostnemu obnašanju v okolju bivanja skupine etnično razločenega prebivalstva ne ohranjajo specifik v svojem rodnostnem vedenju. Tako na primer Italijanke kot pripadnice »ustavnih« manjšin, torej nepriseljeno prebivalstvo, dosegajo enako povprečje kot Slovenke, Madžarke (1,73) pa ga presegajo. Vendar podatki o povprečjih zabrisujejo razlike v podrobnostih v rodnostnem vedenju. Za Madžarke je tako značilno, da so njihove povprečne vrednosti rodnosti višje, saj je višje tudi končno potomstvo starejših generacij, ki so bile številčnejše, hkrati pa zaradi višje starosti tudi rodnostno učinkovitejše. Če ob tem upoštevamo še učinke demografske tranzicije in splošno nižanje ravni rodnosti, so razlike med etnično razločenimi skupinami še večje. Zato je pomembna tudi starostna razporeditev rojstev pri posameznici. Iz te razporeditve je razvidno, da so v najzgodnejših plodnih letih rodnostno najaktivnejše Romkinje, ki v starostni skupini 15–19 že rodijo v povprečju 0,3 otroka. V starostni skupini 20–25 imajo v povprečju že 1,5 otroka, v starosti 25–29 pa z 2,2 otroka na žensko že presegajo enostavno reprodukcijo (slika 5). Po drugi strani pa je zanimivo, da najvišje vrednosti dosegajo v starostni skupini 40–44, namreč 5,3 otroka, v naslednjih višjih starostnih skupinah ta vrednost precej upade. Kje iskati vzroke za tak lok poteka rodnosti? Predvsem v korelaciji z drugimi populacijskimi dejstvi, ki veljajo za romsko prebivalstvo: višje stopnje umrljivosti v srednjih letih, pomanjkanje zdravstvene oskrbe, višja mrtvorodnost, višja umrljivost porodnic ipd. Kljub znatno višji in zgodnejši rodnosti med Romi pa tudi med njimi poteka proces demografskega prehoda, vendar bistveno počasneje (prim. Josipovič in Repolusk 2000: 28; Josipovič in Repolusk 2003).

Tudi Muslimanke (s to denominacijo sledimo tedanji popisni kategoriji) v povprečju dosegajo nižje vrednosti zaradi vpliva starostne strukture Muslimank. Ker gre v starostnem povprečju za relativno mlado, pretežno priseljenko skupino prebivalstva, je temu primerna tudi starostna sestava. Ta preprečuje doseganje višjih vrednosti v višjih starostnih skupinah že zato, ker so manj obsežne in relativno malo prispevajo k skupnem povprečju. Najpomembnejši sistemski vzrok za to je demografski prehod, ki je povzročil, da so se najvišje vrednosti končnega potomstva jugoslovanskih narodov na območju SFRJ začele zniževati že od konca 19. stoletja. Če temu dodamo povprečno starostno strukturo prebivalstva, ki se preseljuje, potem je jasno, da je delež tistih žensk, ki so že zaključile s rodnim obdobjem, v migrantski strukturi razmeroma zelo nizek. Tako se tudi verjetnost za prenos specifičnega rodnostnega obnašanja iz drugega območja zelo zmanj-



8 Vir: Popis 1981, SURS, SZS.

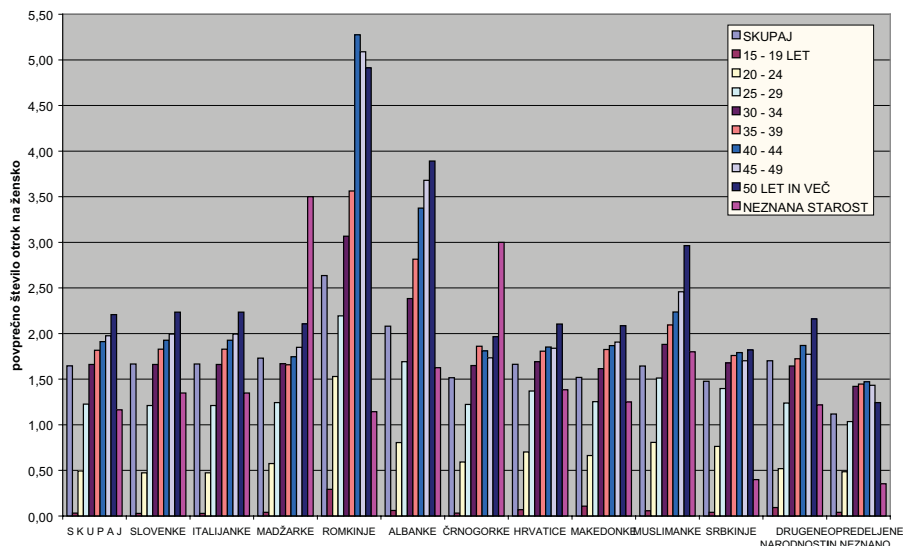
ša. Pogoji za ta prenos se še dodatno zmanjšajo z urbaniziranjem npr. izvirno ruralnega prebivalstva. Seveda s tem ne trdimo, da demografske razmere v okolju izvora niso pomembne pri rodnostnem obnašanju imigrantov; očitno pa je, da v rodnostnem obnašanju po preselitvi ne igrajo odločujoče vloge.

Učinek v povprečju mlade populacije se pri Muslimankah kaže tudi skozi podatke o tem, v kakšni starosti rojevajo. Njihov vstop v rodnostno obnašanje sicer ni zelo zgoden, saj imajo v starostni skupini 15–19 let zelo nizko vrednost rodnosti (0,06), zato pa je učinkovitejši. V starostni skupini 20–24 let imajo v povprečju štiri Muslimanke od petih že prvega otroka. V starostni skupini 25–29 let dosežejo povprečno vrednost 1,5 otroka na žensko, po tem pa se vrednosti povišujejo bistveno počasneje. Kljub vsemu starostna skupina 45–49 na zaključku svojega rodnega obdobja doseže 2,5 otroka na žensko. Opazen je torej trend relativno zgodnjega vstopanja v starševstvo, predvsem kot posledica v povprečju zgodnejšega zaposlovanja in krajšega šolanja, hkrati pa vrednosti kažejo splošno limitiranje rojstev okrog vrednosti 2. To omejevanje je kot odraz družbenih norm in strukture pričakovanj (po: Paasi 1986) opazno pri skoraj vseh etnično razločenih skupinah.

Posebej pomembna je vloga tistega deleža žensk, ki se »rodnostno ne obnašajo«. Ta delež je od začetka 20. stoletja v Sloveniji vseskozi padal od preko 25 %⁹ vseh žensk določene starosti do okrog 2 % (prim. Kožuh-Novak et al. 1998: 41–2). Najnižje vrednosti se glede na razpoložljive vire znatno razlikujejo (Josipovič: 2004). Ob popisu 1991 so najnižji delež žensk brez otrok (4,0 %) beležile Albanke, in sicer v starosti 45–49 let.¹⁰

9 Vir: Popis 1948, SZS, Beograd.

10 Vir: Popis 1991, SURS.

Slika 5: Potomstvo po etničnosti in starosti 1991¹¹

Delež žensk brez otrok znatno vpliva na vrednosti končnega potomstva v vsaki generaciji. Tudi če ženske, ki v svojem rodnem obdobju rodijo v povprečju dva otroka, še zdaleč ni nujno, da bo končno potomstvo doseglo raven blizu enostavne reprodukcije. Zato je pri ocenah o razvoju rodnosti vedno potrebno upoštevati spremembe v deležu žensk, ki na koncu svoje rodne dobe ostanejo brez otrok, še posebej v razmerah tako maloštevilnega prebivalstva, kot je v Sloveniji, ker je njihova neudeležba v rodnosti v končni sliki rodnosti bistveno bolj pomembna kot, denimo, udeležba žensk, ki imajo na koncu svoje rodnostne dobe le enega otroka.

Stanje končnega potomstva pri Srbkinjah in Hrvatiah, pripadnicah dveh najštevilčnejših etnično razločenih skupin v Sloveniji, je izrazito konformno s povprečji okolja priselitve. Medtem ko Srbkinje kažejo izrazito urbano koncentracijo, (saj kar dve petini živita v glavnem mestu), se Hrvatice v rodnostnem smislu v povprečju obnašajo precej drugače. Njihova poseljenost je bistveno bolj decentralizirana, med vsemi etnično razločenimi skupinami so najmočnejše zastopane v obmejnem pasu s Hrvaško. Ker pa jih hkrati precej živi tudi v mestih, prebivalstvo s hrvaško etnično izreko zaznamuje notranja dihotomnost. Pri Hrvatiah, ki živijo v mestih, tečejo procesi intenzivnejšega krčenja končnega potomstva enako kot pri celotnem urbanem prebivalstvu, kar pa ne drži za ruralno hrvaško prebival-



11 Vir: Popis 1991, SURS. Predstavljeni izračuni so avtorjeva ekstrapolacija podatkov.

stvo. Rodnost pri Hrvatih (1,66) je zato očitno višja kot pri Srbkinjah (1,48). Starostna porazdelitev kaže, da se potomstvo pri Srbkinjah hitreje omeji, saj od starostne skupine 30–34 let ni več bistvenega prirastka, za razliko od Hrvatov, ki v kasnejših petletkah še povišujejo obseg končnega potomstva (slika 5). Iz tega podatka (pri Srbkinjah kot pretežno in izrazito urbani populaciji) izhaja tudi verjetnost, da v Sloveniji tudi v splošnem kmalu ne bo mogoče pričakovati bistvenega prirastka rojstev v starosti po 35. letu, še zlasti pri prebivalstvu, ki dotlej ni imelo nobenega otroka.

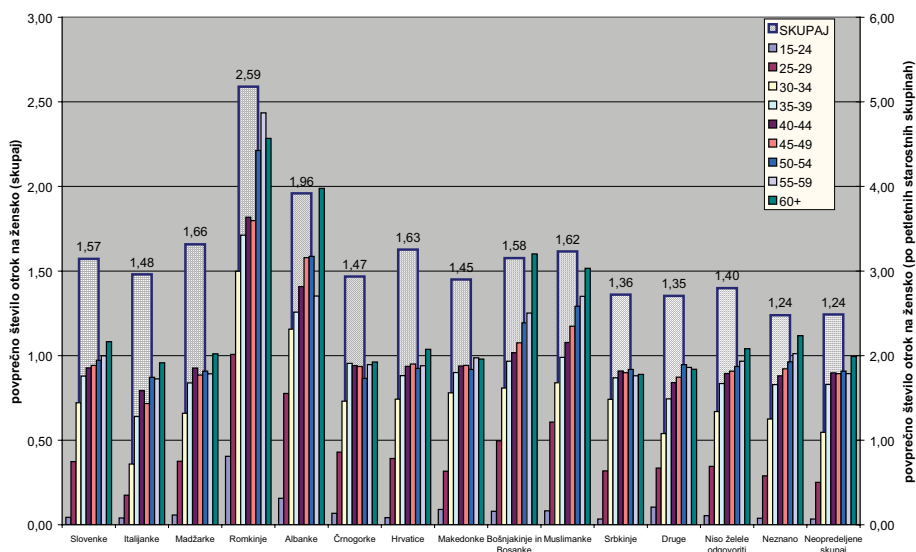
Popis 2002 omogoča preverjanje nekaterih hipotez o migracijah v povezavi s spremembami etnične strukture v Sloveniji v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Gre za spremembe, ki potekajo na področju tranzicije rodnosti in se bodo še nadaljevale, saj nam podatki popisa 2002 znova kažejo v povprečju še nižje vrednosti rodnosti v primerjavi s preteklimi desetletji (slika 6). Tako splošno znižanje je še bolj 'zbližalo' povprečja pri različnih etničnih skupinah. Glavni vzrok za povprečno znižanje pa je 'odhod' starejših generacij, ki so še dosegale relativno višje vrednosti in tako vplivale na dvig povprečij. Končno potomstvo v Sloveniji je po popisu 2002 v povprečju znašalo le še 1,55 otroka na žensko, staro 15 ali več let.¹² V primerjavi s povprečjem iz popisa 1991 (1,65) pride zato bolj do izraza retardacija otipljivosti demografskih procesov. Če procese na področju rodnosti povežemo z migracijskimi procesi v istem obdobju, lahko ugotovimo, da so migracije v prvi polovici 1990. statistično skorajda prenehale, nato pa so se postopoma začele krepiti (v zadnjem medpopisnem obdobju (1991–2002) dosegajo približno 3.000 neto priseljenih oseb letno), vendar so danes daleč pod ravni, ki so jo dosegale v drugi polovici sedemdesetih ali tudi še v prvi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko so na letni ravni presegale tudi 8.000 neto priseljenih (Josipovič: 2003). Gornji premislek skupaj s podatki selitvene statistike torej dajeta povod razmišljanju zlasti v dveh smereh:

1. Politične spremembe in pretresi okrog leta 1991 so zlasti omejevali 'normalne' migracijske tokove (vsaj glede na predhodno stanje), niso pa prispevale k močnejšemu zniževanju že sicer znižane rodnosti v devetdesetih letih 20. stoletja.
2. Neto migracijski saldo ne po svoji strukturi ne po rodnostnem obnašanju priseljenih (niti ob spremenjeni definiciji prebivalstva uveljavljeni leta 1995) v zadnjem medpopisnem obdobju ni prispeval k bistveni mehaniki spremembi etnične sestave Slovenije predvsem v smeri zmanjševanja deleža opredeljenih kot Slovenci. Spremembe etničnih opredelitev so se zgodile v 'glavah' ljudi.



12 Vir: Popis 2002, SURS.

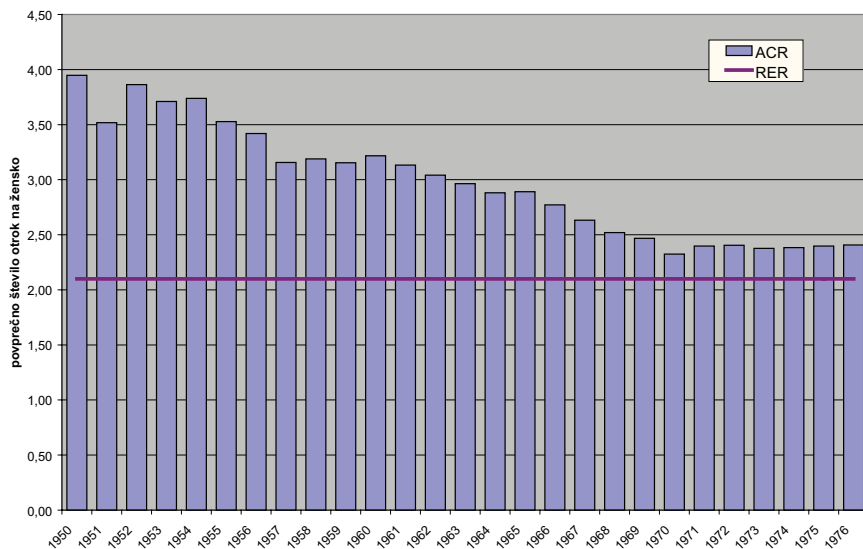
Omeniti je končno treba tudi precejšnjo nezanesljivost popisnih podatkov, zlasti tistih, ki se nanašajo na samoizrečeno etnično in versko pripadnost. Obe vprašanji, še posebej pa vprašanje o verski pripadnosti, sta bili v politično turbulentnih devetdesetih letih prejšnjega stoletja podvrženi močni politizaciji, o čemer obširno piše denimo D. Damjanić (2002; prim. tudi Šircelj: 2003). Temu primeren je tudi visok delež neodgovorov, neopredelitev, in presenetljivo visok delež vpisov pod rubriko »neznano«. Iz odgovorov na druga popisna vprašanja, in iz primerjav rezultatov prejšnjih popisov je tudi etnično in versko neopredeljene in neznane mogoče precej zanesljivo prepoznati kot pripadnike te ali one etnično razločene skupine prebivalstva, vendar gre slejkoprej za spekulacije (prim. Repolusk 1999). Podobno lahko s precejšnjo stopnjo kredibilnosti sklepamo tudi o tistih, ki so po podatkih popisa 2002 »neznani«, in o tistih, ki niso želeli odgovarjati na vprašanje o etnični in verski pripadnosti. Na to še posebej navajajo podatki primerjav etničnih opredelitev med popisoma 1991 in 2002 (prim. Šircelj 2003: 163). Iz povedanega izhaja, da se ob analizi sprememb na področju etničnih opredelitev prebivalstva verjetno najmanj zmotimo, če pod drobnogled vzamemo le skupino opredeljenega prebivalstva in znotraj tega iščemo pertinentna razmerja. Tako ali drugače neopredeljeno prebivalstvo se namreč po svojih značilnostih ne razlikuje toliko od preostalih, da bi bistveno vplivalo na siceršnje rezultate. Bistveno večjo napako bi zagrešili, če bi preprosto sklepali na upadanje deleža Slovencev glede na vse popisano prebivalstvo, kakor se to pogosto dogaja v medijskih in drugih javnih diskurzih, neredko pa žal celo tudi v akademskih krogih.

Slika 6: Potomstvo po etničnosti in starosti 2002, Slovenija.¹³

SKLEP

Iz povedanega torej lahko vidimo, da so priseljene ženske s svojim rodnostnim obnašanjem demografski prehod v Sloveniji še pospešile, saj so povečale vrednosti celotne rodnosti na račun tempa rodnosti, ne pa na račun priseljevanja. Priseljenke so sprva z nekoliko zgodnejšim vstopom v starševstvo v primeri z nepriseljenimi le malenkostno (tudi zaradi nizkega številčnega deleža) prispevale k dvigu prečnih vrednosti rodnosti, ker pa so rojevanje zaključile prej in z manj otroki, so dejansko rodnost celotne populacije nižale. Na ta način se je demografski prehod končal še prej, kot bi se sicer, saj so vrednosti celotne rodnosti strmoglavljale hitreje. Dodatno so priseljenke prispevale k pospeševanju demografskega prehoda in vstopu v drugo tranzicijo zato, ker so postopno začele še odlagati rojstva v višjo starostno obdobje, kar je obsege končnega potomstva na generacijo še bolj skrčilo. Po drugi strani pa se je tako v Sloveniji kot celotni SFRJ v začetku sedemdesetih izrazil t. i. tempo-efekt rojevanja (slika 7). Po nižku leta 1970 so se vrednosti aproksimativne celotne rodnosti (ACR) znova nekoliko dvignile analogno situaciji v Sloveniji, kar pomeni, da se je podoben proces odvijal pravzaprav na območju celotne SFRJ, le da so bile vrednosti ACR za približno 0,2 višje kot v Sloveniji.

Slika 7: Aproximativna celotna rodnost (ACR) v SFRJ v obdobju 1950–1976 in raven enostavne reprodukcije (RER)¹⁴



Priseljevanje v Slovenijo torej ni podaljšalo oziroma zaustavilo demografskega prehoda v Sloveniji, kot se to zmotno domneva (npr. Dolenc 2003: 193–4), pač pa je povzročilo, da so bile spremembe izrazitejšje in hitrejšje. To lahko dokažemo z generacijskimi vrednostmi končnega potomstva, ki kažejo, da se je krivulja zniževanja končnega potomstva spuščala enakomerno, in da glede na povečan obseg generacij, ki so se številčno od priseljevanja najbolj okrepile, v svojih starostnih skupinah niso hkrati povečale tudi končnega potomstva. Transverzalni podatki kažejo sovpadanje zastoja v upadanju celotne rodnosti z obdobji izdatnejšega priseljevanja. Poglobljena analiza pa kaže, da je pri tem igral najpomembnejšo vlogo starostni efekt, ki ni bil v neposredni zvezi s priseljevanjem.

Celotna rodnost se je ob stagnaciji v 1970. že v prvi polovici 1980. naglo znižala, kar je v nasprotju s takrat obstoječim trendom naglega povečevanja števila priseljencev. Černič-Istenič (1994: 68, 71–2) je ugotovila, da je v »prvem« obdobju (od konca 1960. in začetka 1970.) korelacija rodnosti do priseljevanja negativna, v osemdesetih pa visoka in pozitivna. Ob tem je nujno potrebno opomniti, da situacije v 1980. letih ne moremo izvezati iz kontinuitete trendov rodnosti, kajti



¹⁴ Vir: SGJ-54–78, SZS. Predstavljeni izračuni so avtorjeva ekstrapolacija podatkov.

arbitrarna odločitev o časovnem intervalu opazovanja močno vpliva na rezultate. Kako sicer pojasniti relativno visoko in skokovito povečanje migracijskega salda v »prvem« obdobju s splošnim nižanjem vrednosti celotne rodnosti v Sloveniji (*ibid.*), ob hkratnem strmem upadanju in sovpadanju vrednosti celotne rodnosti in migracijskega salda? Gre torej za popolnoma zgrešeno posploševanje situacije v 1980. letih na situacijo v 1970. To posploševanje zajema tezo, da se je z upadom priseljevanja znižala tudi rodnost. Taka teza je v popolni kontradikciji s situacijo v 1970. letih, ko je priseljevanje skokovito naraščalo, rodnost pa je kljub temu padala.

Presojanje učinkov priseljevanja na potek demografskega prehoda preko celotne rodnosti je po povedanem problematično iz več razlogov. Najpomembnejši je ta, da so transverzalni kazalniki močno odvisni od trenutnih dejavnikov, posebej še sprememb povprečne starosti mater ob rojstvu otrok. Zaradi tega je lahko letna vrednost rodnosti precenjena ali podcenjena tudi za več kot desetino (Josipovič: 2005). To pa je bistveno več, kot lahko kakršnekoli spremembe v rodnostnem obnašanju, ki je po svoji naravi dolgoročno, spremenijo v celotni rodnosti. Iz tega izhaja sklep, da je ključni razlog za številne napačne interpretacije prav raba nekoherentne metodologije in manj ustreznih demografskih kazalnikov, ki zaradi svoje ohlapnosti dopuščajo manipulacije širših razsežnosti. Dva najpogostejše uporabljana kazalnika, ob že obsoletni stopnji natalitete (ki je za tovrstne analize povsem neuporabna), sta celotna rodnost in končno potomstvo. Slabost celotne rodnosti je manjša natančnost, a možnost 'aktualiziranih' izračunov, slabost končnega potomstva pa je kljub večji natančnosti časovni 'zaostanek', ki ga dela manj uporabnega za uvid v aktualno stanje. Ob tem, da obstajajo izboljšani kazalniki (npr. Josipovič, 2005: 86–88; 2006), ki vsaj deloma odpravljajo slabosti 'transverzalnih' kazalnikov (*ibid.*), ne gre pozabiti niti na družbeno odgovorno vlogo, ki naj bi jo imeli strokovnjaki na svojih področjih. Ravno slednji pa marsikdaj kljub razumevanju metodoloških slabosti 'dopuščajo' ideologizacije v smeri Blut-und-Boden-ovskih para-teorij.

Celotno gledano je priseljevanje dejansko skrajšalo čas demografskega prehoda, oziroma je povzročilo bolj strm prehod v drugo demografsko tranzicijo. Da priselitve niso mogle zaustaviti demografskega prehoda, je razvidno tudi iz podatkov o končnem potomstvu priseljenk. Kot smo pokazali, je v povprečju nižje od tistega pri Slovenkah.

Za konec se poigrajmo še s spekulacijo o 'potrebni' celotni rodnosti priseljenk, da bi se celotna rodnost v Sloveniji dvignila. Celotna rodnost pri obstoječem priseljenem prebivalstvu Slovenije (približno 7 % ali štirinajstina vsega prebivalstva) bi morala znašati **1,53**, če bi hoteli celotno rodnost v Sloveniji iz sedanjih **1,2** dvigniti za **0,1**, na **1,3**. Če pa bi celotno rodnost želeli dvigniti z **1,2** za **0,2** na **1,4**, pa bi morala celotna rodnost obstoječega števila priseljenih dosegati že **3,06**! Kot pa

smo videli že pri primerjavah končnega potomstva, ne bi nobeno povečanje deleža priseljenih in njihove rodnosti pomagalo, saj gre pri priseljenem prebivalstvu za v celoti gledano nižje končno potomstvo. Dvigovanja ravni rodnosti Slovenija na kratek rok očitno ne more doseči ne iz obstoječega prebivalstva, ne iz naslova imigracije. Priseljevanje je lahko samo zdravilo za tekoči generacijski primanjkljaj, ki znaša 12.000 do 13.000 prebivalcev. Ta izračun temelji na razliki med sedanjim številom rojenih (zadnjih nekaj let okrog 18.000) in obsegom najštevilčnejših generacij aktivnega kontingenta, ki presegajo 30.000 posameznikov in ki bodo postali v desetletju ali dveh tempirana bomba upokojencev. S tem se bodo, če se ne najde ustrezna politika, podrla vsa razmerja med velikimi skupinami prebivalstva (mladi, aktivni, starejši).

REFERENCE

- Banka statističnih podatkov. Statistični urad Republike Slovenije – Statistical Office of Republic of Slovenia, Ljubljana. Medmrežje: <http://www.gov.si/bsp>.
- Centralni register prebivalstva. Ministrstvo za notranje zadeve.
- ČERNIČ ISTENIČ, M. 1994: Rodnost v Sloveniji. Založba Forum, Ljubljana.
- DAMJANIČ, D. 2002: Politizacija vprašanja o veroizpovedi pri popisu prebivalstva. Diplomsko delo. FDV, Ljubljana.
- DOLENC, D. 2003: Migracije iz območja nekdanje Jugoslavije v Slovenijo in njih socio-geografski učinki. Magistrsko delo, Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Mirovni inštitut, Ljubljana.
- DROLIC, A. 2003: Imigranti med evropsko migracijsko politiko in posebnostmi prostora; v: Pajnik, M. in Zavratnik Zimic, S. 2003: Migracije – globalizacija – Evropska unija. Ljubljana, str. 147–167.
- FISCHER WELTALMANACH 2001. Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2000.
- GOSAR, A. 1978: Obseg, vzročnost in karakteristike slovenskega izseljevanja v tujino. Iseljenišvo naroda I narodnosti Jugoslavije I njegove uzajamne veze s domovinom. Zavod za migracije i narodnosti, Zagreb, str. 144–159.
- GOSAR, A. 1993: Narodnosti Slovenije – spreminjanje etnične podobe v srednji Evropi. V: Geographica Slovenica 24, str. 33–50. Inštitut za geografijo, Ljubljana.
- JOSIPOVIČ, D. 2003: Razvoj rodnosti v Sloveniji v zadnjih desetih letih in njen vpliv na staranje prebivalstva. Statistika kot orodje in vir za kreiranje znanja uporabnikov / 13. Statistični dnevi, SURS, SDS, Radenci, Ljubljana, str. 525–534.
- JOSIPOVIČ, D. 2004: Dejavniki rodnostnega obnašanja v Sloveniji. Založba ZRC, Ljubljana.
- JOSIPOVIČ, D. 2005: Demogeografski učinki imigracije v Sloveniji po II. svetovni vojni. Disertacija. Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- JOSIPOVIČ, D. 2006: Učinki priseljevanja v Slovenijo po II. Svetovni vojni. Založba ZRC. Ljubljana.
- JOSIPOVIČ, D. in Repolusk, P. 2000: Problematika Romov v občini Turnišče; elaborat (formalni nosilec: Zupančič, J., avtorja teksta: Josipovič, D. in Repolusk, P.) Inštitut za geografijo, Ljubljana.

- KNEŽEVIĆ HOČEVAR, D. 2003: Medijska govorica o nacionalni reprodukciji v postsocialistični Sloveniji. *Teorija in praksa* 40/2, str. 335–356.
- KOŽUH-NOVAK, M. et al. 1998: Rodnostno vedenje Slovencev. Založba ZRC, Ljubljana.
- LE BRAS, H. 2003: Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. stoletju. *Varia, Studia humanitatis*, Ljubljana.
- KUHAR, R. 2001: Zgrabiti in izgnati : vzorec ksenofobičnega diskurza v Slovenskih novicah. Poročilo Skupine za spremljanje nestrpnosti. Ljubljana, str. 44–55.
- MALAČIČ, J. 2000: Demografija – teorija, analiza, metode in modeli. Ekonomska fakulteta, Ljubljana.
- PAASI, A. 1986: The institutionalization of regions – a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia* 164, 1, str. 105–146.
- Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 1971. Statistični urad Republike Slovenije.
- Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 1981. Statistični urad Republike Slovenije.
- Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 1991. Statistični urad Republike Slovenije.
- Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, Slovenija 2002. Statistični urad Republike Slovenije. Medmrežje: <http://www.stat.si/popis2002/>.
- REPOLUSK, P. 1999: Ethnically undefined population in Slovenia : population census in 1991. V: Koter, M. in Heffner, K., *Multicultural regions and cities: Regions and regionalism* 4. University of Lodź, Lodź-Opole, str. 99–107.
- Rezultati raziskovanj – Results of Surveys. Prebivalstvo Slovenije – Population of Slovenia, različne številke – various volumes. Statistični urad Republike Slovenije, Ljubljana – Statistical Office of Republic of Slovenia, Ljubljana.
- ROŽMAN, I. 2004: Peč se je podrla! – kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju. Slovensko etnološko društvo, Ljubljana.
- Statistične informacije – Rapid Reports, razne številke – various volumes. Statistični urad Republike Slovenije – Statistical Office of Republic of Slovenia, Ljubljana.

- Statistični letopis – Statistical Yearbook, razni letniki – various volumes. Statistični urad Republike Slovenije – Statistical Office of Republic of Slovenia, Ljubljana.
- ŠIRCELJ, M. 1991: Determinante rodnosti v Sloveniji. Doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- ŠIRCELJ, M. 2003: Verska, jezikovna in narodnostna sestava prebivalstva Slovenije, popisi 1921–2002. Statistical Office of Republic of Slovenia, Ljubljana.
- ŠUMI, I. 2004: Etnično razlikovanje v Sloveniji – izbrane problematizacije. Razprave in gradivo 45, str. 14–47.
- VOGELNIK, D. 1965: Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspective. Ekonomski zbornik VII, Ljubljana, str. 213–348.
- VRCAN, S. 2002: Etničko kao krinka za nacionalizam; v: Mežnarić, S. (ur.) 2002: Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću – položaj i uloga Hrvatske. Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.

AVTOHTONOST V SLOVENSKEM NAROD(NOST)NEM VPRAŠANJU IN KONCEPT STAROSELSTVA: NASTAVKI ZA ANALIZO IDEOLOGIJ PRIMATA

Članek izhaja iz teze, da je zaradi prezentnih razprav o staroselskih ljudstvih (*indigeno-us peoples*) v mednarodnih politikah in institucijah mogoče, da se je v diskurz »slovenskega narodn(ostn)ega vprašanja« prikeradla nereflektirana raba pojma avtohtonosti za diskurz o etnično razločenih manjšinah. Ena od možnih razlag je, ki jo dokazuje avtorica, je, da se je raba izraza iz »slovenskega narod(nost)nega vprašanja«, znotraj katerega je presenetljivo nesorazmerna vloga (in moč, bi lahko dodali) v diskusijah o etničnosti dodeljena prav zakonodajni kodifikaciji entičnega, lansirala iz političnega diskurza o etničnih manjšinah v Sloveniji v splošno rabo. Splošna raba izraza »avtohtonost« je postala del lokalne vednosti, ki je nato različnim akterjem omogočila nadaljnjo elaboracijo. Za namen te analize avtorica opravi pregled diskurzov o avtohtonosti v zoologiji, biologiji, kinologiji ter v razpravljanju na različnih forumih, kjer ljudje diskutirajo aktualna vprašanja. Razloge za razvejanje rabe avtohtonosti vidimo tudi v nereflektirani rabi prvotnih akterjev, ki so jo raziskovalci slovenskega narod(nost)nega vprašanja uporabili za domnevno objektivno hierarhiziranje etnično razločenih manjšin, od koder se je raba nato prenašala in uveljavljala v obširnem in raznolikem polju lokalne vednosti, v kateri so različni akterji kreirali ideologije avtentičnosti, domačinskosti, starosvetnosti, izvirnosti ipd. zlasti npr. pred, med in po procesih osamosvajanja R Slovenije in pridruževanja Evropski uniji. Članek pokaže, kako so akterji različnim rabam ideologije avtohtonizma dodajali svojo lastno kreativnost, ki daleč presega etimološki pomen avtohtonosti, hkrati pa so prispevali k uveljavljanju novih rab. Prav praznina v pomenih avtohtonosti predstavlja prikladno polje, ki se ga lahko zapolni z novimi ideologijami, ki očitno večinoma služijo izključevanju »tujstva«, npr. tistega, ki ga personificirajo imigranti v Sloveniji. Razprava je sklenjena s tezo, da persistenten diskurz o avtohtonosti, za katerega je značilna vsebinska praznina, predstavlja nevarnost manipulacij, ki se v svojih skrajnostih kažejo kot politične in akomodirajo sovražni govor do domnevnih tujcev.

Ključne besede: avtohtonost, staroselska ljudstva, konvencije OZN, imigranti.

AUTOCHTHONISM IN THE SLOVENE NATIONAL ISSUE AND THE CONCEPT OF INDIGENOUSNESS: ELEMENTS FOR THE ANALYSIS OF PRIMACY IDEOLOGIES

The article is based on the thesis that it is possible, due to the current discussions on indigenous peoples in international policies and institutions, that non-reflected use of the notion autochthonism in the discourse on ethnically distinct minorities was infiltrated into the discourse on the »Slovene national question«. One of the possible explanations could be that the use of the expression originating from the »Slovene national question«, within which the role (and power) of legislative codification is surprisingly disproportional, was launched from the political discourse on ethnic minorities in Slovenia into general use. The general use of the expression autochthonism became part of the local awareness, which paved the way for further elaboration. For the purpose of this analysis the author performed a survey of discourses on autochthonism in zoology, biology, cynology, and in debates at different forums, where current issues are discussed. Different actors created the ideologies of authenticity and autochthonism and used them for the allegedly objective hierarchization of ethnically distinct minorities, particularly during the Slovenian gaining of independence and joining EU. The final thesis claims that the persistent discourse on autochthonism, characterized by the conceptual void, is a threat of manipulations, which in their extreme form are political, accomodating hostility towards alleged strangers.

Keywords: autochthonism, indigenous peoples, UN conventions, immigrants

IZHODIŠČA

Na začetku šolskega leta na Univerzi na Primorskem se s študentkami in študenti posvetimo medsebojnemu predstavljanju, da bi tako lažje identificirali interese za študij in raziskovanje. Nič neobičajnega ni, da študentke in študenti ob svojih predstavitvah povedo, od kod prihajajo, saj je za večino sklicevanje na lokaliteto in regijo pomemben vir identitete. Seveda na univerzo prihajajo študirarati ljudje iz vse Slovenije, pa vendar je med predstavitvami študentk in študentov mogoče zaslišati izjave: »Mi smo tukaj avtohtoni«. Morda bi bilo bolj razumljivo, če bi se s tem deskriptorjem opisovali ljudje, ki jih manjšinsko pravo v R Sloveniji opredeljuje za pripadnike avtohtonih manjšin v Sloveniji, ali jih tako opredeljujejo eksperti za etnično in z avtohtonostjo mislijo na pripadnike italijanske narodnostne skupnosti, madžarske narodnostne skupnosti, etnične skupnosti Romov in Slovence na »drugi strani slovenskih nacionalnih meja«, ki živijo v Italiji, na Madžarskem, v Avstriji ali na Hrvaškem, pa tudi drugod. Tedaj bi mislili, da opredeljevanje za avtohtone izhaja iz ustavne definicije, če ne tudi iz strokovnjaškega diskurza. V skladu s pravno denominacijo bi se, denimo, pripadniki »italijanske narodne skupnosti« opredelili za avtohtone prebivalce Istre, morebitni romski študenti bi se opredelili za »avtohtone Rome« ipd.

Vendar pri omenjenih samopredstavitvah ob začetku študijskega procesa praviloma ne gre za ljudi, ki bi pripadali kateri od teh manjšin. Običajno študentke in študenti v nadaljevanju povedo, da prihajajo »od tukaj«, »da so s Primorske«, »da so z Obale«, »da je bila Primorka že njihova nona«, »da je bila nona Istranka«, »da niso prišleki« ipd. Da ob tem menijo, da so »avtohtoni«, bi nas utegnilo začuditi, ko s pomočjo lokalne vednosti izvemo, da so bili t. i. »prvotni« prebivalci obalnih mest v Sloveniji večinoma italijanske provenience in da so v petdesetih letih prejšnjega stoletja emigrirali v glavnem v sosednjo Italijo, današnji prebivalci obalnih mest pa so se naselili v izpraznjena mesta, večinoma v stavbe, ki so predstavljale nacionalizirano premoženje države SFRJ oziroma razlaščeno premoženje Ezulov. V lokalni vednosti na drugi strani obstaja tudi izrek: »mi smo vsi prišleki«, kar referira na celotno prebivalstvo slovenskih obalnih mest in zajemajo npr. Slovence, Bosance, Bošnjake, Hrvate, Srbe, Albance, itd., skratka vse prebivalce, ki so se naselili v izpraznjena, prej italijanska bivališča. Hkrati velikokrat dobimo še pojasnilo, da so bili »prvotni« naseljenci Italijani, ki pa »jih je sedaj ostalo malo, ker so jih že vse nagnali«.

Čeprav se obalna mesta v drugih tipih diskurzov, denimo raziskovalnem, predstavlja kot »multikulturalna« in zgoraj razgrnjenih stališč ne gre posploševati kot kak splošen sentiment, ki bi reprezentativno kazal na dinamiko konstruiranja kategorij »tujcev« in »domačinov« na Obali, so mojo pozornost pritegnili prav diskurzi o avtohtonosti. Toda natančnejši razmislek o diskurzih avtohtonosti ne le med

študentkami in študenti, pač pa tudi širše v slovenskem nacionalnem in lokalnih prostorih pokaže, da ne gre za pripisovanje avtohtonizma zgolj ljudem, pač pa je avtohtono skoraj vse, kar se izrekalcem zdi pomembno za konstrukcijo nacionalnega, oziroma natančneje, za razpravo o statusu lokalnih jedi in pijač, rastlin, živali in ljudi, pa tudi kamnin, kulturnih form ipd.

Vprašanje, ki se ob tem zastavlja, je opredelitev pojma avtohtonost: kaj je temeljni pomen besede, kdo oziroma kateri ljudje naj bi po teh konstrukcijah predstavljali t. i. avtohtone prebivalce določenega ozemlja, ipd. Kje se je izraz najbolj pogosto uporabljal, katera vednost je prispevala k razširjanju ideologije o avtohtonosti, in za katere kategorije prebivalstva je bil uporabljen? Zakaj je izraz pogosto rabljen v tako različnih pripisih in samopripisih, kdaj se pojavi v splošni rabi, in kako pogosto ljudje o tem govorijo? Kje vse lahko naletimo na diskurze o avtohtonosti: ali je koncept rezerviran zgolj za določene kategorije ljudi in predmetov? Kako se diskurzi o avtohtonosti med seboj prežemajo?

O avtohtonizmu sem pisala večkrat (cf. Janko Spreizer 2000; Janko Spreizer 2002, Janko Spreizer 2004). Na problematičnost termina avtohtonost, ki se ga nereflektirano uporablja v tradiciji »slovenskega narod(nost)nega vprašanja« in ki je bila nedavno vsaj v delu svoje produkcije vednosti označena za »strokovnjaško narodnjaštvo« (cf. Šumi 2004: 24), sem zaradi narave svojih raziskav lahko opozarjala sistematično,¹ zato bom povzemala že povedano samo zaradi kontekstualizacije.

Pregledala bom, kako se pojem avtohtonosti koncipira v delih nedavnih antropoloških razprav o staroselskosti ali indigenskosti (*indigeneity*, cf. Barnard, 2003, 2006; Guenther 2006; Kenrick 2006; Kuper 2006; Plaice 2006; Thuen 2006; Wolfe 2006; Zips 2006; Kenrick in Lewis, 2004; Kuper 2003), pri čemer se bom dotaknila terminoloških vprašanj, pravnih kategorizacij, retorike o staroselskih ljudstvih, pa tudi širših problemov, ki zadevajo status antropologije.

Skušala bom utemeljiti domnevo, da je prav zaradi prezentnih razprav o staroselskih ljudstvih (*indigenous peoples*) v mednarodnih politikah in institucijah mogoče, da se je v diskurz »slovenskega narodn(ostn)ega vprašanja« prikradla



1 V skladu s provincialno mentaliteto (psevdo)intelektualnega v Sloveniji seveda omenjeni teksti niso bili navajani po pravilih znanstvenega citiranja, vendar lahko presojamo njihovo odmevnost posredno, prek uzurpacije tam izraženih stališč, ki so jih nekateri predstavljali za svoja. Opazimo lahko tudi spremembe, da so npr. nekateri raziskovalci romskih študijev, ki so poslušali naša izvajanja, iz svojih javnih nastopov skrbno odstranili sklicevanje na avtohtonost, potem ko so poslušali naše argumente o spornosti ločevanja med prekmurskimi in dolenjskimi Romi ter iz republik bivše SFRJ priseljenimi Romi. Prav tako lahko opazimo, da je do korekcije rabe izraza avtohtonost prišlo tudi v nekaterih politikah, npr. v kulturni: iz pravil, po katerem se financira kulturna dejavnosti Romov v sklopu Ministrstva za kulturo, je izginil kriterij avtohtonosti, ki je še v devetdesetih letih 20. stoletja predstavljal argument za zavračanje financiranja glasbene dejavnosti nekega Roma iz Kosova. Seveda ni nenavadno, da so argumente za izginjanje kriterija pozneje pozabili omeniti.

nereflektirana raba pojma avtohtonosti za diskurz o etnično razločenih manjšinah. Ena od možnih razlag je, da se je raba izraza iz »slovenskega narod(nost)nega vprašanja«, znotraj katerega je presenetljivo nesorazmerna vloga (in moč, bi lahko dodali) v diskusijah o etničnosti dodeljena prav zakonodajni kodifikaciji entičnega, lansirala iz političnega diskurza o etničnih manjšinah v Sloveniji v splošno rabo. Splošna raba izraza »avtohtonost« je postala del lokalne vednosti, ki je nato različnim akterjem omogočila nadaljnjo elaboracijo. To razvejanje so se tudi zaradi nereflektirane rabe prvotnih akterjev, ki so jo uporabile za domnevno objektivno hierarhiziranje etnično razločenih manjšin, prenašale in uveljavljale v obširnem in raznolikem polju lokalne vednosti, v kateri so različni akterji kreirali ideologije avtentičnosti, domačinskosti, starosvetnosti, izvirnosti ipd. zlasti npr. pred, med in po procesih osamosvajanja R Slovenije in pridruževanja Evropski uniji. Pokazali bomo, kako so akterji različnim rabam ideologije avtohtonizma dodajali svojo lastno kreativnost, ki daleč presega etimološki pomen avtohtonosti, hkrati pa so prispevali k uveljavljanju novih rab. Prav praznina v pomenih avtohtonosti predstavlja prikladno polje, ki se ga lahko zapolni z novimi ideologijami, ki očitno večinoma služijo izključevanju »tujstva«, npr. tistega, ki ga personificirajo imigranti v Sloveniji. Razpravo bomo sklenili s tezo, da persistenten diskurz o avtohtonosti, za katerega je značilna vsebinska praznina, predstavlja nevarnost manipulacij, ki se v svojih skrajnostih kažejo kot politične in akomodirajo sovražni govor do domnevnih tujcev.

»SEM AVTOHTNON(A)«: TODA KAJ TO POMENI?

Najprej se bom posvetila enciklopedičnim, slovarskim in leksikografskim razlagam pojma avtohtonosti v slovenski in hrvaški referenčni literaturi, to pa zato, ker je mogoče misliti, da so izraz v »slovenskem narodnem vprašanju« preprosto privzeli zaradi učenega zvena besede, s katerim se spretno zakrije zunajznanstvenost domačijskih ideologij.² Podrobna etnografija med raziskovalci slovenskega narodnostnega vprašanja, opravljena leta 2002 in objavljena 2004, je pokazala, da raziskovalci nimajo odgovora na vprašanje, od kod koncept v etničnih študijah, in da o njem ponujajo zgolj vrednostne razlage; v bistvu se jim zdi »naraven« (cf. Janko Spreizer 2004).

Slovar slovenskega knjižnega jezika ponuja slabo pojasnilo izrazov **avtohton** in **avtohtonost** ter **avtohtonski**, ki so sinonimi za *indigenous*. V razlagi npr. niso omenjena t. i. staroselska ljudstva (*indigenous peoples*), ki so sočasno s ponovno izdajo slovarja postala tudi predmet velikega zanimanja in kontroverznih diskusij. O pojmu staroselskih ljudstev bom pisala v nadaljevanju, tu pa se osredinjam na



2 Podoben razlog vidi za rabo izraza *indigenous* v angleščini antropolog Adam Kuper (2003: 389–400).

razlage v referenčni literaturi, ker je očitno, da prav manko epistemološkega vzroka omogoča preinterpretacijo pojma za različne ideološke rabe in izumlja pomen, ki nikakor niso analitski, temveč služijo zelo zunajznanstvenemu postopku esencializacije.

Avtohton v SSKJ pomeni tistega, »ki je po izvoru od tam, kjer živi; domačin, praprebivalec«. Raba leksema je tukaj ilustrirana s ksenofobnim primerom, ki imigrante predstavlja kot grožnjo za domačine: »avtohtoni so se umikali priseljencem«. V drugi, pridevniški rabi slovar podaja tole razlago: »ki je po izvoru od tam, kjer živi; domač, prvoten.« Nato navaja primere, koga ali kaj bi to lahko označevalo: »avtohtoni narodi, avtohtono prebivalstvo / avtohtona rastlina, drevesna vrsta«.

Avtohton je tisti, ki je »izviren, samonikel«, kot navaja SSKJ: »avtohton umetniški izraz; avtohtona poezija«. Avtohtonost pomeni »značilnost avtohtonega«, na primer: »teorija o avtohtonosti Slovanov na jugu / avtohtonost umetnikovega ustvarjanja.« Avtohtonski se uporablja redko, vendar označuje avtohtonega, rabo pa najdemo v npr. besednih zvezah »avtohtonski narodi / avtohtonsko pojmovanje« (SSKJ 1994: 28). Referenčna literatura navadno pojasnjuje dva pomena besed in se sklicuje na prvotno naselitev, po drugi razlagi pa je raba povezana tudi z živalmi in rastlinami. Avtohton lahko pomeni samonikel povezavi z botaniko: »samorasel, samoroden, avtohton, že od nekdaj tam«. (cf. Dolinar, Knop 1998; Javornik 1997–1998; Verbinc 1994).

Le redki viri navajajo izvor besede. *Slovenski etimološki slovar* navaja, da je beseda tujka, prevzeta po nemškem *autochton* iz grške besede *autokhthonos*, ki pomeni domač, rodni (Snoj 1997: 20). Dve desetletji starejša *Obča enciklopedija leksikografskega zavoda* kaže, da je bil čas njenega izida glede socializacije ideologij avtohtonosti še nedolžen, saj poleg drugih, preciznejših pojasnil navaja, da je izraz povzet iz grščine in pomeni »iz same zemlje pognak«. Pojem je povezan s pripadnostjo zemlji; pojasnjen je tudi njegov mitski pomen, saj naj bi nekateri stari narodi verjeli, da so bili njihovi predniki ustvarjeni iz zemlje, na kateri živijo.

Ena od možnih razlag je, da snovalci ideološkega koncepta avtohtonije niso razmišljali o njegovih dobesednih pomenih, še manj pa o implikacijah svojih politik. Težko bi namreč verjeli – če bi dosledno premislili izvirne in v slovarju opisane pomene izraza – da bi se strinjali z dosledno, na podlagi slovarja izdelano interpretacijo, da so »avtohtoni Slovani« tisti Slovani, »ki so pognali iz zemlje«, če pa naj bi po eni izmed slovanskih etnogenez prišli izza Karpatov in čez Alpe na današnje »slovensko etnično ozemlje«, po avtohtonistični teoriji pa naj bi bili Veneti. Morda bi ob podrobnem premisleku o dobesednem pomenu »domačih Slovencev« raziskovalci »slovenskega narod(nost)nega vprašanja« opustili rabo tega termina. Bolj verjetno se zdi, da so z rabo atraktivne tujke zakrivali nacionalistično idejo zemlje in krvi. Retorika avtohtonizma se je namreč spočela v začetku osemdesetih let, v kontekstu politoloških in geografskih razprav o položaju slovenske manjšine v

Italiji (cf. Komac 1982: 77–78, cf. tudi Klopčič, Komac, Kržišnik Bukić 2003: 203), vzbrstela pa ob nastajanju slovenske države, ko se je slovenstvo zagovarjalo v kontekstu politične osamosvojitve do tedaj federalne enote. Razbohotila pa se je po osamosvojitvi, ko so raziskovalci »slovenskega narod(nost)nega vprašanja« poskušali koncept uporabiti tudi za Slovence, ki so ob ločitvi od Jugoslavije ostali zunaj Slovenije (cf. Kržišnik Bukić 1998) ter t. i. nove manjšine, ki naj bi jih sestavljali Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi (t. i. ABČHMS, cf. Klopčič, Komac, Kržišnik Bukić 2003), medtem ko je del raziskovalcev vztrajal, da te manjšine ne morejo biti predmet enake manjšinske zaščite, kot so je deležni avtohtoni italijanska in madžarska manjšina, ter avtohtona etnična skupnost Romov (cf. Janko Spreizer 2004).

Raziskovalci »slovenskega narodnostnega vprašanja« sicer omenjajo problematičnost koncepta avtohtonosti, vendar ga kritično ne analizirajo, saj se zdi, da je zanje dovolj, da je v ustavi kot ustavna kategorija, ki jo mora spoštovati država (Klopčič, Komac, Kržišnik Bukić 2003: 302). Presenetljivo je, da jih nedoločnost »avtohtonosti« ne moti: kljub dvomu si prizadevajo za ureditev avtohtonega manjšinskega statusa ABČHMS, in v svoji »raziskovalno-analitski« obravnavi pojma predlagajo vpeljavo dveh faz avtohtonosti, namreč starejše in mlajše (Klopčič, Komac, Kržišnik Bukić 2003:305) tako naj bi starejša avtohtonost zadevala prednike današnjih Hrvatov in Srbov v Sloveniji, mlajša pa imigrante iz stare Jugoslavije, obenem pa naj bi bil kriterij obdobje 75 let: ne izrečejo se, ali je ta časovni razpon zadosten, in ali je teritorialna strnjenost teh ljudi zadostna, kar naj bi bilo bistveno pri določanju statusa manjšine, pač pa to razpravo obljubijo drugje (Klopčič, Komac, Kržišnik Bukić 2003: 306). Skratka, avtorji ne opazijo ideološkosti svoje lastne razprave, s katero implicitno prikrivajo antiimigrantski sentiment in se solidarizirajo s prizadevanji za ohranjanje krvno homogene slovenske nacije: to prizadevanje se jim očitno zdi naraven, če ne celo bistven del njihovega »raziskovalno-analitskega« podviga.

AVTOHTONI, ABORIGINI, STAROSELSKA LJUDSTVA, DOMORODNA LJUDSTVA, PRVE NACIJE, AVTOHTONI

Podrobnejša raziskava o rabah naslovnih izrazov, ki jo lahko izvedemo z internetnim ekskurzom, pokaže, da se s konceptom avtohtonosti ukvarjajo tudi raziskovalci mednarodnega prava in antropologi. Pregled internetnih virov pokaže na sinonimno rabo izrazov *autochthonous* in *indigenous* v angleških in ameriških virih, vendar se največkrat povezuje s t. i. staroselskimi ljudstvi.³ Znotraj razprav o



3 Tako so opredeljena ljudstva, ki se živijo na prostranih območjih od Arktike do obeh Amerik, nekatera ljudstva Afrike, Azije, Avstralije, Oceanije, skandinavskih dežel itd.

pomenih in ustreznosti koncepta staroselstva so v antropoloških krogih posebno pozornost namenili retoriki »gibanja staroselskih ljudstev«, ki so jo spodbudili Združeni narodi, Svetovna banka, mednarodne razvojne agencije in nevladne organizacije⁴ (cf. Kuper 2003; tudi Barnard 2004, 2006), raziskovalci mednarodnega prava (cf. Fresa 1999–2000) pa se ukvarjajo z implikacijami, ki jih ima raba sintagme staroselska ljudstva v mednarodnem pravu pri zaščiti manjšin.

Iz gornjih citatov je očitno, da se »slovensko narod(nost)no vprašanje« ne zaveda tega, v resnici izvirnega konteksta razprav o avtohtonizmu, torej pravnega statusa staroselskih ljudstev in njihovih specifičnih pravic. Za analitično obravnavo tega problema spet najprej podrobno preglejmo izrazoslovje. V angleških referenčnih virih se prej kot o avtohtonih ljudstvih (*autochthonous peoples*) razpravlja o staroselskih ljudstvih (*indigenous peoples*), medtem ko se v francoskih virih uporablja izraz *les peuples autochtones*. Izraz staroselska ljudstva ima tri rabe: prva zajema ljudi, ki so živeli na določenem območju, preden je njihovo ozemlje kolonizirala ta ali ona evropska sila; druga označuje ljudi, ki so živeli v območju znotraj nacionalne države, vendar se ne identificirajo z večinskim prebivalstvom; tretja raba je za oznako potomcev ljudi v obeh situacijah. Skupna implikacija vseh treh rab je, da zaradi tovrstne zgodovine ti ljudje ne predstavljajo »običajnih državljanov«.

Staroselska ljudstva so mestoma poimenovali tudi z izrazi Aborigini (*Aborigines*), domorodna ljudstva (*native peoples*), prva ljudstva (*first peoples*), prvi narodi/nacije (*first nations*), ali avtohtoni. Etimologija pojma staroselskega ljudstva naj bi izhajala iz pojma aborigini;⁵ etimološko naj bi izraz izšel iz oznake *ab originum*. Druga razlaga povezuje pojem z besedama *arborigines*, ki pomeni »rojen na drevesu«, in *aberrigines*, ki pomeni »nomade«.⁶

Prvi narodi/nacije (*First Nations*) je naslov, ki ga uporabljajo v Kanadi za opis med seboj zelo raznolikih ljudstev (*indigenous peoples*), v ZDA imenovanih domorodni Američani (*Native Americans*). Bili so znani tudi kot Indijanci, (*Indians*), domorodni Kanadčani (*Native Canadians*), aboriginski Američani



4 Besedno zvezo v narekovajih uporabljajo antropologi, npr. Kuper 2006, Kenrick in Lewis 2004, in s tem pojmom označujejo gibanje staroselskih ljudstev, ki se je organiziralo po letu 1992, ko so Združeni narodi razglasili Mednarodno leto Svetovnega staroselskega ljudstva, desetletje med letoma 1995 in 2004 pa so posvetili Dekadi za staroselska ljudstva. V tem času je bil ustanovljen tudi Forum staroselskih ljudstev.

5 Prva skupina, poimenovana s tem imenom, so bili v antičnem evropskem izročilu mitski ljudje iz srednje Italije, povezani z Enejem, Latinusom in Evandrom – zanje so rekli, da so zapustili svoj gorski dom blizu Reate, starega sabinskega mesta, nad Latinusom, kjer so izgnali Sicele, in se naselili kot Latini pod kraljem Latinusom. Po tej razlagi naj bi bili ti gorjanci izvorni (grško: avtohtoni) naseljenci dežele, kar ni konsistentno z dejstvom, da so jih najstarejše oblasti (Katon, v: Origines) gledali kot helenske priseljenke in ne kot domorodne italijanske ljudi.

6 <http://encyclopedia.laborlawtalk.com/autochthonous>

(*Aboriginal Americans*), ali Aboriginci (*Aboriginals*). Uradno jih v Indijanskem zakonu (*Indian Act*)⁷ imenujejo Indijanci. Ta zakon iz leta 1876 opredeljuje status ljudi, ki jih danes imenujejo pripadnike Prvih narodov/nacij, pravna podlaga zakona pa je t. i. Indijanski Register (*Indian Register*), ki je uradni zapis članov prvih nacij v času, ko so se rezervacije vzpostavile.

Antropološka pojasnila dodajajo, da »staroselec« lahko pomeni različne stvari: o staroselcih govorimo, kadar govorimo o vrsti *Homo Sapiens*, ki je npr. staroselec na afriškem kontinentu; Ganci so staroselci Gane, škotski ribiči imajo staroselsko vednost o škotskem ribolovu. Kadar besedo uporabimo za ljudi, z njo označujemo bodisi (domnevne) prve prišleke, sedanjo politično nedominantnost, kulturne razlike z večinskim prebivalstvom, in samopripis (zlasti v osvobodilnih pokolonialnih političnih gibanjih). Čeprav je problematično določati primat v naselitvi, je osrednja točka definicije relacijska: gre za potomce prvotnih naseljencev, ki jih je nato nadvladala druga skupina ljudi oziroma država, ki je z režimom ščitila pravice nestaroselcev oz. novih naseljencev, staroselcem pa je odvzel zemljo (cf. Barnard 2006: 2). Nekateri antropologi opozarjajo, da je koncept problematičen: »Nihče ne bi resno sprejel, recimo, da so 'Angleži' staroselsko ljudstvo«. Biti 'staroselsko ljudstvo' Anglije ni ista stvar kot bili staroselec v Angliji« (Barnard 2006: 7). V antropološki diskusiji gre za več problemov: nekateri so zavračali koncept »staroselska ljudstva« kot antropološki koncept, kar seveda ni isto kot zavračanje tega koncepta v pravu in v politiki, kjer največkrat figurira kot uporabno orodje za restitucijo krivic ljudem, ki so tako (samo)opredeljeni.

DEFINICIJE STAROSELSTVA V MEDNARODNEM PRAVU

Definicija staroselska ljudstva je v pravu politetična: ni univerzalne, standardne in fiksne definicije. Mednarodne institucije, kot so Mednarodna organizacija dela (ILO), Svetovna banka (World Bank), in Organizacija združenih narodov (OZN),



7 Indijanski zakon Kanade (1876) je zakon, ki določa pravice registriranim Indijancem in njihovim skupinam (bands), pri čemer se velik del ukvarja s člani skupin (*band members*), ki živijo v t. i. rezervaciji. Zakon je izdalo Ministrstvo za indijanske zadeve in severni razvoj. Indijanci, registrirani v registru, ki ga je vzpostavil zakon, so imeli status Indijanca ali pogodbeni status (*treaty status*), torej status s posebnimi pravicami. Indijanec, ki ni bil registriran, je bil nestatusni Indijanec. Pred letom 1985 so ljudje status pogosto izgubili na načine, katere se v današnji perspektivi presoja za nepravilne. Zakon je bil dopolnjen z amandmaji, ki so nekaterim poprej izvzetim posameznikom in skupinam ter njihovim potomcem, vrnil status, če so ga predniki izgubili na tele načine: ženske s poroko z moškim, ki ni bil statusni Indijanec; z enfranšizacijo (do leta 1960 je Indijanec lahko volil na federativnih volitvah le, če se je odpovedal indijanskemu statusu); z rojstvom iz zakona med materjo s statusom in očetom brez statusa. Register je uradni popis statusnih Indijancev ali registriranih Indijancev v Kanadi, določa pravice in ugodnosti, ki se vežejo na rezervacijsko skupnost, katere člani so izvzeti iz plačevanja davkov federaciji in provinci. Izjeme so Inuiti in t. i. *Métis*, »mešanči«, potomci Indijancev in zgodnjih predvsem francoskih priseljencev, ki so zgodovinsko osnovali trajne skupnosti.

so podale več definicij. Sodobne delovne definicije (cf. Sidsel Saugestad 2001a: 43, v: Kuper 2006: 1–2, 7) označujejo staroselska ljudstva:

- a) ki vključujejo kulturne skupine in njihove potomce, ki imajo zgodovinsko kontinuiteto ali povezavo z dano regijo ali njenimi deli, in ki so bili prej ali sedaj naseljenci regije, ki so jo kolonizirali ali aneksirali drugotni priseljenci (prvotna naseljenost);
- b) ki so med oblikovanjem nacionalne države živeli ob večjih kulturnih skupinah ali neodvisno, oziroma v veliki izolaciji od vpliva vladavine nacionalne države (nedominantnost, so pod tujimi državnimi strukturami);
- c) k staroselskim ljudstvom prištevajo tudi ljudi, ki so ohranili vsaj deloma distinktivno jezikovne, kulturne in socialno-organizacijske lastnosti, in so pri tem ostali do določene stopnje diferencirani od obkrožajočih jih populacij ali od dominantne kulture nacionalne države (kulturna razlika);
- d) k zgoraj povedanemu je dodan tudi kriterij samoopredeljevanja, po katerem so staroselska ljudstva tista, ki se sama opredeljujejo za staroselska, in ki jim staroselskost priznavajo druge skupine (samopripis in pripis). Najpomembnejša aspekta definicije sta nedominantnost in samopripis (cf. Barnard 2006: 7).⁸

V *Konvenciji o staroselskih in tribalnih ljudstvih*⁹ ILO št. 169, ki je bila sprejeta leta 1989, najdemo opredelitev staroselskih ljudstev posredno, prek omembe kategorij ljudi, na katere se dokument nanaša. Konvencija ILO št. 169 zajema:

- a) tribalna ljudstva v neodvisnih deželah, katerih družbeni, kulturni in ekonomski pogoji se razlikujejo od drugih segmentov nacionalne skupnosti, in katerih status je popolnoma ali delno urejen z njihovimi lastnimi običaji, tradicijami ali s posebnim pravom ali zakoni;
- b) ljudstva v neodvisnih deželah, ki jih pojmujejo za staroselska na račun dejstva, da predstavljajo potomstvo populacij, ki so naselili deželo, ali geografsko regijo, ki ji dežela pripada, v času osvajanja ali kolonizacije ali

8 <http://en.wikipedia.org/wiki/Autochthonous>; (pristop: 11. april 2006), cf. tudi Fresa 1999–2000. Definicija staroselskih ljudstev v Združenih narodih je naslednja: »Staroselske skupnosti, ljudstva, nacije so tista, ki imajo zgodovinsko kontinuiteto z družbami pred invazijo in predkolonialnimi družbami, ki so razvile svoje teritorije, in se smatrajo za različne od drugih sektorjev družb, ki zdaj prevladujejo na teritorijih ali na delu teh teritorijev«.

9 Konvencijo o staroselskih in tribalnih ljudstvih, št. 169, so sprejeli v okviru Mednarodne organizacije dela (ILO) leta 1989, veljati pa je začela leta 1991 (*C 169 Indigenous and Tribal Peoples Convention*), in so jo doslej ratificirale le tri evropske države: Nizozemska, Norveška in Danska, poleg njih pa še Argentina, Bolivija, Brazilija, Kolumbija, Kostarika, Dominikanska republika, Ekvador, Fidži, Gvatemala, Honduras, Mehika, Paragvaj, Peru in Venezuela. <http://www.ilo.org/ilolex/cgi-lex/ratific.pl?C169>, pristop: 15. maj 2005.

oblikovanja sedanjih državnih meja in ki, upoštevajoč njihov pravni status, ohranjajo nekatere ali vse svoje družbene, ekonomske, kulturne in politične institucije.

Samoopredelitev za staroselskega ali tribalnega naj bi bila temeljni kriterij določanja skupin, na katere se nanašajo določila konvencije. Raba izraza ljudstva v Konvenciji ILO št. 169 naj ne bi bila oblikovana tako, da bi imela implikacije glede pravic, ki se navezuje na isti izraz v mednarodnem pravu.¹⁰

Prve iniciative glede pravic staroselskih ljudstev so sprožili staroselci iz ZDA, ki so leta 1920 obiskali Ligo narodov, vendar s pičlim uspehom; prezirane so tudi še pozneje, ko so se zaradi kršitev pravic obrnili na Združene narode. Leto 1970 je za prizadevanja za pravice staroselcev pomenilo obrat: *Podkomisija za preprečevanje rasne diskriminacije in zaščito manjšin* je naročila študijo o diskriminaciji staroselskih ljudstev. V okviru Združenih narodov je delovanje medvladnih in nevladnih iniciativ vodilo v organizacijo prve konference nevladnih organizacij leta 1977, in do organizacije druge konference leta 1981. Obe konferenci sta bili v Ženevi, kjer je iniciativa vodila v raziskovanje staroselskih ljudstev 1982, in v organizacijo *Delovne skupne za staroselske populacije pri Združenih Narodih*.¹¹

Komisija za človekove pravice je 3. marca 1995 z resolucijo 1995/32 določila, da naj Delovna skupina za staroselske populacije pri OZN prouči pripravljeni tekst Podkomisije za preprečevanje rasne diskriminacije in zaščito manjšin, in izdela *Osnutek deklaracije Združenih narodov o pravicah staroselskih ljudstev*. Osnutek deklaracije bi nato dali v obravnavo in sprejem Generalni skupščini OZN v času *Mednarodne dekade svetovnih staroselskih ljudstev* (1995–2004). Generalna skupščina je sprejela odločitev, da je sprejem deklaracije glavni cilj Dekade. Maja 2002 je bil osnovan *Stalni forum o staroselskih vprašanjih* (cf. Kenrick, Lewis 2004: 4). *Delovna skupina za staroselske populacije* je omenjeni Osnutek deklaracije tudi izdelala, potem ko je pregledala mednarodni razvoj človekovih pravic in temeljnih svoboščin staroselskih ljudstev, in je svoje napore usmerila v razvijanje mednarodnih standardov pravic staroselskih ljudstev.¹²



10 <http://www.ilo.org/ilolex/cgi-lex/convde.pl?C169>

11 V izvirniku: *United Nations Working Group on Indigenous Populations*, WGIP. Delovna skupina je delovala v okviru Združenih narodov, v okviru Ekonomskega in socialnega sveta in pod okriljem komisije za človekove pravice in podkomisije za promocijo in zaščito človekovih pravic. United Nations, Commission on Human Rights – Economic and Social Council; Sub-commission on the Promotion and Protection of Human Rights, fifty-fifth session, Agenda item 5 (b): Prevention of discrimination and protection of indigenous peoples, Report of the Working Group on Indigenous Populations on its twenty – first session, E/CN.4/Sub.2/2003/22, GO315800.pdf.

12 <http://www.unhchr.ch/html/menu6/2/fs9.htm>. Osnutek deklaracije Združenih narodov o pravicah staroselskih ljudstev predstavlja enega najpomembnejših korakov v promociji in zaščiti temeljnih pravic in osnovnih svoboščin staroselskih ljudstev. Vsebuje 19 preambul in 45 členov in zajema pravice in svoboščine z ohranja-

VPELJAVA KONCEPTA »STAROSELSKE POPULACIJE« V DOKUMENTE OZN IN POSLEDICE V MEDNARODNEM PRAVU

Raziskovalka mednarodnega prava Lucia Fresa (1999–2000)¹³ je v svoji specializacijski tezi z naslovom *Nova interpretacija izraza »staroselsko ljudstvo«: kakšne so pravne posledice priznanja »manjšin« namesto »staroselskega ljudstva« za staroselska ljudstva sveta?* razpravljala o pravnih posledicah zabrisane razlike med **manjšinami** in **staroselskimi populacijami**, do katere je prišlo z vpeljavo dokumentov OZN. Diskusijo so spodbudili procesi v staroselskih politikah, ki so se odvijali v OZN, zlasti v *Delovni skupini za staroselske populacije*, kjer so sodelovali tudi staroselci in dosegli reinterpreteracije kategorije »staroselska ljudstva«. Na 17. seji, ki je potekala od 26. do 30. julija 1999, je prišlo do nesoglasij med predstavniki staroselskih populacij in nevladnimi organizacijami: ti so na splošno pozdravili izdelavo dokumenta OZN, ker so menili, da so dogovori med staroselskimi populacijami in vladami po svoji naravi mednarodni; strinjali so se, da so **staroselska ljudstva** subjekti mednarodnega prava; vendar so nasprotovali interpretaciji termina »staroselski«, ki ga je Martinezova skupina¹⁴ utemeljila na dveh zgodovinsko različnih fenomenih: »evropskem kolonializmu« in na »ekspanziji na sosednji teritoriji«.

Fresa meni, da je Martinez s takšno potezo preinterpreteriral status staroselcev skoraj vseh afriških in azijskih ljudstev in tako ponovno odprl problem ločevanja med »staroselskimi ljudstvi« in »manjšinami«. Opredelitev določene skupine za

njem in razvijanjem etničnih in kulturnih karakteristik in distinktivnih identitet; zaščito pred genocidom in etnocidom; pravice v zvezi z religijskimi, jezikovnimi in izobraževalnimi institucijami; lastništvo, posedovanje ali rabo staroselske zemlje in naravnih virov, zaščito intelektualne lastnine, ohranjanje tradicionalnih ekonomskih struktur in načinov življenja, vključno z lovom, ribolovom, zeliščarstvom, nabiralništvom, krčenjem gozda in obdelovanjem zemlje; zaščito okolja; participacijo v političnem, ekonomskem in družbenem življenju držav, ki jih deklaracija zadeva; še posebno v zadevah, ki lahko spremenijo življenje staroselcev in njihove usode; samoopredeljevanje; samo-vlado oziroma avtonomijo v zadevah, ki so povezane z notranjimi in lokalnimi zadevami staroselskih ljudstev; tradicionalni kontakt in kooperacijo prek državnih meja; spoštovanje pogodb in sporazumov s staroselskimi ljudstvi. Osnutek deklaracije Združenih narodov o pravicah staroselskih ljudstev predvideva vzajemno sprejemljive in korektne procedure za reševanje konfliktov oziroma nesoglasij med staroselskimi ljudstvi in državami, in zajema sredstva pogajanja, posredovanja, arbitražo, nacionalna sodišča, mednarodne in regionalne preglede človekovih pravic in mehanizme pritožb. Osnutek deklaracije tudi zagotavlja, da omenjene pravice predstavljajo minimalni standard za preživetje in dobrobit staroselskih ljudstev sveta.

13 Specializacijo je opravila na Univerzi v Essexu, iz Mednarodnega prava o človekovih pravicah. Teza je bila objavljena novembra 2000 na spletni strani Centra študij za mir, www.studiperlapace.it/documentazione/fresa. (Pristop april 2006).

14 Dr. Miguel Alfonso Martinez je z Delovno skupino za staroselske populacije pripravljал osnutek študije o potencialnih pogodbah, soglasjih in drugih konstruktivnih dogovorih med staroselskimi populacijami in vladami. Pri študiji je delal od leta 1988, ko je Komisija za človekove pravice priporočila Ekonomskemu in socialnemu svetu, naj avtorizira Martinezovo vlogo posebnega poročevalca Podkomisije za preprečevanje diskriminacije in zaščite manjšin. Njegova naloga je bila pripraviti omenjeno študijo, da bi se staroselcem zagotovilo promocijo in zaščito človekovih pravic ter temeljnih svoboščin staroselskih populacij.

»staroselsko skupino«, ki zajema kolektivne pravice, namesto za »manjšino« po mednarodnem pravu, ki zadeva individualne človekove pravice, ima pravne konsekvence. Prepričana je bila, da je treba ločevati med manjšinami in staroselskimi ljudstvi, ko gledamo na njihove zahteve in individualne ter kolektivne pravice, ki so nedotakljive.

Vendar pa pri definiranju manjšin in njihovih pravic naletimo na težave: *Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah*¹⁵ in *Deklaracija združenih narodov o pravicah oseb, ki pripadajo nacionalnim, etničnim, religioznim ali lingvističnim manjšinam*¹⁶ sta edina inštrumenta OZN, ki se ukvarjata s pravicami oseb, ki pripadajo manjšinam, toda koncept manjšine v teh dveh dokumentih ni definiran. Besedna zveza »pravice oseb, ki pripadajo manjšinam«, implicira individualistični pristop, medtem ko se pravice »staroselskih ljudstev« opredeljuje kolektivno, kot pravice, ki so jih deležni člani skupine.

V nadaljevanju povzemamo po Fresi (1999–2000) polemiko o razliki med definicijama koncepta manjšine in staroselskega ljudstva, ki pa je izrazito esencialistična glede razumevanja razlik med ljudmi. Fresa najprej poskuša pojasniti razlike med definicijami manjšin in opredelitvami staroselskih ljudstev, pri čemer razpravlja o različnih študijah. Poante **definicije manjšin** so številčnost skupine, distinktivnost od ostalih in nedominantna pozicija. Francesco Capotorti (v Fresa 1999–2000) je v *Študiji o pravicah oseb, ki pripadajo etničnim, religioznim in lingvističnim manjšinam* kot manjšino opredelil

... skupino, ki je številčno šibkejša glede na ostalo populacijo v državi in je v nedominantnem položaju, katere člani imajo etnične, religiozne, lingvistične karakteristike, ki se razlikujejo od tistih lastnosti pri ostali populaciji in ki, četudi le implicitno, ohranjajo smisel solidarnosti do ohranjanja kulture, tradicij, religije in jezika.

Pri utemeljevanju temeljne razlike med konceptoma manjšine in staroselskih ljudstev se Fresa (1999–2000) osredini na definicijo Deschenesa, ki izpostavi, da določeni aspekti iz definicije »manjšin« lahko pomensko napolnjujejo tudi označo »staroselska ljudstva«: element solidarnosti se po njegovem mnenju povezuje s prizadevanji za enakost v pravu in dejstvih. Temeljna razlika med manjšino in



15 Ta dokument je edini instrument Združenih narodov, ki se neposredno in na splošno ukvarja s pravicami posameznikov, ki pripadajo manjšinam. v svojem 27. členu. Prim. opombo 18.

16 Prevod omenjenega dokumenta ni na voljo v slovenskem jeziku, v izvirniku se ime dokumenta glasi *Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. Sprejet je bil leta 1992 na Generalni skupščini Združenih narodov z resolucijo 47/135, dne 18. decembra 1992 <http://www.ohchr.org/english/law/minorities.htm> (pristop 8. december 2006)

staroselskimi ljudstvi je, da naj slednji ne bi sprejeli asimilacije v institucijah večine. **Staroselska ljudstva** ne potrebujejo numeričnega kazalca, poleg tega niso nujno homogena kategorija človeštva. Lahko imajo različne religije, navade, jezike, in lahko imajo med svojimi ljudmi manjšine. Imajo pa značilnost, ki naj bi jo manjšine ne imele: to je zgodovinska kontinuiteta, povezava s staroselskimi teritoriji, oziroma teritoriji prednikov (poleg skupinske zavesti, elementa samo-identifikacije, medgeneracijskega aspekta kulture ipd).

Izraz staroselski se uporablja v besedni zvezi skupaj s pojmi skupina, populacija, ljudstvo, ljudje. Fresa (1999–2000) pokaže, da tudi v primeru tega termina ni enotne opredelitve in pri tem navaja avtorico Daes. Daes v svoji opredelitvi izhaja iz koncepta staroselskih ljudi; prizadeva si za inkluzivnost, in se osredotoča na semantične korenine besed, ki se uporabljajo v mednarodnem pravu: staroselski / avtohtoni / aboriginalni (*indigenous* / *autochthonous* / *aboriginal*), ki ciljajo na časovni poselitveni primat, torej gre vedno za zgodovinsko prvo skupino, ki naj bi bila prisotna na danem ozemlju. Pri tem gre še za dodaten, pomemben vsebinski poudarek: v zadnjih desetletjih so mednarodne ustanove in forumi postopoma opuščali izraz ljudstva in ga nadomestili s pojmom ljudje, npr. junija 1993 na svetovni konferenci o človekovih pravicah, ki je bila na Dunaju. V deklaraciji, ki so jo sprejeli, so zapisali, da naj bi države staroselskim ljudem v skladu z mednarodnim pravom zagotavljale vse človekove pravice in temeljne svoboščine staroselskih ljudi na podlagi enakosti in nediskriminacije: s tem je bil po mnenju Frese poudarjen individualni aspekt pravic. Zdaj se izraz ljudstva ponovno uporablja v dokumentih OZN in v Konvenciji ILO št. 169, ki konstituira edini pravno zavezujoči inštrument: sklepati je, da gre za ponoven prenos poudarka z individualnih na kolektivne pravice, pri čemer se ljudstvo uveljavlja kot kategorija v mednarodnem pravu.

Fresa (1999–2000) je zapisala, da so nekateri predstavniki staroselcev na 17. seji Martinezove skupine, ki je pripravljala študijo o potencialnih pogodbah, soglasjih in drugih konstruktivnih dogovorih med staroselskimi populacijami in vladami, poudarjali, da je bistveni aspekt samoidentifikacija, kar je bila tudi osrednja poanta Cobove opredelitve. Cobova opredelitev je dala velik poudarek opredeljevanju staroselskih populacij samih in je bila tudi izhodišče Martinezove študije. S tem poudarkom so soglašali tudi staroselci, pa tudi vlade, vendar se niso strinjali z Martinezovim postavljanjem zgodovinskega aspekta v ospredje. Martinez je izhajal iz distinkcije med »invazijo« in »kolonializmom«; trdil je, da gre pri »invaziji« oziroma »teritorialni ekspanziji« za prilaščanje ozemlja, ki ga zavojevalci odvzamejo ljudem, blizu katerih naj bi živeli; potemtakem naj bi imeli razlaščeni in zavojevalci precej skupnega v kulturnih repertoarjih; teritorialna ekspanzija naj bi se običajno končala tako, da se zavojevani priključijo novemu političnemu telesu. »Kolonializem« pa naj bi se dogajal na račun »kulturno različnih ljudi«, ki potem ostanejo izključeni iz političnih procesov. Pri vpeljevanju teh

distinkcij se je Martinez skliceval na afriški in azijski kontekst, in na konec kolonizacije, ko so se oblikovale neodvisne države in ko so politično moč nad etničnimi in nacionalnimi socialnimi skupinami dobili tisti, katerih staroselski status je bil in je nesporen; druge etnične skupine in narodi/nacije, ki so prav tako živeli na teritoriju nove države, pa iz teh procesov dekolonizacije niso izšli tako, kot je to uspelo dominantnemu sektorju nove politične entitete, ki je zahteval in dosegel mednarodno priznanje. Predstavniki staroselcev so trdili, da Martinez postulira, da staroselci ne obstajajo; vendar je šlo za poudarek, da je koncept staroselca invencija kolonialistov, konkistadorjev. Če je dekolonizacijskega obdobja konec v Aziji in Afriki, potem izraz ni več uporaben, saj bi vsi ljudje podlegli kvalifikatorju staroselski: razlika je, da so sedaj samo nekateri na dominantni poziciji, ker imajo politično moč; ostali so posledično postali manjšine.

Fresa (1999–2000) je zato, da bi pojasnila razlike v interpretacijah terminov manjšina in staroselsko ljudstvo, primerjala dokumenta OZN, *Osnutek deklaracije o pravicah staroselskih ljudstev* in *Deklaracijo o pravicah oseb, ki pripadajo nacionalnim ali etničnim, religioznim ali lingvističnim manjšinam*. V ospredju njene analize je vprašanje interpretacije razlik glede **kolektivnih in individualnih pravic manjšin in staroselskih ljudstev** ter pravnih konsekvenc, glede interpretacije specifičnih pravic, ki so vezane na termin staroselsko ljudstvo, vprašanje integracionističnega in separatističnega pristopa pri opredeljevanju manjšin in staroselskih ljudstev ter o pravici do participacije. Po njenem mnenju pogosto naletimo na trditev, da staroselska ljudstva izražajo večje zanimanje za ekonomske, socialne in kulturne pravice, medtem ko naj bi se manjšine bolj zanimale za državljanske, politične in kulturne pravice. Ta distinkcija se je zadnjih dvajset let zabrisala, pomembno vlogo pri tem je imel dokument *Dunajska deklaracija in program akcije*¹⁷, ki je postavil, da so vse človekove pravice neločljive in medsebojno odvisne ter prepletene, in da morajo mednarodne skupnosti obravnavati človekove pravice globalno na pravičen in enak način, na enaki podlagi in z enakimi poudarki. Pomembne so ugotovitve *Komiteja za človekove pravice* v primeru Kitok, ko je Komite povečal zaseg 27. člena *Mednarodnega pakta o državljanskih in političnih pravicah*¹⁸ z odločitvijo, da ekonomske dejavnosti spadajo pod zaščito 27. člena, če pripadajo kulturi Samijev: sklenili so, da gospodarjenje s severnimi jeleni pripada kulturi Samijev, in tako specifične ekonomske dejavnosti Samijev opredelili za del kulture. Urejanje ekonomskih zadev je sicer stvar posamezne



17 Gre za deklaracijo, ki je bila sprejeta na Dunaju junija 1993 na svetovni konferenci OZN o človekovih pravicah.

18 27. člen tega dokumenta pravi: »V tistih državah, v katerih živijo etnične, verske ali jezikovne manjšine, osebam, ki pripadajo takim manjšinam, ne bo odvzeta pravica, da skupaj z drugimi člani svoje skupine uživajo svojo lastno kulturo, izpovedujejo in prakticirajo svojo vero ali uporabljajo svoj lasten jezik«; <http://www.ip-rs.si/index.php?id=229>, (pristop: 12. april 2006)

države, vendar pa dejavnosti, ki pomenijo bistveni del kulture določene etnične skupnosti, in njene implikacije za posameznika, lahko ureja 27. člen konvencije.

Odnos med staroselskimi ljudstvi in **teritorialnimi pravicami** od teritorija prednikov je lahko naslednji dokaz proti argumentu, da staroselska ljudstva bolj zadevajo ekonomske, družbene in kulturne pravice in manj državljanske in politične, ki naj bi bile domena večjega interesa manjšin. Izguba teritorija prednikov se izkaže za kršitev državljanske in politične pravice do življenja staroselskih ljudstev, saj predstavlja resno grožnjo preživetju – ne samo zaradi ekonomskega pomena prostora, pač pa tudi zaradi domnevnega spiritualnega odnosa, naj bi ga imeli staroselci z omejenimi teritoriji.

Problemi in potrebe staroselskih ljudi naj bi bili po mnenju Frese (1999–2000) bolj specifični, in morajo biti pravno upoštevani znotraj okvira, ki se je sposoben prilagajati. Paradigma državljskih in političnih pravic v historični povezavi z evropskim individualizmom je bila po njenem mnenju prekletstvo za opredeljevanje pravic staroselskih ljudstev, ker so nocije o individualizmu lahko v bistvenem konfliktu z njihovimi nazori in normami. Paradigma ekonomskih, družbenih in kulturnih pravic je pogosto povezana z močno državo, ki ima moč za razvijanje in prerazporeditev zemlje na račun ekonomskega razvoja in družbenega reda. Fresa (1999–2000) dodaja, da je tudi lahko prekletstvo staroselcev. V *Mednarodnem paktu o državljskih in političnih pravicah* kolektivnega načela ni, pač pa so pravice utemeljene v **načelu individualnosti**. Govori se, tako kot v že omenjenem 27. členu, o »osebah, ki pripadajo manjšinam«. Vsaka pravica je dodeljena posamezniku; samo izjemoma je skupinski pristop zajet v 1 členu. Toda že člen 3.1 spet govori o osebah v skupini in njenih članih. *Osnutek deklaracije o pravicah staroselskih ljudstev* pa vsebuje številne **kolektivne pravice**: »skupinske pravice« in »pravice ljudstev«. Sodobno mednarodno pravo po mnenju Frese (1999–2000) zavzema progresivni pristop in posveča pozornost obravnavi kolektivnih pravic.

Posamezni teoretiki, ki jih zelo podrobno obravnava Fresa (1999–2000), so opozorili na razliko pri interpretaciji koncepta zaščite manjšin in enakosti ter nediskriminacije in na garancijo za ohranjanje skupinske identitete; s pozitivno akcijo naj bi se zaščitilo pravice manjšinskih skupin. V tem pristopu ni konceptualne razlike med zaščito manjšin in zaščito staroselskih ljudstev. Priporočila svarijo pred »obratno diskriminacijo« (ko bi bili zaradi zaščite manjšine ali staroselcev diskriminirane ostale skupnosti v družbi); svarila pa porajajo vprašanje, če se kolektivne pravice niso ponovno zreducirale na individualne.

Protiargument tem svarilom je izrazil Rodley (1995: 51, v Fresa 1999–2000): staroselske skupnosti so v posebnem položaju, saj se izraz staroselske skupnosti dejansko ne uporablja za »običajne manjšine«. Toda Fresa trdi, da se zanje zahteva posebni režim, pri čemer ureditev zgolj pravnih okvirov ni zadostna, ker so tu še pomembni etični, politični in zgodovinski faktorji, ki jih je treba upoštevati.

Na vprašanje, zakaj je potrebno razlikovati med **individualnimi pravicami manjšine in kolektivnimi pravicami staroselskih ljudstev** Fresa (1999–2000) odgovarja, da je ena izmed bistvenih razlik med konceptoma manjšin in staroselskih ljudstev ta, da ljudje, ki jih dokumenti OZN opredeljujejo kot osebe, ki pripadajo manjšinam, ne morejo uveljaviti posebnih pravic kot kolektivnih. Npr. *Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah* ureja posebne pravice pripadnikov etničnih, verskih in jezikovnih manjšin in ne kolektivne pravice manjšin, pritožbe o kršitvah pravic, ki jih sprožijo v primeru kršitev državljskih in političnih pravic, pa lahko obravnavajo le individualno po posebnem fakultativnem protokolu.¹⁹

Druga velika razlika je, da v *Deklaraciji o pravicah oseb, ki pripadajo nacionalnim ali etničnim, religioznim ali lingvističnim manjšinam* manjka **pravica do samoodločbe**, *Osnutek deklaracije o staroselskih ljudstvih* pa jo omenja na več mestih. Staroselskim ljudstvom se deklarira **pravica** tudi do **zemlje**, manjšinam pa ne. Poraja se vprašanja, ali imajo manjšine lahko pravico do zemlje – Fresa pravi, da je pri tem osrednjega pomena časovna prioriteta in povezava skupine ljudi z določenim ozemljem

Po mnenju Frese (1999–2000) je dodatna razlika med dokumentoma OZN njun različen nazorski pristop: **integracionistični pristop** naj bi bil značilen za *Deklaracijo o pravicah oseb, ki pripadajo nacionalnim ali etničnim, religioznim ali lingvističnim manjšinam*, ki pravice manjšin prikroji okviru mednarodnega prava človekovih pravic in uveljavlja ideal multikulturalnosti in multietnične družbe. **Separatistični pristop** pa naj bi prevladal v *Osnutku deklaracije o staroselskih ljudstvih*, s katerim skušajo izboljšati pogoje življenja staroselcev v posebnih okoliščinah. Pred tridesetimi leti naj bi bil status staroselcev bolj asimilacionistično naravnani. Spremembo k bolj separatistični politiki sta prinesli Konvencija ILO, št. 107, in Konvencija ILO, št. 169, ki je bila revidirana izdaja prejšnje. Preambula poznejše Konvencije ILO, št. 169 jasno trdi, da je treba v skladu z novimi mednarodnimi standardi odstraniti asimilacijsko orientacijo, ki je bila značilna za Konvencijo ILO, št. 107.

Diskusija o integracionističnih *versus* separatističnih politikah je po Fresi povezana z vprašanjem ali lahko dokumenti OZN o manjšinah zaščitijo splošne skupinske pravice oz. pravic skupine, ali tega ne zmorejo. Če ta tega ne zmore, potem je potreba po posebnem režimu za zaščito staroselskih individualnih in



19 Fakultativni protokol daje Odboru za človekove pravice pristojnost, da obravnava pritožbe posameznikov, ki menijo, da država pogodbenica, pod katere jurisdikcijo so, krši določbe Mednarodnega pakta o državljanskih in političnih pravicah, in so izčrpali domača pravna sredstva. <http://www.mzz.gov.si/index.php?id=739>; prim. tudi http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zunanja_politika/FAKULTATIVNI_PROTOKOL_K_MEDNARODNEMU_PAKTU_O_DRZAVLJANSKIH_IN_POLITICNIH_PRAVICAH.pdf (pristop: 8. december 2006).

kolektivnih pravic očitna, je zavrnila Fresa, in se strinjala s Falkovimi prizadevanji (v Fresa 1999:2000) za uveljavitev posebnega režima, ki se je manifestiral v oblikovanju *Osnutka deklaracije o pravicah staroselskih ljudstev* in posebnega stalnega foruma za staroselska ljudstva v okviru OZN: ni se mu zdelo dovolj zagotoviti enakost in preprečevanje diskriminacije, pač pa je zagovarjal avtonomijo in zagotavljanje participacije v dominantni družbi.

Svojo razpravo glede razlik med statusoma manjšine in staroselskega ljudstva je Fresa (1999–2000) sklenila z opisom poglobljene razlike, ki jo je postavila v točko politične participacije in soglašanja z odločitvami vlad. **Staroselska ljudstva imajo v politični participaciji in soglašanju** z odločitvami vlad glede vseh odločitev, ki jih zadevajo, posebno vlogo. Pripadniki manjšin nimajo istih zagotovil, kot jih navaja *Deklaracija o pravicah oseb, ki pripadajo nacionalnim ali etničnim, religioznim ali lingvističnim manjšinam*, kar je poseben argument v prid posebnih pravic staroselcev. Npr. *Deklaracija o pravicah oseb, ki pripadajo nacionalnim ali etničnim, religioznim ali lingvističnim manjšinam* postavlja, da imajo posamezniki pravico pripadati manjšinam, za učinkovito participacijo v družbi, vendar ne na način, ki bi bil neprimerljiv z nacionalno zakonodajo. Pri participaciji in priznanju, ki jih zahteva *Osnutek deklaracije o staroselskih ljudstvih*, gre za dve različni ravni vključevanja: *Osnutek deklaracije o staroselskih ljudstvih* namreč zahteva tudi soglašanje, ne le participacijo.

Fresa (1999–2000) je v svoji sklepni besedi poudarila, da je razločevanje v mednarodnem pravu med manjšinami in staroselskimi ljudstvi nujno zaradi specifičnih pravic, ki jih staroselci vidijo kot svoje lastne pravice: pri tem je izpostavila zaščito ozemeljskih pravic in samoopredelitev. Razpravo o pravicah staroselcev je treba ločiti od razprave o pravicah manjšin zato, ker posebne okoliščine staroselskih ljudstev onemogočajo, da bi uporabljali tradicionalno kategorizacijo pravic kot državljskih pravic in političnih pravic nasproti ekonomskim, družbenim in kulturnim pravicam. Ločen pristop do staroselskih ljudstev in do manjšin izhaja iz kolektivnega pristopa, ki jih imajo staroselski ljudje v vsakem aspektu življenja, kar naj ne bi ne držalo za pravice manjšin, o katerih se vedno govori kot o »pravicah oseb, ki pripadajo manjšinam«.

Po mnenju Lucie Fresa (1999–2000) mednarodni standardi prava za človekove pravice ne omogočajo poenotenja zaščite pravic staroselcev pod okriljem pravic manjšin. Nevarno in nepravilno je trditi, da država s pripisom oznake manjšine, namesto oznake staroselskih ljudstev, ne bo mogla spremeniti zaščite kolektivnih pravic kot »distinktivnih družb« oziroma »ljudstev«. Ne gre za afirmacijo trditve, da so pravice staroselskih ljudstev bolj zaščitene kot pravice manjšin, pač pa gre za trditev, da zaščita pravic staroselskih ljudstev v Afriki in Aziji ne profitira od novih interpretacij izraza »staroselski«, saj naj bi ljudstva v Afriki in Aziji nova interpre-

tacija izraza »staroselski« vmeščala brez izjem pod kategorijo manjšine (cf. Fresa 1999–2000).

RETORIKA POLITIČNIH GIBANJ STAROSELSKIH LJUDSTEV IN KONCEPT STAROSELSKOSTI (INDIGENEITY)

Za osvetlitev razprave o ideologijah avtohtonizma v razpravah o etničnem v Sloveniji so nedvomno pomembne diskusije o vprašanih staroselstva v antropologiji, ki vigorozno tečejo po končani dekadici staroselskih ljudstev.²⁰ V diskusijah, ki jih povzemamo, so sodelovali antropologi, ki so menili, da je kategorija *indigenous* ustrezna in so rabi naklonjeni, kot tudi zagovorniki nasprotne strani, ki menijo, da je izraz zavajajoč. Predstavniki tretje linije menijo, da je raba izraza staroselski kompleksna in zato stvari niso preproste. V polemikah lahko ločimo tiste, ki so kritizirali sam koncept staroselstva in menili, da je šlo za ponovno oživljanje v antropologiji že ovrženih konceptov primitivnih ljudstev, in ki so npr. izrabljali esencialistično retoriko o kulturi, da so temeljili na ideologiji krvi in zemlje ipd. (cf. Kuper 2003). Medtem ko se je večina antropologov strinjala s Kuperjevim mnenjem o problematičnosti rabe izraza »staroselski«, ki so ji npr. očitali, da navaja na starosvetno govorjenje o »primitivnih ljudstvih« (Plaice 2003), ali na še starejše difuzionistične koncepte, povezane s tradicijo *Kulturkreise* in njenega stopenjskega pojmovanja od primitivne (ali *Urkultur*), k primarni, sekundarni in terciarni kulturni strati (cf. Barnard 2006: 4), pa so vendar močno kritizirali Kuperjevo pokroviteljsko in avtoritarno držo v kritiki političnih in kulturnih stališč, akcij ter znanstvenih produkcij antropologov (Plaice 2003), oziroma njegovo napačno predstavljanje teh akcij (cf. Kenrick in Lewis, 2004). Zagovorniki kulturnih in političnih stališč in akcij različnih staroselskih skupin so bili večinoma antropologi, ki so delali s staroselskimi ljudstvi, tudi kot aktivisti, npr. Hugh Brody (cf. 2003), in ki so videli prednost takih političnih akcij predvsem v restituciji krivic; manj pomembno se jim je zdelo, da razprave, akcije in različna stališča o staroselcih posegajo po sredstvih, kakršno je npr. esencializiranje kulture, ali retorika o prvobitnosti ipd. Diskutiranje nekaterih antropologov, npr. prispevek Alaina Barnarda (2004, 2006), pa je polemiko niansiralo in si je prizadevalo za bolj sofisticirano razpravo, ki je zahtevala izrecno obravnavo koncepta staroselskih ljudstev v pravu in v antropologiji. V nadaljevanju povzemamo le tiste točke, ki nam bodo pomagale osvetliti ideologijo avtohtonizma.



20 V antropoloških krogih so bila izmenjana stališča, ki so jih leta 2003 v junijski številki revije *Current Anthropology* objavili Adam Kuper, Keicchi Omura, Evie Plaice, Alcida Rita Ramos, Steven Robins in James Suzman. V diskusiji se je oglasil tudi Alan Barnard in svoj komentar objavil najprej leta 2004 v oktobrski številki *Anthropology Today*, ko je odgovoril na Kenrickovo in Lewisovo pisanje o pravicah staroselcev in rabah izraza staroselec, objavljenem aprila 2004 v reviji *Anthropology Today*. Dodatna vprašanja je odprla nedavno objavljena polemika o konceptu staroselskosti, objavljena februarja 2006 v reviji *Social Anthropology*.

Leta 2003 je Adam Kuper v svojem članku s pomenljivim naslovom *Vrnitev domorodca*²¹ napadel retoriko političnih gibanj staroselskih ljudstev. Eden izmed najbolj grobih očitkov je bila kritika ideologije, ki naj bi imela enaka izhodišča kot ideologija nacizma in apartheida. Kuperjeva kritika je bila usmerjena na temeljne premise gibanja, po katerih naj bi potomci prvotnih naseljencev dežele imeli prednostne oz. ekskluzivne pravice do naravnih virov, na podlagi predpostavljene krvne povezave s predniki. Ne da bi podal širšo analizo retorike staroselskih aktivistov je Kuper zatrdil, da je ta retorika značilna za ekstremno desnico (cf. Plaice 2003). Kenrick in Lewis sta mu ostro odgovorila, da je njegova kritika nevarna, saj napaja diskurz, ki služi diskriminaciji ljudstev, v svoji kritiki pa sta podčrtala odlomke, v katerih naj bi Kuper podajal zavajajočo zgodovino aktivizma pripadnikov staroselskih ljudstev. Predvsem sta mu očitala spregled skrajne diskriminiranosti staroselskih ljudstev in stereotipni oris aktivizma, ne da bi bila upoštevana zgodovinska in kulturna dejstva in specifičnosti posameznih aktivističnih dejavnosti. Zahtevala sta relacijski pristop, po zgledu na konceptualizacijo etničnosti, in namesto karikiranega in esencialističnega definiranja staroselskosti priporočila oris mnogoterih strani odnosov, ki jih zaznamuje velika neenakost. Sklenila sta, da bi morali pravice staroselcev pojmovati kot strategijo upiranja razlaščanju, ki jo uporablja jezik nosilcev moči (cf. Kenrick in Lewis 2004: 4–9).

Kuper (2003) je kritiziral v antropologiji uveljavljeno mnenje, da naj bi lovci in nomadski nabiralci ne predstavljali samo prvih naseljencev dežele, pač pa izvirno človeško populacijo sveta oziroma naravno stanje človeštva. Nasprotoval je prepričanju, po katerem naj bi bili sedanji lovci in nabiralci domnevni potomci starodavnih lovcev in nabiralcev, ki naj bi po teorijah iz zgodovine antropologije živeli pred več tisočletji. Četudi izgledajo podobni zaradi določenih tehnoloških aspektov, se močno razlikujejo v kulturnih tradicijah, npr. v sistemih religioznih verovanj in sistemih sorodstva. Kuper je aktivizmu staroselcev ter rabi izrazi nasprotoval zato, ker naj bi izraz impliciral domnevo, da so lokalne domačinske skupine nosilke starodavne kulture. Opozarjal je tudi na podmene, ki so v romantičističnem stilu opozarjale, da je materialna civilizacija vsiljivcev ogrozila staroselske kulture; opozoril je, da ni smiselno vsakršne izgube kulture staroselcev pojasnjevati z genocidom. Enako oster je bil tudi glede teze o harmoničnem življenju staroselcev z naravo, saj naj bi antropologi v etnografijah dokazali prav nasprotno: navedel je primer Inuitov iz Severne Kanade, ki so spreminjali svoj način življenja pri lovu na jelene. Po Kuperju in ga ne bi mogli povezovati s starodavnim lovom, saj so Inuiti po opremljenosti z novimi tehnologijami za lov prav toliko moderni kot Evropejci ali Američani. Zaradi prisilne sedentarizacije kanadske vlade so tudi spremenili svojo ekonomijo, vendar so svoj sodobni način lova še naprej



21 *The return of the native.*

predstavljali za tradicionalni način lova. Ideje po ponovni obuditvi lova po starem in z naravo harmoničnem načinu, ki naj bi bil značilen za Inuite, in ki naj bi jih sprožila retorika aktivizma staroselskih ljudstev, po Kuperjevem mnenju niso realistične.

Kuper je navedel tudi težavne primere dokazovanja pravic do zemlje, ki jih običajno staroselci iščejo na sodiščih nacionalnih držav. Nesprejemljivo se mu je zdelo Brodyjevo priporočilo, da naj v primeru pomanjkanja nepisnih zgodovinskih virov oz. ustnih tradicij sodišča vzamejo za dokaz npr. šamanovo vizijo v sanjah, ki pojasni podrobnosti dogovorov prednikov in prvih evropskih naseljencev. Poleg šamanov naj bi bil nesporen dokaz tudi poglavarjeva beseda, priporoča Brody, Kuper pa kritično pripominja, da je mnogokrat ideja o poglavarjih mitska. Enak problem mu predstavljajo tudi miti, če jih primerjamo z arheološkimi dokazi. Npr. teorija Beringove ožine, po kateri naj bi ljudje migrirali iz Azije v Ameriko je sprejeta v arheologiji, staroselcem pa se zdi brez pomena oziroma absurda. V tem aspektu se zdi, da ima Kuper težavo z vrednotenjem arheološke misli in priznavanjem 'staroselske vednosti': Bolj verjame v večjo kredibilnost prve, ker temelji na znanstveni vednosti, drugo pa vrednoti za manj pomembno, saj naj bi temeljila na drugačni, staroselski vednosti. Naslednjo kritično ost je uperil v težavno določanje statusa staroselca, saj naj bi bile t. i. staroselske populacije, ki se sklicujejo na arheološke dokaze, pogosto same imigrantske skupine, poleg tega pa so lahko t. i. staroselska ljudstva tudi v vlogi kolonizatorjev, kot npr. ljudstvo Innu, ki so naselili Quebeški otok Labrador komaj pred 1800 leti, potem ko so asimilirali in preselili druge populacije (Maihot 1999: 51, v: Kuper 2003).

Plaice (2003) svojo kritiko Kuperjeve razprave sklene z mnenjem, da potrebujemo natančno etnografsko raziskavo o procesih, v katere so vpeta gibanja staroselskih ljudstev, zaradi enotnih razlik v zgodovinskih tarjektorijah, političnih konjunkturah in lokalnih odgovorih – te raziskave nam bodo pokazale več zgodb in omogočile uvid v kompleksno situacijo.

Tudi Plaicejevo mnenje je sporno: kar dejansko potrebujejo antropologi ter ostali raziskovalci, ki jih zanima razprava o staroselskosti, je afirmacija glasu staroselcev samih. Zlasti potrebujemo podrobne etnografije, ki bi jih naredili staroselci, s katerimi bi interpretirali dogajanja z vidika lastnih zgodovin. Skratka, potrebujemo afirmacijo glasov staroselcev, ki kompetentno obvladajo svojo lastno, staroselsko perspektivo in ki so hkrati seznanjeni s produkcijo socialnoantropološke ali zgodovinskoantropološke vednosti.

IMPLIKACIJE POJMA STAROSELSKA LJUDSTVA ZA IDEOLOGIJE AVTOHTONIZMA

Izraz staroselska (ali tudi: naravna) ljudstva je danes prisoten v številnih ideološko določenih debatah: pri njem se napajajo predstavniki zelenih in pristaši protiglobalizacijskih gibanj, izrabljajoč idejo o avtentičnih primitivnih ljudstvih, ki živijo še v tesnem stiku z naravo, ko kultura (še) ne predstavlja grožnje ekološkemu ravnovesju. Mnoge ideologije indigenizma – enako velja tudi za ideologije avtohtonizma – se napajajo tudi iz splošnega prepričanja, da je pravo državljanstvo stvar krvnih in ozemeljskih vezi, s pomočjo katerih npr. evropski diskurz danes opravičuje evropsko protiimigrantsko politiko (cf. Omura 2003), seveda pa mnoge države tudi pravico do državljanstva utemeljujejo na tem, t. i. etničnem principu. Politična gibanja pripadnikov staroselskih ljudstev so zaradi svojih ekoloških konotacij dobila podporo širokega političnega spektra, iz zelo različnih in pogosto kontradiktornih razlogov. Ne glede na vsakokratno politično aspiracijo, ki opravičuje zahteve po zemlji domorodcev, se konvencionalne argumentacije naslanjajo na obsoletne antropološke označnice: »primitivna ljudsta«, »prvobitne kulture« ipd., in na romantično rasistično etnografsko gledanje (cf. Barnard 2003, 2006). Ker se napajajo pri esencialističnih ideologijah kulture in identitete, utemeljene na teritoriju in bioloških vezeh, imajo lahko nevarne politične konsekvence. Prav v teh nevarnostih je sorodnost ideologij indigenizma z ideologijami avtohtonije.

Drugje (cf. Janko Spreizer 2004) sem že etnografsko dokazovala tezo, da je raba koncepta avtohtonosti v študijih o etničnosti sporna zlasti zato, ker jo raziskovalci uporabljajo nepremišljeno in v sozvočju z nacionalnimi ideologijami države, ki služijo favoriziranju domačijskega in izključevanju tujega. Seveda kritika ni bila *a priori* usmerjena v emancipacijska prizadevanja tistih skupin prebivalstva, ki so jim bile v preteklosti kršene človekove pravice, pač pa v ideološko rabo avtohtonizma med raziskovalci, ki so favorizirali določene manjšine, npr. italijansko in madžarsko »narodnostno skupnost«, slovenske manjšine v Italiji, Avstriji ter na Madžarskem, ter romsko »etnično skupnost«, medtem ko so prav s sklicevanjem na avtohtonost (ne pa, na primer, na kake zgodovinske vzroke) izključevali uveljavljanje posebnih pravic t. i. »novim manjšinam« (cf. Žagar, 1998; v. Janko Spreizer 2004). Kritika je bila uperjena tudi na odsotnost debat o epistemološki in analitski vrednosti tega koncepta v etničnih študijah.

Privedba pojma avtohtonost, ki so jo lansirali domači diskurzi o etnično razločenih manjšinah, je po mojem mnenju prispevala k ustoličevanju modnega pripisovanja avtohtonosti mnogim stvarem: vse bolj je uveljavljena v zootehnik, biologiji, kinologiji, saj se na teh področjih ukvarjajo med drugimi z rejo pasemskih živali. Samo ugibamo lahko, kako se rabe besede v teh študijah in študijah o etničnem medsebojno vsebinsko napajajo in prepletajo. Vendar nas ustaljena

raba avtohtonosti, ki se manifestira v raznoterih diskurzih o ohranjanju nacionalne in kulturne dediščine, avtentičnosti slovenske kulture, avtohtonosti slovenstva ipd. lahko napoti na refleksijo ideologij, ki so v funkciji diskriminiranja tujcev in sovražnega govora do detajlov, ki v množični percepciji simbolizirajo njihovo kulturo, kar očitno kažejo npr. diskriminatorne razprave o džamiji.²² Zlasti zgovorni so ti diskurzi, če jih beremo v premeščenih kontekstih, ki odstrejo plasti ideologije avtohtonizma pri razpravah o zemlji, granitu in glini in pri biologističnih ideologijah o domačih avtohtonih živalih in njihovih pasmah, in ki implicirajo tudi prepričanja o tem, kaj je slovenska nacionalna identiteta.

SLOVENSKE AVTOHTONE PASME: KOKOŠI, PRAŠIČI, ČEBELE, PSI IN KONJI

Ideologije avtohtonizma so se, kot rečeno, živahno razmahnile tudi med biologi, zootehniki, biotehniki in kinologi. Prizadevanje za ohranjanje kulturne krajine na Kraškem robu je biologe napeljalo k ideji o vrnitvi Boškarinov, belega panonskega goveda s trdimi kopiti, ki veljajo za razmeroma nezahtevne za rejo. Izginili naj bi zaradi neugodne politike odkupovanja goveda v času italijanske države. Boškarini veljajo za avtohtono istrsko govedo, katerega biki so neagresivni. Z reinencijo tradicij v istrskih krajinah, ki se je živahno razmahnila, so postali pomembna komponenta istrske kulturne krajine. Zadrega je nastopila, ko so med gensko analizo ugotovili, da so živali, ki bi jih lahko pripeljali s hrvaškega ali italijanskega dela Istre, okužene, zaradi česar veterinarska zakonodaja ne dovoljuje uvoza: Kmalu so našli rešitev: uvoziti nameravajo zmrznjene zarodke in jih implantirali v nadomestno kravjo mater. Če bosta koncepcija *in vitro* in nadomestna mati uspešni, bo Istrska krajina spet naseljena z »avtohtonim« Boškarinom.²³

Biotehniška fakulteta – Oddelek za zootehniko in Ministrstvo za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano objavljata opise slovenskih avtohtonih domačih živali, med katerimi so npr. konji lipicanec, posavski konj, in slovenski hladnokrvni konj;



22 Do burnih in diskriminatornih razprav o džamiji je v slovenskem nacionalnem prostoru prišlo večkrat, vendar so bile leta 2003 prvič močno prisotne v medijih, ko so mestne oblasti v Ljubljani določale lokacijo za gradnjo islamskega kulturnega centra. V medijskem diskurzu so bile razprave močno podvržene diskriminatorni konstrukciji Drugega, njen vsebinski zasег pa je vseboval postulate o kulturni tujosti islama v slovenskem nacionalnem prostoru, kjer naj bi bilo krščanstvo avtohtona religija; med razpravo najdemo tudi trditve, ki jih definiramo kot arhitekturni rasizem. Nekateri razpravljalci pa so svarili pred nevarnostjo terorizma, ki naj bi se z gradnjo džamije v Sloveniji močno povečala. Antiislamizem je kulminiral potem, ko so decembra 2003 na 7. seji Mestne občine Ljubljana sprejeli odlok o prostorski ureditvi džamije, mestni svetnik Mihael Jarc pa je 6. januarja 2004 podal pobudo za zbiranje podpisov o naknadnem referendumu o postavitvi *džamije*. Argumenti proti gradnji džamije bili utemeljeni tudi z drugimi islamofobnimi argumenti, ki pa naj bi bili zgodovinsko utemeljeni zaradi »turških vpadov«. Za natančni pregled antiislamizma, ki ga lahko opredelimo kot enega od komponent ideologij avtohtonizma v Sloveniji, prim. Kalčič, 2006: 102–125.

23 Terenski zapis je nastal na hribu Kavčič, 8. septembra 2006, med Študentsko poletno šolo Rakitovec 2005.

cikasto govedo; bovška in jezersko-solčavska ovca ter istrska in belokranjska pramenka; štajerska kokoš; kranjska čebela; kraški ovčar, istrski in posavski gonič; ter koroški žigec in soška postrv.²⁴ Pri omenjeni Fakulteti že vrsto let poteka projekt *Ohranjanje avtohtonih slovenskih pasem domačih živali*. Med prioritetaми projekta je tudi ohranjanje avtohtonih pasem v naravnem okolju *in situ*. *Ohranjanje avtohtonih pasem* je tudi projekt Evropske unije, ki neposredno spodbuja rejo avtohtonih pasem – rejci za rejo manj produktivnih, avtohtonih pasem dobijo celo nadomestilo za izpad dohodka. Izvajajo se tudi genske raziskave in oblikuje se genska banka. Avtohtone pasme se ohranjajo tudi *ex-situ*, v obliki zmrznjenega semena.²⁵

Poglejmo si ideologije avtohtonizma, ki se prepletajo z ideologijami okoljevarstvenikov in protagonistov naravne in kulturne dediščine, katere sestavino predstavljajo tudi avtohtone domače živali, in ki naj bi datirala daleč v preteklost:

Štajerska kokoš velja za edino avtohtono pasmo kokoši v Sloveniji. ... Ožja domovina je južni del avstrijske Štajerske in območje med rekama Muro in Savo na slovenskem Štajerskem. Zapisi štajerko omenjajo že v 14. stoletju.

Seveda ni naključje, da je štajerka označena za srednjeevropeljko, ki jo je vse do ogroženosti izrivala populacija tuje perutnine, ki seveda nima takšnih značajskih lastnosti, kakršne ima »naša« štajerka:

Boris Wenko v knjigi 'Kmetijsko kokošarstvo' (1935) piše, da je bila štajerka izmed vseh srednjeevropskih kokoši na dobrem glasu že mnoga stoletja pred uvozom prvih tujih pasem. Zlasti so zaradi finega mesa sloveli štajerski kopuni. [...] Do današnjih dni se je v Sloveniji ohranila le jerebičasta štajerka v tolikšnem obsegu, da govorimo o ranljivi populaciji oziroma populaciji v nevarnosti. [...] Njena vrednost v sedanji obliki je predvsem pasemska posebnost in avtohtonost. [...] To je temperamentna in pogumna kokoš, z dobro odpornostjo proti boleznim.²⁶

O ideologijah avtohtonizma naletimo tudi v regionalizmi, ki si prizadevajo za etabliranje svojih regionalnih pasem, konja posavca in krškopoljskega prašiča – tudi njima grozi izumrtje:

(...) le malo (Posavcev) ve, da je naša regija zelo bogata z avtohtonimi pasmami. Najbolj značilna predstavnika avtohtonih pasem v Posavju sta

● ● ●

24 Presenetljivo: postrv naj bi bila domača žival!

http://www.bfro.uni-lj.si/zoo/publikacije/avtohtone_pasme/slo/uvod.htm

25 http://www.bfro.uni-lj.si/Kat_center/genska_bank/genska_bank.htm

26 <http://66.102.9.104/search?q=cache:9IXNGGsRClQJ:www.posta.si/Namizje.aspx%3Ftabid%3D223%26artiklid%3D7712+%C5%A1tajerska+koko%C5%A1&hl=sl&client=firefox-a>

krškopoljski prašič in posavski konj. Že od nekdaj so ljudje redili domače živali, ki so jim pomagale pri delu, proizvajale stranske produkte, ali pa samo služile prehranjevanju. Te domače živali so se prilagodile okolju in podnebjju, tako so se sčasoma ustvarile podvrste in znotraj njih tipi. Nastale so avtohtone vrste, ki so se seveda od pokrajine do pokrajine razlikovale. Z razvojem in odpiranjem družbe so se prebivalci začeli seznanjati s tujimi pasmami. Kmalu so sami začeli rediti pasme, ki so imele visoko proizvodnost, na drugi strani pa so opuščali rejo domačih avtohtonih vrst. Zaradi tega pojava so začele avtohtone pasme izumirati. V novejšem času pa avtohtone pasme pridobivajo na veljavi, saj pomenijo pomembno zakladnico genov, ki bo prispevala k ohranitvi raznovrstnosti in nudila možnost za vključitev nekaterih lastnosti v sedanje genotipe domačih živali. Tudi v Sloveniji se čedalje večji poudarek daje avtohtonim pasmam, katerih rejo podpira tudi država. Pasma [posavski konj] se je izoblikovala na osnovi avtohtonih konj, ki so jih redili v porečju Save, predvsem v Posavju, z bolj ali manj nenačrtnim križanjem s konji različnih pasem, predvsem s hladnokrvnimi konji v tipu belgijskega hladnokrvnega konja.²⁷

Krškopolski ali črnopasasti prašič je naša edina slovenska avtohtona pasma prašičev, ki izvira iz JV dela Dolenjske. To je ekstenzivna pasma, ki pa jo odlikujejo nekatere biološke značilnosti, kot so izredna odpornost, dobra prilagodljivost na skromne razmere reje [...] Pasma je odlikovala srednje dobra plodnost, dobra ješčnost in rastnost do velikih tež (odrasle živali so tehtale 250 – 300 kg). Že v času nastanka tega zapisa so to domačo pasmo prašičev oplemenjevali z jorkširskimi prašiči.²⁸

Zgornji diskurz je presenetljivo podoben ideologijam, ki napajajo razprave o ogroženosti slovenstva zaradi tujcev, o nizki rodnosti na Slovenskem: ne le nacija, tudi avtohtoni pujsi imajo težave z rodnostjo!

[Kranjska čebela je med] slovenskimi avtohtonimi pasmami domačih živali [...] geografsko najbolj razširjena, z njo čebelarijo na vseh kontinentih. [...] In zakaj je kranjska čebela tako cenjena med čebelarji? Znana je po nabiralni vnemi in zato prednjači po količini nabranega medu. Ni napadalna, zato je delo z njo lažje kot z drugimi pasmami. Prav mirnost je v današnjem času še kako pomembna lastnost ...²⁹



27 Janko Omerzu, Posavske avtohtone pasme, http://66.102.9.104/search?q=cache:_Oh_WuW7iRAJ:www.car.si/kps/uran/stevilka2/avtohtone_pasme.htm+posavec+konj&hl=sl&client=firefox-a

28 http://www.hervardi.com/krskopoljski_prasic.php

29 <http://www.drustvo-apis.si/index.php?option=content&task=view&id=26&catid=31&Itemid=42>

Slovenska identiteta: mirna, marljiva, skratka, delovna z velikimi rezultati!

Zaščiteneh je tudi pet pasem slovenskih avtohtonih psov, med katerimi je ponos vzbujajoč kraški ovčar, s katerim se npr. člani *Društva ljubiteljev in vzrediteljev kraškega ovčarja* Slovenije ponašajo kot z edino mednarodno priznano slovensko avtohtono pasmo. Toda člani Društva

... kot zaščitniki naše prastare pasme, poskrbimo za kraševca in pasmo ne le ohranimo, pač pa s strokovno vzrejo in programi šolanja tudi razvijemo in prilagodimo življenju v sodobnem svetu. Na našo edino avtohtono pasmo smo lahko upravičeno ponosni, zavedati pa se moramo tudi, da je kraševcevec pomemben del naše naravne in kulturne dediščine.³⁰

Osnova lipicanske pasme je avtohton kraški konj, oplemeniten s španskim, napolitanskim in arabskim konjem. Vzgajali so hitrega in učljivega konja za potrebe dvora, vojske in španske jahalne šole. Kraške razmere, kamnito površje in burja so bili za urjenje konj v trpežnosti in vzdržljivosti posebej primerni in načrtno izbrani.³¹

Kraški ovčar in lipicanec sta živali, ki simbolizirata kraško krajino, pomembne pa so eksplicirane ideje šolanju, ter o fizični kondiciji, implikacije o pomenu dresure in športa v kontekstu nacionalnega (cf. Starc, pričujoča številka).

KULTURNA AVTOHTONOST IN AVTENTIČNOST: NAM DŽAMIJA ODVZEMA KULTURNO AVTOHTONOST(?), IN SKRB ZA AVTENTIČNOST PREKMURSKEGA BOGRAČA

Zgovorni uvid v ideologije avtohtonizma in avtentičnosti nam omogočajo tudi forumi, na katerih različni razpravljalci komentirajo med drugim tudi aktualne dogodke. Razpravljalci na forumih nam po mojem mnenju ponujajo zgoštev ideologij avtohtonizma, za katere je značilna sorodna retorika, kakršno producirajo tudi nekateri strokovnjaški govori slovenskega narodnostnega vprašanja (prim. Janko Spreizer 2004) in ki bi jih lahko opredelili za retoriko nacionalnega brambovstva (cf. Šumi 2004).

Medtem ko je prav arabsko poreklo pridalo svoj prispevek k plemenitosti avtohtonega lipicanca, pa džamija, ta ksenofobijo vzbujajoči atribut islama, po mnenju enega od razpravljalcev SLO TECH Forumu z naslovom »Džamija – Trenja ??«, ki je

30 Društvo ljubiteljev in vzrediteljev kraških ovčarjev Slovenije <http://www.drustvo-kraskih-ovcarjev.si/si/index.shtml#>

31 Slovenija: kulturnozgodovinska dediščina: Kobilarna Lipica http://www.slovenia.info/?kul_zgod_znamenitosti=6262&lng=1

tekkel od januarja 2003 do januarja 2004 v podrubriki Problemi človeštva, ne sodi na teritorij Slovenije, saj naj bi ogrožala kulturno avtohtonost slovenstva ...

[...]je treba pač za neko stvar potegniti črto, če hočemo ohraniti neko kulturno avtohtonost ali kaj drugega ... its that simple

Njegov oponent pa se sprašuje:

In ta črta je pri džamiji? Zakaj pa ne pri molilnicah? Kdo določa, kje poteka ta črta? Mar nam res džamija odvzema kulturno avtohtonost? Mar je slovenska kultura neizogibno in izključno krščanska? Kaj pa Morana in Svarun?³²

Na spletni strani Kulinarična Slovenija najdemo izmenjavo mnenj ob različnih kuharskih receptih. Okrog 25. marca 2003 je na tej strani tekla živahna razprava o bograču. »Prekmurc« je razpravljal o avtohtonosti v prehrani ter razlagal o ohranjanju avtentičnosti in identitete Slovenije in Prekmurja s pomočjo kulinarike. Tako je dopuščal možnost, »da se nekateri recepti (avtentični) prilagajajo moderni [...] kuhinji«, vendar je simpatiziral z idejo *Društva za zaščito prekmurskih dobrot*, ki je doseglo zaščito Prekmurske šunke in Prekmurske gibanice: »Poskušam doseči enako za BOGRAČ.« [...] Nekdo od udeležениh je izrazil razumljivo ogorčenje nad »inovativnostjo« kuharja iz neke restavracije v Postojni, ki je pod oznako bograč kuhal juho z graham. Vendar je njegov implicitni argument kritike tudi mnenje, da se v prehrani ne sme biti preveč inovativen, saj inovativnost v kuhinji lahko ogroža kulturno avtentičnost; seveda je rešitev v preimenovanju takšnih jedi, ki povzročajo negotovost. Prekmurski bograč sicer zbuja živahne in dlje časa trajajoče razprave na forumu, kjer je nekdo od udeležениh zapisal:

Strinjam se z g. Ivom o tem, da je treba ohraniti izvirne avtohtone recepte. Prekmurski bograč je prekmurski bograč. Vendar pa je res, da ima vsak pravico dopolnjevati in spreminjati recept glede na iznajdljivost, okus itd. Tako spremenjene različice pa se seveda ne bi smele imenovati enako kot izvirni recept. Glede na to, da se ta recept nanaša na bograč in ne na prekmurski bograč, morda z njim ni nič narobe³³

Neki drugi sogovorec, »Mbarbe«, pa zainteresirano sprašuje »Prekmurca« o avtohtonih receptih, in postavlja vprašanje: »Ali je tudi kvašena gibanica avtohtona?«³⁴

Seveda najdemo podobne ideologije tudi v diskurzih o opojnih substancah. V diskusiji, ki jo je nekem drugem na forumu, objavljenem na spletni strani AA

● ● ●

32 <http://www.slo-tech.com/script/forum/izpisitemo.php?threadID=53061&mesto=199>

33 <http://www.kulinarika.net/baze/recept.asp?prikazi=ABC&ID=2472&offset=0>

34 <http://www.kulinarika.net/baze/recept.asp?prikazi=ABC&ID=2472&offset=10>

Unique, sprožil »madhack1«, je v kibernetični prostor lansiral provokativno in stereotipno implicitno misel o »avtohtonem« alkohol:

malo že res pretiravajo raverji s tem svojam drogam, mam kolega ki pogotne po 10 exstazijev na noč men se to ne zdi vrede sam kaj morem. [...] saj jaz tud hodim na takšne partije sam ga sam popivam pa se mam isto fajn. pa sem raver torej ali tisti ki jemljejo droge niso raverji al kaj pomojem so siromaki ki ne morejo najti smisla ali pa zadovoljstva v življenju brez droge.

Njegovo spraševanje za mnenje je ljudi razdelilo na one, ki poslušajo *rave* glasbo in se ne drogirajo; nekaj ljudi je v tem duhu zamoraliziralo, zakaj neki se ljudje ne morejo zabavati brez X (ekstazija), spet tretji so prisegali, da esktazi v malih količinah ni škodljiv. Razprava je bila polna moralizma »starejših«, ki so jadikovali za svojimi nekdanjimi, bolj »pristnimi in preprostimi zabavami«, in stereotipnih obtožb – npr. da rejv »ni kultura, pač pa le zadeto glasbeno gibanje«. Spravljiv ton je vpeljala oseba, podpisana kot »Banana«, ki je postavila, da je ekstazi neka alkohol alternativna substanca:

Pač uni X jemljejo mi pa litre tankamo pa smo več ali manj na istem. Samo, da je naša droga legalizirana, njihova pa ne.

Nato pa je razprava kulminirala v spravljivem tonu, potem ko je še zadnjo pikro pristavil »Nemec«: zatrdil je, da bodo ob omejevanju uporabe alkohola, ki je predpisan z zakonom, ljudje prisiljeni preklopiti na rabo trdih drog. Forum je kulminiral potem, ko je v diskusijo posegel Syntax, in vanjo vpeljal eksplicitno ideologijo avtohtonije:

Nemec ja ja! se pa strinjam z banano da lahko Xe in alkohol zelo lahko enačimo! recimo liter vina je enak eni čist tabletki MDMAja [ekstazija] prihaja pa problem prav iz heterogenosti tabletke, v katere avtohtonost ne moremo biti nikol povsem prepričani.

Ta pripomba sprožila Bisijevo pripombo:

Se dobro, da smo povsem prepričani v avtohtonost Laskega...³⁵

IDEOLOGIJE AVTOHOTONIZMA S SKLICEVANJEM NA ZEMLJO: GLINA IN GRANIT

Ideologije avtohtonizma se vežejo tudi na bogastva, ki jih skriva zemlja v svojih nedrjih. Kolesarji prekmurskega maratona so bili nagrajeni z medaljami iz »avto-

• • •

35 <http://66.102.9.104/search?q=cache:EKqEkQi43-sj:www.aunique.com/modules.php%3Fname%3DForums%26file%3Dviewtopic%26t%3D1080+avtohtonost&hl=sl&client=firefox-a> . Spletna stran naj 5. decembra 2006, ko smo jo skušali ponovno poiskati, ne bi več obstajala, brskalniki pa jo še vedno zaznavajo.

hotne gline»;³⁶ spletna stran družinskega kamnoseškega podjetja, ki je obudilo kamnolom za izkopavanje tonalita, po domače pohorskega granita in nekoč tradicionalno izkopavanega, ob oglaševanju mojstrstva rodu, do katerega so potomci prišli s trdim delom in z veliko od očetov privzgojeno ljubeznijo do kamna in kamnoseštva, obljublja vdihovanje avtohtonosti:

Z granitom, ki je vsestransko cenjen in uporaben material, znamo hišam dati trdnost in lepoto. Spomenikom, fontanam, sprehajalnim potem v naravnem in urbanem okolju, podarimo avtohtonost.³⁷

Seveda lahko pripomnimo, da je granit, izkopen »iz zemlje«, etimološko pravilna raba pojma avtohtonosti, a poraja se vprašanje, kako lahko kamen spomenikom podari samoniklost, in kaj mislijo, ko pravijo, da sprehajalnim potem v urbanem okolju podarjajo domač(n)ost?

»AVTOHTONI SLOVENCİ«

Na Forumu, namenjenemu razpravi ob izvolitvi nove vlade maja leta 2004, so razpravljalci ugibali o možnih konstelacijah strank, ki bi vodile vladne resorje. Seveda je beseda nanesa tudi na ščitenje slovenstva, kar je med razpravljalci zbudilo ksenofobične reakcije in protiislamski sentiment. Nekdo, ki se je podpisala kot »coop«, je skušal oponirati ljudskim teorijam avtohtonizma:

Za avtohtone Slovence pa naslednje: Koliko stoletij nazaj pa lahko dokazuješ avtohtonost? Dobro si oglej naše torej slovenske priimke in mi dokaži Pa[c]ker, da si ti avtohtoni Slovenec! Zelo natančno vem o čem govorim. Če si kdaj potoval po Sloveniji in spoznaval prebivalce, si očitno prezrl, da ta meji na različne velike narode, da je slovensko ozemlje skozi stoletja doživljalo različna mešanja in da tovrstne 'čistosti' v Evropi noben narod ne more dokazati ... tudi največji ne ... torej spravi to avtohtonost v kufer in ga zakleni ključ pa vrži v morje, ki ima malo večjo globino kot naše. Egocentrizem in egoizem se skriva v tvoji prvi točki tvojih osebnih in političnih simpatij. Pa nikar ne misli, da nisem že pregledala kar za lep kos svojih prednikov korenine, v vsaki generaciji najdeš kakega, ki je prišel od daleč in tu pustil svoje seme. Samo plemenske skupnosti, ki so totalno zaprte za tujce, bi lahko govorile o kakšni avtohtonosti, pa še tam bi se našel kakšen padalec.³⁸



36 <http://66.249.93.104/search?q=cache:QII0amgtOW8J:www.dokonca.com/Obrtniski%2520maraton/Obrtniski.htm+Avtohton+bogra%C4%8D&hl=sl&client=firefox-a>

37 <http://www.pruhar.si/>

38 <http://forum.delo.si/viewtopic.php?t=779&start=30>

SKLEP

Nekdaj občeveljavna razločevalna lastnost človeštva, »rasa«, je v sedemdesetih letih 20. stoletja pomensko potonila kot politično nekorektna, vzniknila pa je retorika vključevanja in izključevanja, ki poudarja distinktivnost kulturne identitete, tradicij, dediščine med skupinami, in predpostavlja zaprtost kulture v navezavi s teritorijem (Soysal 1993, v Stolcke, 1995: 2). Stolcke je v svoji odlični primerjavi dveh tipov retorike o imigrantih, francoskem in britanskem, preučila naravo preobrata v logiki diskurza in se osredinila na način izražanja evropskega protimigrantskega sentimenta. Pregledala je socialne in politične korenine liberalnih evropskih držav, ki so različne od dežele do dežele. Oblikovanje Evrope je dvojni proces, ki hkrati omogoča večjo prepustnost meja med članicami Evropske unije, medtem ko se zunanje meje Unije zapirajo, in izključujejo imigrante izvenevropske provenience: južni, vzhodni in ostali, ki so izven EU, so postali tarča desne retorike in konservativnih vlad.

V Sloveniji in v tradiciji slovenskega narod(nost)nega vprašanja se izraz avtohtonost močno razmahne hkrati s procesi politične osamosvojitve, ko se po zgledu na zadnjo socialistično ustavo pojavi izraz tudi v ustavi, v 5. in 64. členu, ki govori o statusu italijanske in madžarske narodnostne skupnosti. Na drugi strani ob osamosvojitvenih procesih zaznamo protiimigrantski sentiment, ki se je manifestiral tudi zakonodaji, ki je pripadnikom bivših republik SFRJ, onemogočila enak proces v pridobivanju državljanstva, in nenazadnje v dobro znanem izbrisu ljudi iz registra prebivalstva, nato pa jih je država poimenovala za »zatečene tujce«. Stolcke (1995) pravi, da je izražanje nacionalnih kulturnih identitet sedanjih članic EU v veliki meri obseženo v izražanju antiimigrantskih čustev. Zagovorniki, ki se sklicujejo na etologe, v analogiji s teritorialnostjo pri živalih menijo, da ljudje branijo svoj teritorij pred »vsiljivci«. Argumenti gredo vedno v smeri kulturne tujosti imigrantov, ali v smeri kako podobnega odtujevanja problema – problem nismo »mi«, pač pa »oni«: Argument je prepričljiv, ker se naslavlja na »nacionalni habitus«, na ekskluzivistično nocio pripadnosti, političnih ter ekonomskih pravic, ki jih določa moderna ideja nacionalne države. Po tej ideji tujcem ne bi pripadalo, da bi »z nami« delili »nacionalne« vire in bogastvo, zlasti ne, ko to postaja pičlo – ob tem se pozablja, da izvajajo dela, ki jih domačini ne bi opravljali. Ob tem se pozablja tudi na implozijo populacije bogatega Severa in Zahoda. V teh ideologijah se vedno izključuje tujce, nikoli domačih ... Za slovenske ideologije avtohtonizma bi lahko rekli, da izključuje tudi domače tako, da jih nenehno predstavlja za tujce in imigrante: v času SFRJ ti ljudje niso bili samoumevno in nedvomno tako opredeljeni.

Stolcke (1995: 1–24) je v svoji analizi pokazala, da se je protiimigrantski sentiment v primerjanih državah različno manifestiral. V Veliki Britaniji se je ob koncu osemdesetih let 20. stoletja pojavila teza, da bodo imigranti uničili »homogenost

nacije»: šlo naj bi za izraz iracionalnih strahov, ki so se strnili okoli občutka lojalnosti in pripadnosti, ki so ga skušali pojasniti s tezo iz etologije, češ da je instinkt ohranjanja identitete in obramba teritorija eden najglobljih instinktov človeštva, ki da ima dobrodejne učinke (Powell, v: Stolcke: 1995).

Tudi v Franciji, tako Stolcke, je prišlo do preobrata v diskurzu politične desnice; njena retorika je aktivirala protirasistične organizacije k boju za pravice migrantov do drugačnosti. Tu gre za **rasizem razlik – diferencialni rasizem**, doktrino, ki poudarja esencialno in ireduktibilno kulturno različnost neevropskih imigrantskih skupnosti, katerih prisotnost je zagledana tako, kot da ogroža originalno nacionalno identiteto gostujoče dežele. Jedro tega diskurza je brezpogojno ohranjanje izvirne (bio)kulturne identitete. **Inegalitarni rasizem** je poniževal »drugega«, **diferencialni rasizem** pa temelji na prepričanju o neprehodni razliki, ki jo Šumi imenuje etnična razlika (cf. Šumi 2000), in na vnaprejšnjih sodbah o neprimerljivosti kulture domnevnih tujcev in tistih, ki se imajo za domačine. Ključni koncept v retoriki francoske desnice je vraščanje, *enracinement*. Za ohranjanje francoske identitete in identitete imigrantov v njihovi raznolikosti morajo slednji ostati doma. Kolektivna identiteta se zajame v pojmi etničnosti, kulture, dediščine, tradicije, spomina, redko z referencami »krvi« in »rase«. Napačno je rasizem povezati le z zgodovinskim opravičevanjem dominacije in neenakosti. Tudi v teorijah ksenofobije se še vedno potrdi skozi temeljne človeške instinkte, z zahtevo po izključevanju imigrantov na podlagi psevdobiološke teorije.

Stolcke (1995: 1–24) pravi, da je zavajajoče videti sodobno antiimigrantsko retoriko desnice kot novo obliko rasizma ali kot obliko rasizma v preobleki. Namesto tega predlaga, da bi desničarski protiimigrantski diskurz poimenovali **kulturni fundamentalizem**. Antiimigrantska retorika konservativcev je utemeljena na logiki, ki predpostavlja kulturno raznolikost in neprimerljivost domačega prebivalstva in priseljencev, hkrati pa je informirana z implicitnimi domnevami o modernih pomenih državljanstva, nacionalne identitete, nacionalne države. Logika kulturnega fundamentalizma je drugačna od rasizma, ker reificira kulturo kot kompaktni, distinktivni, povezani, lokalizirani in zgodovinsko vkoreninjeni skupek tradicij in vrednot, ki se prenaša skozi generacije s pomočjo ideološkega repertoarja, ki datira 19. stoletje, in konceptualizira nacionalne države. Kulturni fundamentalizem poudarja razlike v kulturni dediščini in neprimerljivost kulturne dediščine imigrantov in domačinov. Stolcke uporablja izraz fundamentalizem v smislu sekularnega, ki ni v zvezi s fenomenom religije. Njena analiza pokaže, da se nova doktrina radikalno razlikuje od tradicionalnega rasizma v svoji konceptualni strukturi, ki ima opravka s anahronističnim oživljanjem pomena primordialne identitete, kulturne razlike in ekskluzivnosti v modernem, ekonomsko globaliziranem svetu. Razlika med tradicionalnim rasizmom in kulturnim fundamentalizmom je v načinu, kako so konceptualizirani ljudje, ki so tarča diskurza:

Kulturni fundamentalizem postavlja za legitimno izključevanje tujcev ... Rasizem je pogosto predstavljal racionalizacijo razrednih prednosti z naturaliziranjem socioekonomske inferiornosti deprivilegiranih (da bi jih politično razorožil) ali s trditvami o nacionalni superiornosti (Blanckaert 1988, po Stolcke 1995: 5).

Obe doktrini sestavljajo ideološke teme, ki »naturalizirajo« in tako želijo nevtralizirati specifične sociopolitične razkole, kateri pravi razlogi so ekonomsko politični, to pa storita na konceptualno različne načine: »enakost« in »razlika« se postavljata nasproti drugi, vendar se »razlika« drugače pojasnjuje: kri, rasa, se redko izpostavita, pogosteje pa so značilne domneve, da so različne kulture po »naravi« sovražne in medsebojno destruktivne, ker je etnocentričnost v človekovi naravi; različne kulture je treba torej držati ločene, v njihovo dobro.

Ideologije slovenskega avtohtonizma, ki so močno razširjene med biologi, zoologi, ekologi in ostalimi zagovorniki naravne dediščine, bi kazalo razumeti kot specifično formo favoriziranja domačega. Te ideologije črpajo iz močno biološko informiranega diskurza, saj se sklicujejo na pasme oziroma na zakladnico genov avtohtonih pasem, vendar ne nasprotujejo biološkemu križanju, saj naj bi križanje z domačimi avtohtonimi pasmami nudilo možnosti izboljšanja genotipov nekaterih domačih živali. Biološko mešanje različnih pasem in ohranjanje čistih pasem naj bi potemtakem pomembno prispevalo k obogatitvi raznovrstnosti. Vendar se ti diskurzi povratno napajajo tudi z ideologijami o slovenski identiteti, kakršna so specifični temperament, trdoživost, marljivost, mirnost, odpornost, pridnost ipd.

Na drugi strani lahko diskurze avtohtonije, ki zadevajo ljudi, kulinariko, opojne substance in religijo, beremo kot eksplicitno odklonilne do tujega in favorizirajoče vse domače. Pri razpravi o džamiji je ekspliciten antiislamski sentiment; pri kulinarčnih razpravah se favorizira avtentičnost jedi ali pijače: v primeru razprave o avtohtonosti laškega piva gre za parodijo, s katero diskutant odgovori na zaskrbljenost nekega razpravljalca o avtohtonosti nelegalne substance, kakršna je ekstazi ali MDMA: tu razpravljalet rabo transformira tako, da se izraz lahko interpretira na več načinov: vprašamo se lahko, ali ga skrbi domača pridelava, ki skoraj vedno rezultira v različni kemijski sestavi, »heterogenosti«, tujosti, nečistosti, ali pa ga skrbi samoniklost te substance? Najbolj absurdna je v opisanih primerih raba v kamnoseškem diskurzu, ki produktom iz granita podarja avtohtonost: ali gre v tem primeru za samoniklost ali za domačnost?

Toda tudi tisti razpravljalci, ki skušajo biti rezervirani do t. i. avtohtonosti slovenstva, posežejo po argumentih o koreninah in metaforah biološkega mešanja, kakršno je mešanje semen med prišleki in domačinkami. Tako je tudi v tem primeru avtohtonost sinonim za biološko čistost skupnosti, pri čemer gre za domnevo, da so stare, t. i. »plemenske« skupnosti bolj biološko čiste od modernih družb, kakršna naj bi bila tudi slovenska družba.

Nekateri diskurzi o avtohtonosti so eksplicitno biologistični, vendar ne govorijo o krvi, pač pa o genih in semenu; nekateri dvomijo o avtohtonosti slovenstva zaradi t. i. mešanja, ki naj bi ga doživljalo »slovensko ozemlje«, drugi pa utemeljujejo avtohtonost tudi z referenco na kamnine, vzete iz matere zemlje. Ker so nekatere ideologije avtohtonije biologistične, jih najbrž ni točno imenovati rasistične, pač pa bi jih kazalo umestiti v klasični biologizem, saj se utemeljujejo na teorijah mešanja narodov, semenskih tekočin in genov, torej predstavi o mešanju izvorno »čistih« elementov.

Različnim diskurzom o avtohtonosti v Sloveniji je skupno to, da se bolj ali manj sklicujejo na kulturno avtohtonost slovenstva ali na kakšno od lokalitet, in v argumentih posegajo po naravnih ali kulturnih esencah, s pomočjo katerih se konstruira domačnost nasproti tujstvu, pri čemer se domačnost utemeljuje na koreninski metaforiki, tradicionalnosti, dediščini in na izključevanju vsega, kar se arbitrarno določi za atribut tujega.

Ideologija slovenskega avtohtonizma je izrazito heterogena: pri razpravah znotraj slovenskega narod(nost)nega vprašanja se uporablja izraz avtohtonost praviloma takrat, kadar strokovnjaštvo razpravlja o manjšinah; razprava o staroselskih ljudstvih je producentom tega diskurza očitno povsem neznana, kar je nas mora čuditi, saj je strokovno seveda nedopustno; to neznanje namreč neposredno botruje občemu prisvajanju govora o avtohtonosti z mnogoterimi ideologijami izključevanja, nacionalizma, biologizma ipd. Raba imaginarija avtohtonosti izven polja tradicije slovenskega narod(nost)nega vprašanja, se je razmahnila ravno zato, ker je pojem pomensko prazen in prikladen za polnjenje z ideološkimi vsebinami, pri čemer bi morali svoj del odgovornosti prevzeti tudi producenti t. i. slovenskih etničnih študij.

REFERENCE

- BARNARD, Alan, 2006, Kalahari revisionism, Vienna and the 'indigenous peoples' debate, *Social Anthropology*, Vol 14, Part 1, str. 1–16.
- DOLINAR, Ksenija in Seta Knop (ur.), 1998, *Leksikon Cankarjeve založbe*, Ljubljana: Cankarjeva založba.
- GUENTHER, Mathias, Justin Kenrick, Adam Kuper, Evie Plaice, Trond Thuen, Trond Thuen Patrick Wolfe Werner Zips, Alan Barnard, 2006, Discussion: The concept of indigeneity, *Social Anthropology*, Vol 14, Part 1, str. 16–32.
- JANKO Spreizer, Alenka, 2000, Slovenski Romi : »Avtohtoni indijski nomadi?«. *Emzin (Ljubl.)*, let. 10, št. 3/4, str. 79–81.
- JANKO Spreizer, Alenka, 2002, *Vedel sem, da sem Cigan – rodil sem se kot Rom : znanstveni rasizem v raziskovanju Romov*, (Knjižna zbirka Documenta). Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis – Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2002.
- JANKO Spreizer, Alenka, 2004, »Avtohtoni« in »neavtohtoni« Romi v Sloveniji : socialna konstrukcija teritorialnega razmejevanja identitet. *Razpr. gradivo – Inšt. nar. vpraš. (1990)*, št. 45, str. 202–225.
- JAVORNIK, Marija (ur.) 1997–1998, *Veliki splošni leksikon: v osmih knjigah*, Ljubljana: DZS.
- KALČIČ, Špela, 2006, *Oblačilne prakse in procesi redefinicije identitete v slovenskih muslimanskih skupnostih po razpadu Jugoslavije* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo – Socialna antropologija.
- KLOPČIČ, Vera, Komac, Miran, Kržišnik Bukić, Vera, 2003, *Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji. Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Sloveniji*. Ljubljana: INV.
- KOMAC, Miran, 1982, Narodnostno manjšinska politika in soodločanje manjšine. *Razpr. gradivo – Inšt. nar. vpraš. (1982)*, št.15 , str. ???.
- KRŽIŠNIK BUKIĆ, Vera 1998. Slovenci na Hrvaškem in slovensko narodno vprašanje *Razpr. gradivo – Inšt. nar. vpraš. (1998)*, št. 33, str. 7–30.
- KUPER, Adam, 1988. *The invention of Primitive society. Transformations of an Illusion*, London: Routledge.
- Slovar Slovenskega knjižnega jezika 1994. Slovenska akademija znanosti in umetnosti:ZRC- Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. Ljubljana: DZS

- SNOJ, Marko, 1997, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana: Mladinska knjiga.
- STOLCKE, Verena, 1995, Talking culture. New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe. *Current Anthropology* (1995) No 1, February, str. 1–24.
- ŠUMI, Irena, 2000, *Kultura, etničnost, mejnost. Konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŠUMI, Irena, 2004, Etnično razlikovanje v Sloveniji: izbrane problematizacije. *Razpr. gradivo – Inšt. nar. vpraš. (1990)*, št. 45, str. 14–47.
- VERBINC, France, 1994, *Slovar tujk*, Ljubljana: Cankarjeva založba.

INTERNETNI ZNANSTVENI ČLANKI:

- BARNARD, Alan, 2003, Comment. Indegenous Peoples. A response to Justin Kenrick and Jerome Lewis (AT 20[2]). *Anthropology Today*, Vol 1, No 5, str. 19. <http://search.epnet.com/login.aspx?direct=true&db=aph&an=14798072>, (pristop: 14. maj 2006)
- FRESA, Lucia, 1999–2000. A new interpretation of the term ‘indigenous people’: what are the legal consequences of being recognised as ‘minorities’ instead of as ‘indigenous people’ for the indigenous people of the world? Teza specializacije. <http://www.studiperlapace.it/documentazione/fresa.html#INTRO>, (pristop: 14. maj 2006)
- KENRICK, Justin in Jerome Lewis, 2004. Indigenous peoples, rights and the politics of the term ‘indigenous’. *Anthropology Today*, Vol. 20, No. 2, str. 4–9. <http://search.epnet.com/login.aspx?direct=true&db=aph&an=12823971> (pristop: 14. maj 2006)
- KUPER, Adam, Keiichi Omura, Evie Plaice, Alcida Rita Ramos, et. all., 2003, The return of the native1/ Comments/ Reply. *Current Anthropolgy*, Vol 44 Iss 3, str. 389–402, <http://proquest.umi.com/pqdweb?did=358436871&Fmt=3&clientId=72298&RQT=309&VName=PQD>

DRUGI INTERNETNI VIRI:

- C169 Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989. Convention concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries, <http://www.ilo.org/ilolex/cgi-lex/convde.pl?C169>, (pristop: 15. maj 2005)

Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, <http://www.ohchr.org/english/law/minorities.htm> (pristop 8. december 2006)

DŽAMIJA.[http://66.249.93.104/search?q=cache:8eMYFXciESYJ:www.slo-tech.com/script/forum/izpisitemo.php%3FthreadID%3D53061%26mesto%3D199+Avtohtonost+d%C5%BEamij a&hl=sl&client=firefox-a](http://66.249.93.104/search?q=cache:8eMYFXciESYJ:www.slo-tech.com/script/forum/izpisitemo.php%3FthreadID%3D53061%26mesto%3D199+Avtohtonost+d%C5%BEamij+a&hl=sl&client=firefox-a) (pristop 26. maj 2006)

Društvo ljubiteljev in vzrediteljev kraških ovčarjev Slovenije <http://www.drustvo-kraških-ovcarjev.si/si/index.shtml#> (pristop 12. maj 2006)

Fact Sheet No.9 (Rev.1), The Rights of Indigenous Peoples, <http://www.unhchr.ch/html/menu6/2/fs9.htm>, pristop: 11. april 2006.

Fakultativni protokol k Mednarodnemu paktu o državljanskih in političnih pravicah, http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zunanja_politika/FAKULTATIVNI_PROTOKOL_K_MEDNARODNEMU_PAKTU_O_DRZAVLJANSKIH_IN_POLITICNIH_PRAVICAH.pdf, (pristop 6. december 2006)

Genska banka. http://www.bfro.uni-lj.si/Kat_center/genska_bank/genska_bank.htm (pristop: 12. maj 2006)

Gremo na potep. <http://66.102.9.104/search?q=cache:pZlckY5tbSUJ:www.radio-kranj.si/Vsebinska.php%3FNaslov%3DGremo%2520na%2520pote%26offset%3D4+Avtohton+lipan&hl=sl&client=firefox-a> (pristop: 14 november 2005)

Hervardi: Avtohtone vrste: Krškopoljski prašič, http://www.hervardi.com/krskopoljski_prasic.php (pristop: 6. december 2006)

<http://66.102.9.104/search?q=cache:EKqEkQi43-sJ:www.aaunique.com/modules.php%3Fname%3DForums%26file%3Dviewtopic%26t%3D1080+avtohtonost&hl=sl&client=firefox-a> (pristop: 14 november 2005)

Indigenous peoples. <http://en.wikipedia.org/wiki/Autochthonous>, (pristop: 11. april 2006)

Kamnoseštvo Pruhar. Pohorski tonalit. Kamnolom Josipdol. <http://www.pruhar.si/> (pristop: 14 november 2005)

Kulinarična Slovenija. Slovenski kulinarični portal: recepti/enolončnice/bograč <http://www.kulinarika.net/baze/recept.asp?prikazi=ABC&ID=2472&offset=10> (pristop: 6. december 2006)

Metis (people) Dictionary. LaborLawTalk.com.

http://encyclopedia.laborlawtalk.com/Metis_%28people%29, (pristop: 11. april 2006)

Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah. <http://www.ip-rs.si/index.php?id=229>, (pristop: 12. april 2006), <http://www.mzz.gov.si/index.php?id=739>; (pristop: 6. december 2006)

Obrtniški maraton. <http://66.249.93.104/search?q=cache:QIl0amgtOW8J:www.dokonca.com/Obrtniski%2520maraton/Obrtniski.htm+Avtohton+bogra%C4%8D&hl=sl&client=firefox-a> (pristop: 14 november 2005)

Omerzu, Janko. Posavske avtohtone pasme, http://66.102.9.104/search?q=cache:_Oh_WuW7iRAJ:www.car.si/kps/uran/stevilka2/avtohtone_pasme.htm+posavec+konj&hl=sl&client=firefox-a (pristop: 14. november 2005)

Osnutek deklaracije Združenih narodov o pravicah staroselskih ljudstev, <http://www.unhchr.ch/html/menu6/2/fs9.htm> (pristop: 6. december 2006)

Slovenija: Kulturnozgodovinska dediščina: Kobilarna lipica: http://www.slovenia.info/?kul_uzgod_znamenitosti=6262&lng=1 (pristop: 6. december 2006)

SLOVENSKE AVTOHTONE DOMAČE ŽIVALI, NARAVNA IN KULTURNA DEDIŠČINA, http://www.bfro.uni-lj.si/zoo/publikacije/avtohtone_pasme/slo/uvod.htm, (pristop 12. maj 2006)

Štajerska kokoš

<http://66.102.9.104/search?q=cache:9IXNGGsRClQJ:www.posta.si/Namizje.aspx%3Ftabid%3D223%26artikelid%3D7712+%C5%A1tajerska+ko%C5%A1&hl=sl&client=firefox-a> (pristop: 14. november 2005)

Volitve so mimo, kdo bo s kom kreiral vlado! <http://forum.delo.si/viewtopic.php?t=779&start=30> (pristop: 14 november 2005)

ŠPORT KOT SOCIALNA ARENA NACIJE V SLOVENIJI

Moderni šport je že vse od svojega vzpona v 19. stoletju neločljivo povezan z idejo nacije in procesov njene izgradnje, pri čemer tudi slovenski primer ni izjema. V tem oziru je na šport upravičeno mogoče gledati s perspektive Halbwachsove ideje o izumljanju tradicije, saj se je tudi v slovenskem prostoru že zelo zgodaj začela razvijati ideja o nacionalnem športu, katerega korenine so prepletene s koreninami nacije same. Pri tem pa je v ozadju čustvenih odzivov ljudi na športni rezultat nenehno prisoten tudi naraščajoč občutek pripadnosti določeni zamišljeni skupnosti na lokalnem ali nacionalnem nivoju, ki je v prvi vrsti posledica razvoja medijev kot osnovnega sistema sinhrona masovne komunikacije. V športni areni so se odvijali intenzivni procesi nacionalne identifikacije in dis-identifikacije, ki so vzpostavljali navidez ostro, pa vendarle zelo elastično in nekonsistentno mejo med pripadniki zamišljene slovenske nacije in tujimi drugimi.

Ključne besede: nacionalizem, šport, mediji

SPORTS AS SOCIAL ARENA OF NATIONAL IDEA IN SLOVENIA

Ever since its emergence in the 19th century modern sports have been inseparably linked to the idea of nation and processes of its creation, the case of Slovenia being no exception. In this respect sports can be understood from the perspective of Halbwachs' idea of inventing the tradition, as also in the Slovene territory the idea of national sports, the roots of which are intertwined with the roots of the nation itself, began developing early. Emotional responses of people to sports results are constantly pervaded by a growing sense of adherence to a certain imagined community at local or national level, which is primarily a consequence of the development of media as the elementary system of synchronous mass communication. Sports arena has been the place of intensive processes of national identification and dis-identification, which have been establishing a seemingly sharp yet very flexible and inconsistent boundary line between members of the imagined Slovene nation and others.

Keywords: nationalism, sports, media

UVOD

Moderni šport je že vse od svojega vzpona v 19. stoletju neločljivo povezan z idejo nacije in procesov njene izgradnje, pri čemer tudi slovenski prostor ni izjema. V tem oziru je na šport upravičeno mogoče gledati s perspektive Halbwachsove ideje o izumljanju tradicije, saj se je tudi v slovenskem prostoru že zelo zgodaj začela razvijati ideja o nacionalnem športu, katerega korenine so prepletene s koreninami nacije same. Pri tem je v ozadju čustvenih odzivov ljudi na športni rezultat nenehno prisoten tudi naraščajoč občutek pripadnosti določeni zamišljeni skupnosti na lokalnem ali nacionalnem nivoju, ki je po Andersonovi teoretizaciji (1995 [1983]) v prvi vrsti posledica razvoja medijev kot osnovnega sistema sinhrona masovne komunikacije.

Če je George Orwell (1992 [1945]) že takoj po koncu 2. svetovne vojne kritično ugotavljal, da gre pri mednarodnih športnih dogodkih predvsem za vprašanje nacionalnega prestiža prek dokazovanja fizične premoči, lahko danes na primeru slovenskega športa ugotavljamo, da se dokazovanje nacionalnega prestiža osredotoča predvsem na moralno, civilizacijsko in kulturno superiornost tistih državljanov Slovenije, ki se prepoznavajo in so prepoznani kot Slovenci. To je postalo še posebej očitno v osemdesetih letih dvajsetega stoletja, ko je ideja jugoslovanskega bratstva in enotnosti že začela vidno pešati. Procesi gradnje nacije so v slovenskem primeru potekali vzporedno na več ravneh, še posebej učinkovito pa se je ideja o neprehodni različnosti (Šumi 2000) Slovencev od drugih jugoslovanskih narodov razsejala prek športa. V tem procesu sta bila za normativ nacionalne pripadnosti Slovencev postavljena predvsem smučanje in nogomet, na osi katerih se je utrdila ločnica med slovenskostjo in balkanskostjo.

Analiza konkretnih dogajanj kaže, da so se v športni areni tedaj odvijali intenzivni socialni procesi nacionalne identifikacije in dis-identifikacije, ki so vzpostavljali navidez ostro, pa vendarle zelo elastično in nekonsistentno mejo med pripadniki zamišljene slovenske nacije in tujimi Drugimi. Zaradi delovanja nacionalistične logike je šport v obdobju slovenskega osamosvajanja in po njem ohranjal idejo nacionalne čistosti in že vnaprej negiral možnost hibridne nacije, s čimer je dobršnemu delu slovenskih državljanov onemogočil enakopravno javno delovanje v družbi. S tega vidika lahko zgodbo športa v procesu izgradnje slovenske nacije označimo kot zgodbo o neuspehu, saj mu ni uspelo preseči etničnega razločevanja kot osnovnega merila pripadanja naciji, ampak je v določenem trenutku celo postal sredstvo discipliniranja, vzgajanja, civiliziranja, asimilacije, skratka slovenizacije tistih, ki niso ustrezali hegemonim merilom nacionalne čistosti.

O NACIJI, IDENTITETI IN INSTITUCIONALNEM SPOMINU

Govorjenje o »slovenski nacionalni identiteti« je danes preraslo v pop-kulturni kliše, ki ga predvsem privilegirani posamezniki in institucije s pridom izkoriščajo za opravičevanje in legitimacijo svojih dejanj in politik. Kljub temu, da je pojem nacionalne identitete dandanes stvar akademskih in političnih razprav, javnih debat ter vsakdanjih pogovorov anonimnih pripadnikov zamišljene slovenske nacionalne skupnosti, pa njegova popularnost ne doprinaša k njegovi jasnosti. Pravzaprav se pogosto dogaja ravno nasprotno – bolj kot slovensko nacijo spravljamo v govor, kot bi ta proces označil Foucault (1978), več pomenov ji lahko pripišemo. To pa na drugi strani pomeni, da jo tudi vse težje obvladujemo in je analitično ne moremo zajeti v njeni celoti. Simbolna oblika nacije se nenehno spreminja in je tako rekoč neulovljiva, ravno zaradi tega pa je lahko ideja o naciji tudi uspešna.

Institucija nacije je postala zamišljena nujnost za uspešno delovanje moderne posameznika. Seveda pa institucija nacije deluje na podoben način kot druge družbene institucije – s pomočjo kolektivnega spomina (Halbwachs, 1997 [1950]) oziroma kolektivne zavesti (Foucault, 1982: 22), ki deluje kot princip enotnosti in razlage. To z drugimi besedami pomeni, da institucije pomnijo in prek svojega delovanja ter s svojim spominom ustvarjajo svoje subjekte, ki se o resnicah institucije ne sprašujejo, ampak jih sprejmejo kot naravne danosti. Tako se je celo v 64. člen slovenske ustave npr. pritihotapil pojem avtohtonosti, ki v svojem bistvu temelji na spominjanju o tem, od kdaj naprej je neka narodna skupnost prisotna na določenem območju. S samim aktom zapisa avtohtonosti se tako sproži spominsko kolesje, ki opravičuje priznavanje posebnih pravic nekaterim in odrekanje teh pravic drugim. Seveda pri tem pozabimo, da pravica avtohtonosti vedno temelji na zamegljeni preteklosti in nikoli na jasni sedanjosti, kar se razkrije takoj, ko se kak posameznik, katerega babica se je rodila npr. na Hrvaškem, dedek v Bosni, on sam pa v Sloveniji, vpraša: »Ali sem jaz Slovenec?« Takšno institucionalno spominjanje zelo jasno analizira Mary Douglas (1987: 69–70), ki pravi: »Ko si pogloblje ogledamo konstrukcijo preteklega časa, ugotovimo, da ima ta proces malo opraviti s preteklostjo in vse s sedanjostjo. Institucije ustvarijo senčna področja, v katerih se nič ne vidi in kjer se nič ne sprašuje.« Takšen princip delovanja ima s svojimi evidencami, popisi, statistikami, arhivi in drugimi orodji za proizvajanje in hranjenje kolektivnega spomina večina institucij, ki jim ljudje verjamejo in jim njihova politika resnice omogoča jasno dožemanje lastnega položaja v družbi. Če bi institucije delovale brez napak in brez ustvarjanja krivic, bi živeli v brezskrbnem svetu, vendar pa temu ni tako, zaradi česar je potrebno razkrivati samoumevne resnice in klasifikacije institucij in pokazati tudi na to, kako nastajajo, kako se napajajo in kako se razširjajo. Pri tem bi veljalo slediti epistemološkemu napotku Foucaulta (1982 [1969]: 22), ki pravi:

Moramo se spraševati o teh že-narejenih sintezah, o razvrstitvah, ki jih navadno sprejmemo, še preden jih raziščemo, o tistih povezavah, ki jim kar od začetka priznavamo veljavnost; odstraniti moramo tiste oblike in nejasne sile, s pomočjo katerih navadno povežemo diskurz enega človeka z diskurzom drugega človeka; izbežati jih moramo iz teme, v kateri vladajo.

Samo na ta način je namreč mogoče sploh zaznati institucionalne napake in jih nato tudi odpraviti. Za institucije namreč ljudje mislijo, da vedo, še nevarneje pa je, da institucije tudi same mislijo, da vedo vse. In ravno tu nastopi težava, najbolj izražena v misli, ki jo nekateri pripisujejo Marku Twainu, drugi pa bejzbolski legendi Lawrenceu Petru Yogi Berra: »V težave nas ne spravi tisto, česar ne vemo, temveč tisto, za kar smo prepričani, da vemo, pa temu ni tako.«

NACIONALNA IDENTIFIKACIJA PO ŠPORTNO

Nacionalna identiteta je materializirana v vsakdanjih praksah ljudi, vzpostavlja se prek ljudi, predmetov in dogodkov, v katere so ljudje in predmeti vpleteni. Izrazi se v določenih trenutkih, ko je izzvana posameznikova nacionalna pripadnost. Vsi se sprevržemo v pripadnike nacije takrat, ko na mejnem prehodu iz torbe povlečemo potni list in ga pokažemo mejnemu policistu, takrat, ko medijsko sporočilo o tem, da sosednja država ne priznava meje naše države, v nas sproži občutke jeze, ali takrat, ko ponosno spremljamo športno tekmovanje, v katerem naša nacionalna reprezentanca melje nasprotnike.

Takšni dogodki so morda z vidika čislane ideje nacije na prvi pogled nepomembni in trivialni, vendar pa se nacija ravno na teh točkah materializira. Foucault bi rekel (1981 [1980]: 96), da na teh točkah oblast postane kapilarna in prehaja v konkretne prakse ljudi. Eden prvih analitikov materializiranja nacije prek športa je bil George Orwell (1992 [1945]: 37–38), ki je bil kmalu po koncu druge svetovne vojne priča prijateljskemu gostovanju sovjetskih nogometašev v Veliki Britaniji, ki pa v resnici ni bilo prav nič prijateljsko, ker je na skoraj vsaki tekmi prišlo do pretepov med igralci, pa tudi med igralci in gledalci:

Če smo odkriti, je šport na mednarodni ravni posnemanje vojne. Vendar pa ni pomenljivo obnašanje igralcev, temveč gledalcev oziroma obnašanje nacij, ki se spravijo v stanje besa zaradi teh absurdnih tekmovanj in pri tem v resnici verjamejo – vsaj v tistem trenutku – da so tek, skoki in brcanje žoge testi nacionalne kreposti. [...] Če bi želeli danes še kaj pridati k nako-pičeni nejevolji v svetu, potem tega ne bi mogli narediti bolje kot s serijo nogometnih tekem med Židi in Arabci, Nemci in Čehi, Indijci in Britanci, Rusi in Poljaki ter Italijani in Jugoslovani, ki bi jih spremljalo na stotisoče gledalcev. Seveda nočem trditi, da je šport eden izmed glavnih vzrokov mednarodnega rivalstva; mislim, da je mednarodni šport le še ena posle-

dica istih vzrokov, ki so povzročili nacionalizem. Vseeno pa stvari gotovo poslabšaš, če pošlješ moštvo enajstih mož, ki jih označiš za nacionalne šampione, v boj proti nekemu rivalskemu moštvu in daš vsem vedeti, da bo poražena nacija izgubila svoj 'ugled'.

Ta kontradiktornost mednarodnih športnih dogodkov, ki naj bi sledili ideji olimpizma in vzpostavljali prijateljstva med narodi, dejansko pa so pogosto imeli ravno nasproten učinek, je bila opažena že zgodaj, vendar družboslovje in humanistika dolgo časa nista našla ustreznega načina za razumevanje tega pojava. Na to kontradiktornost športa kot mednarodne prakse je opozorilo že pismo nekdanjega predsednika MOK Sira Averya Brundagea (1956: 55), v katerem skuša ljudem dopovedati, da nacionalizma in olimpizma ne moremo obravnavati skupaj, pa mu to ne uspe, ker vedno znova zdrsne v legitimacijo nacionalnega ponosa, in končno celo predlaga formulo, po kateri bi ovrednotili uspeh posameznega naroda:

Igre niso in ne smejo postati tekmovanje med nacijami, kar bi bilo v popolnem nasprotju z duhom olimpijskega gibanja in bi peljalo v propad [...]. Normalen nacionalni ponos je povsem legitimen, vendar niti za Olimpijske igre niti za katerokoli drugo športno tekmovanje ne moremo trditi, da kaže na večvrednost enega političnega sistema nad drugim ali ene dežele nad drugo.[...] Nadalje, če hočemo biti pošteni, moramo upoštevati tudi dejavnik populacije. Če bi naredili natančno analizo, bi ugotovili, da je veliko majhnih narodov na podlagi per capita osvojilo veliko več medalj kot večje države.

V akademski sferi je k vzpostavitvi plodnejše perspektive doprinesel paradig-matski lom v razumevanju etničnih odnosov. Fredrik Barth (1998 [1969]), ki je ta lom navsezadnje najbolj koncizno definiral, je končno omajal do tedaj prevladujoče ideje, da je pisanost človeške družbe posledica izoliranosti zamejenih skupnosti, in je mejo med dvema etničnima skupinama definiral kot posledico interakcije med obema skupnostma, ne pa njune izolacije. S tem so bili vzpostavljeni drugačni temelji za razumevanje različnosti in razumevanje procesov etničnosti kot motiviranega razmerja v obliki konkretnih koristi, ali pa zgolj z ugodjem ob identifikaciji posameznika s svojo zamišljeno nacionalno skupnostjo. To ugodje je še posebej izraženo v primeru spremljanja športnih dogodkov.

Pomen športnih dogodkov je za nacionalno identifikacijo in vzpostavitev odnosov etničnosti morda še posebej velik predvsem zaradi tega, ker se meje med nami in drugimi na športnem terenu navidezno zelo jasno vzpostavijo. Zaradi tega lahko določen športni dogodek postane razumljen kot označevalec nacionalnega, oziroma je lahko razumljen kot nacionalni dogodek. Na drugi strani pa so športni dogodki, ki se ciklično ponavljajo, vzpostavljeni kot rituali, in to takšni, ki so utemeljeni v tradiciji. Vloga športa pri diseminaciji nacionalističnih idej se tako v zadnjih sto petdesetih letih ni kaj dosti spremenila. Mednarodna športna

tekmovanja pripadnikom nacionalnih skupnosti tudi danes omogočajo najbolj neposreden pogled na lastno nacijo, kar je še potencirano z močno medijsko podporo, ki lahko v istem trenutku doseže prav vse člane zamišljene skupnosti. Hkrati sodobni mediji še dodatno krepijo občutek tradicionalnosti in globalne pomembnosti športa, kot smo na primer na slovenski nacionalni televiziji v letu pred Olimpijskimi igrami v Atenah 2004 prav vsak dan videli, koliko dni je še do začetka iger.

Ko pripadniki določene nacionalne skupnosti uspeh svoje reprezentance dojemajo kot nacionalni uspeh, se jim zaznava nacionalističnega značaja te ideje izmakne. Zdrsejo preko tega spoznanja in v dogodku iščejo globlji pomen – korenine. Športnike označijo za najboljše ambasadorje države in nacionalne heroje, športu pa pripišejo nacionalne atribute, ki naredijo povezavo med banalno telesno prakso in zamišljeno nacionalno skupnostjo legitimno. Seveda pa pri tem zdrsu, ki bi ga lahko imenovali tudi nacionalizacija športa, ne gre za racionalno premišljeno in politično motivirano akcijo. Nasprotno, gre za naknadno racionalizacijo iracionalnih akcij, oziroma, kot pravi Elias: »Dejansko *ratio* (razum) ne obstaja, kvečjemu obstaja 'racionalizacija'« (2003 [1994]: 403). Šele naknadne analize dogodkov, ki se izvedejo prek medijskih tekstov, znanstvenih falzifikacij in medsebojnih komunikacij nacionalnih subjektov, čustvenim izbruhom lahko pripišejo racionalne vzroke.

ŠPORT IN NACIONALNA IDENTIFIKACIJA PO SLOVENSKO

Eden izmed zelo očitnih primerov racionalizacije je v primeru športa v Sloveniji pripisovanje slovenske nacionalne originalnosti in čistosti ter zanikanje hibridnosti športov. V slovenskem primeru sta bila v takšno igro vpletena predvsem smučanje in nogomet. Kakršnakoli hibridnost v športu je bila vedno izključena kot neslovenska, kar pa ni naključje in je verjetno zgolj refleks na druge evropske nacionalizme, ki ravno tako kot slovenski prisegajo na nacionalno čistost. Eduardo Archetti (1999: 42) pripisuje razliko v organiziranju nacionalne homogenosti v športu med Evropo in Latinsko Ameriko predvsem načinom, na katere so bili ti športi vpeljani. Medtem ko se je v evropskem primeru večina športnih praks razširila pod idejo oživljanja starih (nacionalnih) tradicij (Mosse, 1991 [1975]), so se v latinskoameriškem prostoru športne prakse razširile kot izvorno tuje kulturne prakse znotraj ideje modernizacije družbe. Tako sta se izoblikovala dva načina mobilizacije posameznikov v nacionalno skupnost: v evropskem primeru je šlo za vzpostavljanje čim bolj ostre in izvirne meje med nami in drugimi, medtem ko je šlo v latinsko ameriškem primeru za vzpostavljanje čim bolj ohlapne meje, ki bi zajela čim več posameznikov in zanemarila njihov izvor. Seveda pa je bil končni učinek obeh pristopov enak – v obeh primerih je nastala zamišljena nacionalna skupnost, ki je bila tudi zamejena.

V slovenskem primeru se je npr. smučanje vzpostavilo kot oživiljena tradicija, nogomet pa kot tuja kulturna praksa. Zatorej je bila tudi njuna vloga znotraj slovenskega nacionalizma različna. Smučanje, ki je kot šport v slovenski prostor prišlo v začetku 20. stoletja, se je vzpostavilo kot pradedna slovenska tradicija, ki naj bi jo po stoletjih znova obudili. Takšno pojmovanje je našlo svojo utemeljitev predvsem v Valvasorjevem opisu nenavadnega »smukanja«, ko je v Slavi Vojvodine Kranjske zapisal, da imajo kmetje v okolici Turjaka »[...] redek izum, kakršnega nisem videl še nikoli v nobeni deželi, namreč, da se spuščajo pozimi, ko leži sneg, po visokem hribovju z neverjetno naglico v dolino« (1977 [1689]: 94). Rudolf Badjura, ki je deloval kot pobudnik smučanja na Slovenskem, je tako na podlagi Valvasorjevega opisa ugotovil, da smo Slovenci edini narod v vsej Srednji Evropi, »[...] ki ima pisne dokaze, da je bilo smučanje pri nas na Notranjskem razvito že pred 400 leti« (1931: 1). S tovrstnimi »dokazi« je smučanje našlo svojo zgodovinsko utemeljitev, na katero se je navezala tudi slovenska nacionalna zgodovina. Mehanizem, ki je povzročil prehajanje slovenske nacije v smučarski govor, je bil zaradi tega izrazito izključevalen. Badjura se je na primer ukvarjal tudi s terminologijo in se zavzemal, da bi slovenski smučarji uporabljali slovensko besedje. Ti so namreč takrat uporabljali veliko nemških besed, saj je bilo smučanje v začetku dvajsetega stoletja prineseno z nemško govorečih področij Avstrije.

Na ta način se je ustvarjal vtis, da Slovenci skrbijo za svoje pristno izročilo, ki si ga prek jezika želijo prilastiti drugi. Kakršnakoli hibridnost izvorov smučanja je bila tako ovržena. Z nastankom Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev se je identifikacija slovenstva v opoziciji z nemštvom spremenila v opozicijo med Slovenci in Srbi ter Slovenci in Hrvati. Smučanje, ki je v tem času postajalo priljubljena športna praksa, je tako v novih razmerjih postalo označevalec slovenskosti. Še posebej je prepričljivosti pojmovanja smučanja kot slovenskega športa botrovalo dejstvo, da ta športna panoga v ostalih delih Jugoslavije ni bila razvita. Tako je znotraj jugoslovanskega državotvornega diskurza bratstva in enotnosti, ki je uspešno združeval jugoslovanske narode do osemdesetih let dvajsetega stoletja, smučanje uspelo ohraniti svoj »slovenski značaj« in je predstavljalo enega izmed najpomembnejših označevalcev, na katerem se je lahko znotraj tega diskurza slovenskost vzpostavljala brez večjih težav. Ta diskurz je jugoslovanske narode namreč predstavljal kot družino, znotraj katere ima vsak družinski član sicer svoje značilnosti, vendar pa vsak izmed njih dela za dobro družine na področju, kjer je najboljši. Enako pravilo je delovalo tudi znotraj polja športa in tako so Slovenci prek uspeha slovenskih smučarjev prispevali h krepitvi tega združevalnega diskurza, hkrati pa ohranjali distinkcijo med slovenstvom in ostalim jugoslovanstvom ter potrjevali čisto slovenskost smučanja.

Smučanje je bilo od vsega začetka je bilo označeno kot »dober« šport, ki ima tradicijo in zahteva pogum, veliko treninga, vztrajnost in disciplino – torej lastnosti, ki so sestavni del slovenskega nacionalnega imaginarija. Čeprav so te lastnosti

smučanje vzpostavljale kot moralno in nacionalno »ustrezen« šport, pa je ta za svojo nacionalistično afirmacijo potreboval športne uspehe. Vse do sedemdesetih let dvajsetega stoletja slovenski smučarji namreč niso dosegali kakšnih vidnejših uspehov na mednarodnih tekmovanjih. Prvi, ki mu je uspel prodor, je bil Bojan Križaj, ki je svoj karierni višek doživel šele v osemdesetih letih dvajsetega stoletja. Z njegovimi uspehi, ki so mu sledili tudi uspehi drugih smučarjev in smučark, so Slovenci sami sebi dokazali, da lahko na področju smučanja dosežejo vsaj takšne rezultate kot drugi Jugoslovani v nogometu. Vendar je bil s tem izpolnjen le prvi pogoj. Drugi pogoj je bil vzpostaviti smučanje kot slovenski nacionalni šport in v to prepričati vse pripadnike slovenske nacionalne skupnosti.

Smučanje se je znašlo v pravem trenutku na pravem mestu, saj se je v osemdesetih letih začel krepiti slovenski državotvorni diskurz, ki je mobiliziral vse, s čimer se je lahko vzpostavljala meja med slovenstvom in preostalim jugoslovanstvom. To se je odražalo v gospodarstvu, umetnosti in politiki, smučanje in nogomet pa sta zagotovila, da se je to odražalo tudi v polju športa. Še posebej je vlogo smučanja v slovenskem nacionalističnem imaginariju utrdila akcija Podarim Dobim, s katero je Smučarska zveza Jugoslavije po sarajevski olimpiadi začela zbirati denarna sredstva za slovenske smučarje. Ta akcija je namreč smučanje vzpostavila kot središčno točko identifikacije slovenstva; kartice Podarim Dobim je bilo mogoče kupiti le v Sloveniji, nagrade so lahko prispevala le slovenska podjetja, in ves denar, ki ga je akcija prinesla, je ostal v Sloveniji in v slovenskemu smučanju. Slovenski smučarji, ki so sodelovali pri žrebanju, so slovenskost reproducirali tudi prek nošenja oblačil z napisi Slovenija, Slovenija na smučeh, lipov list in podobno, ki so vsi nakazovali na vzpostavljanje in utrjevanje novega miselnega miljeja, najbolj ponazorjenega v sloganu »Slovenija, moja dežela.« Ta slogan, ki je sicer nastal kot del turistične promocije Slovenije, je namreč zelo vznemirjal do tedaj vladajoči diskurz Jugoslavije kot doma južnoslovanskih narodov in narodnosti ter kazal na to, da je dom postajal vse bolj lokalna stvar. Akcija je tako predstavljala zaprt nacionalistični krog, ki je z neprehodno mejo, postavljeno okoli smučanja, spodbudila občutek slovenskega ponosa in moralne večvrednosti.

V primerjavi s smučanjem je nogomet igral precej drugačno vlogo. Kljub temu, da se je na Slovenskem pojavil v približno istem času kot smučanje, ni nikoli poosebljal kakršnekoli tradicije. Že od vsega začetka je bil vpeljan kot uvožena, tuja kulturna praksa, zaradi česar se ni mogel uveljaviti kot pomemben dejavnik v slovenskem nacionalnem zamišljanju. Skoraj ves čas je igral zgolj vlogo neslovenske kulturne prakse, ki so se je najprej z vsemi štirimi otepali že Sokoli, ki so nogomet pojmovali kot nezdravo, nemoralno, naduto in nekoristno igro. Nato so se tovrstnim moralnim predsodkom v dvajsetih in tridesetih letih pridružili še očitki o profesionalizmu in korupciji, za povrh vsega pa slovenski klubi nikoli niso mogli konkurirati klubom iz drugih delov Jugoslavije. Tako se je vzpostavil mit, da Slovenci ne znajo igrati nogometa, nogomet pa je ostal označevalec balkanskosti.

Ta mit je v polnosti zaživel predvsem v času razpadanja Jugoslavije koncem 80. let.

Tudi v obdobju po slovenski osamosvojitvi je nogomet dolgo časa ohranil svoj sloves balkanskega športa, vendar se je diskurz hipoma spremenil, ko se je slovenska nogometna reprezentanca uspela kvalificirati na Euro 2000 in ko so slovenske smučarje in smučarke na tekmovanjih začeli premagovati smučarji iz drugih republik bivše Jugoslavije. Ti dogodki so na glavo postavili dva mita, ki sta dolgo časa legitimirala položaj obeh športov znotraj slovenstva. Padel je mit, da je smučanje slovenski šport, in da slovenskih smučarjev ne morejo premagati smučarji iz drugih republik nekdanje Jugoslavije; pa tudi mit, da Slovenci ne znamo igrati nogometa. V procesu racionalizacije teh dogodkov se je zgodil preobrat. Začela so se pojavljati obtoževanja, da slovenski smučarji in smučarke premalo trenirajo, da so leni, razvajeni, nedisciplinirani, lakomni in naduti (glej npr. Okorn 1998: 17) – vse te lastnosti so bile v preteklih obdobjih pripisane nogometašem. Na drugi strani so nogometaši s svojim uspehom začeli dobivati povsem slovenski značaj – reprezentirani so bili kot delavni, tovariški, pogumni in disciplinirani (tovrstne zaznave so izražene v mnogih časopisnih člankih, npr. Bergant 2000; Božič 2000; Okorn 2001; Kovač 2001).

Tako je etika nacionalizma zopet dokazala, kako neulovljiv je proces nacionalne identifikacije, ki lahko v vsakem trenutku ob povsem naključnih dogodkih dodobra spremeni svojo obliko in vsebino. Nogomet, ki je bil v procesu slovenskega osamosvajanja vzpostavljen kot nemoralen in balkanski, je dobil diametralno nasprotno vlogo, ki je najbolje ujeta v izjavi predsednika republike Slovenije, ko je nogometaše po vrnitvi z evropskega prvenstva sprejel z besedami: »V teh težavnih časih ste s tovarištvom in moralo združili ljudi« (B. M. 2000: 33). Za kratek čas je nogomet zaradi svojih presenetljivih uspehov funkcioniral celo kot hibrid; reprezentančni igralci, katerih priimki so v večini izdajali njihov »neslovenski izvor«, so kljub temu lahko postali del zamišljene slovenske nacionalne skupnosti, in zdelo se je, da bodo prek nogometa tudi tisti državljani Slovenije, ki izvirajo iz republik bivše Jugoslavije, postali polnopravni člani te skupnosti. Vendar pa se je, ko se je začetna evforija poleгла in se je odvil proces racionalizacije, stvar precej spremenila. Tradicionalna nacionalistična forma slovenskega nacionalnega diskurza namreč ne prenese hibridnosti, zaradi česar je nogomet doživel poskus »nacionalnega očiščenja«. V končnem dokazovanju, da Slovenci znamo igrati nogomet in da je bil ta šport desetletja po krivici obravnavan kot balkanski šport, so mnogi začutili potrebo po legitimiranju nogometa kot zavržene slovenske tradicije. Nogometu je bilo v kratkem času pripisanih ogromno »tipičnih« slovenskih značilnosti, ki so ga ločevale od balkanskega nogometa – delavnost, tovarišstvo, disciplina, poštenje itd. S tem se je prek nogometa zopet vzpostavljala meja med slovenstvom in balkanstvom, nogomet pa je namesto vključevalne vloge zopet dobil povsem izključevalno. Še več, medtem ko se je v začetku začel vzpostavljati

diskurz, ki je neslovenske državljane Slovenije hvalil zaradi njihovega prispevka k nogometnemu ugledu Slovenije in jim ponujal možnost enakopravne vključitve ob spoštovanju njihove drugačnosti, se je ta diskurz iztekel v definiranje slovenskega nogometa kot čiste slovenske kulturne forme, s katero je mogoče nedisciplinirane Neslovence in Slovence, ki so zašli, vzgojiti v »prave« Slovence:

Uspeh nogometne reprezentance zato ni le dokaz, da se znajo ljudje, ki po svojem etničnem poreklu niso Slovenci, boriti za barve svoje slovenske domovine na način, ki ga imamo vsi drugi lahko le za zgled: je tudi opozorilo, da to počnejo s pomočjo vrednot, ki se jim je del Slovencev in Slovenk odpovedal. Kar seveda pomeni, da je slovenska družba dovolj odprta, da omogoča integracijo ljudi, ki po svojem etničnem poreklu niso Slovenci – in da hkrati v njej obstajajo univerzalne vrednote, ki tudi Neslovencem omogočajo, da – recimo temu tako – postanejo večji Slovenci od Slovencev (Kovač 2001: 5).

Dodaten udarec pa je nogomet dobil z zdraharskim obnašanjem na svetovnem prvenstvu, ko sta se sprla trener moštva Katanec in kapetan moštva Zahovič. V tem sporu se je zopet trdno zasidrila meja med nami in drugimi. Zahovič je bil predstavljen kot nediscipliniran igralec, kakršnih smo bili vajeni v preteklih obdobjih, na drugi strani pa je bil Katanec predstavljen kot mučenik v vlogi trenerja, ki je za dosego skupnega cilja pripravljen žrtvovati tudi najboljšega igralca (o medijskem poročanju glede tega spora glej npr. Okorn 2002a in 2002b; Šetinc 2002). Katanec je v tem sporu ostal označevalec slovenskosti, medtem ko je Zahovič ponovno dobil vlogo nediscipliniranega, sebičnega in zategadelj neslovenskega nogometaša.

ZAKLJUČEK

Vsi opisani primeri nakazujejo, da se stvari spremenijo v tistem trenutku, ko določen šport dobi vidno vlogo v nacionalni identifikaciji določene zamišljene skupnosti in sproži prestrukturiranje spominske sheme ljudi. Očitno v evropskem prostoru šport kot zgolj zabavna dejavnost nima dovolj velikega naboja za samostojno delovanje in zato zelo dobro shaja v simbiozi z nacionalnim. Po drugi strani pa tudi nacionalno samo s pridom izkorišča šport, saj mu ta ponuja eno redkih priložnosti materializacije samega sebe (če odštejemo vojne, državne praznike, spore s sosedi glede mej in podobne dogodke, ki nacijo prinesejo v govor). Trg, mediji, tisk in celotna zabavišna arena pomagajo razširjati skupno vero ljudem, ki so se skozi svoja življenja naučili in si zapomnili, da je edini mogoč obstoj tisti znotraj nacije. V tej točki pa se šport zelo približa religiji, saj, kot pravi Durkheim, »[...] posamezniki, ki sestavljajo skupnost [...] čutijo medsebojno povezanost prav v dejstvu, da imajo skupno vero« (1965 [1915]: 59). In v kakšnem postopku se

rekreira vera? V spominjanju – in nenehnemu priklicevanju v spomin – primerov iz mitološke preteklosti, ki so tako oddaljeni, da jih ni mogoče ovreči, pa tudi potrditi ne.

Čeprav so ideologije nacionalizma, med drugim, tudi nosilke linearističnega ideologema, po katerem je človeštvo skozi zgodovino zelo napredovalo, in se med teoretiki krešejo mnenja o tem, ali smo moderni, post-moderni ali kako drugače nič več nemoderni, so mehanizmi 19. stoletja, ki so nacionalizem izumili, še vedno živi in zdravi med nami in zdi se celo, da se utrjujejo. In kaj lahko ob tem naredimo profesionalni raziskovalci družbe in kulture?

Tudi Inštitut za narodnostna vprašanja in druge institucije, ki se ukvarjajo z vprašanjem nacije, bi morale tako svoje raziskovalne programe usmeriti v proučevanje, kako smo Slovenci nastajali oz. kako nastajamo, ne pa v to, kako so nas ogrožali in nas ogrožajo Drugi. V tem pogledu namreč strašansko zaostajamo celo za postkolonialnimi okolji, ki so v analizo svojega položaja znale vgraditi tudi tisti del, ki govori o tem, kaj so dobili od Drugih in kako so ti Drugi vplivali na njihov razvoj. Mogoče bi veljalo celo razmišljati o Centru za postkolonialne študije Slovenije, ki bi že na institucionalni ravni preusmeril raziskovalne interese v bolj plodne in verodostojne študije od tistih, ki nenehno rekreirajo in izumljajo čistost in avtohtonost. Rezultati teh študij bi bili boljše razumevanje spreminjanja družbe, manjšanje nestrpnosti do Drugih in lažje reševanje notranjih konfliktov, ki v Slovenski družbi nastajajo ravno zaradi dogme o slovenski izvornosti, avtohtonosti, čistosti in ogroženosti. Ta dogma se nenehno dokazuje tudi na področju znaniosti predvsem takrat, ko znanost za svojo izhodiščno točko vzame trdno dejstvo, ki to ni, stanje, ki je v resnici proces, ali konstanto, ki je v resnici spremenljivka.

REFERENCE

- Anderson, Benedict (1995 [1983]): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Archetti, Eduardo P. (1999). *Masculinities: football, polo and the tango in Argentina*. London: Bergman Publishers Ltd.
- B. M. (2000). Brnik ostaja neporušen. *Dnevnik* 49 (170): 33.
- Badjura, Rudolf (1931). *Smuška terminologija*. Ljubljana: Rudolf Badjura.
- Barth, Fredrik (1998 [1969]). Introduction. In Fredrik Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries*, 9–38. Prospect Heights: Waveland Press.
- Bergant, Igor E. (2000). Prvenstvo stereotipov. *Mladina* 24: 52.
- Božič, Franci (2000). Adut volje in presenečenja. *Sobotna priloga – supplement of Delo*, 42 (133): 12.
- Brundage, Avery (1956). Circular Letter. *Olympic Review* 1956, 53: 55.
- Douglas, Mary (1987). *How Institutions Think*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Durkheim, Emile (1965 [1915]). *The Elementary forms of the Religious Life*. New York: The Free Press.
- Elias, Norbert (2003 [1978]). *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Foucault, Michel (1978). *The History of Sexuality: Volume 1: An introduction*. New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel (1981 [1976]). Two Lectures. In Colin Gordon (ed.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, 78–108. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1982 [1969 in 1971]). *The Archaeology of Knowledge & The Discourse on Language*. New York: Pantheon Books.
- Halbwachs, Maurice (1997 [1950]). *La mémoire collective*. Paris: Albin Michel.
- Kovač, Miha (2001). Čarovniki in čudodelniki. *Dnevnik* 50 (317): 5.
- Mosse, George L. (1991 [1975]). *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. Ithaca: Cornell University Press.
- Okorn, Jože (1998). Kritiki bodo udarili. *Dnevnik* 47 (51): 17.

- Okorn, Jože (2001). Slovenski slog neugoden za vse. *Dnevnik* 50 (321): 23.
- Okorn, Jože (2002a). Med tekmo p..., po njej k... *Dnevnik* 51 (150): 33.
- Okorn, Jože (2002b). Podcenjena afera. *Dnevnik* 51 (157): 2.
- Orwell, George (1992 [1945]). The Sporting Spirit. In Ian Hamilton (ed.), *The Faber Book of Soccer*, 37–9. London: Faber and Faber.
- Šetinc, Mile (2002). Padli angel. *Dnevnik* 51 (157): 5.
- Šumi, Irena (2000a): *Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Valvasor, Janez Vajkard (1977 [1689]). *Slava Vojvodine Kranjske*. Ljubljana: Mladinska Knjiga.

ETNIČNI ODNOSI, NACIONALIZEM, MANJŠINE IN ČLOVEKOVE PRAVICE V JUGOVZHODNI EVROPI IN V EVROPSKIH OKVIRIH

V prispevku avtor predstavlja tematike etničnih odnosov, položaja in varstva manjšin ter človekovih pravic in svoboščin v jugovzhodni Evropi – natančneje na Balkanu, posebej na t. i. zahodnem Balkanu, v preostalih državah naslednicah nekdanje jugoslovanske federacije. V uvodu opredeljuje, zakaj so ta vprašanja relevantna za slovenski prostor tako v raziskovanju kot politiki.

V nadaljevanju definira prostor jugovzhodne Evrope, Balkana in zahodnega Balkana ter nakazuje razsežnosti razvoja prostora skozi zgodovino. Pri tem ugotavlja, da so nacionalne države – kot specifični tip države – na Balkanu relativno nedaven fenomen, saj so se oblikovale šele ob koncu devetnajstega stoletja in v dvajsetem stoletju. To je neposredno povezano z večino faktorjev, ki opredeljuje stanje na področju varstva človekovih pravic, narodnih manjšin pa tudi pojavov nacionalizma in spoštovanja človekovih pravic.

Ključne besede: človekove pravice, varstvo manjšin, jugovzhodna Evropa, Balkan, etnični odnosi, nacionalna država, nacionalizem

ETHNIC RELATIONS, NATIONALISM, MINORITIES AND HUMAN RIGHTS IN SOUTH EASTERN EUROPE AND WITHIN EUROPEAN FRAMEWORK

The article is a presentation of topics referring to ethnic relations, status and protection of minorities, as well as human rights and liberties in South Eastern Europe – more explicitly in the Balkans, particularly the so-called West Balkans, in the successor states of the former Yugoslav federation. The introduction defines the reasons why these issues are relevant for the Slovene territory, so in research studies as in politics.

The text continues by defining the territory of South Eastern Europe, the Balkans and the West Balkans, pointing out the extensions of development of this space throughout history. It ascertains that nation states – as a specific type of state – are a relatively recent phenomenon in the Balkans, as they were only formed at the end of the 19th and in the 20th centuries. This fact is directly linked to most factors defining the situation in the field of human rights protection and national minorities, as well as to outbreaks of nationalism and disrespect of human rights.

Keywords: human rights, minority protection, South Eastern Europe, the Balkans, ethnic relations, nation state, nationalism

Zaradi opravičila dveh povabljenih uvodnih referentov na naši delavnici, ki se, žal, naše konference nista mogla udeležiti, je name padla naloga, da na kratko predstavim tematike etničnih odnosov, položaja in varstva manjšin ter človekovih pravic in svoboščin v jugovzhodni Evropi – natančneje na Balkanu, posebej na t. i. zahodnem Balkanu, v preostalih državah naslednicah nekdanje jugoslovanske federacije. Kratek čas, še bolj pa obsežnost in kompleksnost navedenih tematik so me prisilili, da svoj prispevek oblikujem in strnem v nekaj fragmentarnih tez, ki poskušajo izluščiti ključne poudarke, predstaviti moje razmišljanje in nakazati nekaj vprašanj, ki naj spodbudijo razpravo. Gre za vprašanja, ki so in bodo – po mojem mnenju – pomembna in aktualna za naše prihodnje razprave in raziskovalno delo.

1.

Začnimo z vprašanjem, ki mi ga v Sloveniji skoraj vedno (drugje pa le občasno) postavljajo, ko jim pripovedujem o svojem delu v zadnjem desetletju in pol ter o našem Mednarodnem centru za medetnične odnose in manjšine v jugovzhodni Evropi na Inštitutu za narodnostna vprašanja: Zakaj jugovzhodna Evropa, zakaj Balkan?

Najbolj splošen odgovor bi bil, da se je v tem delu sveta ob koncu dvajsetega in na začetku enaindvajsetega stoletja dogajalo (in se še dogaja) toliko in tako pomembnih, tudi tragičnih stvari, ki so odmevale v svetovnih medijih in polnile njihove udarne naslovnice, da se je zanje zanimal cel svet. To velja tudi za znanstveno skupnost, saj pogosto nisem utegnil niti sproti odgovarjati na pisma in vprašanja, ki so prihajala od mojih kolegov z vseh koncev sveta o dogajanjih in razvoju na Balkanu. Če je svetovna javnost svojo pozornost medtem preusmerila na druge dele sveta in krizna žarišča, pa velik interes raziskovalne in znanstvene javnosti za jugovzhodno Evropo še vedno obstaja, kar kažejo tudi številne prošnje in pisma raziskovalcem, ki se s proučevanjem tega dela sveta še vedno ukvarjamo, z vabili na mednarodne konference in predavanja, pa tudi za pisne prispevke v različne publikacije.

Z gledišča raziskovalca, ki se ukvarja s proučevanjem etničnih odnosov, s položajem in z varstvom manjšin, s človekovimi pravicami in svoboščinami, preprečevanjem, z upravljanjem in razreševanjem kriz in konfliktov – tako v evropskih kot v globalnih okvirih, ugotavljam, da se je Balkanu in dogajanjem (procesom) na



1 Uvodni prispevek v delovni skupini »Manjšine danes in jutri: Dejavniki združevanja in razločevanja v Evropi in v svetu«. Iz delovne skupine sta objavljena še prispevka dr. Sonje Novak Lukanovič in dr. Vere Klopčič.

njem v zadnjih desetletjih skorajda nemogoče izogniti. Naj omenim zgolj nekaj ključnih pojavov, procesov in konceptov, ki so s teh gledišč pomembni in zanimivi: specifična in izjemno raznolika (pluralna) etnična struktura, ki se je v tem obdobju dinamično in burno (dramatično) spreminjala, procesi etničnih odnosov in (ne)uspešnost njihovega urejanja in upravljanja (z vzponi in s padci), demokratizacija in reforme političnega sistema (tranzicija), populizem, nacionalizmi, razpad države in proces osamosvajanja, napetosti in (etnične) vojne, ki jih svet pozna zlasti po etničnem čiščenju, oblikovanje novih držav ter njihova konsolidacija in demokratizacija, človekove pravice in svoboščine ter manjšinske pravice in varstvo, evropska perspektiva ... vsak od njih bi zaslužil ne le poseben referat, ampak za celo polico znanstvenih knjig, pa verjetno ne bi uspeli zajeti vseh njihovih relevantnih segmentov in dimenzij, še manj pa vseh njihovih medsebojnih razmerij in vplivov.

Pri odgovoru na vprašanje ne smemo pozabiti osebnih in drugih vezi, ki so se stkale v preteklosti – zlasti v sedmih desetletjih obstoja jugoslovanske države. Te vezi nam pomagajo pri (s)poznavanju in boljšem razumevanju (vključno z jezikovnim) regije in dogajanj v njej, včasih nam omogočajo dostop do informacij, ljudi in institucij, do katerih sicer raziskovalci ne uspejo priti (ali pridejo le zelo težko) ... Sam menim, da te vezi in emocionalen odnos do regije in ljudi v njej ne vplivata negativno na objektivnost samega raziskovanja, po drugi strani pa sta pozitiven dejavnik naše osebne angažiranosti.

Na koncu navajam morebiti ključni argument in najbolj pomembno dimenzijo odgovora na vprašanje, ki bi ga retorično lahko strnili v naslednje vprašanje: Si v Sloveniji, v Evropi in tudi v globalnih okvirih sploh lahko privoščimo, da ne bi resno proučevali jugovzhodne Evrope in Balkana ter jima ne bi posvečali potrebno pozornost? Razni problemi in morebitna nestabilnost v tem delu sveta, v neposredni geografski sosesčini Slovenije, negativno vplivajo na položaj in stabilnost Slovenije, Evrope in mednarodne skupnosti nasploh, zato si enostavno ne smemo in ne moremo privoščiti, da jugovzhodni Evropi in Balkanu v Sloveniji, v Evropi in širše ne bi posvečali potrebne pozornosti. Še več, ne bi si smeli privoščiti, da tako malo storimo za to, da se situacija v tej regiji izboljša in da se zlasti izboljšajo njene razvojne možnosti, saj so to ključni pogoji za dolgoročno stabilnost ter uspešen ekonomski in trajen demokratični razvoj; le takšni trendi in perspektive bi lahko odvrnile ljudi – predvsem mlade, izobražene in kreativne, ki v tej regiji pogosto ne vidijo več perspektiv za izboljšanje gospodarske situacije ter svoje lastne prihodnosti in razvoja – od razmišljanj o emigraciji in jih spodbudile k aktivnemu prizadevanju za izboljšanje osebnih, ekonomskih in širših družbenih razmer in perspektiv. Hkrati bi bilo izboljšanje perspektive razvoja verjetno tudi najboljši predpogoj in ukrep za izboljšanje etničnih odnosov ter za preprečevanje zaostrovanja in konfliktov, ki bi sicer lahko spet kdaj vzplamteli v oborožene spopade. S tega gledišča bi kazalo še enkrat preveriti in oživiti strategijo, ki se je izoblikovala

v okviru Pakta stabilnosti za jugovzhodno Evropo, za katerega se sicer zdi, da vse bolj postaja le še ena zamujena priložnost.

2.

Tema, o kateri bi želel najprej spregovoriti nekaj besed, je definiranje jugovzhodne Evrope, Balkana in zahodnega Balkana.

Najenostavnejša je geografska opredelitev Balkana: gre za polotok, ki ga od preostale Evrope ločujejo reki Sava in Donava na severu, Jadransko morje in Dinarsko gorstvo na zahodu, Črno morje na vzhodu, Sredozemsko morje na jugu, Jonsko morje na jugozahodu in Egejsko morje na jugovzhodu. Polotok je svoje ime dobil po gorski verigi, ki so jo Turki poimenovali enostavno Gore (Balkan namreč v turščini pomeni goro). Če bi pri opredelitvi upoštevali zgolj geografske kriterije, potem Slovenija in dober del nekdanje Jugoslavije nista del balkanskega polotoka; vendar obstajajo tudi druge opredelitve, med katerimi je zlasti pomembna politična definicija območja. Tako so bile v politično definicijo Balkana po prvi svetovni vojni vključene naslednje države (navedene po abecedi): Albanija, Bolgarija, Grčija, Jugoslavija (sprva kot Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev), Romunija in evropski del Turčije. Kot zanimivost naj omenimo, da se je pred prvo svetovno vojno za balkansko državo opredeljevala tudi Avstro-Ogrska, pri čemer so na Balkan gledali nekoliko zviška, zato ne preseneča krilatica, da se Balkan začneja južno in vzhodno od Dunaja. Da tudi Slovincem Balkan ni bil čisto tuj, priča oglaševanje ljubljanskega nebotičnika kot takrat najvišje zgradbe na Balkanu.

Po drugi svetovni vojni se je – v bipolarni delitvi sveta in Evrope – politična opredelitev Balkana vsaj v nekaterih pogledih razširila, saj so včasih v regijo vključili tudi Madžarsko (ki je bila z regijo povezana že kot del nekdanje Avstro-Ogrske). Čeprav geografsko Slovenija in drugi deli nekdanje Jugoslavije severno od Save in Donave ter zahodno od Dinare, Madžarska in del Romunije severno od Donave niso del samega polotoka, pa ni dvoma, da so v veliki meri delili njegovo usodo in razvoj ter so z njim povezani.

Po koncu procesa razpada nekdanje Jugoslavije – v novem tisočletju – med balkanske države uvrščamo naslednje države: Albanijo, Bosno in Hercegovino, Bolgarijo, Črno goro, Grčijo, Hrvaško (čeprav dober del države geografsko ne leži na polotoku), Makedonijo, Romunijo, Srbijo (čeprav Vojvodina leži zunaj polotoka) in evropski del Turčije. Kot zahodni Balkan pa opredeljujejo Albanijo, Bosno in Hercegovino, Črno goro, Makedonijo in Srbijo, posebej pa navajajo tudi Kosovo/Kosova, katerega status bo treba še določiti.

Že v času razpadanja otomanskega imperija in zlasti v času balkanskih vojn se je za Balkan uveljavil stereotip, da gre za zaostalo in nemirno regijo, ki je območje

interesnih sfer velesil, in lahko destabilizira Evropo. Izraz »balkanizacija« pa se je takrat – zlasti med diplomati evropskih velesil – uveljavil kot sinonim za politično nestabilnost in (z gledišča nekaterih neracionalno in nekontrolirano) fragmentacijo v regiji, ki so jo šteli za nerazvito, obrobno in v vseh pogledih zaostalo. Tovrstno negativno stereotipno gledanje na regijo se je ohranilo tudi pozneje v dvajsetem stoletju – posebej poudarjeno med prvo svetovno vojno, ko je bilo prav dogajanje v Sarajevu povod zanj, med obema vojnoma in ob koncu stoletja zaradi vojn ob razpadanju Jugoslavije. Da bi nekoliko nevtralizirali negativni prizvok (konotacijo), ki ga je vzbujalo omenjanje Balkana, so v devetdesetih letih dvajsetega stoletja začeli za to območje uporabljati poimenovanje jugovzhodna Evropa, ki sicer v geografiji ni znano. Vendar je ta tradicionalni geografski koncept dobil novo politično vsebino, ki se je odražala tudi v Paktu stabilnosti za jugovzhodno Evropo, kjer so kot »ciljno regijo« in »države prejemnice« – ki jim bodo pomagali v njihovih prizadevanjih za stabilnost, razvoj in vključevanje v evropske integracijske procese – opredelili naslednje države (spet našete po abecedi): Albanijo, Bosno in Hercegovino, Bolgarijo, Hrvaško, Makedonijo, Romunijo in po padcu Miloševićevega režima takratno Zvezno republiko Jugoslavijo, ki je pozneje razpadla na Črno goro in Srbijo. V »ciljno regijo« so na njeno prošnjo vključili še Moldavijo, ki je upala, da ji bo to pomagalo pri njenem razvoju, demokratizaciji in dolgoročno tudi pri njenem vključevanju v integracijske procese.² Posamezne aktivnosti so zajemale tudi Kosovo. Žal – tudi zato, ker se je po koncu vojn na območju nekdanje Jugoslavije (Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Kosovo) pozornost mednarodne skupnosti in javnosti usmerila na druga krizna žarišča – Pakt stabilnosti ni uspel uresničiti velikih pričakovanj; vseeno je bil in vsaj do določene mere še vedno je spodbuda in koristen dejavnik demokratičnega razvoja in stabilnosti »držav prejemnic«.

3.

Realnost evropskega prostora – v zgodovini in danes – je njegova jezikovna, etnična in kulturna pluralnost. Ta je v ostrem nasprotju s tradicionalnim konceptom nacionalne države, ki državo dojema kot etnično in kulturno homogeno državno skupnost titularnega naroda; ta z oblikovanjem lastne države postane nacija. Omenjena pluralnost ni značilna le za države, ampak tudi za ožje skupnosti, saj bi danes v Evropi težko našli celo najmanjšo lokalno skupnost, ki bi bila etnično in kulturno povsem homogena. A to ni le značilnost moderne dobe. Podrobnejše proučevanje posameznih okolij v različnih zgodovinskih obdobjih pokaže, da so jezikovne, kulturne in etnične razliknosti praviloma vedno obsta-



2 Takšno opredelitev politične regije jugovzhodne Evrope so pogosto ponazarjali z naslednjo formulo: JVE = Albanija + Bolgarija + Romunija + (nekdanja Jugoslavija – Slovenija) – Grčija – Turčija + Moldavija.

jale (če nič drugega, v obliki dialektov in različnih lokalnih navad), da pa so se v zgodovinskem razvoju spreminjale in preobražale. Za Balkan in jugovzhodno Evropo pa lahko zaradi njune geografske lege in specifičnega zgodovinskega razvoja ugotovimo, da je tam jezikovne, kulturne in etnične pluralnosti še več kot v drugih delih kontinenta.

Balkanski polotok je naravni most med (Malo) Azijo in Evropo ter je bil zato že od prazgodovine križišče in stičišče različnih ljudstev, religij, kultur in civilizacij. Ta prostor in njegovo etnično strukturo so oblikovale pogoste migracije ljudstev; kadar so prispela »nova zgodovinska ljudstva«, se je »staro prebivalstvo« prilagodilo novim okoliščinam (asimiliralo se je samo ali pa je asimiliralo »prišleke«) oziroma se je umaknilo v težje dostopna in oddaljena območja, kjer so pogosto uspeli ohraniti svoj »stari« način življenja, navade, vero, jezik, kulturo in identiteto. Balkan je v antiki postal »zibelka« moderne evropske civilizacije. Delitev rimskega imperija na vzhodni in zahodni del v četrtem stoletju je vzpostavila delitev in meje, ki so se ohranile do danes; te meje je leta 1054 še utrdila shizma, ki je krščanstvo in krščansko civilizacijo razdelila na zahodno katoliško cerkev in vzhodno pravoslavno. Invazija otomanskih Turkov in otomansko cesarstvo sta prinesla islamsko religijo in kulturo, ki sta bili pet stoletij dominantni v regiji, vendar pa nista odpravila in uničila pravoslavnega krščanstva in kulture; specifična narava in (relativna) tolerantnost otomanskega imperija sta omogočili sobivanje specifičnih regionalnih in etničnih islamskih in pravoslavnih kultur, je pa imperij ostro in krvavo zatrl vsak upor. Šele v času zatona imperija v devetnajstem stoletju so upori omogočili oblikovanje novih, neodvisnih balkanskih držav, kar pa regiji ni prineslo miru in stabilnosti. Politični zemljevid se je spreminjal z balkanskimi vojnami, nanj sta vplivali prva in druga svetovna vojna, bipolarna delitev sveta po drugi svetovni vojni, razpad varšavskega zavezništva in končno proces razpadanja jugoslovanske države.³ Vse to dogajanje je vplivalo na etnično strukturo prebivalstva in etnične odnose v regiji; vendar pri tem ne smemo pozabiti, da so bili etnični odnosi, sobivanje in sožitje na tem prostoru tradicionalno dokaj dobri, čeprav so bili – kot v vsakem etnično in sicer pluralnem okolju – konflikti prisotni in sestavni del



3 Več o zgodovinskem razvoju regije glej, npr.: Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, London 1993, © 1984: Cornell University Press; Richard Crampton & Ben Crampton, *Atlas of Eastern Europe in the twentieth century*. London, New York 1997: Routledge; Charles Jelavich & Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*, Vol. 8 of *A History of East Central Europe*. Seattle 1977: University of Washington Press; Ivan Ninić, *Migrations in Balkan history*. Serbian Academy of Sciences and Arts, Institute for Balkan Studies, Prosveta / Santa Barbara 1989: University of California, Department of History; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*. New York [1958]: Rinehart & Comp; Yuri Stoyanov, *The hidden tradition in Europe: The secret history of medieval Christian heresy*. London 1994: Penguin; Peter F. Sugar & Ivo J. Lederer (ur.), *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle, London 1969: University of Washington Press; itd.

življenja. Nenazadnje je nekdanja jugoslovanska federacija veljala za zgleden in uspešen primer večetnične skupnosti in dobrega upravljanja etničnih odnosov.⁴

4.

Nacionalne države – kot specifični tip države – so na Balkanu relativno neda-ven fenomen, saj so se oblikovale šele ob koncu devetnajstega stoletja in v dvajsetem stoletju. Nacionalne države, kakršne so nastale v evropskem kontekstu, so specifičen produkt razvoja, katerega korenine lahko najdemo že v renesansi in so povezane z zametki kapitalistične produkcije, intenzivira pa se v šestnajstem in sedemnajstem stoletju, ko je pomembna prelomnica v razvoju vestfalski mir (1648), ter zlasti v devetnajstem in dvajsetem stoletju. V procesu, ki je potekal hkra-ti z razvojem modernih evropskih narodov, se je država prelevila v nacionalno državo, ki je pridobila svojo etnično dimenzijo. Natančneje, država se je oblikova-la v enonacionalno državo titularnega naroda, ki se je s tem preobrazil v nacijo. Koncept (eno)nacionalne države, ki državo pojmuje kot etnično homogeno entiteto, kot specifično in najbolj učinkovito orodje za uresničevanje »nacionalnih interesov« titularnega naroda, nacije, ne upošteva in priznava stvarnosti, v kateri vedno obstaja vsaj minimalna raven etnične in kulturne različnosti in pluralnosti.⁵ Ta koncept enonacionalne države bi poenostavljeno lahko prikazali z naslednjo enačbo:

država (kot nacionalna država) = narod / nacija = ljudstvo⁶

Uveljavitev takšnega koncepta se odraža v simetrični in hierarhično zasnovani strukturi ustavnih ureditev in v političnih sistemih obstoječih nacionalnih držav, ki so pogosto rigidni (nefleksibilni) in ne odražajo za današnji čas značilnega obstoja raznolikosti, asimetrij ter socialne in multietnične strukture sodobnih družb. Nič pa ne kaže, da bi se takšen koncept kmalu bistveno spremenil ali da bi ga morebiti nadomestil celo kakšen drug, pluralni stvarnosti bližji in bolj adekvaten koncept (npr. koncept večetničnih držav).⁷

4 Glej npr.: Matjaž Klemenčič & Mitja Žagar, *The former Yugoslavia's diverse peoples: A reference sourcebook*, (Ethnic diversity within nations). Santa Barbara, CA 2004: ABC-CLIO.

5 Glej npr. C. A. Macartney, *National States and National Minorities*. Humprey Milford, London 1934: Oxford University Press, 192–211; Hough Seton-Watson, *Nations and States*. London 1977: Methuen; Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford 1986: Basil Blackwell; itd.

6 Prirejeno po: Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1789: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney 1990: Cambridge University Press, 23.

7 Več o konceptu nacionalnih držav in kritikah tega koncepta glej, npr.: Bojko Bučar, *The Emergence of New States, Borders and Minorities*. V: *Razprave in gradivo* št. 32, 1997, 15–29; Heinz Gärtner, *State, Nation and Security in Central Europe: Democratic States without Nations*. V: *Razprave in gradivo* št. 32, 1997, 31–64; Mitja Žagar, *Constitutions in Multi-Ethnic Reality*. V: *Razprave in gradivo* št. 29–30, 1994/1995, 143–164; Mitja Žagar,

Omenjeni koncept nacije in (eno)nacionalne države (kot etnično homogene državne skupnosti titularnega naroda) je nastal v procesu modernizacije, ključni dejavnik pri njegovem oblikovanju pa je bil nacionalizem.⁸ Za nacionalizem, nacionalno državo in nacijo, pa tudi za moderne narode torej lahko rečemo, da so produkt modernizacije in moderne dobe ter so povezani z razvojem kapitalističnih gospodarstev in družb (zlasti v Evropi pa tudi v svetu, predvsem zaradi kolonizacije). Za nacionalizem, ki se je razmahnil v 19. stoletju in se je razvil kot politični koncept in program, ideologija, politika in (družbeno in politično) gibanje, je značilno, da svoj narod (kot specifično etnično skupnost) opredeljuje kot najvišjo vrednoto in najpomembnejšo kolektivno identiteto, ki ji posameznik pripada, in za katero mora – kadar to terjajo narodni in nacionalni interesi (kot jih opredeljujejo nacionalistična politika in gibanje) – žrtvovati tudi svoje življenje. Pri tem je bil koncept naroda in (pogosto tudi) nacije zasnovan ekskluzivistično – utemeljen na mitu skupnega izvora, ki sleherni narod razločuje od vseh drugih, druge narode pa je obravnaval kot potencialno nevarnost ali celo sovražnike. Iz tega koncepta v mnogih evropskih državah (vključno z državami JV Evrope) izvira tudi koncept pridobivanja državljanstva »po krvi« (*ius sanguinis*), ki omejuje in otežuje naturalizacijo imigrantov – tudi tistih, ki že več generacij živijo v državi, in so tam rojeni. Čeprav bolj prikrito in nekoliko drugače je prisoten ekskluzivizem tudi v državah, ki državljanstvo vežejo na kraj rojstva (*ius soli*), in poudarjajo državljanski pristop (npr. anglosaške države, do določene mere Francija), kjer imigranti, rojeni v državi sicer pridobijo njeno državljanstvo, se pa od njih pričakuje (kar je bilo še zlasti poudarjeno v preteklih obdobjih), da se bodo asimilirali v večinski narod (s tem, da sprejmejo njegov jezik in kulturo).

Utemeljeni na principu izključevanja, nacionalizmi ob poudarjanju narodne/nacionalne identitete in pripadnosti navznoter poudarjajo enotnost in trdnost naroda ter terjajo njegovo homogenost – zlasti še pri uresničevanju tistih interesov in ciljev, ki jih opredeljujejo kot nacionalne. Notranje razlike in delitve v tem okviru opredeljujejo kot škodljive in nezaželene, nosilce idej in politik, ki niso skladne z interesi in s cilji, ki jih opredeljujejo kot nacionalne, pa označujejo kot »narodne izdajalce«. Takšen koncept je po svoji naravi nekompatibilen s sodobno demokracijo, katere nujni predpogoj je prav pluralizem – in to na vseh področjih in v vseh sferah, čeprav ga pogosto zožujejo zgolj na politični pluralizem; »obvezna«

Rešitev, ki je postala problem: Nacionalne države in večetnična realnost. V: *Razprave in gradivo* št. 32, 1997, 7–13; itd.

8 Več o nacionalizmu glej, npr.: Nenad Mišćević, *Nationalism and beyond: Introducing moral debate about values*. Budapest, New York 2001: Central European University Press; Nenad Mišćević (ur.), *Nationalism and ethnic conflict: Philosophical perspectives*. Chicago 2000: Open Court; Mitja Žagar, Ethnic relations, nationalism, and minority nationalism in South-Eastern Europe. V: Michael Keating, John McGarry (ur.), *Minority nationalism and the changing international order*. New York 2001: Oxford University Press, 325–341; itd.

notranja homogenost, kakršno terja nacionalizem, pa predstavlja tudi omejevanje političnega pluralizma. Je pa ta koncept problematičen tudi z gledišča človekovih pravic. Nacionalizem je problematičen tudi navzven, v odnosu do drugih narodov, v katerih pogosto vidi predvsem potencialno nevarnost in sovražnike. Prav po odnosu do drugih, zlasti sosednjih narodov, nacionalizem nekateri delijo na obrambni (tisti, ki naj bi omogočal obrambo pred hegemonizmom in ekspanzionizmom sosednjih, večinoma večjih narodov) in na ekspanzionistični, ki se bori za razširjenje svojega »življenjskega prostora« na območja, ki jih »zasedajo« drugi narodi. Na podlagi te delitve obrambni nacionalizem nekateri označujejo za pozitivni pojav, medtem ko ofenzivni ekspanzionistični nacionalizem danes večinoma zavračajo in ga označujejo za veliko nevarnost miru in stabilnosti. Vseeno lahko – zlasti z gledišča človekovih pravic in načela (pravne) enakosti – oba tipa nacionalizma označimo kot problematična, saj poveličevanje lastnega naroda in njegovo postavljanje nad druge pomeni kršitev navedenega načela enakosti. Čeprav nacionalisti in njihova gibanja iz različnih narodov (tudi s svojimi ekspanzionističnimi programi, če ti niso direktno nasprotni drug drugemu) lahko med sabo dobro sodelujejo, pa je s svojo izključujočo naravo nacionalizem prej ovira kot pa spodbuda enakopravnemu mednarodnemu sodelovanju.

Ocena nacionalizma je pogojena tudi s časom, v katerem se posamezni nacionalizem in nacionalistično gibanje pojavita. Če so v devetnajstem stoletju v kontekstu oblikovanja nacionalnih držav nacionalizem titularnih narodov ocenjevali kot pretežno pozitivni koncept in pojav, se je gledanje na nacionalizem – in še zlasti na ekspanzionistični nacionalizem – pozneje spremenilo, tako da danes prevladuje negativno gledanje nanj.

Še posebej je negativna ocena nacionalizmov, ki so v JV Evropi ključno vplivali na zgodovinska dogajanja ob koncu 20. stoletja, pri čemer je enotna ocena, da so bili negativni in uničevalni tako navznoter kot navzven. Navznoter so zavrli in ogrozili demokratični razvoj in (s svojim odnosom do opozicije in drugačnih) bistveno omejili pluralizem ter v svoji težnji po notranji (etnični) homogenosti in hegemoniji svojega naroda na določenih, dejansko etnično pluralnih območjih, privedli do tako tragičnih rezultatov, kot so (državljanska) vojna, etnično čiščenje in genocid. Navzven pa so ogrozili mir in stabilnost v regiji ter »zastrupili« odnose med državami v regiji.

Zanimivo je, da se je komunistični režim v nekdanji jugoslovanski federaciji dobro zavedal nevarnosti nacionalizma za (med)etnične odnose v tej večnacionalni skupnosti in tudi dejstva, da nacionalizmi – tako jugoslovanski (ki naj bi bil po mnenju nekaterih politikov združevalni dejavnik) kot nacionalizmi posameznih narodov in narodnosti (kot so takrat opredeljevali narodne manjšine v Jugoslaviji) – lahko ogrozijo celo sam obstoj te skupnosti. Način, kako so se proti nacionalizmu borili, pa očitno ni bil uspešen in so zato prav nacionalizmi odigrali

ključno vlogo pri razpadu države. Ob uvajanju političnega pluralizma so namreč politične elite ali vsaj določeni njihovi segmenti v vseh federalnih enotah nacionalizem in nacionalistično ideologijo uporabili kot najbolj učinkovito sredstvo za mobilizacijo volivcev, saj porajajoče politične stranke niso imele svojih utrjenih članskih in volilnih baz, prav tako pa še nista bili razviti demokratična infrastruktura in kultura (lahko bi rekli, da se je s formalno uveljavitvijo političnega pluralizma razvoj demokratične politične kulture in infrastrukture v posameznih okoljih šele začel, v mnogih okoljih pa so že kmalu prav vpliv in uveljavljanje nacionalizma in populizma ter pozneje vojna ta razvoj zaustavili).

5.

V sodobnih demokratičnih družbah so človekove pravice in v njihovem okviru tudi manjšinske pravice ključni dejavnik in merilo razvitosti demokracije. Pri teh ocenah ni tako pomembna normativna ureditev človekovih pravic (v ustavah in zakonodaji), ki danes v večini držav sledi vsaj minimalnim mednarodno uveljavljenim standardom, kot je pomembno njihovo uresničevanje. Ob tem se zavedamo, da prav v vseh okoljih (tudi v najrazvitejših zahodnih demokracijah) obstaja razkorak med normativno ureditvijo in stvarnostjo. Čeprav pri presojanju določenim kategorijam in generacijam človekovih pravic včasih dajejo večji pomen, je po mojem mnenju treba upoštevati in ocenjevati uresničevanje vseh kategorij in generacij človekovih pravic. Menim, da je kljub drugačnim – pogosto tudi večinskim – stališčem, ki poudarjajo individualno dimenzijo človekovih pravic, pri ocenjevanju njihovega uresničevanja treba upoštevati tudi njihove kolektivne dimenzije, še zlasti ko gre za manjšinske pravice.

Čeprav je tudi v nekdanji Jugoslaviji obstajal znaten razkorak med razglašeni načeli in normativno ureditvijo in prakso, je veljalo manjšinsko varstvo za zgledno; zlasti to velja za varstvo priznanih narodnih manjšin (narodnosti). To je veljalo tudi v primerjavi z drugimi državami vzhodnega bloka. Po razpadu SFRJ se je v državah naslednicah in po začetku tranzicije tudi v drugih nekdanjih komunističnih (realsocialističnih) državah v JV Evropi situacija večinoma poslabšala. V normativnem smislu, ker je EU ustrezno zaščito manjšin opredelila kot enega od (kopenhagenskih) kriterijev za članstvo, se je stanje kmalu začelo nekoliko izboljševati, dejanski položaj manjšin pa pogosto ni sledil temu razvoju, vsaj ne enako hitro. Če analiziramo zgolj normativno ureditev, ki v posameznih državah JV Evrope uveljavlja tudi elemente kolektivne zaščite narodnih manjšin, potem bi lahko rekli, da je ta del Evrope začel celo prehitovati razviti zahod; ko analiziramo dejanski položaj manjšin – ki je pogojen z ekonomsko, s socialno in z družbeno situacijo ter ravno razvoja – je slika seveda precej drugačna. Ker se vrsta problemov pojavlja tudi pri zagotavljanju in uresničevanju človekovih pravic nasploh ter pri uresničevanju načela in prakse nediskriminacije, kar vse predstavlja okvir in

minimalno izhodišče manjšinske zaščite, je ocena še slabša. Vseeno pa ni mogoče prezreti določenega napredka in pozitivnega razvoja, pa tudi relativno ugodnega političnega vzdušja (čeprav gre pogosto tudi za propagandno retoriko) za uveljavljanje in uresničevanje človekovih pravic, ki se uveljavlja v posameznih okoljih.

6.

Kakorkoli že, človekove pravice in temeljne svoboščine lahko opredelimo kot temelj demokracije, kot merilo razvitosti in uresničevanja demokracije pa lahko štejemo priznane (posebne) pravice, položaj in dejansko varstvo manjšin (pri čemer se na Inštitutu za narodnostna vprašanja in v teh tezah največ ukvarjamo z etničnimi in zlasti narodnimi manjšinami kot specifičnimi kategorijami družbenih manjšin).

Pri naših primerjavah, ocenah in zlasti pri posploševanju razmišljanj o etničnih odnosih, človekovih pravicah in varstvu manjšin na Balkanu se moramo zavedati, da se stanje v posameznih državah pomembno razlikuje in bi bilo zato sleherno posploševanje netočno in celo nevarno. Vseeno je mogoče za vse države v regiji ugotoviti, da je v uradni politiki mogoče opaziti pozitiven odnos do manjšin in manjšinske zaščite vsaj na deklaratorni ravni – pri čemer so pomemben razlog za to razglašeni evropski kriteriji za članstvo v EU in javno izražen interes vseh držav v regiji, da se čim prej vključijo v EU ali da vsaj začnejo z intenzivnim procesom približevanja tej integraciji in postanejo njene članice v nekoliko bolj dolgoročni perspektivi. Zato lahko ocenimo, da sta evropska perspektiva in evropski okvir v tem kontekstu pozitivna dejavnika, kar vpliva tudi na postopno izboljšanje položaja in varstva manjšin.

7.

Čisto na koncu tega razmišljanja kaže omeniti še eno dimenzijo, zaradi katere so za nas, pa tudi za celotno Evropo in v globalnih okvirih pomembne razprave o Balkanu, o njegovem zgodovinskem razvoju in sedanjem trenutku, etnični strukturi v posameznih okoljih v tej regiji, etničnih odnosih, razvoju in stanju demokracije, človekovih pravic in svoboščin ter varstvu manjšin. Ne gre namreč zanemariti vloge, ki jo Balkan v zadnjih desetletjih spet igra pri opredeljevanju naše identitete, pri našem samoopredeljevanju. Pri tem ne gre toliko za Balkan sam in celo ne za njegove etnične in kulturne značilnosti, kot gre za naše pojmovanje te regije, ki je pogosto stereotipno ter ne temelji na našem dejanskem obsežnem vedenju in dobrem poznavanju polotoka.⁹ Balkan – natančneje naše predstave o Balkanu kot



9 Glej npr.: Maria (Marija Nikolaevna) Todorova, *Imagining the Balkans*. New York, Oxford 1997: Oxford

nečem drugačnem in tujem, manjvrednem, o Balkanu kot regiji najbolj krvavih in nečloveških vojn v Evropi po drugi svetovni vojni – nam služi za določanje mej in razlik, ki konstituirajo naše še vedno pretežno izključujoče identitete. Elementi te drugačnosti in tujosti so različni; poleg specifičnega zgodovinskega razvoja in tragičnih dogodkov iz nedavne zgodovine, lahko – vsaj v slovenskem kontekstu – kot dve pomembni dimenziji posebej navedemo pravoslavje in islam, ki se pogosto dojemata kot tuja in drugačna, kot dva pomembna dejavnika drugosti. V naših identitetnih predstavah in konstrukcijah nam Balkan torej služi kot »pomembni drugi« (»significant other« oz. eden od pomembnih drugih), v odnosu do katerega se konstituiramo kot specifična kolektivna identiteta.

Tako kot zaradi izključujočnosti in agresivnosti kritiziram nacionalizem nasploh in na Balkanu, kritiziram tudi zaprte, negativne in izključujoče identitete, in le upam, da bomo poleg njih v Evropi kmalu uspeli zgraditi in razviti odprte, inkluzivne in pluralne identitete, na katerih bo mogoče oblikovati tudi nove koncepte države, ki bodo v kar največji meri odražali obstoj različnosti in asimetriji.¹⁰

Kot sem poudaril že uvodoma, upam, da bodo te misli, ki sem jih strnil v nekaj fragmentarnih in le delno povezanih tez, sprožile razpravo in stimulatивно vplivale na razmišljanje o tematikah, ki jih obravnavajo.

University Press; Maria (Marija Nikolaevna) Todorova (ur.), *Balkan identities: Nation and memory*. London 2004: Hurst.

10 Glej npr.: Mitja Žagar, *New European identities: Central Europe, the EU eastern enlargement and identity formation*. V: Jody Patricia Jensen (ur.), *Europe bound: faultlines and frontlines of security in the Balkans*, Savaria books on politics, culture and society, 4. Szombathely 2003: Savaria University Press, 301–325.

JEZIK IN KULTURA V RAZISKOVANJU MEDETNIČNIH ODNOSOV – PREDSTAVITEV IZBRANIH VIDIKOV

V prispevku avtorica predstavlja izbrane raziskovalne projekte, ki so potekali v okviru programa Inštituta za narodnostna vprašanja iz Ljubljane. Omenjeni raziskovalni projekti so po vsebini in metodologiji obravnavali tudi področje jezika in kulture v medetničnih odnosih. V prispevku so izpostavljene teme, ki jih je avtorica posebej raziskovala, in sicer jezikovni in kulturni pluralizem, jezikovno prilagajanje, ekonomski vidik jezika.

Posebej je izpostavljen projekt OECD/ Ceri »Izobraževanje, kulturni in jezikovni pluralizem« ter izbrani empirični podatki jezikovnega prilagajanja, ki izhajajo iz večletnega longitudinalno zastavljenega projekta »Etnična identiteta in medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru«, predstavljen je tudi projekt Alpe-Jadrana o položaju manjšin v tem regionalnem prostoru, projekt UNESCO-a o večplastni identiteti ter raziskava, ki je potekala v okviru CRP-a »Percepcija jezikovne in kulturne raznolikosti v obmejnih mestih«.

Ključne besede: kultura, medetnični odnosi, regionalizem

LANGUAGE AND CULTURE IN THE RESEARCH OF INTERETHNIC RELATIONS – PRESENTATION OF SELECTED ASPECTS

The article presents selected research projects which have been taking place within the framework of the Institute for Ethnic Studies programme. These projects, as to their contents and methodology, were dedicated to the field of language and culture in interethnic relations. The article exposes topics which have been researched by the author, i.e. linguistic and cultural pluralism, language accomodation, economic aspects of language.

Special attention is dedicated to the OECD/CERI project »Education, Cultural and Linguistic Pluralism«, and to selected empirical data of language accomodation, arising from the yearlong longitudinally schemed project »Ethnic Identity and Interethnic Relations in the Slovene Ethnic Territory«; also presented are the Alps/Adriatic project on the status of minorities within this regional territory, the Unesco project on multi-layer identity, and the research study carried out within the Target Research Project »Perception of Linguistic and Cultural Diversity in Border Towns«.

Keywords: language, culture, interethnic relations, regionalism

1. UVOD

Opazovanje terena, neposredni stiki s posamezniki in institucijami, analiza dokumentacijskega gradiva ter študij teoretične strokovne literature nam omogočajo poglobljeno raziskovanje različnih dimenzij medetničnih odnosov predvsem na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji, kjer pripadniki različnih etničnih oziroma jezikovnih skupnosti živijo v neposrednem stiku. V takšnih okoljih problematika jezika, večkulturnosti, dvojezičnosti, politične participacije čezmejnih stikov ... predstavlja področja, ki s svojimi političnimi, socialnimi, kulturnimi, ekonomskimi in mednarodnimi vidiki razkrivajo naravo družbenih odnosov med etničnimi skupnostmi, dejansko demokratičnost družbe in stopnjo enakopravnosti različnih etničnih skupin. Na INV smo raziskovanju omenjenih tematik posvečali pozornost tako v preteklosti kot danes.

V svojem prispevku se bom omejila samo na področja, ki so bila predmet mojega osebnega raziskovanja in zanimanja v okviru raziskovalnih nalog, v katere sem bila osebno vključena. Brez dvoma je moje raziskovalno pot zaznamovala vključenost INV v mednarodni projekt »Educational, Cultural and Linguistic Pluralism – ECALP«; zasnoval in vodil ga je CERI (Centre for Educational Research and Innovation), ki deluje v okviru OECD (Organization for Economic Cooperation and Development). OECD kot mednarodna organizacija, ki se ukvarja predvsem z ekonomskimi vprašanji, se je že v 80. letih prejšnjega stoletja zavedala, da je temelj gospodarskega razvoja družbe in socialne blaginje prav spoštovanje različnosti in večkulturnosti na vseh področjih individualnega in družbenega življenja. Projekt »Izobraževanje, kulturni in jezikovni pluralizem« je poudarjal predvsem vlogo izobraževanja v maternem jeziku, pomen jezikovne raznolikosti v etnično mešanih okoljih in prepletenost vsebine z drugimi področji.

V prvi fazi projekta je bila leta 1985 organizirana velika mednarodna konferenca, ki jo je OECD / CERI prav zaradi bogate znanstvenoraziskovalne dejavnosti INV ter vključenosti njenih raziskovalcev v številne mednarodne dejavnosti, zaupal prav Sloveniji in Inštitutu za narodnostna vprašanja. Konference so se udeležili številni mednarodno priznani strokovnjaki – naj navedemo samo nekatere: Jim Cummins, Albert Verdoot, Theodor Veiter, Dietmar Larcher, Miguel Siguan, Tove Skutnabb Kangas ter številni strokovnjaki iz takratne Jugoslavije. Izstopal pa je prispevek Etienna Verna, ki je na podlagi lastnih opažanj, razgovorov na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji – v Prekmurju in slovenski Istri predstavil slovenski model izvajanja jezikovno / kulturnega pluralizma. V svojem analitičnem prispevku se je posebej osredotočil na oba modela dvojezičnega izobraževanja. Posebna številka *RIG-a* – Zbornik prispevkov s konference: Silvo Devetak (ed.);

Vera Klopčič (ed), Sonja Novak-Lukanovič (ed.), Vzgoja in izobraževanje v večkulturnih družbah. V: *Razprave in gradivo* 18. Ljubljana 1986: Inštitut za narodnostna vprašanja, prinaša teoretične vidike uresničevanja etnične enakopravnosti na področju vzgoje in izobraževanja ter predstavlja različne prakse v svetu.

Druga faza omenjenega mednarodnega projekta OECD / CERI je obsegala izvedbo empiričnih raziskav, zasnovanih na skupnih metodoloških izhodiščih s ciljem primerljivosti, in sicer, kako poteka sodelovanje staršev, šole in širšega družbenega okolja pri izvajanju dvojezičnega izobraževanja v različnih okoljih v svetu. Slovenija se je v projekt vključila z raziskavo (študijo primera), ki se je izvajala na narodnostno mešanem območju v Lendavi. Ob sodelovanju ekspertov OECD / CERI je bil zaradi primerljivosti z drugimi okolji pripravljen instrumentarij. Raziskava je na podlagi empiričnih podatkov potrdila hipotezo, da je za uspešno in učinkovito izvajanje dvojezične vzgoje in izobraževanja na narodnostno mešanem območju v Sloveniji pomembna participacija staršev in družbenega okolja. Rezultat omenjene raziskave je samostojna publikacija: Renata Mejak; Sonja Novak-Lukanovič, The participation of parents, schools and the social surrounding in the implementation of the concept of bilingual education: (case study). V: *Ethnicity* 1. Ljubljana 1991: Inštitut za narodnostna vprašanja, 100 str., tabele.

Raziskovanje etničnih odnosov na inštitutu je brez dvoma zaznamoval longitudinalno in multidisciplinarno zastavljen projekt »**Etnična identiteta in medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru**«, katerega nosilka je bila prof. dr. Albina Nečak Lük (glej A. Nečak Lük; B. Jesih (ur.), 1998, 2000, 2002). Projekt je med letoma 1990 in 2001 potekal v različnih časovnih obdobjih na različnih etnično mešanih lokacijah, na stičnih območjih obmejnih regij Slovenije, Avstrije, Italije in Madžarske. Baza podatkov omenjenega projekta ob uporabi ustreznih statističnih metod¹ je dala osnovo za ugotavljanje družbenih pojavov, za prepoznavanje različnih dejavnikov, ki vplivajo na sobivanje dveh (ali več) etničnih skupnosti ter za ugotavljanje premikov in razlik v pogledih na določene koncepte in postavke urejanja etničnega razlikovanja v posameznih okoljih ter za preverjanje teoretičnih predpostavk in trditev.

O pomenu tako zastavljenega projekta za posamezne discipline pričajo monografije, številni članki, predstavitve na mednarodnih konferencah ter vpetost



1 Uporabljene so: logistična regresija, ustrezne tehnike multivariantnega pristopa, ki so namenjene odkrivanju latentnih dimenzij tako skupnega prostora (faktorska analiza) kot njihovega razlikovalnega prostora (diskriminantna analiza).

posameznih raziskav projekta v mednarodne raziskovalne mreže in projekte; naj omenimo samo nekatere, ki jih navajamo v izvirnih naslovih:

- Council of Europe: »Democracy, Human Rights, Minorities: Educational and Cultural Aspect: Pilot project No. 4, History and identity«;
- Case study: Bilingual education in Slovenia / »A programme of case studies concerning the inclusion of minorities as factors of cultural policy and action«;
- New-Style Workshop 5B2 – »Learning and teaching languages in pre-school and primary bilingual contextd (age $\frac{3}{4}$ – 12/13) – expert«;
- Joint programme of European Commission and Council of Europe »National Minorities in Europe«;
- Managing the Mix thereafter: Comparative research Into Mixed Communities in Three independent Successor States (Unesco and RSS);
- Redefinig Cultural Identities: South-eastern Europe – project of Institute for International relations Zagreb / Croatia – IMO v letih 1999–2001.

Posebej bi želela predstaviti vsaj drobec empiričnih rezultatov, ki izhajajo iz obsežnega zgoraj omenjenega projekta »Etnična identiteta in medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru«, in ki se nanašajo na področje mojega dela. Rezultati potrjujejo pomen tako zastavljenega raziskovalnega dela za razvoj znanosti. Prav tako pa dajejo odgovor na različna družbena dogajanja na etnično mešanih območjih v Sloveniji.

2. PRIKAZ IZBRANIH REZULTATOV EMPIRIČNEGA RAZISKOVANJA

2.1 JEZIKOVNO PRILAGAJANJE NA NARODNOSTNO MEŠANIH OBMOČJIH

Pri koncipiranju poglavja o jezikovnem prilagajanju smo izhajali iz teorije jezikovnega prilagajanja in njenih satelitskih teorij – teorije etnolingvistične identitete, medskupinske teorije usvajanja drugega jezika in stališč do jezika. Zavedali smo se, da sta družbena stvarnost in vloga posameznih jezikov na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji lahko izražena in predstavljena s strukturnimi spreminljivkami (kot jih navaja Giles, 1977 – demografija, status, institucionalna podpora), toda za resnično sliko okolja in jezikov v njem je treba objektivno stanje primerjati s subjektivnim pogledom večine in manjšine, kajti etnični skupini imata lahko različno percepcijo realnosti in prav zato tudi različno jezikovno obnašanje in odnos do jezika. (o tem več Novak-Lukanovič, 2003) Ker jezikovno prilagajanje na stičnih območjih poleg družbenih zaznamujejo tudi individualni dejavniki, je

treba upoštevati posameznika – govorca, njegovo sporazumevalno zmožnost in njegova stališča do jezika. Dejavnike smo razvrstili v:

- A. Dejavnike, ki indirektno vplivajo na strategije jezikovnega prilagajanja (subjektivna dimenzija):
 - Ocena prisotnosti jezika v javnem življenju;
 - Subjektivna ocena znanja jezika večine in manjšine;
 - Stališča do pomena znanja slovenskega in manjšinskega jezika – madžarskega / italijanskega;
 - Stališča do dvojezičnosti;
 - Jezik in dvojezično izobraževanje.
- B. Dejavnike, ki direktno odražajo strategije jezikovnega prilagajanja (objektivna dimenzija):
 - Izbira jezika ob prvem stiku;
 - Izbira jezika v različnih govornih položajih.

Rezultati posameznih podatkov so pokazali, da za jezikovno prilagajanje obstajajo družbeni in individualni pogoji ter da številni direktni in indirektni, objektivni in subjektivni dejavniki ustvarjajo pogoje, ki zaznamujejo strategije jezikovnega prilagajanja pri posameznikih oziroma pri etničnih skupnostih v določenih trenutkih. Percepcije, stereotipi in stališča do jezika in do različnosti ter stopnja znanja vplivajo na jezikovno rabo, posebej pa na posameznikovo jezikovno izbiro in s tem nakazujejo strategijo jezikovnega prilagajanja, ki je specifična za posamezno družbeno okolje. Izbrane, po naši oceni najbolj indikativne rezultate empiričnega raziskovanja smo umestili v shemo, ki obsega jezikovno in psihološko dihotomijo (Giles, Coupland, Coupland, 1991), in poskušali dokazati, da jezikovno primikanje (jezikovna konvergenca) ni vedno tudi psihološko primikanje (psihološka konvergenca) ali obratno. V medetničnih odnosih je psihološka konvergenca oziroma divergenca definirana kot posameznikovo mišljenje – stališče, da se z drugimi integrira ali pa da se od drugih razlikuje. To izhodišče je omogočilo, da smo na podlagi konkretnih rezultatov lahko nakazali smeri in tipe strategije jezikovnega prilagajanja na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji.

Kot primer lahko izpostavimo trditev »Na narodnostno mešanem območju mora biti vse poslovanje v javnosti dvojezično«, ki jo povežemo z rabo jezika ob prvem stiku z javnimi ustanovami na dvojezičnem območju. Rezultat pokaže, kako subjektivna dimenzija zaznamuje jezikovno dimenzijo ter kako poteka trend

jezikovnega prilagajanja na Obali in v Lendavi. Odgovore vprašanih smo združili v dve skupini – posamezniki, ki se strinjajo s trditvijo, in posamezniki, ki se s trditvijo ne strinjajo. Strinjanje s trditvijo zaznamuje primik (konvergenca) k drugemu jeziku, nestrinjanje pa odmik (divergenca). Na drugi strani pa smo kot jezikovno dimenzijo (objektiven rezultat) izbrali rabo jezika ob prvem stiku z javnimi ustanovami na narodnostno mešanem območju. Tudi te rezultate smo razdelili v dve skupini, in sicer vprašani prve skupine uporabljajo vzorec jezikovne rabe, v katerega sta vključena dva jezika, kar pomeni, da se primikajo k drugemu jeziku (konvergenca). Vprašani iz druge skupine uporabljajo samo svoj jezik / samo slovenski ali samo manjšinski, kar pomeni, da se odmikajo od sogovorca, ki govori drugi jezik (divergenca), in s tem nakazujejo strategijo ohranjanja jezika. Posebej smo obravnavali vsako skupino v posameznem okolju.

Rezultati so pokazali, da se posameznik, ki živi na narodnostno mešanem območju, v določeni situaciji jezikovno primika. Dinamika procesa je kompleksna in je v veliki meri odvisna od številnih med seboj prepletenih dejavnikov. Jezikovno obnašanje posameznika oziroma raba jezika sta vedno povezana s statusom etnične skupine, z željo posameznika po pozitivni identifikaciji s skupino oziroma s stopnjo pomembnosti skupine, s subjektivno oceno o etnolingvistični vitalnosti in nenazadnje tudi s posameznikovim zaznavanjem etničnih meja – z vidika jezikovnih ali nejezikovnih dimenzij (trdih / mehkih).

Izhajajoč iz teorije etnolingvistične identitete smo ugotovili, da so v različnih časovnih točkah prisotni pogoji pozitivnega jezikovnega razlikovanja, pri tem pa so bila statistično zaznana odstopanja. Rezultati so pokazali, da se posameznik zelo močno subjektivno identificira s skupino in je zanj jezik pomembna dimenzija njegove etnične identitete. V nekaterih primerih pa se prav na primeru rabe jezika zazna šibka etnična solidarnost. Kot zelo indikativni spremenljivki v odnosu na jezikovno razlikovanje sta se pokazala obseg oziroma raven, do katere pripadnik manjšine uporablja svoj jezik. Kljub možnosti (pravni osnovi), da uporabljajo svoj materni jezik na vseh ravneh, pa se pripadniki manjšine v stikih na delovnem mestu in v stikih s številnimi javnimi inštitucijami jezikovno primaknejo in dajejo prednost večinskemu jeziku, kar pomeni, da pride do pojava diglosije.

Rezultati so pokazali, da na narodnostno mešanih območjih Slovenije obstaja povezava med mnenji, ki se nanašajo na etnolingvistično vitalnost manjšinske skupnosti in izbiro jezika. Empirični podatki našega raziskovanja so pokazali, da:

1. Na narodnostno mešanih območjih (v Lendavi in na Obali), kjer sta v stiku dve jezikovni / etnični skupini, večja razlika v objektivni etnolingvistični vitalnosti (EV) predstavlja večjo razliko v mnenjih.
2. Med samimi pripadniki etnične skupnosti se ustvarja različna jezikovna mreža s pripadniki druge jezikovne skupnosti. Do teh razlik pride tudi zaradi različnega mnenja o sebi.
3. Zelo močna je povezava med mnenji, ki se nanašajo na etnolingvistično vitalnost (EV) etnične skupine, in izbiro prvega in drugega jezika. Prav tako pa se je potrdilo, da je prav mnenje o samem sebi vedno zelo močno povezano z rabo jezika ter prevladujoče in močnejše od manj izrazitega mnenja.

Izhajajoč iz teorije jezikovnega prilagajanja in na podlagi statističnih rezultatov smo ugotovili, da na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji pri govorcih potekajo procesi jezikovnega prilagajanja tako v smeri primika (konvergence) kot tudi odmika (divergence) od jezika sogovorcev. Strategijo jezikovnega prilagajanja zaznamuje predvsem etnična komponenta govorcev. V večini primerov gre za asimetrično konvergenco, ki jo največkrat zaznamuje samo govorec – pripadnik manjšine. Pripadnik manjšine največkrat pred strategijo ohranjanja jezika v formalnih govornih položajih daje prednost strategiji primikanja k jeziku večine. Enosmerno jezikovno prilagajanje kaže na neuravnotežen družbeni položaj jezika, v kateri prevladuje diglosija.

Delež pripadnikov manjšine na Obali in v Lendavi, ki se jezikovno primikajo, je mnogo večji od deleža pripadnikov večine. So pa zaznane statistične razlike med Slovenci na Obali in v Lendavi; Slovenci na Obali se namreč bolj kot Slovenci v Lendavi jezikovno primikajo k drugemu jeziku. Motivi takšne odločitve so seveda različni.

Rezultati so pokazali, da se pripadniki večine mnogokrat jezikovno ne primaknejo k drugemu jeziku – jeziku manjšine, ampak ohranijo slovenski jezik. Ta podatek je lahko posledica neznanja drugega jezika ali nesprejemanja druge skupine v dvojezičnem okolju, ki ga prav tako ne sprejemajo. V manjšem odstotku primerov, kjer je bil zaznan jezikovni odmik (divergenca) od drugega jezika, ta pomeni, da posameznik želi poudariti svoj lasten družbeni in komunikacijski stil ter hkrati poudariti različnost med njim in drugimi. Ta jezikovna polarizacija ni značilna samo za naše okolje, ampak večino jezikovno mešanih okolij (na primer

v Kanadi, kjer francosko govoreči Kanadčani z jezikovnim odmikom od sogovorca poudarjajo pripadnost svoji skupini in poudarjajo svojo etnično identiteto).

Na podlagi statistične analize empiričnih podatkov smo ugotovili, da znanje jezika in odnos do jezika v okolju, ki ga obravnavam, vplivata na jezikovno prilagajanje posameznika. Empirični podatki so pri analizi jezikovnega primika k drugemu jeziku – k jeziku manjšine (italijanskemu oziroma madžarskemu) nakazali prepletenost jezikovne zmožnosti in motivacije posameznika. Primeri so pokazali, da se kljub neustrezni / zmanjšani jezikovni zmožnosti v J2, posameznik zaradi različnih motivacij v določenih trenutkih premakne v drugi jezik (prijateljski, sosedski odnosi ...).

Pri oblikovanju odnosa posameznika do jezika – kot poročajo tudi drugi viri – ima zelo pomembno vlogo sam jezik; kakšen je, oziroma, ali ga lahko opredelimo kot mednarodni jezik. Prav status jezika vpliva na njegovo prestižnost pri govornikih. Izkazalo se je, da pragmatično vrednost jezika zaznamujeta ekonomski interes za učenje in znanje jezika (koristi pri poslovanju, vstop v EU). Pri tem so, glede na analizo rezultatov in glede na predvidevanja, izstopali rezultati, ki se nanašajo na italijanski jezik. Prav prestižna in pragmatična vrednost italijanščine je zaznamovala stališče vprašanih, da je tudi za Slovence potrebno, da se enako dobro naučijo italijanski in slovenski jezik.

Na podlagi rezultatov bi težko zaključili, ali je prisiljeno jezikovno primikanje (s strani zunanjih dejavnikov) uspešnejše kot pa primikanje, zaznamovano s subjektivno željo (hotenjem) posameznika. V vsakem primeru pa je jezikovno primikanje prostovoljna odločitev posameznika. Naši rezultati nakazujejo povezovalno in prepletanje obeh.

Na podlagi teorije jezikovnega prilagajanja in analize empiričnega raziskovanja ob uporabi statističnih metod smo ugotovili, da:

- na slovensko-italijanskem in slovensko-madžarskem narodnostno mešanem območju ustavna in zakonska ureditev vzpostavljata institucionalno dvojezičnost, oprto na funkcionalno dvojezičnost. To omogoča vzajemno jezikovno primikanje govorcev obeh jezikovnih skupnosti;
- je razlika v obsegu jezikovnega primikanja med Slovenci in pripadniki italijanske ali madžarske manjšine. Pripadniki italijanske in madžarske narodne skupnosti se namreč jezikovno primikajo bolj kot pa Slovenci;
- so se med obema narodnostno mešanima območjema pokazale statistične razlike; vzajemno jezikovno primikanje govorcev večine in manjšine je

na podlagi statističnih rezultatov v večjem obsegu kot v Lendavi, zaznано na Obali. V Lendavi je razlika med jezikovnim primikanjem večine in jezikovnim primikanjem manjšine statistično večja.

Brez dvoma nam zgoraj navedeni rezultati odslikavajo pomen jezika v družbenih odnosih in potrjujejo ustreznost ter pomen našega raziskovanja.

3. JEZIKOVNA IN KULTURNA RAZNOLIKOST V RAZISKOVALNEM PROGRAMU INV

Vloga jezika in kulture je bila ves čas osrednji predmet raziskovanja, kajti v času, ki ga zaznamujejo procesi globalizacije, tokovi ne potekajo samo v smeri homogenizacije in unifikacije, ampak se hkrati, kot odgovor tem procesom, razvijajo trendi kulturnega razlikovanja, poudarjanja tradicije ter etnične oziroma kulturne identitete. V takih pogojih ima pojem identitete vedno dva obraza – eden se nanaša na obnavljanje in razvijanje prvobitne kulture kot naravni odgovor silam globalizacije, z drugim pa se poudarja različnost. Prav zato je treba omeniti, da so se vzporedno z zgoraj omenjenim projektom »Etnična identiteta ...« razvijale in dopolnjevale posamezne vsebine – kot na primer: večkulturnost in vloga identitete na stičnih območjih v okviru Unescovega mednarodnega projekta »Prekrivanje kultur in večplastna identiteta / Overlapping Cultures and Plural Identities«, ki je potekal v letih 1994–95.

Rezultat projekta je bila organizacija seminarja v Ljubljani in izdaja publikacije: Novak-Lukanovič S. (ur.) (1995), *Overlapping cultures and plural identities: European project, The multiple identity: what is it and how does it work?* Ljubljana 1994, June 19–20 (World decade for cultural development). Ljubljana: Slovenska nacionalna komisija za Unesco / Slovenian National Commission for Unesco; Inštitut za narodnostna vprašanja / Institute for Ethnic Studies.

Več kot dvajset let pa so sodelavci Inštituta sodelovali kot eksperti in kot člani Delovne skupine za manjšine Alpe-Jadrana in s svojim znanjem prispevali k vključevanju in obravnavanju manjšinske problematike v tem regionalnem prostoru.

Rezultat dela sta zbornik: Peter Vencelj (ur.); Vladimir Klemenčič (ur.); Sonja Novak-Lukanovič (ur.), *Manjšine v prostoru Alpe-Jadran: zbornik referatov / Minderheiten im Alpen Adria-Raum: Konferenzbericht / Manjine na području Alpe-Jadrana: zbornik referata / Le minoranze nell'area di Alpe-Adria: atti di convegno / Kisebbségek az Alpok-Adria Térségben: felszólalások gyűjteménye*, Bled, 21.–22. 10. 1993. Ljubljana: Delovna skupnost Alpe-Jadran: Vlada Republike Slovenije, 1994. XX, 309 str.; in pa obsežna monografija, ki je izšla v vseh jezikih Alpe-Jadrana – slovenskem, nemškem, hrvaškem, madžarskem in italijanskem: Sonja Novak-Lukanovič (ur.), *Manjšine in čezmejno sodelovanje v prostoru Alpe-*

Jadran [verzija v slovenskem jeziku]. Trento 2004: Delovna skupina za manjšine DS Alpe-Jadrana, Autonome Region Trentino-Südtirol, 480 str., graf. prikazi.

Empirično raziskovanje nas je vodilo v postavljanje in razvijanje novih pogledov na vlogo jezika in kulture ter na oblikovanje tez, ki dopolnjujejo vedenje in razlago marsikaterim družbenim procesom.

Tako smo v letu 2004 v okviru CRP začeli raziskavo z naslovom »Percepcija kulturne in jezikovne raznolikosti v obmejnih območjih« – nosilka dr. Sonja Novak-Lukanovič, sodelavci dr. Katalin Munda Hirnök in dr. Boris Jesih ob sodelovanju italijanskega inštituta I.S.I.G iz Gorice in Univerze iz Celovca.

Pri koncipiranju raziskave smo želeli izpostaviti obmejni prostor, ki ga zaznamujejo različni jeziki – državni jezik, jezik sosednje države ter tuj jezik. V obravnavanem prostoru pa je na eni strani meja jezik sosednje države tudi jezik manjšinske skupnosti, kar vpliva na zaznavanje jezikovne in kulturne raznolikosti. Jezikovna meja se ne pokriva vedno z nacionalno, kar dodaja obmejnemu območju dodatno specifično dimenzijo.

Empirično raziskovanje smo usmerili v raziskovanje obmejnih območjih ob slovensko-italijanski (Nova Gorica/Gorica), slovensko-avstrijski (Gornja Radgona/Badradkersburg) in slovensko-madžarski meji (Lendava/Monošter), ki jih zaznamuje stik dveh oziroma več kultur in jezikov. V takem okolju so dvojezični ali večjezični govorci realnost. Pri tem smo izhajali iz podmene, da imajo posamezni jeziki različne (neenake) komunikacijske domete in da posamezni govorci poleg lastnega jezika usvajajo najprej tiste jezike, ki jim omogočajo vključevanje v širši komunikacijski prostor. Na takem območju je mogoče vzpostaviti hierarhijo jezikov oziroma hierarhično piramido, ki ima zaradi različnih dejavnikov (jezikovnih politik, moči na »jezikovnem trgu« ipd.) različno funkcionalno konfiguracijo. V raziskavo smo vključili učence (14–15 let) in njihove starše ter ugotavljali medgeneracijske razlike. V hierarhični piramidi pa položaj jezikov v stiku v posameznem obmejnem območju odraža tudi razmerje med skupinami in nakazuje, ali skupine živijo ena ob drugi ali ena z drugo, kar je bil pomemben rezultat našega raziskovanja. (Nečak Lük, Muskens, Novak-Lukanovič (ur.), 2000)

Rezultati naših raziskovanj so tudi potrdili, da na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji kapital jezika oziroma »jezikovni trg«, kot ga definira Bourdieu (1991), prav tako zaznamuje strategijo jezikovnega prilagajanja (primikanje ali odmikanje). Tudi empirični podatki raziskav v obmejnih krajih so nakazali močan ekonomski vidik, ki zaznamuje stališče in rabo posameznega jezika. Vzporedno z analiziranjem empiričnih podatkov pa smo se začeli poglobljeno ukvarjati s teorijo povezave jezika in ekonomije. Izhajali smo iz predpostavke, da ima jezik vrednost, ki jo lahko obravnavamo:

- v kontekstu jezikovnega trga;
- in v kontekstu medkulturne komunikacije.

Vrednost pa ni enoznačna, ampak je v povezavi z jezikom večplastna: vrednost uporabe, vrednost menjave, simbolična vrednost, prepoznavna vrednost.

Ob obravnavanju povezave jezika in ekonomije ter politike pluralnosti smo se pri našem nadaljnjem raziskovanju osredotočili na naslednje parametre:

1. vrednost jezikovne različnosti (jezik večine, jezik tradicionalne avtohtone manjšine, jezik imigrantske skupine) in obseg finančne in institucionalne podpore,
2. vrednost ustrezne medskupinske komunikacije;
3. vrednost jezikovne vitalnosti, ki vključuje tudi učinek jezika na trgovinske tokove.

Ekonomski parameter pri obravnavanju jezika nastopa največkrat v povezavi z učenjem drugega / tujega / sosedskega jezika. Jezik je lahko obravnavan tudi kot človeški kapital, ki omogoča posamezniku, da si z njim pridobiva finančna sredstva in omogoča življenjsko eksistenco. V tem primeru je želja, motivacija po kopičenju znanja (drugega jezika) za posameznika čista jezikovna spodbuda, katere cilj ni učenje drugega jezika zato, da bi lahko komuniciral z ljudmi, s katerimi živi, spoznal njihovo kulturo in zgodovino, torej ustvarjal sožitje v okolju, ampak pomeni, da se posameznik uči drug jezik predvsem zato, ker mu njegovo učenje v prvi vrsti pomeni investicijo v lastno znanje. Znanje jezika posamezniku pomeni kopičenje njegovega lastnega intelektualnega kapitala, ki mu kot investicija prinaša kratkoročen (boljši dohodek zaradi znanja, v primeru narodnostno mešanega območja v Sloveniji pa še dodatek za dvojezično poslovanje ...) ter tudi dolgoročen dobiček. Prek jezika ima posameznik lažji dostop do drugih trgov, poznavanje jezika ne pomeni le poznavanja kulture v najširšem smislu, temveč mentalitete trga, kar omogoča suveren nastop na njem in posledično lažje poslovanje ...

4. ZAKLJUČEK

Prispevek je le kratek »sprehod« po raziskovalnem delu, ki se nanaša na obravnavanje jezika in kulture na etnično mešanih območjih, predstavlja samo izbrane vidike in se omejuje predvsem na področja, v katera je bila vključena avtorica tega prispevka. Pri tem je treba poudariti, da je bilo raziskovanje omenjenih vsebin vedno interdisciplinarno zastavljeno.

Timsko zastavljeno sodelovanje na vseh zgoraj omenjenih projektih je temeljilo na spoštovanju individualnosti ter predstavitvi lastnih zamisli, kar je tudi prvi pogoj uspeha ne samo raziskovalnega dela, ampak tudi današnje globalne družbe.

LITERATURA

- BOURDIEU, P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- DEVETAK, Silvo (ed.), Vera KLOPČIČ (ed), Sonja NOVAK-LUKANOVIČ (ed.) (1986). Vzgoja in izobraževanje v večkulturnih družbah. *Razprave in gradivo* 18. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- GILES, H. R., R. BOURIS, D. TAYLOR (1977). Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relations. V: H. Giles (ur.), *Language, Ethnicity and Intergroup relations*. London: Academic press.
- GILES, H., J. COUPLAND, N. COUPLAND (1991). *Contexts of Accommodation developments in applied sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 36.
- MEJAK, R., S. NOVAK-LUKANOVIČ (1991). The participation of parents, schools and the social surrounding in the implementation of the concept of bilingual education: (case study). *Ethnicity* 1. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 100 str., tabele.
- NOVAK-LUKANOVIČ, S. (ur.) (1995). Overlapping cultures and plural identities: European project, The multiple identity: what is it and how does it work? Ljubljana 1994, June 19–20, (World decade for cultural development). Ljubljana: Slovenska nacionalna komisija za Unesco / Slovenian National Commission for Unesco: Inštitut za narodnostna vprašanja / Institute for Ethnic Studies.
- NOVAK-LUKANOVIČ, S. (2003). Jezikovno prilagajanje na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji. (Doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- NOVAK-LUKANOVIČ, S. (ur.) (2004). *Manjšine in čezmejno sodelovanje v prostoru Alpe-Jadran* [verzija v slovenskem jeziku]. Trento: Delovna skupina za manjšine DS Alpe-Jadrana, Autonome Region Trentino-Südtirol, 480 str., graf. prikazi.
- NOVAK-LUKANOVIČ, S., K. MUNDA HIRNÖK, B. JESIH, I. VERDENIK, N. VODOPIVEC (2005). Percepcija kulturne in jezikovne raznolikosti v dveh obmejnih mestih – primer Nova Gorica (SI) – Gorica (IT): predstavitev izbranih rezultatov raziskave (študija primera). *Razprave in gradivo* št. 46, 76–99, tabele. Ljubljana 1990: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- NEČAK LÜK, A., B. JESIH (ur.) (1998). Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru I. Ljubljana: INV.

- NEČAK LÜK, A., B. JESIH (ur.) (2000). Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru II. Ljubljana: INV.
- NEČAK LÜK, A., B. JESIH (ur.) (2002). Medetnični odnosi v slovenskem etničnem prostoru III. Ljubljana: INV.
- NEČAK LÜK, A., G. MUSKENS, S. NOVAK-LUKANOVIČ (ur.) (2000). *Managing the Mix thereafter: Comparative Research Into Mixed Communities in Three Independent successor States*. Ljubljana: Institute for Ethnic Studies.
- VENCELJ, P. (ur.), V. KLEMENČIČ (ur.), S. NOVAK-LUKANOVIČ (ur.) (1994). *Manjšine v prostoru Alpe-Jadran: Zbornik referatov / Minderheiten im Alpen Adria-Raum: Konferenzbericht / Manjine na području Alpe-Jadrana: zbornik referata / Le minoranze nell'area di Alpe-Adria: atti di convegno / Kisebbségek az Alpok-Adria Térségben: felszólalások gyűjteménye*, Bled, 21.–22. 10. 1993. Ljubljana: Delovna skupnost Alpe-Jadran, Vlada Republike Slovenije, 309 str.

EVROPSKI PRAVNI STANDARDI MANJŠINSKEGA VARSTVA, URESNIČEVANJE IN DILEME RAZVOJA

V XX. stoletju, v obdobju »stoletja narodov«, ki je poudarjalo spoštovanje etničnega načela in pravice narodov do samoodločbe, je prevladalo stališče o etnični dimenziji samoodločbe narodov kot skupin. V sodobnem trenutku smo priča tokovom združevanja in razdruževanja – po eni strani se krepijo nadnacionalne oblike integracij, po drugi strani pa se ustanavljajo nove države po vzoru modela »nacionalne države« in utrjujejo različne oblike povezav na mikro in lokalni ravni. Avtorica razmišlja o tem, kakšna je vloga manjšin v viziji razvoja demokratičnih družb in v razpravi o ciljih mednarodnopravnega urejanja človekovih pravic in manjšinskega varstva. V tem sklopu posebej obravnava razvoj pravice do samoodločbe v judikaturi Meddržavnega sodišča in izpostavi značilnosti, ki so pomembne za razumevanje zgodovinskega konteksta in razvoja te pravice za celoto individualnih in kolektivnih dimenzij na področju mednarodnopravnega varstva človekovih pravic in pravic manjšin.

Ključne besede: zaščita manjšin, pravni standardi, pravica do samoodločbe

EUROPEAN LEGAL STANDARDS OF MINORITY PROTECTION IMPLEMENTATION AND DEVELOPMENT DILEMMAS

In the 20th century – "the century of nations" – when great importance was ascribed to the ethnic principle and to the right of self-determination, the theory of the ethnic dimension of self-determination of nations as groups prevailed. Currently we are witnessing processes of associating and disassociating; on the one hand supranational forms of integration are gaining strength, on the other hand new states following the model of "national state" are being established, strengthening different connections at micro and local level. The author discusses the role of minorities in the future of democratic societies and within international legal regulation of human rights and minority protection. Specifically discussed is the history of the right of self-determination in the judiciary practice of the Interstate court, with special emphasis on the characteristics, important for the understanding of this right within the context of individual and collective dimensions in the field of international legal protection of human rights and minority rights. .

Keywords: minority protection, legal standards, right of self-determination

Razvoj mednarodnopravnega varstva narodnih, verskih, etničnih, jezikovnih in kulturnih manjšin je povezan tudi z vprašanji političnih interesov posameznih držav, mednarodnih ustanov in organizacij, skupin in manjšin samih. Zaradi te politične dimenzije je proces oblikovanja pravnega varstva narodnih manjšin proces soočanja strokovnih dognanj s političnimi interesi ter prizorišče uveljavljanja različnih konceptov in ideološko obarvanih pojmov »države«, »nacije«, »identitete« in tudi pojma »narodne« manjšine. Je predmet znanstvenih razprav, raziskovanj, strokovnih srečanj in zanimanja strategov, ki snujejo poti za pragmatično uresničitev konkretnih političnih interesov. Politična vzpodbuda in izražena politična volja najvišjih državnikov v Evropi v devetdesetih letih prejšnjega stoletja sta odločilno vplivali na začetek procesa priprave in izoblikovanja evropskih pravnih standardov manjšinskega varstva, kar je razvidno zlasti iz zgodovinskega ozadja sprejemanja dokumentov. V dogovoru med evropskimi mednarodnimi organizacijami so v Svetu Evrope pripravljali posebne dokumente za pravno varstvo manjšin. Rezultat je sprejem Listine za varstvo regionalnih in manjšinskih jezikov in Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin. Predlog dodatnega protokola, ki ga je pripravila Parlamentarna skupščina v Priporočilu št. 1201 iz leta 1993, je sicer ostal v fazi predloga, vendar ga Parlamentarna skupščina uporablja kot vir pri pripravi skupščinskih mnenj o izpolnjevanju pogojev držav kandidatk za članstvo v Svetu Evrope. Vsi trije dokumenti vsebinsko tvorijo evropski pravni standard manjšinskih pravic, na katerega se sklicujejo več- in dvostranski sporazumi med državami kakor tudi notranja praksa držav.

Vsebinska podlaga določb novih evropskih dokumentov izhaja iz teoretičnih spoznanj, dosedanjih oblik mednarodnopravnega manjšinskega varstva ter iz praktičnih dosežkov posameznih držav. V pravnem pogledu so obravnavani dokumenti sinteza že obstoječih vedenj in posamičnih pravil o zagotavljanju pravic manjšin. V zadnjem desetletju prejšnjega stoletja pa so se v evropskem prostoru dograjevale tudi določbe o prepovedi diskriminacije glede na narodnostno poreklo oziroma pripadnost narodni manjšini ter tako vsebinsko dopolnjevale pravice pripadnikov manjšinskih skupnosti na individualni ravni. V letu 2000 je Evropska unija sprejela posebno direktivo, s katero zavezuje države članice k odpravi vseh oblik direktne in indirektna diskriminacije oseb glede na narodnostno ali etnično poreklo. Svet Evrope je s sprejemom Dodatnega protokola št. 12 k Evropski konvenciji za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin razširil obseg nediskriminacijske klavzule v 14. členu Evropske konvencije za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Oba dokumenta sta predvsem usmerjena v »spodbujanje enake obravnave« vseh posameznikov, vendar pa imata posreden pomen tudi za varstvo narodnih manjšin.

Z zornega kota posameznika, pripadnika manjšinskih ali večinskih skupnosti, je razmerje med individualnimi in kolektivnimi elementi na področju percepcije narodne identitete, manjšin in medetničnih odnosov kljub številnim študijam, analizam in objektiviziranim spoznanjem vedno novo, nepredvidljivo in na nek način nedokončano in odprto. Še posebej nepredvidljiva je dinamika medsebojnih vplivov elementov pripadnosti »primarnim« skupinam (»narojenim« oziroma naravnim, med katere sodita tudi manjšina in narod) ter »sekundarnim« organiziranim oblikam družbenih struktur kot je država in še posebej »nacionalna država«.¹

Moj namen v tem prispevku je spodbuditi razpravo o razvoju človekovih pravic, zlasti o:

- razvoju pravic posameznika in manjšinskih skupnosti kot celot; v tem sklopu posebej obravnavam razvoj pravice do samoodločbe v judikaturi Meddržavnega sodišča;
- varstvu pravic posameznika v odnosu do države in drugih nosilcev javnih pooblastil, kjer so izredno aktualne dileme v primerih presoje upravičenosti posegov v pravico do zasebnosti;
- povezanosti političnih, ekonomskih, etničnih in kulturnih dimenzij nadnacionalnih integracij.

POMEN ETNIČNOSTI V RAZVOJU VARSTVA ČLOVEKOVIH PRAVIC IN MANJŠINSKEGA VARSTVA V EVROPI

V strokovni literaturi številni sodobni avtorji menijo, da gre pri varstvu narodnih manjšin za »anahronizem, ko se kažejo že prvi obrisi nadnacionalne države in ko je postala postindustrijska globalna ekonomija neizpodbitno dejstvo« ter da je to le ena od oblik »nekakšne romantične nostalgije za predmodernim in predindustrijskim časom«.² Z vztrajanjem pri pomenu individualnih elementov v takem pristopu že v izhodišču zavračajo možnost varstva skupinskih pravic, ki so se na notranji in mednarodni ravni že uveljavile v predhodnih obdobjih razvoja varstva narodnih manjšin. Obravnavajo jih kot nekakšne preživele relikte, ne da bi se sploh poglobljali v vsebinske prvine. V tem smislu Rizman ugotavlja, da so »s pretiranim poudarjanjem individualne izbire hoteli vsiliti oziroma vsiljujejo zmo-



1 Mogoča je tudi uporaba drugih pojmov za označitev teh skupin, npr. delitev na »formalne« in »neformalne« skupine itd.

2 Povzeto po: Rudi Rizman, Nacionalne države pred vrati Evrope. V: Inka Štrukelj, Emidio Sussi (ur.), *Narodne manjšine, danes in jutri*. 1994, 24.

tno prepričanje, da avtonomija posameznika ni kompatibilna s pripadnostjo neki širši kolektivni identiteti oziroma kulturi». ³

V XX. stoletju, v obdobju »stoletja narodov«, ki je poudarjalo spoštovanje etnične načela in pravice narodov do samoodločbe, je prevladalo stališče o etnični dimenziji samoodločbe narodov kot skupin. Pri tem je etnična samoodločba bistveno vplivala na oblikovanje novih meja v Evropi po 1. svetovni vojni, katerih namen je bil čimbolj zaokrožiti etnične celote na določenem državnem ozemlju. V tej fazi je oblikovanje lastne države pomenilo uresničitev načela o samoodločbi posameznih narodov, ki so bili nosilci pravice do samoodločbe. Tako je pomenila zagotovitev manjšinskega varstva v obdobju Društva narodov za posamezne skupine, dele iste etnične celote v drugi državi, ki niso mogle izkoristiti pravice do samoodločbe, neko obliko kompenzacije v obliki posebnih pravic in mednarodnega nadzora nad uresničevanjem teh pravic.

Ker tega v procesu oblikovanja novih meja ni bilo vedno mogoče doseči, so odstopanja poskušali korigirati z neposrednim izjavljanjem in odločanjem prebivalstva (plebiscit) oziroma z bolj radikalno obliko transferjev prebivalstva ter s sistemom manjšinskega varstva. »Posebne pravice narodnih manjšin in njenih pripadnikov so po eni strani res konkretizacija pravice do narodnostnega obstoja, obenem pa ... nadomestilo za pravico do popolne samoodločbe tistim delom narodov, ki iz političnih, geografskih, ekonomskih, strateških idr. razlogov ne morejo deliti usode svojega naroda, ne morejo živeti v mejah njegove narodne države – to pa so narodne manjšine,« povzema dr. Ernest Petrič v enem temeljnih del o mednarodnopravnem varstvu manjšin. ⁴

O nacionalni državi kot »kombinaciji ljudstva in države«, meni Karl Deutsch, da je zadnjih 150 let dominirala na zemlji, zaradi tega ... »ker se država lahko uporabi za okrepitev skupnih običajev, sodelovanja in solidarnosti ljudstva«. ⁵ Vrsta avtorjev vidi v uporabi pojma »nacionalna država« tudi negativne značilnosti. »Nacionalna država je nevaren in spolzek pojem,« pravi Anthony Everitt v razmišljanju o kulturnih politikah. ⁶

Pri tem je za varstvo človekovih pravic še posebej pomembno, da država ne zlorablja svojih pristojnosti in ne vsrkava posameznikov v svoje utečene sheme in institucije, temveč da spodbuja individualno rast in spoštovanje različnosti med



3 Ibidem, str. 25.

4 Ernest Petrič, *Mednarodnopravno varstvo narodnih manjšin*. Maribor 1977: Založba Obzorja Maribor, 149.

5 Karl Deutsch, *The Analysis of International Relations: Foundation of Modern Political Science Series*, 1968, 10.

6 Anthony Everitt, *Potreba po novi kulturni politiki*, str. 3, ob nacionalni razpravi o slovenski kulturni politiki (Ljubljana, 24. in 25. oktober 1997).

različnimi narodnimi ali etničnimi, verskimi in jezikovnimi skupinami. V evropski zgodovini se je v totalitarnih sistemih že zgodilo veliko zlorab na škodo individualnih pravic posameznika (in skupin). Kako najti odgovore na ta vprašanja, pa ni le predmet dialoga, temveč tudi antagonizmov, razhajanj in spopadov na teoretični, ideološki in praktični ravni. Zdi se, da do teh vprašanj, ko so enkrat izrečena, prav nihče ni indiferenten. Pot do odgovora na to vprašanje skriva in odkriva ne samo svetovnonazorske usmeritve, temveč tudi temeljno človeško etično naravnost razpravljalcev.

Generalna sekretarka Sveta Evrope Catherine Lalumiere je v svojem govoru ob odprtju medregionalnega srečanja »Človekove pravice v 21. stoletju« med drugim dejala: »... Toda ali ni res, da nas že misel o naciji ali ljudstvu, ki sta nosilca človekovih pravic, zapolnjuje z vrsto instinktivnega nezaupanja? Ali ni to zato, ker so koncepti bili in so še vedno zlorabljeni? Vsi vemo, do katerega obsega so bile pravice ljudstva ali nacije izigravane zoper pravice posameznika, skupine zoper posameznika. V nacističnem sistemu se je glorificirala *Volksgemeinschaft* ('skupnosti ljudstva'), v kateri ni bilo prostora za človekove pravice.«⁷

PRAVICA DO SAMOODLOČBE

Samoodločba je pojem, ki ima več pomenov, je obenem načelo mednarodnega prava in pravica posameznih narodov in ljudstev.⁸ V okviru tega besedila ne moremo obravnavati vseh razsežnosti načela in pravice do samoodločbe, temveč le bistvene značilnosti, ki so pomembne za razumevanje zgodovinskega konteksta in razvoja te pravice za celoto individualnih in kolektivnih dimenzij na področju mednarodnopravnega varstva človekovih pravic in pravic manjšin.⁹ Ožje pojmovanje načela o samoodločbi zajema le odločanje ljudstev o obliki vladanja¹⁰ ali pa omejitev pomena na območja, ki so si prizadevala za pridobitev samostojnosti v procesu dekolonizacije.¹¹ Gotovo je, da na sam proces uresničevanja tega načela

7 »Human Rights at the Dawn of the 21st Century«, Proceedings, Interregional Meeting organised by the Council of Europe in Advance of the World Conference on Human Rights. Strasbourg 28-30 January 1993, 9.

8 Samoodločba je dvoumen ('nejasen' – v angl. *ambiguous* op. V. K.) pojem, ki se uporablja v nekaj različnih pomenih, meni Eide v komentarju k posameznim določbam Deklaracije o pravicah oseb, ki pripadajo narodnim ali etničnim, verskim in jezikovnim manjšinam, *E/CN.4/Sub.2/AC.5/1998/WP.1*, 13. May 1998, 14.

9 Arbitražna komisija za območje nekdanje Jugoslavije je v Mnenju št. 10 med drugim ugotovila, »da mednarodno pravo na sedanji stopnji razvoja še ni doreklo vseh implikacij pravice do samoodločbe«. *ILM* Vol. 31, 1992, p. 1498.

10 Izraz »ožji pristop« k pravici do samoodločbe v pomenu samoizbire oblike vladanja oziroma »kako bodo vladani« uporabi npr. sodnik Skubiszewski v nasprotnem mnenju v East Timor Case. Primer: East Timor (Portugal v. Australia), *ICJ Reports*, 30. junij 1995, 268.

11 V tem procesu je Meddržavno sodišče izhajalo iz načela *uti possidetis iuris*, ki ga je pozneje označilo kot splošno načelo mednarodnega prava, ki je logično povezano s fenomenom ohranjanja neodvisnosti, kjerkoli se

v vseh pojavnih oblikah odločilno vplivajo širše politične razmere na notranji in zunanji ravni. Vsebina načela se je v sodobnem času spreminjala tudi s spreminjanjem sistema celote mednarodnih odnosov in pojmovanja obvezujoče narave človekovih pravic v celoti. V času globalizacije in vizije še močnejših nadnacionalnih integracij, medsebojne prepletenosti političnih vplivov, ekonomske in tehnološke prevlade razvitih držav se relativizirajo posamezni elementi pravice do samoodločbe, zlasti v delu, ki govori o pravici ljudstev, da si »svobodno zagotavljajo svoj ekonomski, socialni in kulturni razvoj« (1. člen obeh Paktov o človekovih pravicah) ter da »vsa ljudstva svobodno razpolagajo s svojimi naravnimi bogastvi in viri« (2. člen). Vprašanje pa je, ali so države, ki so v procesu dekolonizacije pridobile politično samostojnost, kar je nedvomno tudi uspeh prizadevanja Organizacije združenih narodov, pridobile tudi možnosti za uresničitev drugih elementov pravice do samoodločbe. To provokativno vprašanje je seveda retorično. Pri tem se strinjam z ugotovitvijo B. Akzina, ki je pred skoraj 50 leti ugotavljal, »da je težko najti primer gibanja za odcepitev ali unifikacijo držav, ki bi kadarkoli uspelo brez ugodnih zunanjepolitičnih pogojev«. ¹²

Glede na nosilca pravice do samoodločbe je nesporno, da je to kolektivna pravica. ¹³ Subjekt (v angleščini *peoples*) se v teoriji razlaga ali v pomenu *ethnosa* (narod v smislu etnične celote) ali *demos*a (celotno prebivalstvo – ljudstvo). Vukas poudarja, da je v primeru novih neodvisnih držav, ki so nastale na območjih nekdanje Sovjetske zveze, Jugoslavije in Čehoslovaške, »celotno prebivalstvo določenega območja pridobilo neodvisnost« ne glede na etnične, jezikovne ali verske značilnosti. ¹⁴ Podobno mnenje zastopa tudi strokovnjakinja Katerina Tsotroudi: »Nosilec pravice do samoodločbe je ljudstvo v pomenu celotnega prebivalstva vsake države, ne glede na narodnostno ali etnično strukturo ...« ¹⁵

Interpretacije določb sprejetih mednarodnih dokumentov o pravici do samoodločbe so enotne v stališču, da države niso subjekt pravice do samoodločbe. ¹⁶ Pravica do samoodločbe najprej pomeni samo-opredelitev – v oblikovanju kriterijev o pripadnosti narodu – in to je subjektivni kriterij v definiciji naroda. ¹⁷

pojavi. (Primer: Frontier Dispute; Burkina Faso/Republic of Mali, *ICJ Reports* 1986, str. 15, točka 20.)

¹² B. Akzin, *State and Nation*, London 1964, 66.

¹³ Zato je Odbor za človekove pravice v Splošnem komentarju k 27. členu Mednarodnega pakta o državljanskih in političnih pravicah izključil možnost obravnave pravice do samoodločbe v smislu varstva v okviru 27. člena, saj gre za pravico, ki pripada ljudstvom, in ne more biti predmet varstva v okviru Opcijskega protokola. General Comment 23, *International Human Rights Instruments*, 29 March 1996, str. 39, točka 3.1.

¹⁴ Budislav Vukas, cit. delo, 420.

¹⁵ Katerina Tsotroudi, *Ethnic Minorities in Europe. RHDI* 46, 1993, 231.

¹⁶ Samoodločba bi bila v tem primeru le druga beseda za državno suverenost. Petrič, cit. delo, 138.

¹⁷ Dinstein, *Collective Human Rights of Peoples and Minorities. International and Comparative Law Quarterly* Vol. 25, 1976, 106.

Posamezne etnične ali narodne, verske in jezikovne manjšine niso subjekt pravice do samoodločbe, ki bi pomenila pravico do odcepitve.¹⁸ Prav zato pa so manjšine upravičene do varstva pravice do obstoja, ohranjanja identitete in nediskriminacije (t. i. notranja samoodločba). »Načelo notranje samoodločbe za manjšine zahteva razvoj svoboščin za participacijo v političnem življenju in razvoj političnega dialoga v okviru političnega življenja države.«¹⁹

Arbitražna komisija za območje nekdanje Jugoslavije notranjo samoodločbo pojasnjuje tudi kot pravico »vsake osebe, da sama izbere, h kateri narodni ali etnični skupini želi pripadati ter da vse pravice, ki iz tega izhajajo, uresničuje kot posameznik ali skupno z drugimi«.²⁰ Arbitražna komisija je načelo samoodločbe označila kot *ius cogens* mednarodnega prava. Temu stališču so se pridružili tudi vidni teoretiki in strokovnjaki mednarodnega prava. Tako npr. Craven opozarja na nekatere nejasnosti v zvezi z uporabo pojma *ius cogens* na področju varstva človekovih pravic, vendar dopušča tako razlago za načelo samoodločbe. Glede narave manjšinskih pravic pa meni, da razvoj na tem področju lahko sugerira, da se pravice manjšin razvijejo v pravila običajnega mednarodnega prava, toda nedvomno je prezgodaj sugerirati, da so sedaj norme *ius cogens*.²¹

OBRAVNAVA NAČELA IN PRAVICE DO SAMOODLOČBE V SODOBNEM MEDNARODNEM PRAVU

V Ustanovni listini OZN je samoodločba navedena kot eden od temeljev prijateljskih odnosov med narodi,²² kar je ponovno poudarjeno tudi v Deklaraciji o načelih mednarodnega prava o prijateljskih odnosih in sodelovanju med državami na temelju Ustanovne listine OZN. Kot pravica je zapisana v prvih členih obeh Mednarodnih paktov o človekovih pravicah²³ in v številnih resolucijah in deklaracijah Generalne skupščine OZN. Dinstein meni, da je danes splošno sprejeto,

18 To je t. i. notranja samoodločba, ki ji mednarodno pravo na splošno ni naklonjeno, ker ogroža načeli ozemelske celovitosti in integritete držav. »Dokumenti OZN, vključno s poročili posebnih poročevalcev menijo, kar ni presenetljivo, da ne obstaja pravica do samoodločbe manjšin.« Pri tem se zastavlja »vprašanje, do katere mere se lahko avtonomija (to je teritorialno zasnovana administrativna avtonomija kakor tudi različne oblike predstavljanja manjšin v političnih telesih v procesih odločanja, različne oblike kulturne avtonomije itd.) obravnava kot notranja samoodločba?« Danilo Türk, cit. delo, 174 in 175.

19 Katerina Tsotroudi, cit. delo, 233.

20 B. De Rossanet, Protecting the Rights of Ethnic and National Communities and Minorities: The experience of the International Conference on the former Yugoslavia. *The international Journal on Group Rights*, 1994, 82.

21 Craven, The European Community Arbitration Commission on Yugoslavia. *BYIL* Vol. 66, 1995.

22 Ustanovna listina OZN, 2. točka 1. člena.

23 Petrič navaja, da je bilo ob pripravi teh členov v letu 1951 še 11 delegacij proti vključevanju načela o samoodločbi, v letu 1955 pa nobena več. Petrič, cit. delo, 135.

da je pravica do samoodločbe v zadnji generaciji postala sestavni del običajnega mednarodnega prava.²⁴

Skozi judikaturu Meddržavnega sodišča se v različnih obdobjih odraža razvoj pravne zavesti o obveznosti načela do samoodločbe, ki ga je Meddržavno sodišče obravnavalo v povezavi s posameznimi vprašanji nesamoupravnih in mandatnih območij. Navedla bom tri značilne primere, ki so pomembni za celoto obravnave pravne obveznosti mednarodnopravnega načela o samoodločbi v sodni praksi Meddržavnega sodišča, ki v obdobju 30 let ponazarjajo pot od zanikanja pravne obveznosti načela do samoodločbe, nato priznanja obveznosti v smislu običajnega prava le za nesamoupravna območja, do priznanja pravne veljave načela o samoodločbi *erga omnes*. To so primeri:

1. Sodba o Jugozahodni Afriki v letu 1966;
2. Svetovalno mnenje o Zahodni Sahari v letu 1975;
3. Primer »Vzhodni Timor« iz leta 1995.

SODBA O JUGOZAHODNI AFRIKI V LETU 1966²⁵

V sodbi o Jugozahodni Afriki v letu 1966 so med drugim zapisane tudi ugotovitve, ki imajo »širši pomen«.²⁶ Sodišče v sodbi ugotavlja, »da politična, moralna ali humanitarna načela obvezujejo sodišče le, če so zadovoljivo izražena v pravni obliki (točka 49) ... ter da lahko humanitarne obravnave prinesejo spodbude za pravna pravila, kot recimo uvodni del Ustanovne listine OZN, ki pomeni moralno in politično bazo za posamezna pravna pravila, ki iz tega izhajajo, vendar sama po sebi ne tvorijo pravnih pravil« (točka 50). V tem primeru je prišlo do razcepa med sodniki Meddržavnega sodišča. Sodbo je podprlo sedem sodnikov, sedem pa jih je bilo proti. Odločil je glas predsednika. Tako visoko število nasprotnih mnenj zgovorno kaže, da se je sodišče dotaknilo vprašanj, kjer še ni bil dosežen konsenz na ravni teorije, kaj šele v zavesti in praksi držav.²⁷ V nasprotnem mnenju je sodnik Tanaka med drugim zapisal:



24 Dinstein, *Collective Human Rights of Peoples and Minorities. International and Comparative Law Quarterly* Vol. 25, 1976, 106.

25 ICJ Reports, 1966, South West Africa ..., 34.

26 S stališča ožje teme o manjšinski zaščiti pa je sodba zanimiva tudi zaradi tega, ker se sodnik Van Wyk v ločenem mnenju dotakne tudi vprašanja manjšinskih sporazumov iz obdobja Društva narodov, ko primerja določbe iz manjšinskih pogodb (klavzulo o sporu mednarodne narave ter še posebej pravico vsake članice Društva narodov sprožiti spor) in določbe o mandatu. Ibidem (Sep. Op. Van Wyk), 75.

27 Ibidem, 34.

»Tukaj smo soočeni z obstojem pravne norme ali standarda, ki se nanaša na nediskriminacijo ... Še več, vprašanje je intimno povezano z bistvom in naravo temeljnih človekovih pravic, katerih razvoj in spodbujanje zagotavlja Ustanovna listina ...²⁸ Glede določb Ustanovne listine, ki se nanašajo na človekove pravice in temeljne svoboščine lahko trdimo, da so postavljene kot pravne obveznosti za države članice.²⁹ ... Ni dvoma, da je pod sedanjimi pogoji mednarodno varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin še zelo nepopolno ... Določbe o nediskriminaciji in ne ločevanju, ki temeljijo na Ustanovni listini OZN, posebej na 55. in 56. členu in na številnih resolucijah in deklaracijah Generalne skupščine in drugih teles OZN ter glede na naravo splošnega načela, lahko štejemo kot enega od virov mednarodnega prava glede na določbe 38. člena (1. točka, a-c). V tem primeru za zavarovanje navedene norme kumulativno delujejo tri vrste virov: 1) mednarodna pogodba, 2) mednarodni običaj in 3) splošno načelo prava.«³⁰ V prav tako nasprotnem mnenju pa je sodnik Padilla Nervo med drugim poudaril, da je »novi red, ki temelji na postavki, da so vsi ljudje po naravi svobodni in samostojni«, dobil »svečano veljavo v mnogih temeljnih zakonih sodobnih držav in je danes – v taki ali drugačni obliki – običajno pravo, deklaracija, norma in standard v ustavni praksi držav«.³¹

SVETOVALNO MNENJE O ZAHODNI SAHARI V LETU 1975³²

V Svetovalnem mnenju o Zahodni Sahari, izdanem skoraj deset let pozneje, v letu 1975, je Meddržavno sodišče zajelo celovit prikaz dela Generalne skupščine OZN pri razvoju načela do samoodločbe v dekolonizaciji (točke 54–65 svetovalnega mnenja). V točki 54 povzema mnenje iz svetovalnega mnenja Meddržavnega sodišča iz leta 1971 o »Pravnih posledicah za države zaradi stalne prisotnosti Južne Afrike v Namibiji (Jugozahodna Afrika) kljub Resoluciji varnostnega Sveta 276 (1970)«:

»... poznejši razvoj mednarodnega prava glede nesamoupravnih območij, kot je zapisan v Ustanovni listini OZN, je naredil načelo samoodločbe uporabno za vse« (to je nesamoupravna območja, op. V. K.).³³



28 Ibidem (Diss. Op. Tanaka), 287.

29 Ibidem, 289.

30 Ibidem, 300.

31 Ibidem (Diss. Op. Padilla Nervo), 457.

32 Western Sahara, Advisory Opinion, *ICJ Reports*, 1975.

33 Ibidem, 12.

PRIMER »VZHODNI TIMOR«³⁴ IZ LETA 1995

V primeru »Vzhodni Timor« (East Timor Case) iz leta 1995 je Meddržavno sodišče v sodbi načelo samoodločbe označilo kot enega bistvenih načel sodobnega mednarodnega prava, ki ima značaj *erga omnes*. V sodbi je med drugim zapisano, da je »načelo samoodločbe ljudstev priznано v Ustanovni listini OZN in v jurisprudenci sodišča«. ³⁵

RESNIČNE ALI NAMIŠLJENE DILEME V SODOBNIH RAZPRAVAH O VLOGI MANJŠIN V VIZIJI RAZVOJA DEMOKRATIČNIH DRUŽB IN MOŽNE POTI RAZVOJE V PRIHODNJE

Vprašanje naroda in vloge manjšin je eno med prioritetskimi vprašanji v procesu evropske integracije in nadnacionalnih povezovanj, ki vodijo k ločevanju naroda od države.³⁶ V novem evropskem pristopu pridobiva vloga regij in manjšin samostojen pomen kot predmet varstva in element integracije. V tem procesu imajo pomembno vlogo različne oblike prenosa oblasti v okviru lokalnih samouprav.

Skupno izhodišče teoretikov in strokovnjakov različnih disciplin je, da je posebno varstvo narodnih manjšin v procesih integracij izredno občutljivo področje. Glede nadaljnje obravnave in ohranjanja varstva manjšin kot posebnega sklopa pa številni strokovnjaki dajejo protislovne odgovore, ki segajo od zanikanja pomena in potrebe po posebni obravnavi, do spoznanj o pozitivni vlogi manjšin v »bogastvu različnosti« (na normativni ravni izraženo v novejših mednarodno-pravnih dokumentih), ki se zavzemajo za ohranjanje identitete manjšin. O tem razmišlja dr. Rudi Rizman: »Izbira, pred katero stojita svet in še posebej Evropa, ni ali samo država ali samo nadnacionalne integracije. Nacionalna država se bo morala prav gotovo prilagoditi novim procesom nadnacionalnih integracij in se odpovedati absolutni suverenosti nad svojimi državljani. Pod temi pogoji se ji ni



34 East Timor ... str. 102, točka 29.

35 Ibidem.

36 V poskusu futurističnega predvidevanja, kaj se bo zgodilo v prihodnosti, ko bodo države Vzhodne in Srednje Evrope že članice Evropske unije, Liebich ob koncu študije o manjšinah in dolgoročnih implikacijah za Evropsko unijo med drugim zapiše tudi: »Za zaključek navedimo, da tako manjšine kot večine upoštevajo nacionalno državo kot merilo za politično organizacijo. Franz Josef je v Avstro-Ogrski govoril o ljudstvih prej kot o manjšinah, Švica pa se danes ne obrača k francosko ali italijansko govorečemu prebivalstvu kot k manjšinam. V obeh primerih se srečujemo s predmodernim pojmovanjem, ki bi bilo lahko na nek nenavaden in zaenkrat še nedoločen način primerno tudi za postmoderno politično družbo. Medtem pa moramo biti sposobni razreševati vprašanja manjšin v državnem kontekstu, ki jim ni prijazen.« Andre Liebich, *Ethnic Minorities and Long-term Implications for EU Enlargement. EUI Working Papers*, Rsc No. 98/49, 14–15.

treba bati, da ne bi mogla ohraniti svojega substancionalnega političnega in družbenega pomena tudi v naslednjem stoletju.³⁷

O vlogi narodnih manjšin v procesih evropske integracije je SLORI (Slovenski raziskovalni inštitut iz Trsta) že v letu 1994 pripravil mednarodno znanstveno srečanje. V zborniku s srečanja z naslovom »Narodne manjšine, danes in jutri« v prispevku »Na poti k evropski integraciji« Marija Jurič-Pahor³⁸ utemeljuje in razlaga različne pristope, tudi s predstavitvijo in z delovanjem »moškega in ženskega principa« kot silnic, ki se nahajajo v vsakemu človeku.³⁹ Njen pristop slikovito odraža eden med podnaslovi »Evropa *versus* Antievropa? Moški *versus* ženske?«⁴⁰

V zgodovini je bila velika večina teologov, filozofov, pravnikov in državnikov, ki so obravnavali vprašanja »posameznik, manjšina, narod, država«, zagovornikov »moškega« principa kot »klasičnega« pristopa, kar je v končni fazi pripeljalo do razmišljanj o »koncu zgodovine, filozofije, človeka, naroda, države«. To posredno priznava celo Francis Fukuyama, eden med najbolj citiranimi sodobnimi avtorji o koncu zgodovine, ko ugotavlja:⁴¹ »Nekatere sodobne feministke trdijo, da je bil večji del dosedanje zgodovine zgodovina spopadov patriarhalnih družb ... Če se feministično razumevanje možnosti osvobajanja ženskega dela človekove osebnosti izkaže kot točno, potem očitno še nismo prispeli do konca Zgodovine.«⁴²

Ob tem seveda ni jasno, zakaj naj bi bilo zavzemanje za upoštevanje obeh principov le »feministično« in ne občečloveško spoznanje, ki so ga spoštovale in spoznale že starodavne religije in kulture. Ženski princip zajema med drugim »težnjo k povezanosti, zvezi, sožitju«⁴³ in je zato pomemben za vse oblike družbenih razmerij. Kenneth Clark v knjigi *Civilizacija*⁴⁴ ugotavlja, da »so vsezajemajoče svetovne vere v Egiptu, Indiji, Kitajski upoštevale tudi žensko načelo skupnosti ... Napadalne, nomadske družbe pa so skupnosti volje, kjer so bogovi moški.« Ko govori o zgodovinskih obdobjih, v katerih je civilizacija najbolj napredovala,

37 »Mark Twain je še za časa svojega življenja zanikal novice o tem, da bi umrl, češ da so pretirane. Nekaj podobnega bi lahko rekli tudi za trditve, da je treba pokopati nacionalno državo,« pravi prof. dr. Rudi Rizman v prispevku Med nacionalno in mnogonacionalno družbo: Odprti problemi narodnosti v Jugoslaviji. *Pravo, Teorija in praksa*, Novi Sad 1991, 47.

38 *Narodne manjšine danes in jutri*. Trst 1994: SLORI, 61–77.

39 To tezo podrobneje obravnava v doktorski disertaciji »Narodna oziroma narodnostna identiteta Slovencev na Koroškem ter Slovencev v deželi Furlaniji – Julijski krajini«, mentor univ. prof. dr. Stane Južnič. Ljubljana 1998: FDV.

40 Ibidem, 68.

41 Res da na pol strani, v knjigi *Poslednji čovek ...*, ki ima 666 strani, op. V. K.

42 Francis Fukuyama, *Poslednji čovek ...*, 261.

43 Tomaž Švagelj, Krizmoni, krogi pa še moško ženski konflikt. *Delo, Znanost*, 19. 8. 1998, 12.

44 Kenneth Clark, *Civilizacija*, Ljubljana 1972, 176.

omenja »dvanajsto in trinajsto stoletje, ker so se ljudje na lepem zavedli ženskih lastnosti. To velja tudi za Francijo v osemnajstem stoletju.«⁴⁵

V strokovnih krogih obstajajo tudi znatna razhajanja o pomenu elementa avtohtonosti za opredelitev značilnosti identitete manjšinskih skupnosti in zlasti presojo kriterijev glede upravičenosti do posebnega varstva. Zagovorniki teze o »popolni asimilaciji« delitvi na »avtohtone« in »migrantske« skupine ne pripisujejo bistvenega pomena.⁴⁶ V takem pristopu je »avtohtonost« nekaj moteč element, ki ovira in upočasnjuje proces popolne asimilacije. Vendar pogled na celoten razvoj manjšinskega varstva glede cilja posebne obravnave kaže, da je imela in ima avtohtonost odločilen vpliv v procesu uresničevanja varstva in izbiri načina uresničevanja, še posebej zaradi vpliva na oblikovanje zavesti posameznika in cele skupine o pripadnosti k manjšinski skupnosti, ki je upravičena do posebnega varstva.

Na ravni razumevanja simbolov, ki opredeljujejo narodnostno identiteto, imata teritorij in »rojstni kraj« v geografskem smislu pomen arhetipa, ki izraža obliko krvnega, »narojenega« dela skupne eksistence in identitete.⁴⁷ Nekatere države v notranji pravni ureditvi že v ustavah oziroma ustavnih zakonih posebej poudarjajo, da se posamezne ravni varstva manjšin nanašajo le na tradicionalno naseljene, »avtohtone manjšine oz. narodne skupnosti«.⁴⁸

Sodobno zavzemanje za mednarodnopravno varstvo obstoja, ohranjanja identitete, razvoja in spoštovanja kulturnih značilnosti posameznih manjšinskih skupin nedvomno črpa teoretsko podlago iz spoznanj prejšnjih obdobij. Obravnava in iskanje novih oblik manjšinskega varstva v Evropi sta bila izziv za širše razumevanje modela varstva manjšin iz obdobja Društva narodov. Prav zaradi dejstva, da so sodobni migracijski tokovi bistveno spremenili etnično strukturo evropskih držav, v evropskih dokumentih ni enotno sprejete definicije pojma narodna manjšina. Sodobni evropski standardi manjšinskega varstva so dovolj fleksibilno zasnovani, da omogočajo usklajevanje različnih elementov manjšinskega varstva in prilagajanje novonastalim položajem.

V pravnem pogledu Evropska Unija spodbuja dograjevanje pravnih standardov na področju nediskriminacije in v sprejetih dokumentih opredeljuje kot

● ● ●

45 Ibidem, 243.

46 Tezo o polni asimilaciji kot družbeno zaželenemu cilju zagovarjata npr.: Fukuyama, *Poslednji čovek*, 229; Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*. New York 1996, 306.

47 O tem pristopu, ki izhaja iz Jungove razlage arhetipskih predstav, piše Gyorgy Csepeli, *The Stock of National Knowledge*, Regio 1994, 96, ter dodaja, da simbol v sociobiologiji ustreza »teritorialnemu« obnašanju živali, ki ščitijo svoje območje pred napadom.

48 Npr. Republika Slovenija v 64. členu ustave, Republika Hrvaška v ustavnem zakonu iz decembra 1997 (3. odstavek 1. člena).

»splošna načela prava Unije temeljne pravice, ki jih jamči Evropska konvencija za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin, in kakršne izhajajo iz ustavnih tradicij, skupnih državam članicam.«⁴⁹ Skupaj s Svetom Evrope in drugimi mednarodnimi organizacijami pa se izpopolnjuje delovanje kontrolnega mehanizma za nadzor nad izvajanjem sprejetih dokumentov ter izvajajo številne dejavnosti na naslednjih področjih :

- odprave predsodkov,
- vključevanja pripadnikov manjšinskih skupnosti v družbo,
- različnih oblik sodelovanja z vladami držav članic in nevladnimi organizacijami za doseg skupnega razumevanja vsebine in pomena sprejetih določb.

Pri tem se ne sme zanemariti dejstva, da je področje mednarodnopravnega varstva človekovih pravic živo in dinamično področje, ki se na mnogih področjih nenehno dopolnjuje z novimi vsebinami (npr. varstvo okolja, pravice, povezane z uporabo interneta, itd.). Iz orisa sodne prakse Meddržavnega sodišča za človekove pravice je razvidno, da so se uveljavljeni sodniki mednarodnega slovesa različno odzivali ob obravnavi občutljivih vprašanj samoodločbe in varstva manjšin, ko zaradi večplastnosti obravnavanega področja ni bila mogoča prevlada novih argumentov tudi v pravnem odzivu sodišč.⁵⁰ Sodniki so v nekaterih primerih prav s svojimi ločenimi mnenji odprli pot širšemu razumevanju, ki je šele pozneje dobilo tudi pravni izraz v pozitivnem pravnem urejanju.⁵¹

Sistem mednarodnopravnega varstva človekovih pravic na univerzalni in regionalni ravni je po drugi svetovni vojni postopoma spreminjal vlogo države, ki je do tedaj edina presojala raven uresničevanja človekovih pravic. Z vidika prepletanja političnih, kulturnih, gospodarskih in pragmatičnih interesov v odnosu države do etničnih, verskih in jezikovnih različnosti znotraj državnih meja je še vedno posebej aktualna in pomembna vloga »nacionalne države« v moderni družbi, saj lahko postanejo težnje države po etnični hegemoniji zavora za doslednejše uresničevanje človekovih pravic. Ob tem se postavlja vprašanje, ali je istovetnost posameznikovih, narodnih, etničnih in državnih interesov zaželen oblika družbene

49 Npr. drugi odstavek (2) Direktive 200/43: »V skladu s členom 6 Pogodbe o Evropski uniji, Evropska unija temelji na načelih svobode, demokracije, spoštovanja človekovih pravic in temeljnih svoboščin ter vladavine prava, na načelih, ki so skupna vsem državam članicam, in mora spoštovati kot splošna načela prava Evropske unije temeljne pravice, ki jih jamči Evropska konvencija za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin, in kakršne izhajajo iz ustavnih tradicij, skupnih državam članicam«. *Council Directive 2000/43/EC*.

50 V primerih, ko se je sodišče dotaknilo vprašanja, do katerega se na podlagi splošno sprejetih pravnih določb še ni bilo mogoče opredeliti, je praviloma prihajalo do večjega števila nasprotujočih si mnenj.

51 V skladu s točko d) 38. člena Statuta Meddržavnega sodišča je nauk najbolj kvalificiranih pravnih strokovnjakov različnih narodov pomožno sredstvo za ugotavljanje pravnih pravil.

ureditve in cilj družbenega razvoja ali zgolj ena od zgodovinsko že preseženih oblik družbenega organiziranja in razmišljanja. Zato so za projekcijo nadaljnjega razvoja izredno zanimive primerjave na področju razvoja nekaterih segmentov varstva kolektivnih pravic na mednarodni ravni, kot so pravica do samoodločbe in posebne pravic manjšin.

V sodobnosti smo priča tokovom združevanja in razdruževanja – po eni strani se krepijo nadnacionalne oblike integracij, po drugi pa se ustanavljajo nove države po vzoru modela »nacionalne države« in utrjujejo različne oblike povezav na mikro in lokalni ravni.

Posebno zanimivo je vprašanje pravice do samoodločbe domorodnega prebivalstva, saj se ima »kljub obravnavi v okviru mednarodnega manjšinskega prava za več kot manjšine in kot tako tudi upravičeno do pravic ljudstev ... Ključni pristop v procesu dograjevanja je etnorazvoj; razvoj etničnih skupin v okviru širše družbe kot kompromis med etnično samoodločbo in nacionalno državo«. ⁵² Ermacora posebej poudarja vprašanje, ali lahko manjšine glede na upravičenost do pravice samoodločbe v posameznih primerih pomenijo »ljudstvo«. Po njegovem mnenju je to mogoče, če ima v danem primeru manjšina elemente (značilnosti) ljudstva. ⁵³

V sodobnosti je to v Evropi posebej pomembno za Rome. Priznanje te pravice bi pomenilo kvalitativen preskok in konec prevlade paternalističnega koncepta, ki v različnih oblikah »benevolentnega rasizma« še vedno obvladuje pristope mednarodne skupnosti in posameznih držav ne tem področju.



⁵² Thornberry, Self-determination, Minorities, Human Rights. *International and Comparative Law Quarterly* Vol. 38, 868–869.

⁵³ Felix Ermacora, *The Protection of Minorities before the United Nations*, 327–328, točka 88.

LITERATURA IN VIRI

- AKZIN Benjamin (1964). *State and Nation*. London: Hutchinson University Library.
- CLARK, Kenneth (1972). *Civilizacija*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- CRAVEN, Matthew (1995). The European Community Arbitration Commission on Yugoslavia. *BYIL* Vol. 66.
- EVERITT, Anthony. Potreba po novi kulturni politiki: Ob nacionalni razpravi o slovenski kulturni politiki (Ljubljana, 24. in 25. oktober 1997).
- DINSTEIN, Yoram (1976). Collective Human Rights of Peoples and Minorities. *International and Comparative Law Quarterly* Vol. 25, 1976
- ERMACORA, Felix 1983. *The Protection of Minorities before the United Nations*. v: *RCADI*, Vol. 182, , str. 247–370.
- EIDE, Asbjorn (1998). Komentar k posameznim določbam Deklaracije o pravicah oseb, ki pripadajo narodnim ali etničnim, verskim in jezikovnim manjšinam. *E/CN.4/Sub.2/AC.5/1998/WP.1*, 13 May 1998.
- FUKUYAMA, Francis (1996). *Poslednji čovek / The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*. New York: Huntington, 229.
- KLOPČIČ, Vera (2002). Individualni in kolektivni elementi v mednarodnem varstvu človekovih pravic: Dokumenti Sveta Evrope o varstvu narodnih manjšin. (Doktorska disertacija). Ljubljana: Pravna Fakulteta.
- JURIČ-PAHOR, Marija (1998). Narodna oziroma narodnostna identiteta Slovencev na Koroškem ter Slovencev v deželi Furlaniji – Julijski krajini. (Doktorska disertacija). Ljubljana: FDV.
- LIEBICH, Andre (1998). Ethnic Minorities and Long-term Implications for EU Enlargement. *EUI Working Papers*, Rsc No. 98/49.
- PETRIČ, Ernest (1977). *Mednarodnopravno varstvo narodnih manjšin*. Maribor: Založba Obzorja Maribor.
- RIZMAN, Rudi (1994). Nacionalne države pred vrati Evrope. V: Inka Štrukelj in Emidio Sussi (ur.) *Narodne manjšine, danes in jutri*. Trst: SLORI.
- THORNBERRY, Patrick (1989). Self-determination, Minorities, Human Rights. *International and Comparative Law Quarterly* Vol. 38, 868–869.
- TSOTROUDI, Katerina (1993) *Ethnic Minorities in Europe*. *RHDI* 46.

TÜRK, Danilo (1994). *Protection of Minorities in Europe, Collected Courses of the Academy of European Law*, Volume III, Book 2.

VUKAS, Budislav (1999). *States, Peoples and Minorities*. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers.

GRADIVO

ILM Vol. 31, 1992, p. 1498.

East Timor (Portugal v. Australia), *ICJ Reports*, 30. junij 1995, 268.

Frontier Dispute; Burkina Faso/Republic of Mali, *ICJ Reports* 1986, str. 15, točka 20.

ICJ Reports, 1966, South West Africa ..., 34.

Western Sahara, Advisory Opinion, *ICJ Reports*, 1975.

General Comment 23, International Human Rights Instruments, 29 March 1996, 39.

**PERSPEKTIVE RAZISKOVANJA ETNIČNOSTI
IN MANJŠIN V 21. STOLETJU
(Sklepno predavanje na konferenci ob 80-letnici
Inštituta za narodnostna vprašanja)**

Autor v članku izpostavlja osnovne teme, ki bodo zelo verjetno zaznamovale raziskovanje etničnosti in manjšin v 21. stoletju. Raziskovalci te tematike bi morali odločno zavrniti vse teorije – zlasti postmodernistične, ki zanikajo akademsko veljavo in politično aktualnost etničnih in manjšinskih fenomenov. V nadaljevanju opozarja še na večdimenzionalno in kompleksno naravo tovrstnega raziskovanja, na omejitve instrumentalnega in redukcionističnega pristopa, na posledice neenakomerne razporeditve moči, kar zadeva etnične skupine in manjšine, kakor tudi na posledice etničnega prestrukturiranja družb, ki mu botrujejo vedno bolj intenzivni procesi globalizacije. Opozarja tudi na potrebo po priznanju avtonomije države in etničnosti v vseh njunih specifičnostih, kakor tudi na pomanjkanje liberalnega obravnavanja etničnih vprašanj. Hkrati svari pred pretirano optimističnim pričakovanjem, da bo »narodna« in »manjšinska vprašanja« mogoče rešiti enkrat za vselej, zaključuje pa s trditvijo, da so relativno zadovoljive rešitve etničnih problemov mogoče le v družbah, ki vzdržujejo in podpirajo raznolikost, katere bistvena komponenta je prav etničnost.

Ključne besede: etničnost, manjšine, 21. stoletje, globalizacija

PERSPECTIVES ON THE RESEARCH OF ETHNICITY AND MINORITIES IN THE 21ST CENTURY

The author seeks to identify the main substantive research topics that will most probably define and inform the research agenda concerning ethnicity and minorities in the 21st century. Researchers in this area need to reject those views, primarily post-modernist ones, which deny the academic validity and political urgency of ethnic and minorities' phenomena. Further discussion focuses on the following issues: on the multi-dimensional and complex nature of research in this area, on the limits of instrumental and reductionist approaches, the influences of uneven distribution of power and influences as far as ethnic groups and minorities is concerned, the substantial implications for ethnic structuration of societies as they are caused by the emergent and accelerating processes of globalization, on the necessity to recognize the autonomy of the spheres of state and ethnicity alongside with their specific linkages, on deficiencies of the liberal understanding of ethnic issues, etc. The author warns before overoptimistic expectations that »national« or »minority questions« can be solved once and for all and thereby concludes with the assertion that relative and viable solutions in this area can be reached under condition that society further maintains and nurtures its diversity – ethnicity being one of its core constituents.

Keywords: ethnicity, minorities, 21st century, globalization

Jezik zmagovalca v ustih poraženca
je vedno jezik sužnja. (Tacit)

V zvezi z raziskovanjem etničnosti in manjšin verjetno ni nikogar med raziskovalci s teh področij, ki ne bi tema dvema družbenima pojavoma pripisoval tisto pomembno vlogo, ki si jo v resničnem življenju kot tudi družbenih vedah in humanistiki zaslužita. Seveda pa si ni treba delati nepotrebnih iluzij, da oba in druge z njima povezane družbene pojave na enak način razumejo tudi drugi, ki raziskujejo bodisi na tem področju ali pa se z njim ukvarjajo bolj ali manj marginalno, da ne rečem naključno. Prepričan sem, da ne obstaja kak dober razlog, da bi ignorirali ali da se ne bi konfrontirali z dosti razširjenimi negativnimi, če ne celo omalovažujočimi razumevanji etničnosti v akademskih in tudi bolj popularnih razpravljanjih, ki vidijo v etničnosti in vsem tistim, kar je z njo povezano, v bistvu regresiven in retrograden pojav, za katerim se skrivajo izključno družbeno in politično konstruirani motivi, ki imajo prej opraviti s fikcijo kot pa z realnostjo.¹ Fokusiranje na etnične in druge kulturne razlike ni za tako diskurzivno redukcijo potemtakem nič drugega kot pripravljanje in zlorabljanje etničnega kompleksa, ki naj bi služil kot uporabno sredstvo v rokah te ali one zainteresirane politične skupine. V bolj popularni inačici podobne degradacije in skeptičnega pogleda na etničnost pa se srečujemo še s poenostavljenim prepričanjem, da je etničnost že po svoji naravi destruktivna in kot taka kriva za vse tiste krvave konflikte vse do genocida, ki smo jim bili priča v svetu in nenazadnje tudi v naši neposredni bližini.

Negativna percepcija in z njo zanikanje legitimne prisotnosti etničnosti v vplivnih akademskih diskurzih in političnih krogih izhaja iz skrajno poenostavljene, lahko bi rekli manihejsko obarvane predstave o svetu razdeljenem na dobro in zlo: prvo zlo predstavljajo nacionalne države, torej državo-centričen svet, ki sprejema pravila vestfalsko urejenega sveta, in drugo zlo, ki ga poosebljajo v preteklost in v nostalgijo ozrte etnične skupine.² Samozadostne nacionalne države potemtakem predstavljajo in sestavljajo ljudi, ki težijo h koheziji, etnične skupine pa nasprotno, opirajoč se na samouničevalno logiko socialdarwinizma, do neskončnosti generirajo delitve, ki so same sebi namen.

Akademski pedigre tega razumevanja in absolutizacije države lahko najdemo sicer pri žlahtnem liberalnem mislecju Johnu Stuartu Millu, ki si ni mogel predstavljati, da bi lahko normalno živela in funkcionirala (nacionalna) država, v kateri bi



1 O tem problemu piše izčrpno in argumentirano Shapiro (2005).

2 V tem delu smo se lahko izčrpeje oprli na sintetično poročilo o raziskovalnih in analitičnih vidikih obravnavane problematike pri Mayu (2001).

sobivalo večje število etničnih oziroma nacionalnih subjektov. Danes bi se ta veliki mislec prav gotovo korigiral, ko bi naletel na podatek, da se lahko od vsega števila držav v svetu komajda 9 odstotkov od njih sklicuje na to, da ustreza njegovemu kriteriju, medtem ko je dobrih 90 odstotkov držav v resnici mnogo-nacionalnih ozir. mnogoetničnih. Mill je svojo tezo razvijal še naprej s tem, ko je uveljavljal prepričanje o kulturni hierarhiji med različnimi skupinami – danes bi te mogli razumeti kot »etnične manjšine«, ki bi se morale žrtvovati, se pravi asimilirati, na oltarju nacionalne države, kjer pa je praviloma mesto za eno samo in privilegirano »nacionalno« kulturo in en sam dejansko »državni« jezik.

V zvezi z nemiri velikih razsežnosti v letu 2005 v Franciji, se moremo spomniti podobnih tez francoskega nacionalista in zgodovinarja Julesa Micheleta o tem, da je francoska revolucija z žrtvovanjem vseh preostalih etničnih in nacionalnih skupin ustvarila francosko nacijo. O tem, da imajo veliki narodi nasploh veliko poslanstvo in da se ponašajo s pridevnikom »zgodovinski«, malim, »nezgodovinskim« narodom pa preostane kvečjemu to, da čakajo, da jih vzame s seboj naslednji vlak zgodovine, so se pozneje izrekli tudi takšni misleci kot so to bili Hegel, Marx in drugi. Da ne gre le za zgodovinsko preživete ideje, ki pa so žal vse prevečkrat našle dosledne izvajalce, se lahko prepričamo tudi danes, ko neoliberalni ozir. neokonservativni zagovorniki brutalne globalizacije dokazujejo, da se obeta konec ne le številnim etničnim skupinam v svetu, temveč tudi malim in srednje velikim narodom.³ Imamo srečo, da je globalizacija vendarle ambivalentni epohalni pojav, ki predstavlja za mnoge od njih priložnost, da vstopijo v svetovno zgodovino direktno in ne posredno preko glavnih mest zunaj njih, kakor se je to nenazadnje posrečilo tudi Slovencem.

Čeprav se v tem času sicer manj izrecno govori o prednostnih dominantnih etnij, kultur in tudi jezikov, tako kot smo to lahko razbrali iz že omenjenih klasičnih trditev, pa te sedaj domujejo v sociološko in filozofsko dosti bolj sofisticiranih razlagah. Pri tem imamo v mislih predvsem dosti vplivni paradigmi univerzalnega političnega državljanstva⁴ in izključujočega priznavanja (»recognition«) pravic posameznikov v nasprotju s kolektivnimi pravicami. Obe paradigmi dokaj enotno zavračata zahteve etničnih skupin za večjo družbeno vlogo in sploh njihovo manifestno prisotnost v družbenem življenju ter jih raje potiskata v izključno zasebno zadovoljevanje njihovih specifičnih potreb (to je od njihove identitete pa vse do jezika), ki se zdi njenim zagovornikom manj problematično kot pa njihovo avtonomno delovanje v širši mreži družbenega življenja.



3 S temi skrajnimi tezami se v svojih analizah vplivov globalizacije na nacionalno državo, nacionalizem in sploh pojav etničnosti v svojem delu najbolj prepričljivo spopada Smith (1995).

4 Več o dilemah in odgovorih nanje glej pri Hartiju in Murphiju (2005).

V podoben kontekst razumevanja etničnosti lahko uvrstimo nekatere post-modernistične razlage, ki tokrat namesto »Zgodovine« konfrontirajo etničnost z globalizacijo, ki da je usodno načela dosedanje in znane forme skupinske identifikacije in možnosti, da se te oprejo na politično mobilizacijo.⁵ Nemoč pred procesi globalizacije pa ne zadeva le etnične skupine, ki ne morejo računati na naklonjenost držav, v katerih živijo, temveč tudi same nacionalne države. Globalizacija je namreč »decentrirala« in »hibridizirala« dosedanje prakso političnega podpiranja etnično obarvanih identitet, novo centralno vlogo v postmodernej politiki pa je dodelila kulturno nevtralnimi lokalnim in spolno (*gender*) pogojenim identitetam, ki zaradi svoje univerzalne narave lažje zaživijo v kohabitaciji z nadnacionalnimi ali bolje globalnimi identitetami. Mnogi postmodernisti slepo verjamejo v odmiranje etničnega in nacionalnega potenciala, za katerega menijo, da se ga je mogoče tako enostavno znebiti kot ponošene obleke.

Zaenkrat se postmodernisti le še čudijo, ne da bi zmogli ponuditi prepričljivo razlago, kako je možno, da se njihove napovedi o odmiranju etničnosti v realnem življenju ne uresničujejo. To da je etničnost ne le preživela, temveč da je tudi okrepila svoj socialni in tudi politični pomen – o tem se lahko prepričamo, če samo prelistamo včerajšnje ali današnje časopise – dokazuje, da ima ta močne temelje v družbeni resničnosti in da ni le namišljena in kaj šele izmišljena. Označevanje etničnosti s pojavom, ki nasprotuje sodobni družbi je povsem zgrešena, kar je toliko bolj očitno, če priznamo – in priznati moramo – da je etničnost obstajala tudi že pred sodobno oziroma moderno družbo, natančneje povedano, tudi pred nacionalno državo, in da obstajajo dobri razlogi in empirično utemeljeni dokazi za to, da utegne preživeti tudi postmoderna družbo.

Ena izmed bolj produktivnih raziskovalnih strategij razumevanja in razlaganja etničnosti je prav gotovo povezana z razumevanjem tega pojava kot kompleksnega in večdimenzionalnega. V nadaljevanju bomo, opirajoč se na literaturo s tega področja, omenili nekaj tistih konstitutivnih razsežnosti etničnosti, ki dovoljujejo takšno bolj ali manj drzno zastavitev. Najprej omenimo njeno primordialnost, pri čemer mislimo, da se njena transepohalna narava nahaja v dejstvu, da je etničnost tako v predmodernem kot tudi v modernem in postmodernem svetu predstavljala najbolj relevantni vidik človekove narave in sploh medčloveških odnosov. O tem, da ljudje pripadajo konkretnim etničnim skupnostim in ne neki abstraktni družbi ne kaže izgubljati besed. Seveda ne moremo ostati izključno pri primordialni razlagi etničnosti, ki sicer (o)bogati naše vedenje o distinktivnih skupinah v družbi, vendar nam ve le malo ali nič povedati o tem, kako do teh razlik pride v različnih zgodovinskih okoliščinah. Ta pristop, če ga razumemo preveč rigidno, tudi podce-



5 Za najnovejši poskus teoretični prizadevanj v tej smeri si je dobro pogledati deli Hedetofta in Hjorta (2002) ter Appaduraja (2006).

njuje dejstvo, da ljudje pripadajo različnim socialnim skupinam in da ni mogoče izključiti njihove izbire, se pravi dejstva, da niso le pasivni člani določene etnične skupine, ki ji pripadajo, temveč tudi njihovi aktivni ustvarjalci, ki se spogledujejo še z drugimi etničnimi skupnostmi in njihovim repertoarjem identitet.

Naslednja relevantna razsežnost, ki določa etničnost, je situacijska (ali tudi kontekstualna). To je najbolj prepričljivo teoretsko elaboriral Fredrik Barth (1969) v svojem klasičnem delu z naslovom »Etnične skupine in njihove meje«, ki izhaja iz znamenite Webrove definicije etničnih skupin kot družbenih skupin. Te gojijo subjektivno prepričanje o svojem skupnem izvoru, ki se lahko ponašajo s kakšnimi skupnimi fizičnimi znaki ali običaji ter delijo skupni spomin na bodisi takšno ali drugačno obliko zgodovinske kolonizacije ali migracij. Težišče Webrove definicije je vsekakor v njihovem prepričanju o skupnem izvoru, medtem ko je Barth šel nekaj korakov dlje od nje s tem, ko je razširil razumevanje etničnosti na družbena razmerja in odnose v njej, brez katerih kulturni »cement« kot tak sam po sebi ne bi bil zadosten za njihovo reprodukcijo in preživetje. Etničnost je na ta način sestavljena iz kompleksnega veziva, ki obsega tako notranje odnose v etnični skupini, ustrezne procese ter zmožnost komunikativne deliberacije v njej, ki omogoča, da se skupina dokoplje do relevantnih odločitev za njeno kontinuirano življenje. Nekoliko strnjeno bi lahko rekli, da je za Bartha etnična skupina v bistvu prej proizvod procesov, ki se odvijajo znotraj skupine, kot pa neposrednega delovanja zunanjih silnic.

Iz povedanega je jasno, da je Barthovo razumevanje etničnosti podrejeno subjektivnemu skupnemu imenovalcu in da ni pozorno do njenega neposrednega okolja, to je do družbenih struktur, ki pa si jih vsekakor ni mogoče odmisлити, če hočemo dobro razumeti procese formiranja etnične identitete. Anthony Smith (2001) je imel zato nekaj odličnih razlogov, da je v zvezi z Barthom poudaril relevantnost tako notranjih kot tudi zunanjih procesov za obstojnost in nadaljnjo reprodukcijo etničnih skupin. Sociološki oznaki »mi« in »oni« potemtakem predstavljata dvosmerni proces in sta v bistvu locirani na točki ravnotežja, ki leži nekje vmes med »notranjimi« in »zunanjimi« procesi, ki zaznamujejo to vrsto družbenih skupin. Če so etnične kategorije določene predvsem po drugih in od zunaj, pa se etnične skupnosti definirajo same, in sicer tako z njihovimi imeni, značajem, notranjo kohezijo ter intenzivnostjo doživljanja medsebojne solidarnosti in konfiguracijo svoje meje.⁶

Etničnost je po drugi strani mogoče in treba razumeti, čeprav ne tudi opirajoč se na redukcionistične skrajnosti, v instrumentalnem pomenu. Pri tem, mislimo v prvi vrsti na to, da jih je mogoče razumeti kot specifične interesne skupine, ki



⁶ Repertoar teoretičnih strategij etničnosti je dobro predstavljen v več prispevkih v delu Guibernau in Hutchinson (2004).

uporabljajo svoje ali tiste družbene in politične resurse, ki so jim na razpolago, za doseganje njihovih posebnih interesov ozir. uresničevanje določenih ciljev. Kulturne posebnosti etničnih skupin potemtakem ne predstavljajo samo intelektualne kategorije, temveč tudi prepoznavne identitetne podlage, ki dajejo njihovim zahtevam legitimnost. Peter Worsley (1984) jih je v tem smislu upravičeno označil kot strategije ozir. orožja v vsakodnevni pogajanji in v boju za omejeno družbeno dobro, ki ga praviloma ni v izobilju. Instrumentalno razumevanje etničnosti seveda predpostavlja njeno fluidnost in prilagodljivost, ali če hočete tudi raztegljivost, ker se mora ta vedno znova odzivati na priložnosti in tveganja, ki jih prinaša okolje.

Ob tem moramo omeniti Hobsbawmovo in Rangerjevo (1983) »invencijo tradicije« na primeru Indije, kjer so v določenem času ustvarili »pan-indijsko« identiteto, ki je dotlej ni bilo. Moč invencije in sploh usposobljenosti zanjo pri izjemnih, recimo jim karizmatičnih posameznikih in etničnih skupinah, ne bi smeli podcenjevati, seveda pa tudi ne precenjevati. Ob tem pa si je treba zastaviti vprašanje o mejah teh invencij in tistega družbenega in političnega inženiringa, ki bodisi dekonstruira in potem ponovno konstruira etničnost oziroma raznih poskusov njihovega »namišljanja« ali »zamišljanja« (Benedict Anderson). Nič ne bo narobe, če ob vsem tem uporabimo nekaj skepse in da iz trditve kot je na primer tale, da »številni mladi ljudje hitro spremenijo svojo etnično identiteto, če lahko zaradi tega nekaj profitirajo«, ne delamo zavezujočih in sociološko preveč posplošenih sklepov.

Prav tako je potrebno tudi na tem področju ločevati med jabolkami in hruškami. Ne obstaja namreč neka simetrija ali linearno razumljeno razumevanje različnih identitet, od katerih so samo nekatere etnično obarvane, medtem ko lahko za druge rečemo, da so bodisi spolne (ženska), profesionalne (tehnik), socialne (delavec), generacijske (mladi, stari), trans-etnične (»kozmpolit«), itn. Gre seveda za zelo kompleksen in pluralni repertoar identitet, ki narekuje upoštevanje različnih kontekstov in pomenov, ki jih te prezentirajo. Enako moramo biti pozorni, da se tudi na ravni etničnosti zgodba o identiteti ne konča, da je treba upoštevati tudi tiste identitete, recimo jim sub-etnične, ki gledano na dolgi rok prav tako po logiki konvergence – gre natančneje rečeno za vplivanje in interakcije v več smereh – prispevajo k nastajanju skupne etnične identitete. Tu tudi ne smemo pozabiti, da procesi formiranja etničnih identitet zajemajo iz posode, v kateri ne gre le za »čisti« etnični material, temveč za neke vrste, če se lahko tako izrazim, »koprodukcijo«, v kateri so udeleženi še drugi relevantni agensi: razrednost ozir. stratifikacijski faktor, religija, spol in nenazadnje tudi sam jezik, ki ga je potrebno obravnavati kot avtonomni agens in ne zgolj kot pasivno pritiklino etničnosti kot take.

Čeprav se lahko danes strinjamo s tistimi avtorji, ki v času radikalne kompresije časa in prostora (globalizacije)⁷ ne vidijo več prostora za »etnični absolutizem«, pa to ne pomeni, da je treba etničnost iskati pri drugem skrajnem koncu – pri njeni skrajni relativizaciji. Tega zadnjega pristopa se, če nekoliko posplošujemo, čvrsto oprijemajo zagovorniki kulturne hibridizacije oziroma postmoderne politike identitete, ki načelno nasprotujejo univerzalizmu pa tradicionalizmu skupaj z tistimi razumevanji etničnosti in kulture, ki zagovarjajo, da imata ta dva pojava globoke korenine v preteklosti. Zagovorniki relativizirane koncepcije etničnosti so tej pripravljeni priznati le kontingenčni značaj in nesinhroničnost. Pri predstavnikih metodološkega individualizma, ki so privrženi teoriji racionalne izbire, ni etničnost razumljena nič drugače kot zgolj v funkciji individualne izbire, ki pa je tudi kot taka vedno podvržena stalnim spremembam in spreminjanju, ker so se pač posamezniki prisiljeni odzivati na zahteve okolja. Ne le etnična razmerja in odnosi, temveč ves kompleks družbenih razmerij je po njihovem podrejen tržnim zakonitostim, pri čemer ostaja posameznikom le ta možnost, da se odločajo na podlagi presoje stroškov in koristi, ki jih utegne neka odločitev navreči. Tudi v primeru te teorije imamo opraviti s skrajno redukcionističnim razumevanjem etničnosti, pri katerem štejeta le ekonomija in še ta zožena izključno na funkcioniranje trga.

Tistega, česar ta teorija ne more dobro prikriti je dejstvo, da so različne izbire, pred katerimi stojijo tako večinske kot manjšinske etnične skupine, določene z neenakomerno porazdelitvijo družbene in politične moči v vsakokratni družbi. To dejstvo pa je vsekakor potrebno upoštevati in ga raztegniti tudi na samo etnično skupino, v kateri se prav tako srečujemo z razlikami v količini in kvaliteti moči, s katerima razpolagajo različni posamezniki ali skupine. Pri tem je potrebno etnične skupine razlikovati od običajnih ali druge vrste interesnih skupin, ker prve pretežno mobilizirajo dovolj široko razumljene kulturne resurse kot so to simboli, jezik, sorodstvene vezi in zgodovinski spomin.

Vse te specifične družbene kode so bolj kot na »dosežke« (achievement) povezana z atributom »pripadnosti« (belonging)⁸ in kot take ne oblikujejo le političnega delovanja, temveč zagotavljajo gradivo tudi za etnično identiteto in skozi artikulacijo pomenov (meaning) tudi za njeno permanentno utemeljevanje navzven – v širšo družbo. Priča smo torej realnemu delovanju etničnih skupnosti in delovanju, ki je usmerjeno na družbo. Če po eni strani nekateri teoretiki razglašajo etničnost za »invencijo«, ki jo je treba po drugi strani »decentrirati«, ostajajo nemočni pred razlago, zakaj to še vedno potrebuje ali se z njo identificira tolikšno število ljudi



7 Pri definiciji globalizacije in njenih učinkov na družbene pojave smo se oprli na Helda in Archibugija (2003).

8 Referenčno delo v tej zvezi je nedvomno napisala Chroucherjeva (2004).

in odkod potem sploh pojavi, ki jih ni poznala le pretekla zgodovina, temveč se iz dneva v dan odvijajo tudi danes in pred našimi očmi – kot je to genocid ozir. etnično čiščenje? Kdo in katere kolektivitete igrajo pri tem vlogo žrtve?

Iz doslej povedanega lahko povzamemo, da je etničnost preveč centralna in kot taka važna kategorija družbenega življenja, ki ni le oblikovana po njej, temveč ga tudi sama konstitutira. Brez nje in v prvi vrsti jezika, bi ostalo le malo od tistih parametrov, ki opredeljujejo tako družbeno delovanje kot tudi samo strukturo družbe. Izziv, pred katerim danes stojijo ozir. stojimo raziskovalci etničnosti je, če se sklicujemo na Pierra Bourdieuja (1990), kako ulti iz kvazi-analitične kletke strukturalnega objektivizma ne da bi pri tem zdrsnili v čisti subjektivizem. Ena od bržčas privlačnih možnosti, ki jo ta pisec predlaga, je ta, da etničnost razumemo v pomenu »habitusa«, se pravi kot nečesa, čemur je lastno, da kontinuirano proizvaja neskončno možno število praks, ki jih vseh še zdaleč ni mogoče predvideti, medtem ko je etnična pluralnost nekaj, kar je kolikor toliko transparentno. Takšno razumevanje etničnosti vključuje njeno subjektivno in objektivno razsežnost: prva odpira posameznikom tisti manevrski prostor svobode, ki jim omogoča aktivno razmerje do nje, in druga, ki upošteva vidik socializacije – pač preprosto dejstvo, da se posamezniki z rojstvom ne znajdejo v sociološkem vakuumu, ki ne bi na njih pustil nobenega pečata. Na ta način je mogoče ohraniti realnost in potencialnost strateških izbir za oba igralca v zgodovinskem in sociološkem prostoru, in sicer tako za etnične skupine ozir. etničnost kot tudi za posameznike.

Vendar ni lahko biti ali ostati optimist na tem področju. Vzemimo samo primer usode jezikov v aktualnih procesih radikalne globalizacije, ko se zastavlja vprašanje, koliko časa še sploh preostaja človeštvu, da zavaruje njihov obstoj in kaj šele njihov nadaljnji razvoj, ki je prav tako pogoj njihovega preživetja. Krauss (1992) in Grimes (1996) na podlagi današnjih trendov napovedujeta, da bo do konca 21. stoletja izumrlo od 20 do 50 odstotkov od skupnega števila 6000 jezikov na svetu (!).⁹ O izumrtju kakega jezika običajno govorimo, ko umre njegov zadnji govorec, vendar moramo biti sociološko bolj natančni: z jezikom je konec, ko ga preneha govoriti prepoznavna *skupnost* govorcev. Do zatona ozir. jezikovne smrti prihaja v dvojezičnih in večjezičnih družbah, v katerih »jezik večine« (tudi »večinski jezik«), za katerim stoji večja politična moč, z njo povezani privilegiji in družbeni prestiž, začenja zasedati prostor in funkcije, ki so bile do tedaj na voljo »manjšinskemu« jeziku.

Kot navaja May (2001) začnejo govorniki v takem družbenem kontekstu postopoma in čedalje bolj pogosto prevzemati »večinski« jezik. Ne gre seveda za preskok, ki bi se odvil preko noči, temveč v nekaj zaporednih fazah. V prvi fazi, ki



9 Krauss (1992) trdi, da utegne na dolgi rok preživeti komajda 5 odstotkov od sedaj obstoječih jezikov, se pravi okoli 300.

se ponavadi sproži s poučevanjem »večinskega« jezika v šolah, imamo opraviti z naraščajočimi pritiski na govorce »manjšinskega« jezika, da govorijo »večinski« jezik – to stanje sociolingvistika opisuje s stanjem »diglosije«. V drugi fazi se srečujemo s stanjem »bilingualizma«, v katerem se sicer bolj ali manj pogosto uporabljata oba jezika, vendar se postopoma vendarle zmanjšuje število govorcev »manjšinskega« jezika. Ta upad je najbolj viden med mladimi ljudmi. V tretji in zadnji fazi, ki se običajno zaključi v dveh ali treh generacijah, »večinski« jezik dokončno zamenja »manjšinskega«. Tega se sicer še ohranja v »spominu« ozir. arhivih etnoloških znanstvenih ustanov in med redkimi posameznimi govorci, vendar je že izginil kot aktivni jezik iz osrednjih družbenih sfer komuniciranja (politika, znanost, šolstvo, kultura in druge). Gre za podobne procese, ki spominjajo ozir. niso dosti drugačni od izumiranja živalskih in rastlinskih vrst na tem planetu. Za razliko od bolj agresivnih in plenilskih vrst v živalskem svetu, v svetu jezikov in kultur take vloge prevzemajo tako ali drugače privilegirane »sodobne kulture«, ki se lahko danes pri tem opirajo na dosti bolj razvite (informacijske) tehnologije kot pa je bil to primer v dosedanjih zgodovini.

Naslednji izziv, kateremu pa bi rad namenil nekaj besed, se nanaša na prav tako pomembno vprašanje – v tem svetu vse prevečkrat tudi problemu – in sicer manjšinam.¹⁰ Že na začetku sem omenil v bistvu državo-centrično mednarodno ureditev, ki kot taka ni naklonjena tistim subjektom, ki ne uživajo zaščite države. Številni etnični subjekti, med njimi v prvi vrsti nacionalne manjšine, imajo z državami slabe izkušnje, ki so jim prej sovražno naklonjene ali njihova krušna mati kot pa prijazni partnerji. Račun, v katerem bi se izšla nacionalnost (*nationality*) in državljanstvo se danes marsikje v svetu enostavno ne izide. Opraviti imamo z zelo široko pahljačo različnih manjšin: od tistih, ki uživajo kolikor toliko solidno zaščito, do tistih, ki so praktično »nevidne« ali pa so, zahvaljujoč se logiki socialdarwinizma, prepuščene tihi asimilaciji ali – z drugačnimi in bolj črnohumornimi besedami – »umiranju na obroke«.

Z ugotovitvijo, da narod in država nista ista stvar, se je, kot je znano, ukvarjal že sociološki klasik Max Weber. Anthony Smith pa je dosti pozneje in sicer na začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja moral priznati, da celo v Evropi, ki je še najbolj blizu idealu nacionalne države (*nation-state*), stanje še zdaleč ni idealno: ob 73 narodih smo imeli samo 24 držav. Nacionalna država pomeni zato zlorabo imena. V naslovu daje namreč vedeti, da gre za etnično ekskluzivno in kulturno homogeno družbo, na katero pa v resničnem svetu naletimo le izjemoma. Nekateri etničnim ozir. nacionalnim manjšinam naklonjeni avtorji zato z dobrimi razlogi vse tiste etnične subjekte, ki se iz različnih zgodovinskih razlogov



10 Za najnovejše referenčno delo o manjšinah z vidika različnosti in njene sociološke relevantnosti za skupnost ozir. družbo glej Jackson-Preece (2005).

niso mogli ali morebiti tudi hoteli dokopati do svoje države, poimenujejo z bodisi »narodi brez države« ali tudi s proto-narodi ozir. proto-nacijami.¹¹

V mednarodni literaturi s tega področja se v tej zvezi odpirajo številna nova vprašanja in predlogi, ki so prav gotovo zanimivi tudi za identične ali vsaj sorodne probleme v Sloveniji. Pri tem mislim na predloge, da je potrebno vpeljati razlikovanje med nacionalnimi manjšinami na eni strani in etničnimi, kulturnimi in drugimi socialnimi skupinami na drugi strani. Kriteriji na podlagi katerih bi temeljila ta razlikovanja zaenkrat še niso poenoteni in je sploh vprašanje, če je mogoče na kaj takega računati v prihodnosti. Pri tem je težko dosegati objektivnost, ki jo je težko doseči ne le v svetu politike, kjer o tem odločajo razmerja moči, temveč, kot se tega tudi dobro zaveda večina raziskovalcev teh problemov, v humanističnih in družbenih znanostih.

Med najbolj odločnimi zagovorniki omenjenih razlikovanj omenimo Willa Kymlicko (1995). Kymlicka definira nacionalno manjšino kot »distinktivne in potencialno samoupravne skupine, ki živijo v večji državi«, medtem ko med etnične manjšine prišteva »imigrante, ki so zapustili svojo nacionalno skupnost in se naselili v drugi družbi«. Tako kot to velja za prve, lahko po Kymlicki tudi etnične manjšine ohranjajo in negujejo svoje kulturne in lingvistične identitete, vendar to prvenstveno z namenom, da prispevajo k bogatenju skupne nacionalne kulture v državi in ne na način, da bi ta ustvarjala ločeno in povsem svojo »avtonomno« družbeno bit. Avtor ne postavlja v ospredje politične mobilizacije etničnih manjšin, temveč interes teh, da vzpostavijo v okvirih obstoječe nacionalne države znosnejše, normalne in enakopravnejše možnosti njihovega življenja v skupni državi - končni cilj je po njegovem pri tem uveljavitev multikulturnega državljanstva, ki bi v praksi pomenilo, da bi imele etnične skupine enakopravne možnosti za avtonomno predstavljanje v politični in sploh v širši družbi. Seveda bi bilo te ne le možno, temveč tudi potrebno nadzorovati s pomočjo ustreznih nadnacionalnih mehanizmov.

V skrajnem primeru pa, ko bi jim bile te možnosti odvzete, pa bi se lahko sklicevale na pravico do samoodločbe. V Ustanovni listini OZN iz leta 1945 je v resnici zapisano, da imajo vsa ljudstva (*people*) to pravico, pri čemer pa v OZN niso nikoli definirali, kaj je mogoče razumeti pod pojmom »ljudstva«. Ob tem se moramo spomniti, da so v Splošni deklaraciji o človekovih pravicah iz leta 1948 dobesedno izbrisane vse tiste reference, ki so se nanašale na pravice etničnih in nacionalnih manjšin in do katerih se je dokopala Liga narodov po 1. svetovni vojni. Omenjeni izbris je povezan, kot je znano, z nacističnimi zlorabami nemških



11 S tem problemom ozir. problemov »narodov brez države« se je največ ukvarjala Guibernau (1999).

manjšin v posameznih evropskih državah oz. z njihovo instrumentalizacijo pri sproženju 2. svetovne vojne.

Teh dejstev sedaj ne omenjamo zaradi kakšnih izključno zgodovinskih razlogov, temveč predvsem zaradi dejstva, da te sence preteklosti tudi danes v različnih geopolitičnih krogih in v kabinetih evropskih vlad, kot smo se lahko prepričali v zvezi z dogajanjem v naši nekdanji širši domovini, informirajo ali bolje determinirajo odločitve teh igralcev. Ob tem se mi zdi nujno opozoriti na kompleksnost varovanja tistega, kar običajno razumemo pod (etnično) manjšino: na eni strani je lahko njen »naravni sovražnik« neka konkretna država, na drugi strani pa ne bi smeli zamižati tudi pred drugo realnostjo omejevanja individualnih pravic in svoboščin, do katerih lahko pride pod pretvezo ohranjanja »skupinske solidarnosti« znotraj same etnične manjšine. Do teh omejevanj seveda ne prihaja le v patriarhalnih ali teokratskih skupnostih, temveč smo jim v bolj rafinirani obliki priča tudi v skupnostih, ki se sicer razglašajo za sodobne. Zato so vsi tisti predlogi, ki gredo v smeri razlikovanja »internih omejevanj ali kratenja pravic« in »zunanjega varovanja« več kot dobrodošli. Za raziskovalce na teh področjih pa priložnost, da se v konkretnih (slovenskih) okoliščinah soočimo s tem relativno novim izzivom.

Poleg že omenjenih zgodovinskih senc pa je treba omeniti tudi zadržke, ki jih v zvezi z varovanjem etničnih manjšin izražajo posamezni liberalni misleci, da politikov ne omenjamo. Gre za še vedno dosti razprostranjeno razumevanje, da so manjšinske pravice nekompatibilne s prizadevanji za ohranjanje miru in stabilnosti tako na ravni nacionalne države kot tudi na ravni mednarodne skupnosti. Jezik razumevanja specifične narave manjšinskih pravic je še vedno zelo šibek in ga običajno premaga prakticiranje majoritetnega odločanja na ravni nacionalne države. Lahko bi rekli, da se torej kot rešitev ponuja »problem«, ki je skregan s pluralistično naravo sodobnih družb in pomeni tudi popačeno razumevanje demokracije. V tem smislu je stopnja demokracije, ki jo neka država premore v odnosu do svojih manjšin, naj si bodo te etnične, socialne ali kakšne druge, dober pokazatelj, s kakšno kvaliteto demokracije imamo v resnici opraviti.

Po logiki sintagme, katere avtor je Karl Popper, bi se lahko vprašali, kdo so v resnici »sovražniki« tokrat ne odprte družbe, čeprav tudi, temveč »sovražniki« etničnih manjšin? Nekatere, ki se uvrščajo v krog bolj ali manj eksplicitnega zagovarjanja homogene in od tujih elementov »očiščene« ali »prečiščene« nacionalne družbe smo že omenili. Vendar prihaja nevarnost občasno tudi od tistih, ki zagovarjajo imperativ etničnih manjšin za ohranjanje njihove kulturne »čistosti«, torej kulturnega purizma. Tu je treba jasno in naravnost povedati, da gre pri tem prej do etničnih manjšin škodljive strategije kot pa za razumno taktiko njihovega varovanja. Bolj avtentična, in mislim, da ta tudi prevladuje, je tista drža manjšinskih akterjev, ki pravico do ohranjanja distinktivne etnične skupnosti povezujejo s potrebo po njenem nadaljnjem kulturnem, identitetnem in tudi jezikovnem

razvoju. Privilegij kreativnega črpanja iz univerzalnih in kozmopolitskih izvirov ne pripada le nacionalnim državam, temveč se lahko in morajo iz njih neposredno napajati tudi etnične skupine.

Prej kot pravilo kot pa izjema so (etnične) manjšine »politični outsiderji« (Jennifer Jackson-Preece 2005), ki preizkušajo veljavne norme politične legitimnosti. Tako kot »nacionalno vprašanje«, je tudi »manjšinsko vprašanje« permanentni spremljevalec zgodovine in so nerealna pričakovanja, da bo nekoč za stalno pospravljeno z dnevnega reda življenja družb. Ta problem, ki ga je treba seveda obravnavati resno in odgovorno, pa ne zadeva le posameznih družb in ga ne kaže obravnavati kot vprašanje njihove »notranje politike«, temveč se razteza tudi na področje dosti širše mednarodne politike. Problema se je mogoče lotevati na dva, vendar ne enako produktivna načina: prvi je povezan z vsiljevanjem konformnega vzorca družbenega življenja, ki je značilen za etnično izključujoče nacionalne države, medtem ko temelji drugi na priznavanju različnosti. Ni posebej težko ugotoviti, da se lahko lotijo uspešnega reševanja manjšinskih vprašanj le družbe, ki se opirajo drugi omenjeni model, ki izhaja iz premise različnosti.

Jackson-Preecova prepoznava uveljavljanje konformnega modela v naslednjih štirih praksah »reševanja« manjšinskega vprašanja: v diskriminaciji, asimilaciji, preganjanju (persekuciji) in separatizmu. Vse omenjene modalitete »reševanja« manjšinskega vprašanja izhajajo iz prakticiranja politične doktrine, ki razume priznavanje različnosti v družbi kot de facto grožnjo prevladujočemu in v najvišjem normativnem aktu (v ustavi) zapisanemu načelu legitimnosti. Z odpravljanjem različnosti v družbi se na ta način bodisi posredno bodisi neposredno (raz)rešuje manjšinsko vprašanje.

Diskriminacija pomeni v praksi zanik(ov)anje enakih možnosti tistim manjšinam, ki odstopajo od prevladujočega (vsiljenega) večinskega modela zamišljene družbene skupnosti. Pri asimilaciji imamo opraviti s ciljem vsrkanja (absorpcije) pripadnikov manjšine v večinsko družbo. Manjšina je na ta način prikrajšana za javno izkazovanje tistega, kar jo razlikuje od večinske družbe ozir. za dokazovanje obstoja različnosti v družbi. Preganjanje manjšin(e) obsega aktivnosti, ki vsebujejo različne stopnje uporabe nasilja, ki lahko prihaja bodisi s strani predstavnikov politične skupnosti ali pa tudi iz različnih frakcij civilne družbe. Kot zadnjega omenimo še separatizem, ki predstavlja najbolj neposredno sredstvo prakticiranja konformnosti. Oblike preko katerih ga lahko prepoznamo so na moč različne in obsegajo: dodelitev statusa, ki manjšino loči od večine (milet v otomanski državi); premestitev manjšine na administrativno določen teritorij (geto); fizična likvidacija manjšine (genocid).

Na drugi strani obstaja ali pa se marsikje šele prebija na površje alternativna strategija reševanja manjšinskega vprašanja, ki se opira na ohranjanje različnosti v družbi. Namesto razumevanja različnosti kot patološkega pojava, ki kliče h »kirur-

škemu« posegu, se na obstoj manjšin gleda kot na normalno in povsem človeško težnjo po povezovanju med ljudmi, ki delijo skupne vrednote in interese. Jackson-Preecova prepoznava takšne pozitivne težnje v posebnih jamstvih za različne manjšine z namenom, da se prepreči politična nestabilnost v okviru posameznih držav, vendar posledično tudi v širši mednarodni skupnosti. Gre seveda za novejši politični razvoj, ki močno nadgrajuje prva bolj osamljena prizadevanja v 17. stoletju, ko so prosvetljeni suvereni dali prva jamstva verskim manjšinam ali v času med obema svetovnima vojnoma v minulem stoletju, ko je Liga narodov prvič v svoj sistem manjšinskih jamstev poleg verskih vključila tudi pravice za lingvistične in druge skupine.

Pravi razcvet so manjšinske pravice doživele šele po letu 1989.¹² V tem času se je v svetu (mednarodne) politike močno zasedrila doktrina, da je priznavanje in ohranjanje različnosti primernejšo načelo za reševanje manjšinskega vprašanja kot pa vsiljevanje konformnosti. Pri tem ni šlo izključno za razloge političnega oportunitizma, se pravi predvsem z vidika zagotavljanja politične stabilnosti, temveč tudi iz na ta način izraženega spoštovanja do manjšin samih. To je imelo za posledico povečevanje korpusa manjšinskih pravic, ki se nanašajo na (za)varovanje identitete, kulture, jezika, enakosti, participacije in tudi pozitivne premike v prid določene stopnje manjšinske samouprave. Navkljub tem obetavnim procesom pa se je treba zavarovati pred pretiranim optimizmom in nerealnimi pričakovanji, da lahko naraščanje manjšinskih pravic samo po sebi pripelje do dokončne rešitve »manjšinskega vprašanja« ali sploh vseh nasprotij, ki jih generira razmerje med realno obstoječo različnostjo in družbo ozir. skupnostjo.

Naj bo število manjšinskih pravic še tako obsežno, pa to še ne pomeni, da so vsi manjšinski problemi enostavno rešljivi. Pri (raz)reševanju vprašanj, ki se nanašajo na vrednote, se ne moremo opreti na eksaktne matematične izračune, sploh pa ne moremo natančno določiti »specifične teže« posameznik vrednot, ki jih določata različna in neenakomerna porazdelitev moči pri njihovih subjektih. To seveda ne pomeni, da se je treba zateči na pomoč h kulturnemu in moralnemu relativizmu, ki utegneta probleme le še dodatno zaplesti in narediti nerešljive. Edino razumno rešitev je mogoče videti v normativnem pluralizmu, ki nalaga pripadnikom neke kulturne skupnosti, da obravnavajo kot enakovredne vrednote pripadnikom druge kulture. Zaprt in izključujoči se svet izoliranih vrednostnih svetov posameznih manjšinskih skupnosti je kvečjemu recept za stopnjevanje konfliktov, kjer ni na vidiku nobenih rešitev ali modelov demokratične deliberacije, ki bi lahko vzpostavili kolikor toliko razumno medkulturno sožitje.



12 Gre za širši kontekst v sklopu »tretjega vala demokratizacije«, o katerem lahko več zvmemo pri Huntingtonu (1991) in pri Rizmanu (2006).

Obravnavanje pravic manjšin ali manjšinskih pravic si zasluži posebno pozornost. Po sprejetju Splošne deklaracije o človekovih pravicah v OZN leta 1948 lahko manjšinske pravice brez slehernega dvoma uvrstimo med človekove pravice. Gre pa seveda, kot ugotavlja Michael Freeman (2002), za dosti obsežno in zapleteno razmerje med dvema vrstama pravic. Države so še vedno zelo občutljive, če se zunanji svet kritično odziva na kršenje pravic manjšin na njihovem ozemlju. Pri tem se ene držijo bolj ali manj rigidnega pravila, da pri njih manjšin praktično ni (Grčija, Turčija) ali pa take pravice priznavajo le posameznikom, ki so pripadniki različnih manjšin (Francija). Državam gre na roko, da so problemi manjšin večplastni in različni od države do države, kar jim omogoča oportunistično sklicevanje na to, da je v posameznik primerih težko, če že ne nemogoče, pri njih uporabiti univerzalna pravila ozir. rešitve. Res je tudi, kot smo že nakazali, da se danes prevladujoča liberalna teorija demokracije ni v prvi vrsti, če sploh, ukvarjala s problemi reševanja problemov kulturnih manjšin. Pri Jean-Jacques Rousseauju smo lahko pri njegovem utemeljevanju »splošne volje« nič kolikokrat naleteli na trditve, da se ji morajo ukloniti vsakršne kolektivne razlike v družbi, kar seveda vključuje tudi kulturne razlike. Prav tako ni mogoče v Lockovi liberalni teoriji zaslediti kakšne prepričljive in še manj dosledne koncepcije o kulturnih/etničnih manjšinah, ker se mu je zdelo samoumevno, da mora država v prvi vrsti varovati naravne pravice posameznikov. Demokracija v smislu suverenosti »ljudstva« je imela v tem pogledu prednost pred katerimi koli manjšinskimi interesi.

Šele dosti pozneje so se nekatere najbolj razvite liberalno-demokratske države (tu bržčas izstopa Kanada) uspele posvetiti reševanju manjšinskih problemov v navezavi na kršenje človekovih pravic. Prejšnji rigidni mono-kulturni model demokracije je odstopil mesto »multikulturalizmu«,¹³ ki je revidiral prejšnjo praktično zamolčano razumevanje razmerja med politiko in kulturo ter večino in manjšino. Ta premik je bil posledica novega razumevanja, da kulturne (etnične) skupnosti prispevajo k kakovostnemu (dobremu) življenju posameznikov, pri čemer pa ne sme biti okrnjena pravica posameznikov do avtonomije, ki jim zagotavlja tiste izbire (odločanje), ki so za njih najbolj optimalne. Neenakomerna porazdelitev moči je namreč značilna tudi za te skupnosti, kar pomeni, da so te potencialno zatiralske. Prav tako pa aktualna liberalno demokratska politika kljub dosežkom še vedno podcenjuje neenakosti med (etničnimi) kulturami, ki so se vzpostavile v minulem zgodovinskem razvoju. Vseeno pa moramo tudi na tem in še posebej na tem področju ostati realisti: kljub omenjenim pozitivnim premikom ostajajo (etnične) so manjšine še vedno in prevečkrat prepuščene odločanju, ki je privilegij vsakokratne večine.



13 Pri tem se delno opiramo na teoretične razlage multikulturalizma pri Kymlicki (1995) in v nekaterih njegovih drugih delih, ki se ukvarjajo s to temo.

Če razumemo tudi človekove pravice kot normativni korpus, potem jih čaka na področju uveljavljanja manjšinskih pravic še veliko izzivov in vztrajnega dela. Glavna (zgodovinska) naloga čaka v tem pogledu obstoječe in tudi na novo poročene nacionalne države, ki bi morale postati bolj inkluzivne in dati več priložnosti svojim notranjim pluralnim sestavinam. V tej zvezi se največkrat omenja potreba po večji politični demokraciji, vendar je ta sama po sebi nezadostna in nepopolna, če, kot o tem piše Joshua Fishman (1995) istočasno ne vključuje tudi večje stopnje etnokulturne in etnolingvistične demokracije.

Globalizacija je v zadnjih dveh desetletjih dramatično intervenirala in tudi transformirala mednarodni kontekst, v katerem je nacionalna država v marsičem izgubila dotedanji monopol tako v notranji kot tudi zunanji politiki. V tej zvezi srečamo v družboslovni literaturi s tega področja najrazličnejše in med seboj si tudi nasprotujoče napovedi. Nekatere izmed njih napovedujejo konec nacionalni državi, medtem ko druge nizajo argumente v prid tezi, da se njihova vloga na nekaterih področjih celo krepi in da smo celo priča nenehnemu povečevanju in ne zmanjševanju števila nacionalnih držav v sodobnem svetu.¹⁴ Seveda pa si moramo ob tem zastaviti nujno vprašanje ali je usoda etničnosti v resnici v direktni vzročni zvezi s takšno ali drugačno usodo nacionalne države. Mednarodno uveljavljeni raziskovalec s tega področja Anthony Smith (1995) je prepričan, da je etničnost globoko zakoreninjena človeška potreba in kot taka tudi relativno avtonomen pojav od države. O tem, da bi jo mogla zamenjati kakšna globalna identiteta, ki bi transcendirala partikularne (nacionalne) identitete, je mogoče govoriti le kot o bržčas nikoli uresničljivi utopiji. Repertoar povezovalnih identitet, ki se ponujajo v času globalizacije, je sicer dosti širok (tržni fundamentalizem, globalni Islam, kozmopolitizem, evropejstvo in druge), vendar je težko pričakovati, da bi lahko zamenjal obstoječe in skozi stoletja nastajajoče in razvijajoče se etnično pogojene identitete.

Res pa je, da procesi globalizacije ne pustijo etničnih ozir. nacionalnih identitet nedotaknjenih. Te so sedaj glede na intenzivno kompresijo časa in prostora, ki jo omogoča informacijska revolucija, pred nenehnimi izzivi redefiniranja in bolj pluralnega, če že ne bolj kompleksnega konstituiranja etnične zavesti (Guibernau in Hutchinson 2001). Globalizacija je prav tako radikalno transformirala način, kako se oblikujejo in generirajo informacije, vrednote in na koncu koncev tudi same identitete. Temu dejstvu so se prilagodile tudi nacionalne države, kar je mogoče videti po njihovem spremenjenem, manj instrumentalnem in bolj dolgoročno gledanem, obravnavanju nacionalnih in etničnih manjšin. Na globalizacijo se morata potemtakem produktivno odzivati tako »državni nacionalizem« kot tudi (manjšinske) »etnične identitete«. Očitna asimetrija, kar zadeva njuno neenako-



¹⁴ O tem sem obširneje pisal na drugem mestu (Rizman 2001).

merno adaptiranje in tudi redefiniranje obeh področij v zvezi z globalizacijo, bi lahko imelo za posledico njuno radikalizacijo in bi na ta način k že obstoječim žariščem konfliktov med njima odprlo še nova. Pri tem bo igralo nepogrešljivo vlogo dosledno upoštevanje in nadaljnje razvijanje demokratičnih praks in deliberacij, ki bodo onemogočale konfliktno vzpostavljanje hierahičnih razmerij med »državnim« in »etničnim« področjem. Zavedati se moramo, da se pri teh vprašanjih gibljemo na povsem novem terenu raziskovanja etničnega pojava, ki zahteva od današnjih generacij raziskovalcev prav tako novo in drzno sociološko imaginacijo ter njej prilagajajoče se analitične postopke.

Naj na koncu še enkrat poudarimo relevantnost aktualnih procesov globalizacije – se pravi dejstvo, ki ne zadeva samo nacionalnih držav kot takih, temveč tudi etnične in druge skupnosti. Nočem ustvarjati kakšnih apokaliptičnih razpoloženj, vendar »zvoni« globalizacija tako nacionalnim državam kot etničnim manjšinam, čeprav na različne načine. »Zvoni« seveda v smislu pozitivnih priložnosti pa tudi groženj, naslovljenih na oba izpostavljena družbena pojava. Če je to skupna priložnost ali pa tudi skupna nevarnost za njiju, bi si drznil izraziti upanje, da to pomeni morda novo zgodovinsko priložnost za ustvarjanje prijaznejše kohabitacije med njima, kot je bil to primer doslej. Verjamem, da je tudi to dejstvo mogoče razumeti kot priložnost za raziskovalce in ustanovo, ki so se v teh prehojenih osemdesetih letih znali in uspeli – to je treba priznati – konfrontirati z dosti bolj agresivnimi in posledično težjimi profesionalnimi izzivi.

LITERATURA

- APPADURAI, Arjun (2006): *Fear of Small Numbers – An Essay on the Geography of Anger*. Durham in London: Duke University Press.
- BARTH, Fredrik (ur., 1969): *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little Brown and Co.
- BEINER, Ronald (ed., 1999): *Theorizing Nationalism*. Albany: New York University Press.
- BOURDIEU, Pierre (1990): *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- CROUCHER, Sheila (2004): *Globalization and Belonging – The Politics of Identity in a Changing World*. Lanham, Boulder, New York, Toronto in Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- DAY, Graham in Andrew Thompson (2004): *Theorizing Nationalism*. Hampshire in New York: Palgrave MacMillan.
- FISHMAN, Joshua (1991): »On the Limits of Ethnolinguistic Democracy«. V: T. Skutnabb-Kangas in R. Phillipson (ured.): *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- FREEMAN, Michael (2002): *Human Rights – An Interdisciplinary Approach*. Cambridge: Polity.
- GANS, Chaim (2003): *The Limits of Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GREENFELD, Liah (2006): *Nationalism and the Mind – Essays on Modern Culture*. Oxford: Oneworld Publications.
- GRIMES, B. (ur., 1996): *Ethnologue: Languages of the World*. Dallas: TX, SIL.
- GUIBERNAU, Monserrat (1999): *Nations without States*. Cambridge: Polity Press.
- GUIBERNAU, Montserrat in John Hutchinson (ured., 2004): *History and National Destiny: Ethnosymbolism and its Critics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- HARTY, Slobhán in Michael Murphy (2005): *In Defence of Multinational Citizenship*. Cardiff: University of Wales Press.
- HASTINGS, Adrian (1997): *The Construction of Nationhood – Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HECHTER, Michael (2000): *Containing Nationalism*. Oxford in New York: Oxford University Press.

- HEDETTOFT, Ulf in Mette Hjort (ured., 2002): *The Postnational Self – Belonging and Identity*. Minneapolis in London: University of Minnesota Press.
- HELD, David in Mathias Koenig-Archibugi (ured., 2003): *Taming Globalization: Frontiers of Governance*. Cambridge: Polity.
- HOBBSBAWM, Eric in Terence Ranger (ured., 1983): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HUNTINGTON, Samuel (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- HUTCHINSON, John (1994): *Modern Nationalism*. London: Fontana Press.
- HUTCHINSON, John in Anthony Smith (ured., 1994): *Nationalism*. Oxford in New York: Oxford University Press.
- HUTCHINSON, John (2005): *Nations as Zones of Conflict*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications.
- JACKSON PREECE, Jennifer (2005): *Minority Rights – Between Diversity and Community*. Cambridge: Polity.
- KRAUSS, M. (1992): *The World's Languages in Crisis*. *Language* 68, 4–10.
- KYMLICKA, Will (ured., 1995): *The Rights of Minority Cultures*. Oxford: Oxford University Press.
- LAWRENCE, Paul (2005): *Nationalism: History and Theory*. Edinburgh: Pearson Education Limited.
- MAY, Stephen (2001): *Language and Minority Rights – Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. Edinburgh: Pearson Education Limited.
- MAY, Stephen, Tariq Modood in Judith Squires (ured., 2004): *Ethnicity, Nationalism and Minority Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ÖZKIRIMLI, Umut (2000): *Theories of Nationalism – A Critical Introduction*. Hampshire in New York: Palgrave.
- PURI, Jyoti (2004): *Encountering Nationalism*. Malden, MA.: Blackwell Publishing.
- RIZMAN, Rudi (2001): »Nacionalna država v času globalizacije«. V: Drago Zajc (ur.): *Slovenska država ob deseti obletnici*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, str. 17–35.
- RIZMAN, Rudolf Martin (2006): *Uncertain Path – Democratic Transition and Consolidation in Slovenia*. College Station: Texas A&M University Press.
- SHAPIRO, Ian (2005): *The Flight from Reality in the Human Sciences*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

SMITH, Anthony (1995): Nations and Nationalism in a Global Era. Cambridge: Polity.

SMITH, Anthony (2001): Nationalism – Theory, Ideology, History. Cambridge: Polity.

WOOLF, Stuart (ured., 1996): Nationalism in Europe, 1815 to the Present – A reader. London in New York: Routledge.

WORSLEY, Peter (1984): The Three Worlds: Culture and World Development. London: Weidenfeld and Nicholson.

NOTES FOR CONTRIBUTING AUTHORS

Treatises and Documents, The Journal of Ethnic Studies (Razprave in gradivo, RIG) welcomes the submission of articles, other materials and documents on ethnic and minority studies – more specifically on ethnicity, racial and ethnic relations, ethnic identity, nationalism, xenophobia, protection of (ethnic, national) minorities, migration, multiculturalism and related subjects. Manuscripts should be sent to:

Razprave in gradivo / Treatises and Documents
Institute for Ethnic Studies
Erjavčeva 26
SI-1000 Ljubljana, SLOVENIA

Manuscripts are normally received with the understanding that their contents are original, unpublished material and are not being submitted for publication elsewhere.

Manuscripts are reviewed. Manuscripts are referred to specialist readers for anonymous comment before a decision is made on publication.

MANUSCRIPTS AND FORMAT

Authors are requested to submit three double-spaced, typed copies of manuscripts. Each page of manuscripts, including tables, schemes, figures, maps, references and notes, should be numbered with margins on all four sides of at least 2 cm. Tables, schemes, figures and maps should be printed separately from the text, each on a separate sheet of paper. Places where they belong to in the text must be marked. Title, author name(s) and a brief biographical note on each author should be typed on a separate page. Full contact details for the author(s) should be supplied. An electronic version of the manuscript should be sent by e-mail, or by posting a 3,5" diskette (preferably in IBM format). Authors must indicate which format and wordprocessor (computer program) are used. Tables, schemes, figures and maps should be saved in separate files and not embedded in the text.

The preferred length for articles is between 5,000 and 12,000 words. Other contributions (Research reports and papers, Review articles, Interviews) should not exceed 4,000 words and book reviews should not exceed 1,500 words. All contributions must be typed double-spaced. The RIG reserves the right to allow the said limits to be exceeded, depending on the nature of the contribution.

Authors are requested to attach an ABSTRACT (10-20 lines, up to 200 words) in English, stating precisely the topic under consideration, the method of argument using in addressing the topic, and the conclusion reached. Abstracts are not required for Debates and Book Reviews.

A manuscript not presented in accordance with these guidelines will not undergo the reviewing process. It will be returned to the author for appropriate modifications.

NOTES AND REFERENCES

A limited number of explanatory and bibliographic endnotes are permitted. Notes should be indicated serially within the paper. Endnotes should not be used for citations.

Manuscripts should follow the conventional guidelines of the style of footnotes, endnotes and citations. It is recommended that authors use the following method in the text: (Author year: page). References to more than one publication by the same author in the same year should be distinguished alphabetically by a, b, c etc. Where there are no named authors, the name of the appropriate body or the title of the referred material should be placed in parentheses instead.

The alphabetical listing of all References should be placed at the end of the text. Only works referred to in the text should be listed and conversely, all references given in the text must appear in the listing. The full names of all authors (initials only for the possible middle name) should be used in the listing.

The style of references is as follows:

- for books:

Author's family name, name (year) Title of the book, Location: Publisher.

- for chapters and/or articles in books:

Author's family name, name (year) "Title of the chapter/article" - in Editor's family name, name (ed/eds) Title of the book, Location: Publisher: pages from – to.

- for articles in journals and newspapers:

Author's family name, name (year) "Title of the article" - in Journal / Newspaper, Vol., No. : pages from – to.

PROOFS AND CORRECTIONS

The RIG reserves the right to edit or otherwise alter contributions, but authors will receive proofs for approval before the publication whenever this right is exercised substantially.

Every author of a manuscript accepted for publication will receive page proofs for correction. The deadline to return them to the Editor will be indicated. Extensive changes will be charged to the author and will probably result in the article being delayed to a later issue.

AUTHOR ISSUES

Authors receive two complementary copies of the issue in which their contribution appears and 25 offprints of their article.

COPYRIGHT

It is a condition of publication that authors vest copyright in their articles, including summaries and abstracts, in the Institute for Ethnic Studies. Authors may use the article elsewhere *after* publication without prior permission from the Institute, provided that acknowledgement is given to the RIG as the original source of publication and that Institute for Ethnic Studies is notified so that our records show that its use is properly authorized.

AVTORJI / AUTHORS

1. Prof. Dr. Danilo Türk, Pravna Fakulteta/ Faculty of Law, SI 1000 Ljubljana, Poljanski nasip 2
danilo.turk@pf.uni-lj.si
2. Prof. dr. Albina Nečak Lük, Filozofska fakulteta, Faculty of Arts, SI 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
albina.necak@guest.arnes.si
3. Prof. dr. Dušan Nečak, Filozofska fakulteta, Faculty of Arts, SI 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
dusan.necak@ff.uni-lj.si
4. Doc.dr. Boris Jesih, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, SI 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
boris.jesih@guest.arnes.si
5. Prof.dr. Matjaž Klemenčič, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, SI 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
matjaz.klemencic@siol.net
6. Dr. Katalin Munda Hirnök, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, SI 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
katalin.hirnok@guest.arnes.si
7. Dr. Vera Klopčič, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, SI 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
vera.klopcic@guest.arnes.si
8. Dr. Marija Jurič Pahor, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, SI 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
juric.pahor@libero.it
9. Dr. Mitja Žagar, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, SI 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
mitja.zagar@guest.arnes.si
10. Dr. Irena Šumi, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, SI 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
irena.sumi@guest.arnes.si

11. Dr. Hannah Starman, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, SI 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
hannah.starman@guest.arnes.si
12. Doc.dr. Sonja Novak Lukanovič, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, SI 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
sonja.novak@guest.arnes.si
13. Janez Stergar, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, SI 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
janez.stergar@guest.arnes.si
14. Dr. Damir Josipovič, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, SI 1000 Ljubljana, Erjavčeva 26
damir.josipovic@guest.arnes.si
15. Dr. Avguštin Malle, Slovenski znanstveni institut Celovec/Slovenisches wissenschaftliches Institut. A 9020 Klagenfurt/Celovec
a.malle@szl.at
16. Prof.dr. Emidio Susič, Slovenski raziskovalni inštitut Trst/Slovene Research Institut Triest
17. Dr. Jadranka Čačić Kumpes, Institut za migracije i narodnosti /Institute for Migration and Ethnic Studies 10000 Zagreb, Trg Stjepana Radića 3, Hrvatska/Croatia
jadranka.cacic-kumpes@imin.hr
18. Dr. Josip Kumpes, Institut za migracije i narodnosti /Institute for Migration and Ethnic Studies, 10000 Zagreb, Trg Stjepana Radića 3, Hrvatska/Croatia
josip.kumpes@imin.hr
19. Doc.dr. Alenka Janko Spreizer, Fakulteta za humanistične študije/ Faculty of Humanities, SI 6000 Koper/Capodistria, Glagoljaška 8
alenka.janko.spreizer@guest.arnes.si
20. Izr. Prof. dr. Duška Knežević Hočevar, Družbenomedicinski inštitut ZRC SAZU/Sociomedical Institute at Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences & Arts (SRC SASA), SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2,
duska@zrc-sazu.si
21. Dr. Gregor Starc, Fakulteta za šport/Faculty of Sports, SI 1000 Ljubljana, Gortanova 22
gregor.starc@fsp.uni-lj.si
22. Prof.dr. Rudi Rizman, Filozofska fakulteta/Faculty of Arts, SI 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
rudi.rizman@guest.arnes.si